

TOMUS XV - 2012

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

TOMUS XV - 2012

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

ISSN 1336-9148

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

15/2012

Vol. 1-2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

Vychádza 2x ročne

Vydáva: Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici

© Katedra histórie FHV UMB, Banská Bystrica, 2012

ISSN 1336-9148

Editori:

Pavol Maliniak – Imrich Nagy

Redakcia:

Imrich Nagy (šéfredaktor)

Pavol Maliniak (výkonný redaktor)

Peter Mičko

Michal Šmigel

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Július Alberty

Dániel Bagi (Pécs)

Piotr Boroń (Katowice)

Miroslav Daniš (Bratislava)

Jana Grollová (Ostrava)

Éva Gyulai (Miskolc)

Michaela Hrubá (Ústí nad Labem)

László Kiss (Eger)

Jiří Knapík (Opava)

Vjačeslav Ivanovič Meňkovskij (Minsk)

Martin Pekár (Prešov)

Krzysztof Polek (Kraków)

Jan Randák (Praha)

Ján Steinhübel (Bratislava)

Dušan Škvarna

Vladimír Varinský

Recenzenti:

Prof. PhDr. et Dr. h. c. Július Alberty, CSc., Doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.,

PhDr. Jozef Labuda, CSc., PhDr. Pavol Maliniak, PhD.,

Mgr. Jozef Moravčík, Doc. Mgr. Vincent Múcska, PhD., PhDr. Oto Tomeček, PhD.

OBSAH

Jubileum

- KUNEC, P.: Životné jubileum PhDr. Marty Mácelovej, PhD. 7
KUNEC, P.: PhDr. Marta Mácelová, PhD. – personálna bibliografia 13

Články

- TURČAN, V.: Tkací mečík zo Želiezoviec..... 29
ZÁBOJNÍK, J.: Chamtivosť, nenávisť, bázeň, strach alebo úcta?
K problematike sekundárnych zásahov do hrobov na pohrebiskách
z obdobia avarského kaganátu na území Slovenska 35
ŠALKOVSKÝ, P.: K problematike opevnených sídiel
vo včasnom stredoveku na Slovensku 47
BIALEKOVÁ, D.: Kovania so šarnierom z pobedimského sídliska..... 61
VLKOLINSKÁ, I.: K zachovanosti hrnčiarskych pecí v Nitre-Lupke 73
ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: Bratislava – náčrt vzniku a vývoja mesta 82
PLACHÁ, V.: Ranostredoveké osídlenie devínskeho hradiska 94
FUSEK, G.: Keramické importy na vrcholnostredovekom sídlisku
v Nitre-Šindolke 116
RUTTKAY, A. T.: Zaniknutý hrad v Rudne nad Hronom
v kontextoch feudálnych sídiel pred 14. storočím..... 124
BELJAK, J. – MALČEK, R.: Archeologický výskum
pri Kostole Sv. Alžbety vo Zvolene 135
KVIETOK, M.: Správa o zisťovacom výskume na Španej Doline
v sedle Glezúr 155
UNGER, J.: Mstěnice – válečná epizoda z druhej husitskej války
roku 1468..... 176
LOSKOTOVÁ, I.: Nový príspevek do kolekcie tzv. rytířských kamen .. 192

BIELICH, M.: Nález neskororenesančných kachlíc z Oponického hradu (16. - 17. storočie).....	200
KAŠIČKA, F. – NECHVÁTAL, B.: Hrad Střela u Strankonic a jeho osudy.....	210
NEMEŠ, J.: Pohnuté osudy troch obcí v časoch tureckej nadvlády. Sonda do dejín katastra Palárikova.....	223

Rozhl'ady

REŤKOVSKÁ, A.: Rehoľa antonitov a jej rozšírenie v stredovekom Uhorsku	255
VOZÁROVÁ, L.: Činnosť Československého štátneho učiteľského ústavu v Banskej Bystrici v rokoch 1919 – 1939.....	298
ALBERTY, J.: K počiatkom vysokoškolského vzdelávania učiteľov v Banskej Bystrici.....	315

Materiály

NAGY, I.: Beckov vo <i>Vedomostiach</i> Mateja Bela.....	345
--	-----

Muzeológia a kultúrne dedičstvo

GOGOVIÁ, S. – WIEDERMANN, E.: Dejiny prezentácie archeológie v Európe a na Slovensku.....	359
---	-----

Recenzie

MIČKO, Peter: <i>Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938-1945</i> . Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku v spolupráci s Fakultou humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010, 304 s. (Z. Muráriková).....	372
MITÁČ, Ján (ed.): <i>Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945</i> . Bratislava : Ústav pamäti národa, 2011, 291 s. (A. Hruboň)	376
WHITE, Hayden: <i>Metahistorie</i> . Brno : Host, 2011, 320 s. (J. Šuch)	380

POPELKA, Petr: <i>Zrod moderního podnikatelstva</i> . Ostrava : Filozofická fakulta Ostravskej univerzity, 2011, 333 s. (M. Liščák).....	382
ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: <i>Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940</i> . Brno : Tribun, 2012, 282 s. (D. Prokeínová)	387
BENKO, Juraj: <i>Bolševizmus medzi východom a západom (1900 – 1920)</i> . Bratislava : Historický ústav SAV, 2012, 218 s. (J. Krištofík).....	390

Správy

Správa z „III. konferencie slovenských evanjelikov žijúcich v zahraničí“ konajúcej sa vo Veľkom Krtíši a následne „III. evanjelické cirkevné dni“ v Lučenci (B. Ottmárová).....	395
---	-----

PhDr. Marta Mácelová, PhD.

**Životné jubileum PhDr. Marty Mácelovej, PhD.
Stručné curriculum vitae**

PATRIK KUNEC

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Marta Mácelová (rodená Lompartová) sa narodila 11. mája 1952 v Kežmarku. Rodina sa v roku 1956 presťahovala z otcovho rodiska zo Spiša na Považie do Beckova, do matkinho rodiska. Tu, v malebnej obci pod Beckovským hradom vyrastala v rodine tesára Pavla, odborníka na strešné konštrukcie a matky Márie, ktorá sa starala o výchovu troch dcér, ktorým starostliví rodičia umožnili absolvovať vysokoškolské štúdium. Najstaršia Marta od detských liet inklinovala ku knihám a najmä k záujmu o históriu. V Novom Meste nad Váhom absolvovala s vyznamenaním Strednú všeobecnovzdelávaciu školu. Jej ďalšie životné smerovanie ovplyvnil stredoškolský profesor dejepisu Jozef Ondrejka, ktorý bol v tom čase riaditeľom Podjavorinského múzea. Tam kolegyňa Mácelová pracovala počas letných prázdnin a oboznamovala sa s archeologickými náleziskami v regióne, na ktorých sa v tom čase realizoval archeologický výskum (veľkomoravské hradisko v Pobedime a dvorec v Ducovom). Päťročné štúdium archeológie absolvovala v rokoch 1970 – 1975 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, ktoré ukončila štátnou záverečnou skúškou a diplomovou prácou „*Náčrt vývoja stredovekého šperku v 11. – 15. storočí na Slovensku*“. V poslednom ročníku štúdia pracovala na skrátenej úväzok v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave u PhDr. Alojza Habovštiaka, CSc., ktorý bol pre ňu veľkou morálnou autoritou. Počas štúdia sa zoznámila s elektrotechnikom Jánom Mácelom, s ktorým po promóciách uzavrela manželstvo. Za svoje bydlisko si rodina zvolila Banskú Bystricu, kde sa im narodili dve deti, dcéra Silvia a syn Ján.

Po ukončení štúdia v r. 1975 začala pracovať v *Stredoslovenskom múzeu* v Banskej Bystrici ako archeologička. Nastúpila na pracovisko, ktoré nebolo archeológom obsadené 13 rokov. Rodinné zázemie a pomoc manžela pri výchove detí jej umožnili profesijnú realizáciu počas

terénnych archeologických výskumoch v regióne Horehronia, zameraných najmä na včasnostredoveké osídlenie. V roku 1981 získala na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave akademický titul PhDr.

Počas svojho tridsaťročného pôsobenia v múzeu uskutočnila početné archeologické výskumy na mnohých lokalitách okresov Banská Bystrica a Zvolen. Úzko spolupracovala s Archeologickým ústavom SAV v Nitre, no najmä s archeológmi pôsobiacimi v múzeách Stredoslovenského kraja, s Mgr. Jozefom Moravčíkom, PhDr. Jozefom Labudom, CSc. Okrem ochotných kolegov, s ktorými spolupracovala pri výskumoch a výstavách, v nich našla aj dobrých priateľov, na ktorých sa mohla vždy spoľahnúť. Vďaka svojim komunikačným schopnostiam si našla veľa priateľov medzi českými, moravskými, maďarskými a poľskými kolegami, s ktorými udržiava doposiaľ čulé kontakty. V Stredoslovenskom múzeu v rokoch 1990 – 2005 viedla historické oddelenie a bola zástupkyňou riaditeľa (1990 – 2003).

Okrem praktickej realizácie archeologických výskumov pravidelne publikovala výsledky svojej práce v domácich i zahraničných periodikách, konferenčných zborníkoch a monografiách. Ako editorka sa podieľala na vzniku špeciálneho dvojčísła periodika *Mineralia Slovaca* 3-4 s podtitulom „Zlato na Slovensku“ (Bratislava 1999). V *Stredoslovenskom múzeu* sa aktívne zapájala aj do organizovania výstav, okrem domáceho múzea bola autorkou alebo spoluautorkou scenárov niekoľkých výstav i v *Lesníckom a drevárskom múzeu* vo Zvolene.

Od roku 2005 sa Marta Mácelová stala internou pracovníčkou Katedry histórie na Fakulte humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Vyučuje tu dejiny praveku a Veľkej Moravy, dejiny staroveku, dejiny hmotnej kultúry a na externom štúdiu muzeologické predmety, na ktorých môže využiť svoje skúsenosti získané tridsaťročnou múzejnou praxou. V roku 2010 získala vedecký titul PhD. obhajobou dizertačnej práce v Archeologickom ústave SAV v Nitre na tému „Slovanské osídlenie Zvolenskej kotliny“.

Vo voľnom čase naša jubilantka relaxuje najmä pri čítaní krásnej literatúry, medzi jej hobby patrí cestovanie. Svojou starostlivosťou a láskou zahŕňa manžela, deti a dve vnúčatá. Kolegovia budú určite súhlasiť s tvrdením, že vďaka svojmu ženskému šarmu, jemnému humoru

a životnému optimizmu je „Martička“ všeobecne obľúbeným členom nášho malého kolektívu.

Všetci kolegovia z katedry histórie srdečne želajú našej milej oslávenkyňi veľa zdravia, šťastia, spokojnosti a úspechov ako v profesionálnom, tak aj v osobnom živote.

Ad multos annos!

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM A PRIESKUM

1979 – 1980	Sliač, Horné zeme – slovanské sídliská
1981	Zvolen, Podbrálie – polykultúrne sídlisko
1985 – 1986	Sliač, Horné zeme – slovanské sídliská
1987	Banská Bystrica, časť Nemce, Netopierska jaskyňa
1988 – 1992	Zvolen, časť Môťová, hrádok Priekopa
1989	Sliač, Rybárska ul. – stredoveký zaniknutý objekt
1995	Nemecká – praveké a stredoveké hradisko
1995 – 1996	Banská Bystrica, Nám. SNP č. 3 – stredoveká zástavba
1996	Banská Bystrica, Nám. SNP č. 1, radnica – zásyp stredovekých klenieb
1996 – 1997	Banská Bystrica, mestský hrad, Nám. Š. Moyses
1998 – 2009	záchranné výskumy na území Banskej Bystrice a Zvolena (v spolupráci so Stredoslovenským múzeom)
1975 – 2009	systematický archeologický prieskum v okresoch Banská Bystrica a Zvolen

VÝSTAVY

1978	<i>Keramika zo zbierok múzea</i> (Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici)
1980	<i>Lužická kultúra</i> (prevzatá z Považského múzea v Žiline a doplnená o zbierky Stredoslovenského múzea)
1986	<i>Archeologické výskumy v okrese Zvolen</i> (inštalovaná vo Vlastivednom múzeu vo Zvolene aj v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici)
1993	<i>Slovania vo Zvolenskej kotline</i>
1997	<i>Banská Bystrica pod nánosmi stáročí</i> (Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici)
1999	<i>Z klenotnice Stredoslovenského múzea</i> (výstava inštalovaná v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici pri príle-

- žitosti výročia múzea s akcentom na archeologické zbierky z výskumov v Banskej Bystrici k 31. medzinárodnej konferencii archeológie stredoveku
- 2000 *Odlesky kovu v histórii Pohronia* (putovná výstava v spolupráci s Horehronským múzeom v Brezne, Lesníckym a drevárskym múzeom vo Zvolene a Stredoslovenským múzeom v Banskej Bystrici, inštalovaná v Banskej Bystrici, Zvolene a Brezne)
- 2004 *Tisícročia bojov* (zapožičaná z Archeologického múzea - SNM v Bratislave a doplnená o exponáty Stredoslovenského múzea)
- 2005 *Stredoveká kuchyňa* (zapožičaná z Archeologického múzea - SNM v Bratislave a doplnená o exponáty Stredoslovenského múzea)

ČLENSTVO V PROFESIJNÝCH SPOLOČNOSTIACH

- 1974 – 2013 Členka Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV v Nitre (vo funkciách členky predsedníctva SAS, predsedníčky revíznej komisie a členky redakčnej rady Informátora SAS)
- 1988 – 2002 Členka Komisie pre terénny archeologický výskum na Slovensku
- 2003 – 2012 Členka Archeologickej rady, poradného orgánu Ministerstva kultúry SR
- 2003 – 2013 Členka Správnej rady Nadácie Antona Točíka pri SAV v Nitre
- 1990 – 2003 Členka Rady pre vlastivednú prácu pri Lesníckom a drevárskom múzeu vo Zvolene

UKONČENÉ GRANTOVÉ PROJEKTY

- VEGA 1/4541/07 *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia* (zástupca vedúceho grantu)
- VEGA 1/0230/10 *Historickogeografická charakteristika výrobných aktivít v lesoch vybraných banských miest* (spoluriešiteľ)

ŠTUDIJNÉ A PREDNÁŠKOVÉ POBYTY

- 2007 Prednášky v rámci učiteľskej mobility SOCRA-TES/ERASMUS (Katedra histórie, Filozofická fakulta Os-

- travskej Univerzity v Ostrave, Česká republika)
2013 Prednášky v rámci učiteľskej mobility SOCRA-
TES/ERASMUS (Univerzita Jana Kochanowskiego Kiel-
ce, Poľsko)

PREDNÁŠKY A REFERÁTY NA VEDECKÝCH KONFERENCIÁCH

- 1985 XVII. konferencia k problematike historickej archeológie
s hlavným zameraním na pamiatky stredovekej architek-
túry vo svetle arch. výskumov, Olomouc
- 1987 XIX. celoštátna konferencia k problematike historickej
archeológie, Pezinok
- 1989 XX. celoštátna konferencia archeológov stredoveku s
hlavným zameraním na české zeme a Slovensko na pra-
hu vrcholného stredoveku, Čelákovice
- 1992 XXIV. celoštátna konferencia archeológov stredoveku na
tému etnický pohyb a zmeny v štruktúre stredovekého
osídlenia, Čingov
- 1995 XXVII. konferencia archeológie stredoveku so zamera-
ním na stredoveký cirkevný a laický svet, Hradec Králo-
vé
- 1996 XXVIII. konferencia archeológov stredoveku Českej re-
publiky a Slovenskej republiky k problematike archeo-
lógie stredoveku, Nitra
- 1996 "Včasnostredoveké hradiská v strednej Európe", AÚ
SAV v Nitre
- 1998 XXX. konferencia archeológov stredoveku ČR a SR so
zameraním na každodenný život stredovekej dediny (jej
hospodárske a sociálne aspekty), Brno
- 1998 "Konferencia pri príležitosti 160. výročia narodenia Vik-
tora Miškovského", Košice – Bardejov
- 1999 XXXI. konferencia archeológov stredoveku ČR a SR so
zameraním na stredoveké mesto a jeho zázemie, Banská
Bystrica
- 2000 XXXII. konferencia archeológov stredoveku ČR a SR so
zameraním na získavanie a spracovanie surovín, Čáslav
- 2001 XXXIII. konferencia archeológov stredoveku ČR a SR so
zameraním na hrady a ich úlohu v stredovekom vojen-

- 2002 stve a osídlení, Brtnice a Panská Lhota, okr. Jihlava
"Kachliarstvo v strednej Európe", Vlast. múzeum
v Trebišove
- 2005 "Cyril a Metod - Slovensko a Európa", FiFUCaM
v Trnave
- 2006 "Svätec a jeho úloha v spoločnosti", ŠVK v Banskej By-
strici
- 2007 XXXIV. archeológov stredoveku ČR a SR so zameraním
na sídliská v stredovekom rurálnom prostredí, Teplý
Vrch, okr. Rim. Sobota
- 2008 XXXX. konferencia archeológov stredoveku ČR a SR so
zameraním so zameraním na hmotnú kultúru každo-
denného života v stredoveku a ranom novoveku, Plzeň
- 2012 XXXXIV. medzinárodná konferencia archeológie stredo-
veku: "Hmotná kultúra českých zemí 10.-13. storočia v
stredoeurópskych súvislostiach", Český Těšín

VYZNAMENANIA A OCENENIA

- 1988 Čestné uznanie za aktívnu prácu a rozvoj socialistickej
kultúry v okrese Zvolen od Odboru kultúry ONV vo
Zvolene
- 1989 Pamätná medaila Stredoslovenského múzea v Banskej
Bystrici pri príležitosti 100. výročia banskobystričského
múzejníctva
- 1995 pamätná plaketa Mesta Banská Bystrica a čestné uznanie
za veľmi dobré pracovné výsledky a kultúrno-výchovnú
prácu od Rady Mestského národného výboru v Banskej
Bystrici
- 1997 Výročná cena za rok 1997 v kategórii objav-nález za zá-
chranu gotických kachlíc z 15. storočia od redakčnej ra-
dy časopisu Pamiatky a múzeá
- 2000 Čestné uznanie Odborového zväzu pracovníkov ume-
nia, kultúry a spoločenských organizácií
Čestné uznanie a Pamätný list od Zväzu múzeí na Slo-
vensku za rozvoj slovenského múzejníctva

PhDr. Marta Mácelová, PhD. – osobná bibliografia

PATRIK KUNEC

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1977

1. MÁCELOVÁ, M.: Tajomstvo zo zeme. In: *SMER*, 31. 8. 1977, s. 9.

1978

2. MÁCELOVÁ, M.: Cyklus archeologických prednášok v Stredoslovenskom múzeu. In: *Múzeum*, roč. XXIII, 1978, č. 3, s. 55.

1979

3. MÁCELOVÁ, M.: Náčrt vývoja stredovekého šperku v 11.-15. storočí v Stredoslovenskom kraji. In: *Stredné Slovensko 1*. Banská Bystrica 1979, s. 102-117.

1980

4. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnohistorické sídliskové nálezy z Badína. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* (ďalej AVANS) v roku 1978. Nitra 1980, s. 169-170.
5. MÁCELOVÁ, M.: Sídliskové nálezy z mladšej doby bronzovej v Kováčovej. In: *AVANS v roku 1978*. Nitra 1980, s. 170-171.
6. MÁCELOVÁ, M.: Slovanské sídlisko v Sliači – Rybároch. In: *AVANS v roku 1978*. Nitra 1980, s. 171-172.
7. MÁCELOVÁ, M.: Výskum slovanského sídliska v Sliači – Rybároch. In: *AVANS v roku 1979*. Nitra 1980, s. 137-140.
8. MÁCELOVÁ, M.: Nález stredovekých kachlíc v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1979*. Nitra 1980, s. 133.
9. MÁCELOVÁ, M.: Nové nálezy lužickej kultúry a púchovskej kultúrnej skupiny z Hrádku v Balážoch. In: *AVANS v roku 1979*. Nitra 1980, s. 134-136.
10. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a stredoveké osídlenie v Banskej Bystrici – Sásovej. In: *AVANS v roku 1979*. Nitra 1980, s. 136-137.

1981

11. MÁCELOVÁ, M.: Archeologický výskum v Sliači – Rybároch. In: *AVANS v roku 1980*. Nitra 1981, s. 171-172.
12. MÁCELOVÁ, M.: Nález bronzovej sekerky v Netopierskej jaskyni v Banskej Bystrici – Sásovej. In: *AVANS v roku 1980*. Nitra 1981, s. 172-173.
13. MÁCELOVÁ, M.: Nález medenej sekerky v Ipeľskom Predmostí. In: *AVANS v roku 1980*. Nitra 1981, s. 174.

1982

14. MÁCELOVÁ, M.: Slovanské sídlisko v Sliači na Horných zemiach v okrese Zvolen. In: *Stredné Slovensko 2*. Banská Bystrica 1982, s. 117-132.

1984

15. MÁCELOVÁ, M.: Prírastky brúsenej kamennej industrie v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1984*. Nitra 1985, s. 153-155.
16. MÁCELOVÁ, M.: Životné jubileum profesora Gejzu Balašu. In: *Metodický spravodaj Stredoslovenského múzea č. 1*. Banská Bystrica 1984, s. 44-45.
17. MÁCELOVÁ, M.: Unikátne nálezy z jaskýň v okolí Banskej Bystrice. In: *Metodický spravodaj Stredoslovenského múzea č. 3*. Banská Bystrica 1984, s. 30-32.

1985

18. MÁCELOVÁ, M.: Prieskumy Stredoslovenského múzea. In: *AVANS v roku 1984*. Nitra 1985, s. 152-153.
19. MÁCELOVÁ, M.: Prírastky brúsenej kamennej industrie v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1984*. Nitra 1985, s. 153-155.
20. MÁCELOVÁ, M.: Sedemdesiatiny profesora Gejzu Balašu. In: *Múzeum*, roč. XXX, 1985, č. 1, s. 85.
21. MÁCELOVÁ, M.: K budovaniu archeologického zbierkového fondu v Stredoslovenskom múzeu. In: *Metodický spravodaj Stredoslovenského múzea č. 1-2*. Banská Bystrica 1985, s. 25-36.

1986

22. MÁCELOVÁ, M.: Nález stredovekej keramiky v Benického dome v Banskej Bystrici. In: *Archaeologia historica 11*. Brno 1986, s. 481-487.
23. MÁCELOVÁ, M.: Pokračovanie výskumu v Sliachi – Rybároch. In: *AVANS v roku 1985*. Nitra 1986, s. 154-155.
24. MÁCELOVÁ, M.: Ojedinelé nálezy v okrese Banská Bystrica. In: *AVANS v roku 1985*. Nitra 1986, s. 152-154.

1987

25. MÁCELOVÁ, M.: Ukončenie výskumu dvoch slovanských sídlisk v Sliachi. In: *AVANS v roku 1986*. Nitra 1987, s. 69-70.
26. BÁRTA, J. – MÁCELOVÁ, M. – PIETA, K.: Ďalší prieskum Netopierskej jaskyne v Sásovskom krase. In: *AVANS v roku 1986*. Nitra 1987, s. 29-30.
27. MÁCELOVÁ, M.: Lužický hrob vo Zvolene. In: *AVANS v roku 1986*. Nitra 1987, s. 68.
28. MÁCELOVÁ, M.: Ukončenie výskumu dvoch slovanských sídlisk v Sliachi. In: *AVANS v roku 1986*. Nitra 1987, s. 69-70.
29. MÁCELOVÁ, M.: V zbierkach našich múzeí. In: *Kultúrnopolitický spravodaj*. Banská Bystrica, roč. IX., 1987, č. 5, nečisl.

1988

30. MÁCELOVÁ, M.: Príspevok k včasnostredovekému osídleniu Beckova. In: *Archaeologia historica 13*. Brno 1988, s. 35-39.
31. MÁCELOVÁ, M.: Prieskum v okrese Zvolen. In: *AVANS v roku 1987*. Nitra 1988, s. 88.
32. MÁCELOVÁ, M.: Výskum farského dvora v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1987*. Nitra 1988, s. 88-89.
33. MÁCELOVÁ, M.: V zbierkach našich múzeí. Bronzový meč – symbol moci a bohatstva. In: *Kultúrnopolitický spravodaj*. Banská Bystrica, roč. X., 1988, č. 4, nečisl.
34. MÁCELOVÁ, M.: V zbierkach našich múzeí. Slovanská keramika. In: *Kultúrnopolitický spravodaj*. Banská Bystrica, roč. X., 1988, č. 12, nečisl.
35. MÁCELOVÁ, M.: Oprášené svedectvá minulosti. In: *Kultúrnopolitický spravodaj*. Banská Bystrica, roč. XI., 1989, č. 12, nečisl.

1989

36. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnodejinné osídlenie horného Pohronia. In: KMEŤ, S.: (ed.): *Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu*. Banská Bystrica 1989, s. 21-30.
37. MÁCELOVÁ, M.: Príspevok k stredovekému osídleniu Zvolena. In: *Archaeologia historica 14*. Brno 1989, s. 171-180.

1990

38. MÁCELOVÁ, M.: Prvá sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. In: *AVANS v roku 1988*. Nitra 1990, s. 107.
39. MÁCELOVÁ, M.: Stredoveký sídliskový objekt v Dubovom. In: *AVANS v roku 1988*. Nitra 1990, s. 108.
40. MÁCELOVÁ, M.: Výskum v historickom jadre Banskej Bystrice. In: *AVANS v roku 1988*. Nitra 1990, s. 108-109.
41. MÁCELOVÁ, M.: Slované sídliská v Sliači, okres Zvolen. In: *Stredné Slovensko 9*. Banská Bystrica 1990, s. 320-344.
42. MÁCELOVÁ, M.: Slované osídlenie Zvolenskej kotliny. In: *Vlastivedný časopis*, roč. 39, 1990, č. 1, s. 17-20.
43. MÁCELOVÁ, M. – MOSNÝ, P.: Prieskum v okrese Zvolen. In: *AVANS v roku 1988*. Nitra 1990, s. 109.

1991

44. MÁCELOVÁ, M.: Druhá sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. In: *AVANS v roku 1989*. Nitra 1991, s. 62-63.
45. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a stredoveké nálezy zo Sliača. In: *AVANS v roku 1989*. Nitra 1991, s. 63.
46. MÁCELOVÁ, M.: Zničený lužický hrob vo Zvolene. In: *AVANS v roku 1989*. Nitra 1991, s. 64.
47. MÁCELOVÁ, M.: Jubileum PhDr. Marty Remiášovej. In: *Múzeum*, roč. XXXVI, 1991, č. 4, s. 75.

1992

48. MÁCELOVÁ, M.: Nález rímskych mincí v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1990*. Nitra 1992, s. 72.
49. MÁCELOVÁ, M.: Nálezy zo Slatinky. In: *AVANS v roku 1991*. Nitra 1992, s. 75-76.
50. MÁCELOVÁ, M.: Nálezy z Hornej Lehoty. In: *AVANS v roku 1990*. Nitra 1992, s. 72-73.

51. MÁCELOVÁ, M.: Tretia sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. In: *AVANS v r. 1989*. Nitra 1992, s. 73.
52. MÁCELOVÁ, M.: Spolupráca zvolenského múzea a banskobystrického múzea na úseku archeológie. In: GAJDOŠ, M. (ed.): *Polstoročie múzea vo Zvolene*. Zvolen 1992, s. 49-50.
53. MÁCELOVÁ, M.: Výstava „Na baňu klopajú...“. In: *Múzeum*, roč. XXXVII, 1992, č. 1, s. 38-39.

1993

54. MÁCELOVÁ, M.: Pokračovanie výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. In: *AVANS v roku 1992*. Nitra 1993, s. 94-95.
55. MÁCELOVÁ, M.: K počiatkom osídlenia Zvolena v stredoveku. In: *Archaeologia historica 18*. Brno 1993, s. 69-74.
56. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnohistorické osídlenie. In: VANÍKOVÁ, Viera (ed.): *Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv*. Martin 1993, s. 31-39.
57. MÁCELOVÁ, M.: Slovania vo Zvolenskej kotline. In: *Múzeum*, roč. XXXVIII, 1993, č. 4, 1993, s. 40-41.

1994

58. MÁCELOVÁ, M.: K životnému jubileu Anny Paulisovej. In: *Múzeum*, roč. XXXIX, 1994, č. 2, s. 49.
59. MÁCELOVÁ, M.: Za profesorom Gejzom Balašom. In: *Múzeum*, roč. XXXIX, 1994, č. 2, s. 52.

1995

60. MÁCELOVÁ, M.: Prieskumy v mestskej pamiatkovej rezervácii v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1993*. Nitra 1995, s. 94-95.
61. MÁCELOVÁ, M.: Prvé nálezy na hradisku v Nemeckej. In: *AVANS v roku 1993*. Nitra 1995, s. 94.

1996

62. MÁCELOVÁ, M.: Prieskum v mestskej pamiatkovej rezervácii v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1994*. Nitra 1996, s. 125-126.
63. MÁCELOVÁ, M.: Požiarom zaniknutý objekt z 15. storočia v Banskej Bystrici. In: *Archaeologia historica 21*. Brno 1996, s. 421-426.

64. MÁCELOVÁ, M.: Nález technickej keramiky v Mýte pod Ďumbierom. In: *AVANS v roku 1994*. Nitra 1996, s. 124-125.

1997

65. MÁCELOVÁ, M.: Výskumy v historickom jadre Banskej Bystrice. In: *AVANS v roku 1995*. Nitra 1997, s. 128-130.
66. MÁCELOVÁ, M.: Nové nálezy z Banskej Bystrice – Sásovej. In: *AVANS v roku 1995*. Nitra 1997, s. 128.
67. MÁCELOVÁ, M. – MOSNÝ, P. – PIETA, K.: Zisťovací výskum na Hradisku v Nemeckej. In: *AVANS v roku 1995*. Nitra 1997, s. 130-131.
68. MÁCELOVÁ, M.: Archeologický výskum Mestského hradu v Banskej Bystrici. In: *Archaeologia historica* 22. Brno 1997, s. 181-190.
69. MÁCELOVÁ, M.: Včasnostredoveké hradisko Priekopa v Môťovej. In: BARTOŠ, O. (ed.): *Môťová známa – neznáma*. Zvolen 1997, s. 14-18.
70. MÁCELOVÁ, M.: Praveké osídlenie Hrochote a okolia. In: *Hrochoť – vrchárske srdce Podpoľania*. Malacky 1997, s. 69-71.
71. MIHOK, L. – PRIBULOVÁ, A. – FRÖLICHOVÁ, M. – MÁCELOVÁ, M.: Výskum výroby a spracovania železa na slovanskom sídlisku Sliach – Horné zeme. In: *Slovenská archeológia*, roč. 45, 1997, č. 2, s. 431-444.
72. MIHOK, L. – HOLLÝ, A. – MÁCELOVÁ, M.: Metalografický rozbor stredovekého téglika s kovom z Mýta pod Ďumbierom (okr. Banská Bystrica). In: *Archaeologia historica* 22. Brno 1997, s. 301-307.
73. PRIBULOVÁ, A. – MIHOK, L. – MÁCELOVÁ, M.: Forschung über die Herstellung und Verarbeitung von Eisen in der slawischen Siedlung Sliach – Horné zeme. In: GÖMÖRI, J. (ed.): *Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production (Papers of the conference in Sopron – Somogyfajs, 30th May – 1st June 1997)*. Sopron – Somogyfajs 1999, s. 94-104.

1998

74. MÁCELOVÁ, M.: Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolener Beckens. In: HEN-

- NING, J. – RUTTKAY, A. (eds.): *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Bonn 1998, s. 399-404.
75. MÁCELOVÁ, M.: Nové nálezy v mestskej pamiatkovej rezervácii Banská Bystrica. In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, r. IX, 1998, č. 2, s. 5.
76. MÁCELOVÁ, M.: Stredoveká keramika z Jánovej Lehoty. In: *AVANS v roku 1996*. Nitra 1998, s. 111-112.
77. MÁCELOVÁ, M.: Výskum na námestí SNP v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1996*. Nitra 1998, s. 112-113.
78. MÁCELOVÁ, Marta: Výskum mestského hradu v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1996*. Nitra 1998, s. 113-115.
79. MÁCELOVÁ, M.: Kachľová pec z 15. storočia z Banskej Bystrice. In: *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia I*. Bratislava 1998, s. 85-96.
80. MÁCELOVÁ, M.: Gotické kachlice z banskobystrickej radnice – záchrana a rekonštrukcia. In: *Pamiatky a múzeá*, 1998, č. 3, s. 64.
81. MÁCELOVÁ, M.: Príspevok k včasnostredovekému osídleniu Beckova. In: *Archaeologia historica* 23. Brno 1998, s. 35-39.
82. MÁCELOVÁ, M. – MOSNÝ, P.: Záchranný výskum na námestí Štefana Moysesu v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1996*. Nitra 1998, s. 115-117.

1999

83. MÁCELOVÁ, M.: Gotické kachľové pece z banskobystrickej radnice. In: *Archaeologia historica* 24. Brno 1999, s. 409-420.
84. MÁCELOVÁ, M.: Pochovávanie v mestscom hrade. In: ŠOVČÍKOVÁ, D. (ed.): *História Banskej Bystrice. Dielo a význam Emila Jurkoviča. Zborník prác zo seminára pri príležitosti 140. výročia narodenia E. Jurkoviča, konaného 29. 10. 1997*. Banská Bystrica 1999, s. 29-40.
85. MÁCELOVÁ, M.: Archeologický výskum mestského hradu v Banskej Bystrici. In: BALEGA, A. (ed.): *Viktor Miškovský a súčasná ochrana pamiatok v strednej Európe. Medzinárodná konferencia pri príležitosti 160. výročia narodenia Viktora Miškovského. Košice – Bardejov 18.-21. 5. 1998*. Bratislava – Budapešť 1999, s. 138-144.
86. MÁCELOVÁ, M.: Výsledky výskumu Mestského hradu v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1997*. Nitra 1999, s. 111-113.

87. MÁCELOVÁ, M.: Nález deštruovanej kachľovej pece v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 1997*. Nitra 1999, s. 113-114.
 88. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnohistorické osídlenie Sliača a pohľad do jeho histórie. In: *Sliač*. Sliač 1999, nečísł.
 89. MÁCELOVÁ, M.: Recenzia: Jozef Moravčík: Anton Petrovský-Šichman, II. diel edície biografie. Považské múzeum Žilina 1998, 55 strán. In: *Múzeum*, roč. XLV,¹ 1999, č. 3, s. 43.
 90. MÁCELOVÁ, M.: . Redigovanie príspevkov sekcii história a archeológia. In: *Mineralia Slovaca 31*. Zborník referátov z konferencie Zlato na Slovensku. Bratislava 1999, mimoriadne číslo 3-4, s. 393-457.
 91. MÁCELOVÁ, M.: XXXI. konferencia archeológie stredoveku. In: *Múzeum*, roč. XLV, 1999, č. 4, s. 30-31.
 92. MÁCELOVÁ, M.: XXXI. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. In: *Pamiatky a múzeá*, 1999, č. 4, s. 69.
- 2000**
93. MÁCELOVÁ, M.: Kamenný sekeromlat z Malachova. In: *AVANS v r. 1998*. Nitra 2000, s. 130.
 94. MÁCELOVÁ, M.: Bronzová sekerka z Hrochote. In: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 86.
 95. MÁCELOVÁ, M.: Stredoveké nálezy z hradu Beckov. In: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 86.
 96. MÁCELOVÁ, M.: Žiarový hrob lužickej kultúry zo Zvolena – Balkánu. In: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 87.
 97. MÁCELOVÁ, M.: K lokalizácii karnera sv. Michala v Banskej Bystrici. In: *Archaeologia historica 25*. Brno 2000, s. 253-256.
 98. MÁCELOVÁ, M.: Konferencia Rehole a kláštory na Slovensku. In: *Múzeum*, roč. XLVI, 2000, č.1, s. 34-35.
 99. MÁCELOVÁ, M.: Konferencia Rehole a kláštory na Slovensku. In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, roč. XI, 2000, č. 1, s. 6.
 100. MÁCELOVÁ, M.: 32. celoštátna konferencia archeológov stredoveku Českej a Slovenskej republiky. In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, roč. XI, 2000, č. 2, s. 21.

¹ Pri časopise *Múzeum* nasleduje po ročníku 43 (1998) ročník 45 (1999).

101. MÁCELOVÁ, M.: Odlesky kovu v histórii Pohronia. In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, roč. XI, 2000, č. 2, s. 26.
102. MÁCELOVÁ, M. – BOVAN, M. – UŠIAK, P.: Nálezový súbor mincí a žetónov z mestského hradu v Banskej Bystrici. In: *Numizmatika 17, Supplementum*. Bratislava 2000, s. 105-111.

2001

103. MÁCELOVÁ, M.: Profesor Gejza Balaša – zakladateľ múzea a priekopník terénneho archeologického výskumu Zvolena a okolia. In: MILANOVÁ, L. (ed.): *Zvolen v regionálnej historiografii. Zborník zo seminára*. Zvolen 2001, s. 24-28.
104. MÁCELOVÁ, M.: Gejza Balaša – archeológ a pamiatkár. In: BITUŠÍKOVÁ, A. – DARULOVÁ, J. (eds.): *Banská Bystrica. Osobnosti v dejinách mesta. Historicko-etnologické štúdie II*. Banská Bystrica 2001, s. 216-228.
105. MÁCELOVÁ, M.: Stredoveké nálezy na ulici Jána Cikkera v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 2000*. Nitra 2001, s. 148-149.
106. MÁCELOVÁ, M. – MALČEK, R.: Nové nálezy zo Sliacha. In: *AVANS v roku 2000*. Nitra 2001, s. 149-150.
107. MÁCELOVÁ, M. – MIHOK, L.: Metalografický rozbor mechanických hodín z 15. storočia z Banskej Bystrice. In: *Archaeologia historica* 26. Brno 2001, s. 109-117.
108. MIHOK, L. – PRIBULOVÁ, A. – MÁCELOVÁ, M. – JAVORSKÝ, F.: Slavic production of iron in light of slag analysis. In: *Karpatica* 13. Užhorod 2001, s. 210-215.
109. PRIBULOVÁ, A. – MIHOK, L. – MÁCELOVÁ, M.: Metalografické metódy používané pri štúdiu kovových predmetov a zvyškov hutníckej výroby v archeológii. In: HAŠEK, V. – NEKUDA, R. – UNGER, J. (eds.): *Ve službách archeologie III. Zborník k 75. narodeninám Prof. RNDr. Jana Jelínka, DrSc.* Brno 2001, s. 177-183.
110. MÁCELOVÁ, M.: "Minnechachel". In: MAIER, B. – HÖDL, G. (eds.): *Schauplatz Mittelalter Friesach. Band II. Katalog*. Klagenfurt 2001, s. 264.
111. MÁCELOVÁ, M.: Aquamanile. In: MAIER, B. – HÖDL, G. (eds.): *Schauplatz Mittelalter Friesach. Band II. Katalog*. Klagenfurt 2001, s. 150.

112. MÁCELOVÁ, M.: K životnému jubileu PhDr. Marty Remiašovej. In: *Múzeum*, roč. XLVII, 2001, č. 4, s. 47.
113. MÁCELOVÁ, M.: Baníci prichádzajú... (Nová archeologická expozícia Slovenského banského múzea v Banskej Štiavnici). In: *Múzeum*, roč. XLVII, 2001, č. 3, s. 18-20.
114. MÁCELOVÁ, M.: XXXIII. konferencia archeológie stredoveku. In: *Múzeum*, roč. XLVII, 2001, č. 4, s. 23-24.
115. MÁCELOVÁ, M.: Kolokvium Gotické a renesančné kachliarske umenie v Karpatoch. In: *Múzeum*, roč. XLVII, 2001, č. 4, s. 24-25.

2002

116. MÁCELOVÁ, M.: Osídlenie Badína v praveku a vo včasnom stredoveku. In: MORAVČÍK, S. – HALAJ, P. (eds.): *Pohľad do histórie obce Badín*. Banská Bystrica 2002, s. 43-49.
117. MÁCELOVÁ, M.: Najstaršie osídlenie Seliec. In: MLÍCHOVÁ, M. – MLÍCH, Š. (eds.): *Selce : 780. výročie prvej písomnej zmienky o obci*. Selce 2002, s. 7-17.
118. PRIBULOVÁ, A. – MIHOK, L. – MÁCELOVÁ, M.: The research of the Slovak settlement of Sliač – Horné Zeme. In: *Karpatic v dávнину. Karpatika 15*. Užhorod 2002, s. 231-249.
119. FILLOVÁ, L. – MÁCELOVÁ, M. – ŠIMKOVIC, M.: Opevnenie mestského hradu v Banskej Bystrici v 15. a na začiatku 16. storočia. In: *Archaeologia historica 27*. Brno 2002, s. 355-370.
120. PRIBULOVÁ, A. – MIHOK, L. – MÁCELOVÁ, M.: Metalografický rozbor železných predmetov zo slovanského sídliska Sliač – Horné zeme. In: *Študijné zvesti AÚ SAV v Nitre 34*. Nitra 2002, s. 189-204.
121. MÁCELOVÁ, M.: 34. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, roč. XIII, 2002, č. 2, s. 14.

2003

122. MÁCELOVÁ, M.: Stredoveké nálezy na Dolnej ulici v Banskej Bystrici. In: *AVANS v roku 2002*. Nitra 2003, s. 83.
123. MÁCELOVÁ, M.: 34. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. In: *Múzeum*, roč. XLIX, 2003, č. 1, s. 20-21.

124. MÁCELOVÁ, M.: Konferencia „Pohanstvo a kresťanstvo“. In: *Múzeum*, roč. XLIX, 2003, č. 2, s. 26-27.
125. MÁCELOVÁ, M.: Konferencia „Pohanstvo a kresťanstvo“. In: *Acta historica Neosoliensia, tomus 6*. Banská Bystrica 2003, s. 228-229.
126. MÁCELOVÁ, M.: Počiatky prospektorstva a ťažby medenej rudy na Španej Doline. In: *Banskobystrický Permon*, roč. I, 2003, č. 2, s. 3 a 10.
127. MÁCELOVÁ, M.: Neskorogotická krstiteľnica z kostola Nanebovzatia Panny Márie. In: *Banskobystrický Permon*, mimoriadne číslo k návšteve Sv. Otca Jána Pavla II. v Banskej Bystrici, roč. I., 2003, s. 7.

2004

128. MÁCELOVÁ, M.: Stredoveké a novoveké nálezy z Banskej Bystrice. In: *AVANS v roku 2003*. Nitra 2004, s. 134.
129. FILLOVÁ, L. – MÁCELOVÁ, M. – ŠIMKOVIC, M.: Mestský hrad v Banskej Bystrici. In: *Pamiatky a múzeá*, 2004, č. 2, s. 2-7.
130. MIHOK, L. – MÁCELOVÁ, M.: Archeometalurgia železa v oblasti Zvolena vo včasnom stredoveku. In: FUSEK, G. (ed.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Archaeologica Slovaca Monographiae, tomus VII*. Nitra 2004, s. 251-258.
131. MIHOK, L.– MÁCELOVÁ, M.: Analýza stredovekých železných predmetov z Hradiska v Nemeckej. In: *Zborník Slovenského banského múzea XX*. Banská Štiavnica 2004, s. 13-26.
132. MÁCELOVÁ, M.: Jubileum Mgr. Jozefa Moravčíka. In: *Múzeum*, roč. L, 2004, č. 1, s. 47-48.
133. MÁCELOVÁ, M.: Jubileum PhDr. Jozefa Labudu, CSc. In: *Múzeum*, roč. L, 2004, č. 4, s. 46-47.
134. MÁCELOVÁ, M.: Jubileum PhDr. Jozefa Labudu, CSc. In: *Zborník Slovenského banského múzea XX*. Banská Štiavnica 2004, s. 163-165.
135. MÁCELOVÁ, M.: Čo skrývajú staré banskobystrické cintoríny. In: *Banskobystrický Permon*, roč. II, 2004, č. 4, s. 10-11.

2005

136. MÁCELOVÁ, M.: Bronzové poklady a najstarší kovolejáři na strednom Slovensku. In: *Banskobystrický Permon*, roč. III, 2005, č. 1, s. 3.

137. MÁCELOVÁ, M.: Čo sa dialo v stredovekej kuchyni. In: *Banskobystrický Permon*, roč. III, 2005, č. 2, s. 5.
138. MÁCELOVÁ, M.: Banská Bystrica v praveku a vo včasnom stredoveku. In: *Banskobystrický Permon*, roč. III, 2005, mimoriadne číslo (júl), s. 2.
139. MÁCELOVÁ, M.: Tvorivé dielne ako súčasť propagácie archeologického bádania v múzejnej praxi. In: *Acta historica Neosoliensia, tomus 8*. Banská Bystrica 2005, s. 297-298.
140. MÁCELOVÁ, M.: Ikonografia gotických kachlíc z banskobystrickej radnice. In: CHOVANEC, J. (ed.): *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch*. Trebišov 2005, s. 205-216, tab. s. 264.
141. MÁCELOVÁ, M.: Brezno a okolie v praveku a vo včasnej dobe dejinnej. In: ŠTULRAJTEROVÁ, A. – WEISS, J. (eds.): *Brezno v premenách času. Monografia mesta*. Banská Bystrica 2005, s. 22-27.
142. MIHOK, L. – MÁCELOVÁ, M.: Metalografické štúdium stredovekých železných predmetov z Nemeckej. In: *Z dějin hutnictví 35. Rozpravy Národního technického muzea 194*. Praha 2005, s. 23-30.
143. FILLOVÁ, E. – MÁCELOVÁ, M. – ŠIMKOVIC, M.: Town Castle in Banská Bystrica. In: *Pamiatky a múzeá* [Special issue in English], 2005, s. 2-7.
144. MÁCELOVÁ, M.: Čo sa dialo v stredovekej kuchyni. In: *Banskobystrický Permon*, roč. III, 2005, č. 2, s. 5.
145. MÁCELOVÁ, M.: Banská Bystrica v praveku a vo včasnom stredoveku. In: *Banskobystrický Permon*, roč. III, 2005, mimoriadne číslo (júl), s. 2.
146. MÁCELOVÁ, M.: Tvorivé dielne ako súčasť propagácie archeologického bádania v múzejnej praxi. In: *Acta historica Neosoliensia, tomus 8*. Banská Bystrica 2005, s. 297-298.

2006

147. MÁCELOVÁ, M.: Kontakty Banskej Bystrice s Európou a ich odraz v materiálnej kultúre. In: NAGY, I. – GRAUS, I. (eds.): *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. Zborník z vedeckej konferencie, ktorá sa konala v dňoch 27. - 28.9.2005 pri príležitosti 750. výročia mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica 2006, s. 117-126.

148. MÁCELOVÁ, M.: Atribúty svätcov na gotických kachliciach stredoslovenskej banskej oblasti. In: KOŽIAK, R. – NEMEŠ, J. (eds.): *Zborník Svätec a jeho funkcie v spoločnosti*. Bratislava 2006, s. 369-382
149. MÁCELOVÁ, M.: Muzealizácia v súčasnej spoločnosti a poslanie muzeológie. In: *Acta historica Neosoliensia, tomus 9*. Banská Bystrica 2006, s. 379-382.
150. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnohistorické osídlenie Beckova a jeho okolia. In: KARLÍK, J. (ed.): *Beckov 1. Dejiny obce do roku 1918*. Nové Mesto nad Váhom 2006, s. 6-15.
151. MÁCELOVÁ, M.: Archeológia. In: SKLENKA, V. (ed.): *Banská Bystrica a Stredoslovenské múzeum. Sprievodca po Stredoslovenskom múzeu*. Banská Bystrica 2006, s. 12-15.
152. ZACHAR, J. – MÁCELOVÁ, M.: Archeologické výskumy v Banskej Bystrici v roku 2006. In: *Acta historica Neosoliensia, tomus 9*. Banská Bystrica 2006, s. 365-370.

2007

153. MÁCELOVÁ, M.: Nemecká vo svetle archeologických nálezov. In: LOKŠA, M. – HRONČEK, P. (eds.): *Monografia obce Nemecká. Čipkárске obce Nemecká, Dubová a Zámotie – ich krajina, história a tradície*. Nemecká – Banská Bystrica 2007, s. 35-40.
154. MÁCELOVÁ, M.: Nálezy bronzov na Horehroní. In: HRONČEK, P. – MALINIÁK, P. (eds.): *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. Banská Bystrica 2007, s. 189-196.
155. ZACHAR, J. – MÁCELOVÁ, M.: Neznámy objekt v areáli mestského hradu v Banskej Bystrici. In: *Stredné Slovensko 11, Spoločenské vedy*. Zborník múzeí Banskobystrického samosprávneho kraja. Banská Bystrica 2007, s. 9-16
156. ZACHAR, J. – MÁCELOVÁ, M.: Príspevok k poznaniu mestského opevnenia v Banskej Bystrici. In: *Acta historica Neosoliensia, tomus 10*. Banská Bystrica 2007, s. 380-388.
157. MÁCELOVÁ, M.: Recenzia: Kolektív autorov: Montánna archeológia na Slovensku. (25 rokov výskumu lokality Glanzenberg v Banskej Štiavnici). Zborník prednášok z medzinárodného seminára, konaného 7. 9. - 9. 9. 2005 v Banskej Štiavnici. Ed. Jozef Labuda. Vydalo SBM Banská Štiavnica 2005, 131 s. In: *Zborník Slovenského banského múzea XXI*. Banská Štiavnica 2007, s. 212-213.

2008

158. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnodedajinné osídlenie Podbrezovej a jej blízkeho okolia. In: ALBERTY, J. (ed.): *Podbrezová*. Slovenská Lupča 2008, s. 23-26.
159. MÁCELOVÁ, M.: Prehľad bádania o včasnostredovekom osídlení Zvolenskej kotliny. In: *Acta historica Neosoliensia, tomus 11*. Banská Bystrica 2008, s. 78-83.
160. MÁCELOVÁ, M.: Renesančné kachlice z Banskej Bystrice. In: *Archaeologia historica 33*. Brno 2008, s. 491-497.
161. MÁCELOVÁ, M.: Môtovský hrádk vo svetle archeologického výskumu. In: RAGAČOVÁ, J. – MALINIÁK, P. (eds.): *Zvolen 1243-2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Zvolen 2008, s. 25-27.
162. MÁCELOVÁ, M.: Signovaný pohár z konca 16. storočia z Banskej Bystrice. In: *Študijné zvesti AÚ SAV v Nitre 46*. Nitra 2009, s. 31-32.
163. MÁCELOVÁ, M.: Odišla PhDr. Marta Remiašová. In: *Archaeologia historica 33*. Brno 2008, s. 570.
164. MÁCELOVÁ, M.: Za Martou Remiašovou. In: *Múzeum*, roč. LIV, 2008, č. 1, s. 58-59.
165. MÁCELOVÁ, M.: PhDr. Marta Remiašová (8. 10. 1941 Veľké Leváre – 22. 12. 2007 Prievidza). In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, roč. XIX, 2008, č. 1, s. 19.
166. MÁCELOVÁ, M.: Odborná spolupráca na katalógu. Kat. číslo 48/kachel s reliéfní erotickou scénou. In: CEJNKOVÁ, D. – HOLUBOVÁ, Z. – VACHŮT, P. (eds.): *100 000 let sexu : O lásce, plodnosti a rozkoši. Sborník a katalog výstavy Brno 14. 11. 2008 - 15. 2. 2009*. Assen – Brno 2008, s. 137.
167. MÁCELOVÁ, M.: Výstava Kabinetná zbierka Evanjelického lýcea v Bratislave In: *Múzeum*, roč. LIV, 2008, č. 3, s. 22-24.

2009

168. MÁCELOVÁ, Marta – TOMEČEK, Oto: Stav doterajších výskumov a bádání. In: TOMEČEK, O. (ed.): *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica 2009, s. 8-22.

169. MÁCELOVÁ, M.: Slovanské osídlenie v období od 6. do 12. storočia. In: TOMEČEK, O. (ed.): *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica 2009, s. 23-48.
170. MIHOK, L. - MÁCELOVÁ, M.: Analýza stredovekých železných predmetov zo Sliacha. In: *Z dějin hutnictví 39. Rozpravy Národního technického muzea* 2009. Praha 2009, s. 5-10.
171. MÁCELOVÁ, M. – GALVÁNEK, J.: Po najstarších stopách človeka. In: MIKOVIČ, F. (ed.): *Lesy mesta Banská Bystrica. História a súčasnosť*. Banská Bystrica 2009, s. 34-37.
172. MÁCELOVÁ, M.: Recenzia: Jozef Labuda: Andrej Kmeť – sitniansky rytier. In: *Katolícke noviny* č. 13/2009, 26. marec 2009.

2010

173. MÁCELOVÁ, M.: Praveké a včasnohistorické osídlenie Sásovej a Rudlovej. In: PECNÍK, M. – SKLENKA, V. (eds.): *Sásová a Rudlová – monografia obcí*. Banská Bystrica 2010, s. 28-32.

2011

174. MÁCELOVÁ, M.: Drevorubačské nástroje v regiónoch Banskej Bystrice a Brezna od stredoveku do 19. storočia. In: MALINIÁK, Pavol et al. (ed.): *Lesy v dejinách Zvolenskej stolice. Lesné remeslá v kultúre a zamestnaní obyvateľstva v stredoveku a ranom novoveku*. Banská Bystrica – Kraków 2011, s. 9-28 (text), s. 126-131 (pozn. v bloku na konci).
175. ZACHAR, J. – MÁCELOVÁ, M.: Archeologické výskumy v MPR Banská Bystrica. In: AVANS v roku 2008. Nitra 2011, s. 274-276.
176. ZACHAR, J. – MÁCELOVÁ, M. – FURMAN, M.: Archeologický výskum v Hornom Hričove. In: AVANS v roku 2008. Nitra 2011, s. 277.

2012

177. MÁCELOVÁ, M.: Archeologické aktivity Stredoslovenského múzea v rokoch 1952-2009. In: BÁRDIOVÁ, M. (ed.): *Stredné Slovensko 12. Zborník z vedeckej konferencie Múzejníctvo v Banskej Bystrici v kultúrno-spoločenskom kontexte 1889 – 1909 – 2009*, Banská Bystrica 2012, s. 74-86.

178. MÁCELOVÁ, M.: Priekopa, Zvolen. In: TURČAN, V. (ed.): *Veľkomoravské hradiská*. [Edícia *Kultúrne krásy Slovenska*]. Bratislava 2012, s. 116-119.
179. MÁCELOVÁ, M.: Životné jubileum PhDr. Veroniky Plachej. In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, roč. XXIII, 2012, č. 1-2, s. 47.
180. MÁCELOVÁ, M.: 44. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. In: *Informátor SAS pri SAV v Nitre*, roč. XXIII, 2012, č. 1-2, s. 28-29.

2013

181. MÁCELOVÁ, M.: História bádania. In: BEBEJ, J. – MALINIÁK, P. – ČATAYOVÁ, S. (eds.): *Zvolen – monografia mesta*. Zvolen 2013, s. 84-85.

Tkací meččík zo Želiezoviec

VLADIMÍR TURČAN

Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum, Bratislava

V zbierkach SNM-Archeologického múzea v Bratislave je ako dar uložený pozdĺžny železný dvojsečný predmet s oboma stranami zúženými. Podľa tvaru ide o tzv. tkáčsky meččík, používaný predovšetkým počas sťahovania národov k výrobe textílií. Artefakt odovzdal nálezca do múzea v 90tych rokoch minulého storočia. Podľa jeho informácii predmet pochádza zo Želiezoviec (okr. Levice) a mal byť náhodne nájdený na pravobrežnej terase Váhu „pri čističke“ (obr. 1).

Opis predmetu: artefakt mečovitého tvaru s obojstranne rovnobežným ostrím. Max. hrúbka prechádza osou predmetu. Na jednej strane skovaný do trňa kruhového prierezu, na druhej strane výrazne zúžený a zašpicatený v hrot. Obidve ukončenia sú z časti ulomené. Rozmery: celková dĺžka 22,7 cm, max. \varnothing 3,1 cm, max. hrúbka 0,9 cm. Dĺ. hrotu 1,4 cm, dĺ. trňa 3,3 cm, \varnothing 1,1 x 1,0 cm (obr. 2).

Nález predstavuje pomerne zriedka sa vyskytujúci artefakt, ktorý je dosiaľ známy predovšetkým z hrobov, datovaných do záverečnej fázy sťahovania národov. Tvarom pripomína sečnú zbraň, je však v zásade kratší a zakončený miesto špičky výrazne odsadeným zahrotením. Práve týmto hrotom sa nielen obrysovo, ale aj funkčne líši od militárií. Ako prvý sa im komplexnejšie venoval nemecký archeológ J. Werner (1909-1994), ktorý prijal dovtedajšiu etnologickú interpretáciu, považujúcu ich za „Webschwert“, teda tkací meččík, používaný pri výrobe textílií. Najstaršie doklady existencie tohto nástroja uvádza zmienený bádateľ zo Škandinávie, najmladšie z langobardského pohrebiska Nocera Umbra v severnom Taliansku (Werner 1962, 34, 82). Interpretácia meččíka ako predmetu využívaného pri tkaní látok nebola dosiaľ v podstate spochybnená (posledne takisto napr. Droberjar 2002, 339).

Chronologické zaradenie tohoto artefaktu je opreté o dobre datovateľné nálezové kontexty v hrobových celkoch, takže v tomto smere vládne medzi bádateľmi jednota, aspoň pokiaľ sa týka stredného

Podunajska. Maďarské exempláre datuje I. Bóna do poloviny 6. storočia (*Bóna 1954*, 215) a podobne zaradil moravské exempláre B. Novotný (*Novotný 1974*, 43). Ich vyznievanie v danom priestore možno klásť na koniec šiesteho, resp. počiatok siedmeho storočia (*Rhé/Fettich 1931*, 56). Najmladšie nálezy predmetného artefaktu sú doložené v severnom Taliansku, kde ich stretávame v hrobách zo siedmeho storočia (*Werner 1962*, 34).

Dosiaľ známe nálezy tkacích mečikov sú roztrúsené po pomerne rozsiahlom priestore Škandinávie, zaalpskej a strednej Európy, čiastočne kumulované do istých regiónov, ako ich vymapoval už spomenutý J. Werner (obr. 3; *Werner 1962*, Taf. 68). Neskoršie nálezy mapu geografického rozšírenia zahustili, ale bez výraznejšej priestorovej expanzie. Toto konštatovanie nemení ani predmetný nález zo Želiezoviec, ktorý je na prvý pohľad excentricky situovaný na východný okraj výskytu tkacích mečikov (obr. 3). Lokalitu možno dať do geografického a kultúrneho kontextu s mečikmi, pochádzajúcimi z maďarských funerálnych lokalít Jutas (*Rhé/Fettich 1931*, 35, 36, Taf. X:7) a Várpalota (*Bóna 1954*, 215, Tab. LIII: 2). Obe maďarské lokality, ležiace v susedstve pri severnom okraji Blatenského jazera sú cca 100 km vzdušnou čiarou vzdialené od Želiezoviec. Táto vzdialenosť je opticky dosť veľká; do úvahy však musíme vziať skutočnosť, že mobilné nomádske etniká, ktorému patrili obidve pohrebiská, sa pohybovali na širšom priestore než usadené poľnohospodárske komunity (napr. Slovania). Ako spojovacia komunikácia by v takomto prípade mohol slúžiť dunajský brod pri Komárne, využitý tiež prvou vlnou avarských bojovníkov, obsadzujúcich Karpatskú kotlinu (*Trugly 1982*, 5-48; *Trugly 2008*) alebo skôr prechod pri dnešnom Štúrove, odkiaľ viedla Pohroním komunikácia smerujúca aj na Želiezovce. O využívaní tejto trasy počas staršej fázy sťahovania národov svedčí unikátny nález zlatých byzantských mincí z obdobia Attilovej ríše v Bíni (*Kolníková 1967*, 5-50). Neskôr tento priestor kontrolovali Avari (*Točík 1968*). Skutočnosť, že sledovaný mečik nemusí pochádzať z hrobu, nedovoľuje však vylúčiť ani alternatívu, že ide o predmet, nájdený alebo ukoristený ešte vo včasnom stredoveku a transportovaný príslušníkom iného etnika na miesto novovekého objavu. Treba upozorniť, že priamo z lokality nemáme dosiaľ k dispozícii žiadne časovo adekvátne nálezy, snád s výnimkou bronzovej nádoby pochádzajúcej zo štrkov Hrona,

datovanú na koniec doby rímskej resp. ma počiatok sťahovania národov (Bátora/Ďurišová/Hříbal 2009, 25). Chronologicky však tieto artefakty úplne nekorešpondujú. V každom prípade sa jedná o dosiaľ jediný artefakt tohto druhu známy zo slovenského územia.

Ak by sme porovnali jeho rozmery s dosiaľ publikovanými exemplármi, patrí železovský nález s 22,7 cm dĺžky jednoznačne k najkratším. Napr. tkací mečík z lokality Jutas dosahuje 54 cm (Bóna 1954, 215; *Rhé/Fettich* 1931, 36) a ďalší kus z blízkej Várpaloty 50 cm (Bóna 1954, 215). K tejto dĺžke s blíži svojimi 46 cm aj artefakt z hrobu 52 na langobardskom pohrebisku v moravskej Lužici (*Langobardische* 2011, 256, 257, Taf. 51: 13) a z Mochova. Pri artefakte z posledne menovanej lokality uvádza B. Svoboda dĺžku 41,5 cm (Svoboda 1965, 287) a Zeman 43,6 cm (Zeman 1958, 427, obr. 5: 22). Menšiu dĺžku možno konštatovať u mečíka z hrobu 28 v Lužici, konkrétne 33,5 cm (*Langobardische* 2011, 242, Taf. 42: 4). Tenký hrot, ktorý určuje funkciu predmetu a ktorý je u železovského tkacieho mečíka odlomený takmer na koreni, býva takisto často poškodený koróziou. Porovnávanie by preto v tomto smere neprineslo relevantné informácie. Pozornosť si snáď zaslúži tkací mečík z hrobu 28 v Lužici s extrémne dlhým hrotom (*Langobardische* 2011, Taf. 42: 2).

Opačná strana tkacích mečíkov býva ukončená trňom, na ktorom bola upevnená rukoväť. Trň býva od tela nástroja odsadený pozvoľne, ako v prípade železovského nálezu, alebo ostro. Obidva spôsoby tvarovania sú doložené na pohrebisku v Lužici (*Langobardische* 2011, Taf. 42: 2; 51: 13). Výnimočne, čo však nie je železovský prípad, je trň ukončený krátkou priečkou (napr. v Jutas: *Rhé/Fettich* 1931, Taf. X: 7), ktorá plnila nielen ozdobnú funkciu, ale zároveň fixovala rukoväť, zhotovenú z organického materiálu (drevo, koža, textilie).

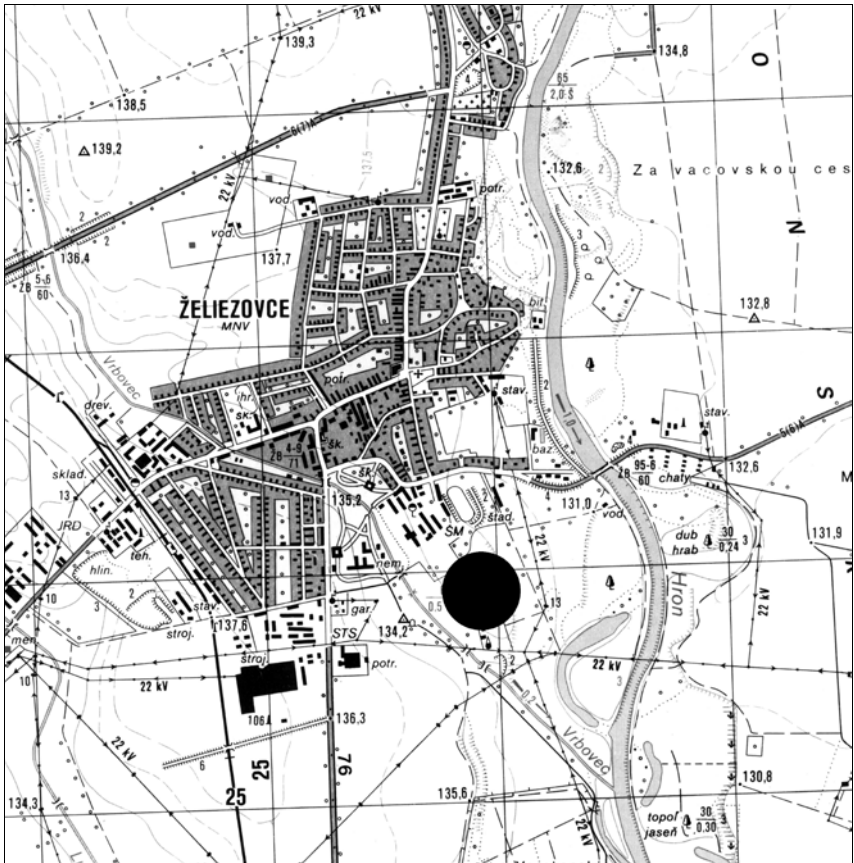
Krátkodobý výskyt tkacích mečíkov nastoľuje samozrejme aj otázku etnicity ich používateľov. Na západnom teritórii výskytu sa nachádzajú v hrobch, ktoré bývajú bádateľmi identifikované ako severogermánske, anglosaské, langobardské a durínske (Kulesa 2013, 617). Zo spomenutých etník však do stredodunajského teritória prenikli iba Langobardi (*Bystrický* 2008, 122 a ď.), ktorí ich sem priniesli z Českej kotliny (*Novotný* 1974, 43) a ktorí ich ukladali – aj keď len výnimočne – do hrobov. Objavujú sa prevažne ako ženský milodar v bohatých hrobch, symbolizujúcich spoločenský status pochovanej osoby (*Droberjar* 2002,

339; Svoboda 1995, 205; Werner 1962, 34, 82; Zeman 1958, 460). Ak uvážime, že v niektorých hroboch sprevádzali mečik ďalšie atribúty tkáčstva (napr. hrob 52 v Lužici obsahoval aj 4 prasleny; *Langobardische* 2011, 256, 257), je snáď na mieste upozornenie na analógie s antickým svetom, kde bolo tkanie látok súčasťou života spoločensky vyššie postavených žien. Je otázne, či podobný kontext možno pripísať priamo aj železoveckému nálezu, o ktorom, ako bolo uvedené vyššie, nepoznáme bližšie nálezové okolnosti. Jeho význam však spočíva minimálne v tom, že ide o prvý takýto nález zo slovenského územia a že naznačuje komunikačné prepojenia medzi regiónmi, rozdelenými tokom Dunaja.

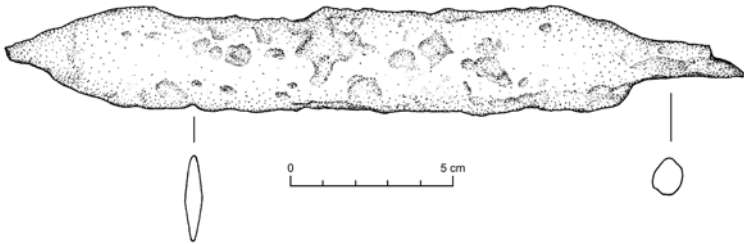
Literatúra

- Bátora/Ďurišová/Hříbal 2009 J. Bátora/M. Ďurišová/F. Hříbal: Nález bronzovej nádoby v Želiezovciach. AVANS v roku 2007, Nitra 2009, 25.
- Bóna 1954 I. Bóna: Die Langobarden in Ungarn. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 7, 1954, 183-244.
- Bystrický 2008 P. Bystrický: Sťahovanie národov (454 – 568). Ostrogóti, Gepidi, Longobardi a Slovania. Bratislava 2008.
- Droberjar 2002 E. Droberjar: Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě. Praha 2002.
- Kolníková 1967 E. Kolníková: Nález římských solidov v Bíni, okr. Nové Zámky. Num. Sborník 10, 1967, 5-50.
- Kullessa 2013 B. Kullessa: Ungewöhnliche frühmittelalterliche Funde aus Schorndorf. Fundberichte aus Baden-Württemberg 33, 2013, 611-628.
- Langobardische* 2011 Langobardische Gräberfelder in Mähren 1. Brno 2011.
- Novotný 1975 B. Novotný: Objev pohřebiště z doby stěhování národů a pozdní doby hradištní u Šakvic. Přehled výskumů 1974, Brno 1975, 42-43.
- Rhé/Fettich 1931 Gy. Rhé/N. Fettich: Jutas und Öskü. Praha 1931.
- Svoboda 1965 B. Svoboda: Čechy v době stěhování národů. Praha 1965.
- Točík 1968 A. Točík: Slawisch-awarisches Gräbelfeld in Štúrovo. Bratislava 1968.
- Trugly 1982 A. Trugly: Pohrebisko z doby Avarskej ríše v Komárne – Robotníckej štvrti. Spravodaj oblastného Podunajského múzea v Komárne 2, 1982, 5-48.
- Trugly 2008 S. Trugly: A Komárom-Hajógyári avar temető és telep. Budapest 2008.
- Werner 1962 J. Werner: Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. München 1962.
- Zeman 1958 J. Zeman: Pohřebiště z doby stěhování národů v Mochově. Pam. Arch. 49, 1958, 423-471.

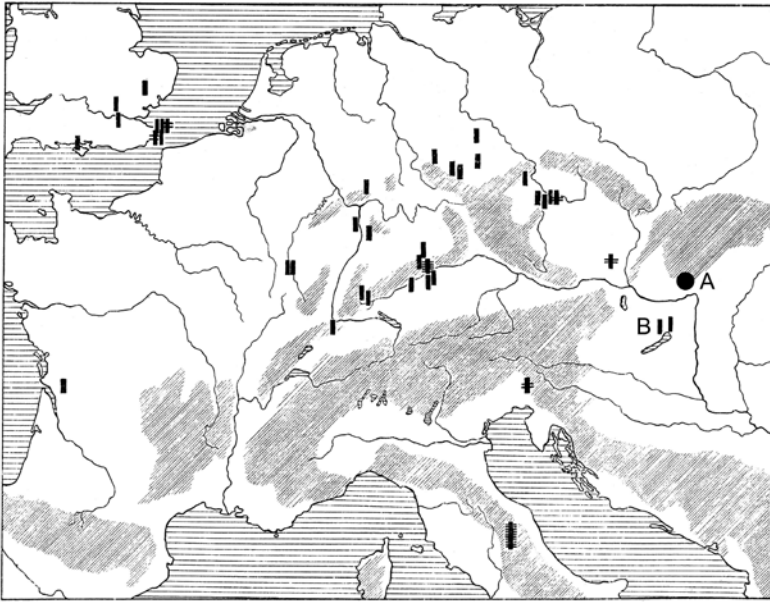
Tkáci mečík zo Želiezoviec

Obr. 1. Želiezovce, okr. Levice. Pravdepodobné miesto nálezu tkacieho mečíka.

Obr. 2. Želiezovce, okr. Levice. Tkáčsky mečík.

Obr. 3. Mapa rozšírenia tkáčskych mečíkov podľa J. Wernera, doplnené. A: Želiezovce; B: Jutas a Várpalota.

Zusammenfassung

Ein Webschwert aus Želiezovce

Im Sammlungsbestand des SNM-Archäologischen Museums in Bratislava befindet sich ein Webschwert aus Želiezovce (Bez. Levice), das durch Geschenk, ohne nähere Fundumstände erworben wurde. Man kann es den sog. Webschwertern zuordnen, die im Mitteldonauegebiet meistens in reichenlangobardischen Frauengräbern vorkommen. Die nächsten Analogien zu diesem Gerät, das im Fundmaterial aus dem Mitteldonauegebiet zwischen die Mitte des 6.Jh. und den Anfang des 7. Jh. datiert wird, kennen wir aus ungarischen Fundstellen von Jutas und Várpalota.

**Chamtivosť, nenávisť, bázeň, strach alebo úcta?
K problematike sekundárnych zásahov do hrobov na pohrebiskách
z obdobia avarského kaganátu na území Slovenska***

JOZEF ZÁBOJNÍK

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu sa nezriedka stretávame s hrobmi, ktoré nesú stopy sekundárnych zásahov. Tie môžeme v princípe rozdeliť na recentné a súveké. Prvú skupinu predstavujú recentné zásahy. Sú zväčša dôsledkom ťažby hlíny, piesku, poľnohospodárskych a stavebných prác, činnosti „hľadačov“ archeologických pamiatok pomocou detektorov kovov a pod. Do druhej skupiny zásahov zaraďujeme tie, ktoré označujeme za súveké. Motívy týchto zásahov sú v podstate tieto:

1. Vykrádanie hrobov;
2. Hanobenie hrobov;
3. Rituálne dôvody.

Samozrejme, že nemožno vylúčiť ani kombinácie uvedených motívov.

Pri zistení sekundárneho zásahu si kladieme kardinálnu otázku: Kto a kedy uskutočnil tento zásah?

Kto uskutočnil zásah? Pri odpovedi na túto otázku, rozhodujú motívy (vykrádanie hrobov, hanobenie hrobov, rituálne dôvody). Ak boli hroby vykradnuté, za vinníkov tohto zásahu môžeme považovať členov všetkých skupín obyvateľstva, t. j. príslušníkov vlastnej komunity, príslušníkov príbuzenského spoločenstva, ale aj cudzie elementy. Ak konštatujeme, že hroby boli zhanobené, nemožno vylúčiť príslušníkov vlastnej, resp. príbuzenskej komunity (zášť, zlé vzťahy, strach). Pravdepodobnejšie je však, že ich autormi boli členovia cudzích, resp. nepriateľských komunít, resp. iné etnikum. V takomto prípade je motívom zásahu najskôr nenávisť a pomsta. Pri zistení rituálnych zásahov sú naj-

* Štúdia vznikla v rámci grantového projektu 2/0050/12 agentúry VEGA.

pravdepodobnejšími páchatelmi príslušníci vlastnej, prípadne príbuzenskej komunity.

Kedy sa zásah uskutočnil? Ak sa uskutočnil v čase blízkom dobe pohrebu, motívom boli zrejme všetky tri príčiny, teda vykrádanie hrobov, hanobenie hrobov aj rituálne dôvody. Prejavom takéhoto zásahu je zistenie premiestnených častí skeletov, ktoré sú ešte v anatomicom usporiadaní (obr. 1). Ak sa zásah uskutočnil v čase vzdialenom dobe pohrebu, zrejme najpravdepodobnejšími motívmi bolo vykrádanie a hanobenie hrobov.

Taktiež pohnútky na uskutočnenie súvekých sekundárnych zásahov môžeme chápať z dvoch uhlov pohľadu. Tým prvým sú tzv. „negatívne“ pohnútky. Do tejto skupiny by sme mohli zaradiť predovšetkým vykrádanie hrobov a ich hanobenie. Hanobenie hrobov mohlo mať za cieľ znehodnotiť telesné pozostatky neoblúbenej, či nenávidenej osoby z prostredia vlastnej komunity. Niektorí bádatelia vyslovili myšlienku, že vykrádanie hrobov uskutočňovali príslušníci iných etník vedení nielen snahou o získanie cenností, ale aj nevraživosťou, ktorá rezultovala do znesvätenia miesta posledného odpočinku nenávideného jedinca, resp. členov cudzích pospolitostí. Tak napr. longobardské pohrebiská v Rakúsku mohli údajne vykrádať predovšetkým príslušníci slovanských komunít po odchode Longobardov do Itálie (*Adler 1970, 146*). Rôznorodé, niektoré až „morbídne“ prezentované predstavy (*Friesinger/Vacha, obr. na s. 88*) sú dosť málo pravdepodobné. Treba si uvedomiť, že predovšetkým cenné zbrane (napr. luky a sečné zbrane) sa po uložení do zeme znehodnotili a po vybratí už nemohli plnohodnotne slúžiť. Podobne *K. Bakay (1973, 80, 81)* prisudzuje „zásluhu“ na vykrádaní bohatých avarských hrobov predovšetkým Slovanom, Bulharom a Gepidom, ktorí boli motivovaní nenávisťou ku svojim pánom. Tá ich v čase zoslabenia moci avarského kaganátu doviedla až k zhanobeniu hrobov popredných príslušníkov avarských komunít.

Takéto interpretácie istotne nepostrádajú atraktivnosť a možno ich pripustiť. Proti nim však stojí niekoľko skutočností. Na viacerých pohrebiskách sa zistili „vykradnuté“ hroby zo všetkých úsekov pochovávaní. Keďže sa však na nich pochovávalo pomerne dlhú dobu (neraz 150-200 rokov), je ťažké si predstaviť sústavnú pozornosť, ktorá by v takomto prípade musela byť venovaná úprave nadzemných častí hrobov počas

života napr. ôsmich generácií. Vo viacerých prípadoch sa v porušených hrobách zistili časti skeletov v anatomicom usporiadaní, čo je doklad pomerne skorého zásahu do jeho obsahu, t. j. v čase, keď niektoré tkanivá (hlavne šlachy) ešte držali a tak umožnili presun napr. celých končatín (*Zábojník 1997, 79*). Šachty vykrádačov (obr. 2) sú vo väčšine prípadov nasmerované do tých častí hrobových jám, kde boli uložené najcennejšie predmety. Predpokladom na úspešné vniknutie do hrobu je dôverná znalosť spôsobu pochovania a situovania príloh. Takéto poznatky možno očakávať u príslušníkov cudzích komunít iba zriedkavo.

Vykrádanie hrobov je fenomén, ktorý nie je podmienený ani časom, ani priestorom. V období avarského kaganátu je pomerne hojný na viacerých pohrebiskách, na ktorých pochovávali komunity disponujúce významným sociálnym postavením. Ide predovšetkým o nekropoly v priestore mesta Komárna a v jeho blízkom okolí (*Budinský-Krička 1956, 47; Čilinská 1963, 98; Trugly 1987, 278; 1993, 218*). Predmetom „činnosti“ vykrádačov boli predovšetkým bohato vybavené jazdecké hroby (obr. 3). Napriek takýmto zásahom ostalo v hrobách ešte pomerne veľa predmetov ktoré mali istotne veľkú hodnotu. Keďže sa vykrádanie zrejme uskutočňovalo za „vhodných“ podmienok (tma, hmla a pod.), je prirodzené, že pozornosti narušiteľov konajúcich v strese ušli viaceré drahocennosti. Inokedy inventár hrobov síce tvorí menšie množstvo príloh, avšak stopy zelenej patiny na mnohých častiach skeletov avizujú pôvodnú prítomnosť početných predmetov z farebných kovov.

V porovnaní s predchádzajúcimi, viaceré, tzv. rituálne zásahy by sme mohli označiť za „pozitívne“. Ich cieľom bolo znehodnotiť kostrové zvyšky osoby, ktorá sa niečím výrazne odlišovala od ostatných členov komunity a vyvolávala preto strach (napr. mentálne retardovaní jedinci, osoby postihnuté nejakým telesným defektom a pod.). Sekundárny zásah bol motivovaný snahou o ochranu žijúcej pospolitosti (hlavne detí) pred možnými negatívnymi dôsledkami činnosti takýchto jedincov. Za „pozitívne“ motívy sekundárnych zásahov môžeme považovať rôznorodé tzv. protivampirické opatrenia. Mali za cieľ zabrániť návratu revenanta do sveta živých a dôsledkom jeho škodlivého pôsobenia (*Unger 2002, 102*). Tieto, tzv. posteriórne protivampirické praktiky nie sú zriedkavé aj obdobím nasledujúcim po rozpade Avarskeho kaganátu (*Hanuliak 2004, 114, 115*).

Sekundárne zásahy do hrobov z rituálnych dôvodov sú rôzne. Ak ide o zásah menšieho rozsahu, zvyčajne sa narušitelia uspokojili s porušením priestoru v oblasti lebky, jej dislokáciou, resp. odobratím (obr. 4). Pri výraznejších zásahoch je devastovaná zvyčajne horná polovica tela, teda priestor, kde sú uložené najdôležitejšie ľudské orgány. Existuje však viacero hrobov, v ktorých boli rozhádzané rozsiahle časti skeletov (obr. 5), resp. všetky kostrové pozostatky ľudských jedincov. V takomto prípade išlo zrejme o osoby, ktoré považovali príslušníci žijúcej komunity za mimoriadne „nebezpečné“.

Za „pozitívne“ sekundárne zásahy možno považovať aj tzv. následné pochovania. Vykonávali ho príslušníci vlastnej, prípadne príbuzenskej komunity a ich príčinami mohli byť napr. prejav úcty, príbuzenský vzťah a pod. V niektorých prípadoch postrehneme náznaky akéhosi pietneho uloženia kostrových pozostatkov skoršie pochovaných jedincov (*Daim 1987, 80, tab. 80: A-79*). Inokedy je zásah spojený s následným pochovaním výrazne devastujúci (obr. 6).

Pod termínom následné pochovanie sa rozumie uloženie zosnulého do hrobovej jamy, v ktorej sa už nachádza skôr zomrelý jedinec avšak v rámci jedného obdobia. Z archeologického hľadiska má tento fenomén mimoriadny význam. Pomocou neho (v prípade, že oba hroby obsahovali výrazné prílohy) možno konštatovať chronologické súvislosti predmetov materiálnej kultúry, ktoré tvorili inventár hrobov. Obdobným spôsobom možno využiť aj nezámerné superpozície dvoch, zriedkavo viacerých hrobov (obr. 7). V oboch prípadoch môže nastať dvojaká situácia: 1. Pri kopaní hrobovej jamy pre mladší hrob bol starší hrob v rôznej miere porušený; 2. Pri kopaní hrobovej jamy pre mladší hrob nedosiahli úroveň uloženia kostry staršieho hrobu, takže skelet, ktorý sa v ňom nachádzal zostal nedotknutý. V prvom prípade nie je vylúčené pomiešanie predmetov inventára oboch hrobových celkov. Druhá možnosť predstavuje veľmi šťastný prípad, ktorý môže byť významným spôsobom využitý pre konštatovanie relatívnej chronológie príloh.

Oba fenomény môžu vzniknúť zámerne vtedy, keď je hrob nejakým spôsobom označený (napr. dreveným stĺpom, rovom a pod.). Predpokladať však možno aj náhodné prekrytie sa, ktoré bolo spôsobené absenciou znaku indikujúceho prítomnosť hrobu, resp. väčšou časovou vzdialenosťou medzi oboma pohrebmi.

Neslobodno zabudnúť ešte na jeden dôležitý moment pri tzv. sekundárnom porušení hrobov. Tým je pochovávanie na mieste pohrebiska z obdobia avarského kaganátu v neskorších úsekoch či už včasnostredovekého, alebo stredovekého obdobia. Geomorfologické parametre výberu miesta pre pohrebisko zohrávajú totiž veľmi dôležitú úlohu. Umiestnenie funerálneho okrsku vo vzťahu k sídliskovému areálu je podmienené aj faktami, ktorých skutočné príčiny nevieme vysvetliť. Takéto „spirituálne“ determinanty sa niekedy interpretujú pojmom „genius loci“. Nie zriedkavé sú prípady používania tej istej polohy v rámci mikroregiónu na pohrebné účely vo viacerých obdobiach praveku, včasnej doby dejinnej a stredoveku.

Na rozsiahlom pohrebisku z obdobia avarského kaganátu v Holiaroch sa preskúmal aj kostrový hrob datovaný do 10. storočia a početné hroby radového pohrebiska z 11. storočia (*Hanuliak 1992*). V nejednom prípade tak mohlo dôjsť k porušeniu staršieho hrobu pri kopaní hrovej jamy v neskoršom období. Na pohrebisku Prša II¹ bolo preskúmaných aj šesť staromaďarských hrobov z 10. storočia a pomerne veľká skupina hrobov radového pohrebiska z 11. storočia (*Točík 1963, 122*). Dva posledne menované hrobové komplexy istotne v niekoľkých prípadoch porušili staršie hroby.

Sekundárny zásah do hrobu nielen v období avarského kaganátu je fenoménom, ktorého príčiny nemožno vždy presne stanoviť. Pre bádateľov však poskytuje viacero možností jeho interpretácie, čo je fakt, ktorý môže vyvolať takú prepotrebnú diskusiu.

¹ Všetky v texte a v popiskách k ilustráciám spomínané lokality doplnené číselným indexom sú uvádzané v zmysle publikácie *Zábojník 2009*.

Literatúra

Adler 1970 - H. Adler: Zur Ausplünderung langobardischen Gräberfelder in Österreich. Mitt. Anthr. Ges. Wien 100, 1970, 138-147.

Bakay 1973 - K. Bakay: Az avarokori időrendjéről. Újabb avar temetőök a Balaton környékén. Somogyi Múz. Közl. I, 1973, 5-86.

Budinský-Krička 1956 - V. Budinský-Krička: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. Slov. Arch. 4, 1956, 5-131.

Čilinská 1963 - Z. Čilinská: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni. Slov. Arch. 11, 1963, 87-120.

Daim 1987 - F. Daim: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Stud. zur Arch. der Awaren 3. Wien 1987.

Daim/Lippert 1984 - F. Daim/A. Lippert: Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Stud. zur Arch. der Awaren 1. Wien 1984.

Friesinger/Vacha 1987 - H. Friesinger/B. Vacha: Die vielen Väter Österreichs. Römer - Germanen - Slawen. Eine Spurensuche. Wien 1987.

Hanuliak 1992 - M. Hanuliak: Pohrebisko z 11. storočia v Bodzi-Holiaroch. Štud. Zvesti AÚ SAV 28, 1992, 293-317.

Hanuliak 2004 - M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Arch. Slovaca Monogr. 8. Nitra 2004.

Točík 1963 - A. Točík: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši. Slov. Arch. 11, 1963, 121-198.

Točík 1968 - A. Točík: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Arch. Slovaca - Catalogi. Tomus II. Bratislava 1968.

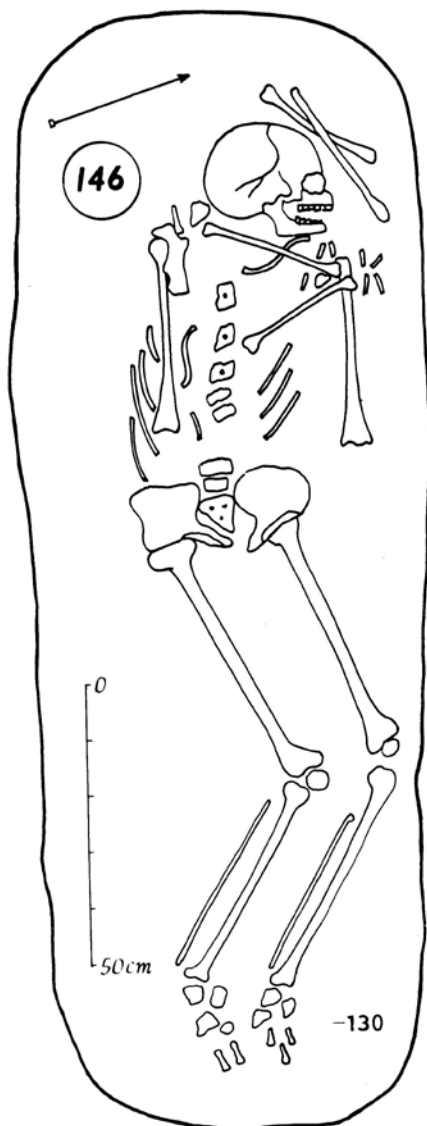
Trugly 1987 - A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno. Slov. Arch. 35, 1987, 251-344.

Trugly 1993 - A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II (1987-1989). Slov. Arch. 41, 1993, 191-307.

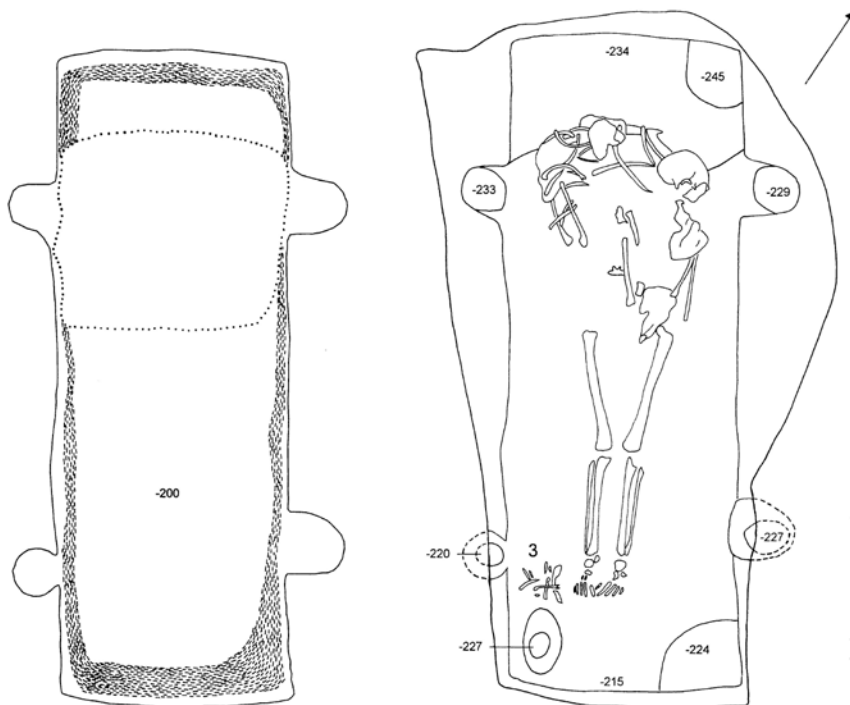
Unger 2002 - J. Unger: Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.-16. století. Panoráma bilogické a sociokulturní antropologie 9. Brno 2002.

Zábojník 1997 - J. Zábojník: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Čataj. In: J. Tejral/H. Friesinger/M. Kazanski (Hrsg.). Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum. Brno 1997, s. 77-82.

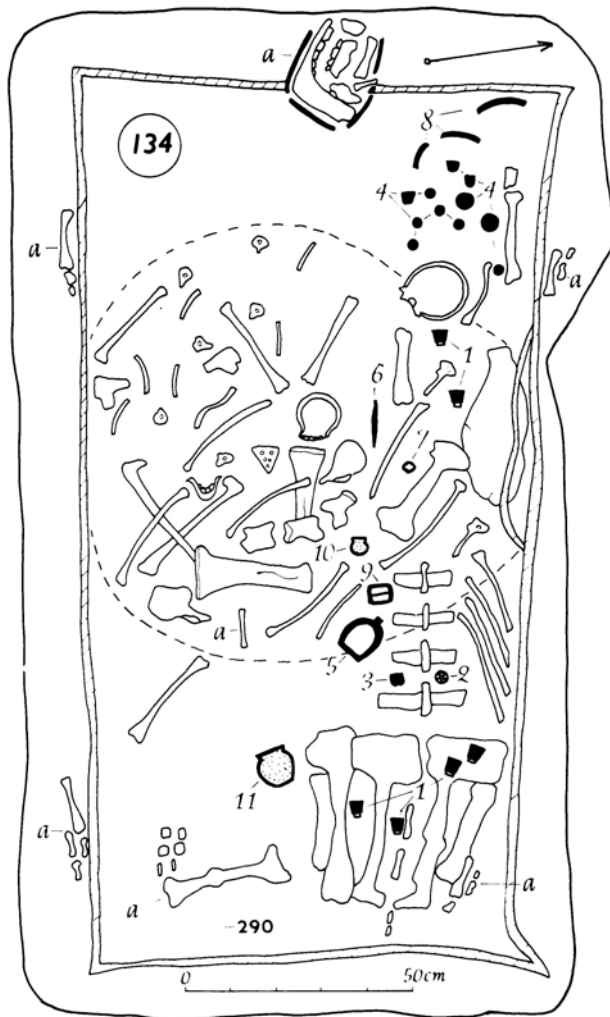
Zábojník 2009 - J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. Stud. Arch. Medievalia 9. Bratislava 2009.

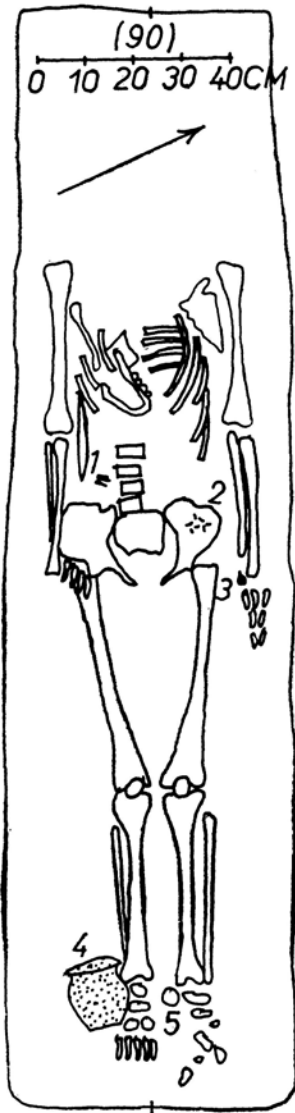
Obr. 1. Anatomické usporiadanie premiestnených častí v hrobe 146 na pohrebisku Komárno IX (podľa Trugly 1993, 214, obr. 42).

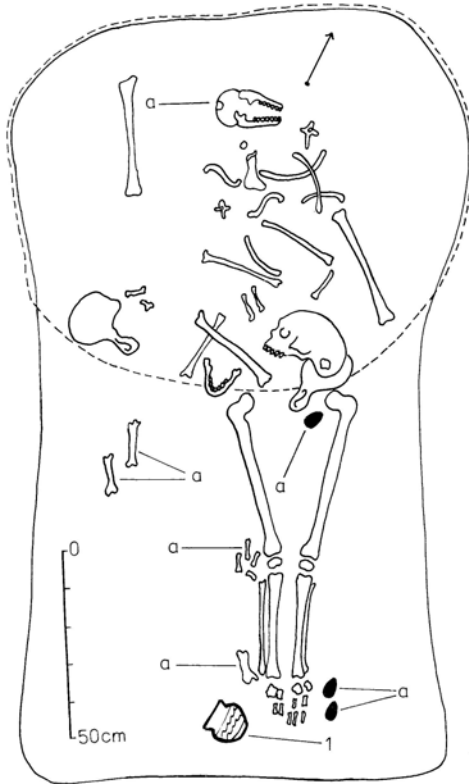
Obr. 2. Obrisy šachty porušovateľov a porušený hrob 72 na pohrebisku Obid I (podľa Zábajník 2009, obr. 3: 8).

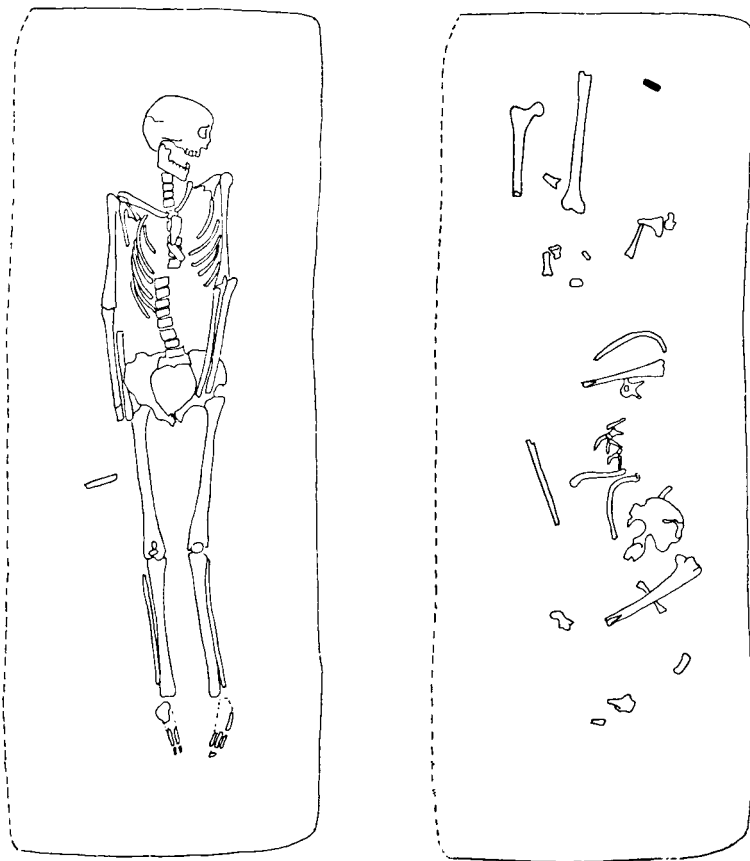
Obr. 3. Výrazne porušený hrob 134 na pohrebisku Komárno IX v dôsledku vykrádania (podľa Trugly 1993, 210, obr. 34).

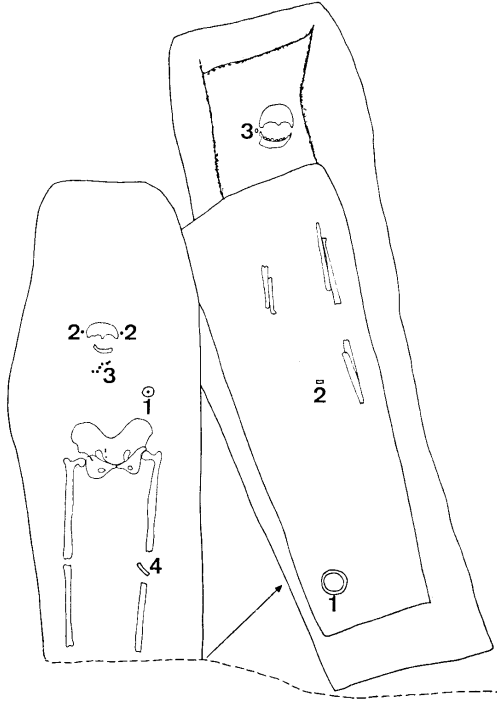
Obr. 4. Sekundárny zásah malého rozmeru (odobratie lebky) v hrobe 58 na pohrebisku Štúrovo I (podľa Točík 1968, 22, 23, obr. 10).

Obr. 5. Výrazný sekundárny zásah uskutočnený z rituálnych dôvodov v hrobe 77 na pohrebisku Komárno IX (podľa Trugly 1987, 266, 268, obr. 8: 3).

Obr. 6. Devastujúci dôsledok následného pochovania - hrob 122 na pohrebisku Leobersdorf (podľa Daim 1987, 261, tab. 119: A-122).

Obr. 7. Superpozícia hrobov 88 a 89 na pohrebisku Sommerein (podľa Daim/Lippert 1984, 234, tab. 58).

Summary

Greed, hatred, awe, fear or reverence?

On the secondary modifications of graves in the Avar Khaganate cemeteries in the territory of Slovakia

Secondary modifications can be divided into recent and contemporary. The first group is usually the result of clay and sand quarrying, agricultural and construction activities, the actions of “treasure hunters” of archaeological artifacts with metal detectors etc. The second group includes the contemporary modifications with the following motives:

1. Grave plundering
2. Grave desecration
3. Rituals

Secondary modifications also include subsequent burying and grave superpositions.

Secondary modifications is a phenomenon whose reasons often cannot be defined clearly. It provides multiple interpretations for the researchers, which itself fuels the necessary discussion.

K problematike opevnených sídiel vo včasnóm stredoveku na Slovensku

PETER ŠALKOVSKÝ

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Typické opevnené sídlo včasnostredovekých Slovanov sa v archeologickej literatúre prevažne označuje vžitým termínom *hradisko*, *horodišče*, *grodzisko*, *gorodišče*, *Burgwall*, hoci jeho pôvodné pomenovanie bolo *gord*, *grad*, *grod*, *gorod* (v nemčine *Gard*, *Purc*, *Burg*), ktoré po zmene *g > h* v slovenčine, češtine, hornej lužickej srbčine, ukrajinčine, bieloruštine i v časti ruských nárečí v 12.-13. dostalo podobu *hrad*, *horod* v primárnom zmysle ohradené sídlo.¹ Pomenovanie *hrad* sa však, po zániku starších typov hradov a vydiferencovaní nových foriem opevnených sídiel vo vrcholnom stredoveku, presunulo na označenie kamenných murovaných hradov a v niektorých slovanských jazykoch aj na mestá (vo forme *grad*, *gorod*, *horod*) z dôvodu, lebo aj tie bývali opevnené hradbami. Pravdepodobne preto sa kvôli rozlíšeniu pre (už neexistujúce) opevnené sídla včasného stredoveku podobne ako pre praveké opevnené osady začal používať názov *hradisko*, ktoré prevzala do svojej terminológie aj história a archeológia, čo nepokladáme za najšťastnejšie riešenie. Zrejme

¹ Slovo *grad*, *hrad* s významom „ohradené miesto“, plotom, palisádou ohradený (*ohradit'* - čes., *ohradit*, ukr. *horodyty*, rus. *ogradit*, srb./chorv. *ograditi*, pol. *ogradzać*) priestor s cieľom ochrany ľudí (rod, kmeň) a ich majetku (pred nepriateľom, ale pôvodne aj dravou zverou). Praslov. *gorá-b*, staroslov. *gradъ* = mesto, čes. *hrad*, poľ. *gród*, luž. *hród*, *grod*, slovin., bulh., srbch. *grad*, ukr., rus. *górod* = mesto (UHLÁR, V. Pôvod názvu Medzihradné. (Hrad, hradit' - hrada), Kultúra slova, 19, 1985, č. 5, 163. Príbuzné je chetit. *gurtas* = hrad, pevnosť, stredogót. *baurgs* = veža, bašta, opevnené mesto, galsky *briga*, gr. *púrgos* = veža, bašta, baštami posilnené opevnenie, hrad, zámok, sans. *púr(a)* = hrad, pevnosť, opevnené mesto. Tiež aj lit. *gardas* = ohrada, gótsky *garda* (súč. *Garten*) = záhrada, alb. *garth*, *gardhi* = ohrada, plot, lat. *hortus* = záhrada, gr. *chórtos* = ohrada, ohradené miesto, pasienok.

Vznik názvu *hrad* súvisí azda aj s tým, že prapôvodne sa zrejme na ohradenie, opevnenie areálov, sídiel používali drevené „hrady“, t.j. viac či menej okresané brvná slúžiace obyčajne na podporu povaly (slov. *hrada*, čes. *hřada*, srbch. slovin., bulh. *greda*, rus. *grjadá*, ukr. *grjáda*, poľ. *grzeda*, polab. *groda*, praslov. asi *gredъ*, *grěda* - <http://kruhy.blogspot.sk/2008/12/etymologick-slovnk-jna-kulka-h.html>.

preto sa napr. v Nemecku, ale i v Poľsku popri forme *Burgwall*, *grodzisko*² používa zvlášť v novšej spisbe (aj alebo iba) termín *Burg*, *grod*³, pričom sa hovorí nielen o *grodach państwowych* (teda od konca 10. stor.), ale aj *grodach slowianskych* či *wczesnosredniowiecznych* obecne, ale i *przedpaństwowych*, či *plemionych* (teda sídla 6.-10. stor.). V nemeckej spisbe sa zas okrem obecného pomenovania *Burg* používajú aj zachované názvy konkrétnych hradov (*Starigard/Oldenburg*, *Jaromarsburg*, *Wogastisburg*, *Mosapurc*). Aj u nás by preto azda bolo vhodnejšie používať namiesto (alebo popri) termínu hradisko, termín hrad s adekvátnym upresňujúcim prívlastkom (slovanský, kmeňový, veľkomoravský, veľkomoravský, preduhorský, včasnouhorský). Samotný termín hradisko by zrejme mal byť používaný, ako to naznačujú aj slovníky slovenského jazyka⁴, na označenie miesta, polohy, kde stál hrad, dnes zachovaný iba vo zvyškoch pod zemou alebo v správach o výskume tohto miesta. V rovine historického vyhodnotenia pravdepodobne by bolo vhodnejšie používať pôvodný názov hrad, resp. u menších, či inými vlastnosťami špecifikovaných druhov opevnení hrádok a dvorec alebo u zatiaľ nešpecifikovaných všeobecné pomenovanie opevnené sídlo či opevnenie. Z historických prameňov vieme, že centrálné hrady sa v súdobých latinských prameňoch nazývali *Burg*, *Castrum*, *Civitas*. Spektrum ostatných, zväčša menších hradov, ktoré možno označiť ako menšie lokálne centrá, resp. strážne hrady, hrádky, pevnôstky a veľmožské dvorce označujú včasnostredovekí kronikári ako *Castella a Curtis*.⁵ Osobitou kategóriou opevnených sídiel, tak formálne - rozmermi, tvarom a stavbou technikou, ale aj funkčne, boli veľmožské rodové dvorce či hrádky, ktorých vznik u nás pravdepodobne inšpirovali franské veľmožské dvorce, či už

² Najmä pri publikovaní terénnych výskumov hradísk.

³ Napr. HERRMAN, J. (Hrsg.): Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Akademie-Verlag, Berlin 1985; DAJBROWSKA, E.: Wielkie grody dorzecza górnej Wisły Warszawa 1973; KURNATOWSKA, Z.: Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Großpolen. In: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn 1998, 31-36; POLESKI, J.: Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. Kraków 2004 a. d.

⁴ Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava 1989, 122.

⁵ RATKOŠ, P.: Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii. *Archaeologica historica* 3. Brno, 247-254.

ako *curia regalis* – kráľovské dvorce alebo ako *curia nobilitaris* – súkromné sídla šľachty.⁶

Pod obecným pomenovaním hlavného druhu „ohradených“ sídiel - hrad, Burg, sa skrýva viacero typov objektov líšiacich sa od seba formálne (rozmermi, tvarom, fortifikčnou technikou, umiestnením v krajine) ako aj funkciou, ktoré sú produktom pestrého niekoľkostoročného hospodárskeho i spoločenského vývoja jednotlivých sídelných celkov (rodových, kmeňových či teritoriálnych zoskupení, kniežatstiev a prvých štátov), formované kultúrnymi i vojenskými interakciami so susedmi i celkovým geopolitickým vývojom v strednej Európe. Ide o bázu prameňov s nerovnomerným stupňom poznania a vypovedacej hodnoty, ktorá napriek existencii mnohých čiastkových regiónálnych štúdií, dosiaľ ešte nebola komplexne vyhodnotená. Iba z území západných Slovanov je evidovaných okolo 3000 takýchto lokalít⁷, najviac z územia dnešného Poľska a východných častí Nemecka,

Približne okolo jednej stovky slovenských lokalít, uvádzaných v rôznych publikáciách ako včasnostredoveké opevnené sídla (8.-10. stor.), môžeme na základe primárnej analýzy z hľadiska súčasného stavu ich poznania a vypovedacej hodnoty rozdeliť do štyroch skupín, kategórií⁸: 1 – vedecky dokázané, isté, 2 – vedecky indikované, vysoko pravdepodobné, 3 – vedecky čiastočne indikované, možné, 4 – vedecky dostatočne neindikované, domnelé.

Prvú skupinu (kategóriu) tvoria lokality, na ktorých boli komplexnejším výskumom zistené nielen masívne doklady sídelných – stavebných, výrobných alebo aj kultovo-sakrálnych aktivít medzi 8.-10. stor., ale aj konštrukcia a stratigrafia súvekeho opevnenia, i jeho aspoň

⁶ RUTTKAY, A.: Dvorce v 9. -13. storočí. In: A. T. Ruttkay, M. Ruttkay, P. Šalkovský (Ed). Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra, 135-147.

⁷ KEMPKE, T. Slawische Burgen des 7.-10. Jahrhunderts. In: Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch I. Bauformen und Entwicklung, hrsg. Horst Wolfgang Böhme u. a. Stuttgart 1999, 45-53.

⁸ Hranice medzi jednotlivými kategóriami nemožno vymedziť striktne, existuje medzi nimi vlastne plynulý prechod, a ani pozícia jednotlivých lokalít sa nedá interpretovať ako definitívna, naopak nové výskumy a nálezy tu môžu spôsobiť presuny, najmä smerom nahor, ale vo výnimočných prípadoch i naopak.

rámkové datovanie.⁹ Iba u tejto databázy je dnes možné a má zmysel, pokúšať sa o, viac či menej detailnými faktami podložené, analýzy a interpretácie: Bojná - Valy (I), (okr. Topoľčany), Bratislava - hrad¹⁰, Bratislava, časť Devín - hrad¹¹, Bratislava, časť Devínska Nová Ves - Nad lomom, Bratislava, časť Devínska Nová Ves - Na pieskoch, Detva, časť Kostolná - Kalamárka, Divinka - Veľký vrch (okr. Žilina), Ducové - Kostolec (okr. Piešťany), Hronský Beňadik - Skala (okr. Žarnovica), Jasenovo - Vyšehrad (okr. Turčianske Teplice), Majcichov - Valy (okr. Trnava), Malé Kozmálovce - Grác (okr. Levice), Mužla, časť Čenkov - Vilmakert (okr. Nové Zámky), Nitra - hrad, Nitrianska Blatnica - Jurko a Púšť (okr. Topoľčany), Pobeďim - Hradištia a Podhradištia (okr. Nové Mesto nad Váhom), Prašník - Hrádok (okr. Piešťany), Smižany - Hradisko II (okr. Spišská Nová Ves), Spišské Tomášovce/Smižany - Hradisko I (okr. Spišská Nová Ves), Svätý Jur - Neštich (okr. Pezinok), Šarišské Sokolovce - Hradová Hura (okr. Sabinov), Tlmače/Kozárovce - Hrádze (okr. Levice), Vyšný Kubín - Ostrá Skala (okr. Dolný Kubín), Zemplín - Várhegy (okr. Michalovce), Zvolen, časť Môťová - Priekopa.¹²

⁹ Niekedy iba nepriamo a rámcovo, keď ide o lokality s chronologicky súrodým sídliskovým materiálom a bez akýchkoľvek stôp staršieho či mladšieho osídlenia.

¹⁰ Okres sa neuvádza v prípadoch identického názvu.

¹¹ Datovanie opevnenia síce nie je jasné, ale nahrádza ho písomná zmienka o pevnosti Dowine k r. 864, stotožnenie ktorej s Devínom je historikmi väčšinou akceptované.

¹² Citácie primárnych či zhrnujúcich publikácií týchto lokalít sú priebežne uvedené v texte príspevku alebo obsiahnuté vo väčšine prehľadových prác o hradiskách resp. väčších publikáciách jednotlivých lokalít - KRASKOVSKÁ, L. : Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi. Slovenská archeológia 10, 1962, 241-252; tá istá: Slovanské hradisko v Devínskej Novej Vsi, Nad lomom. Slovenská archeológia 14, 1966, 147-166; tá istá: Die slawischen Burgwälle auf dem Gebiet der Slowakei. In: I. Miedzynarodowy kongres archeologii slowienskiej. 3. Wroclaw-Warszawa-Kraków 1970, 202-206; BÉREŠ, J.: Výsledky doterajšieho výskumu slovanského hradiska v Šarišských Sokolovciach. In: Nové obzory. 16. Košice 1974, 113-131; BIALEKOVÁ, D. : Výskum slovanského hradiska v Pobeďime, okr. Trenčín. Archeologické rozhledy 24, 121-129; Tá istá: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobeďime. Slovenská archeológia 26, 1978, 149-178; Tá istá: The Great Moravian Period. In: Archeological Research in Slovakia. Nitra 1981, 151-167; ČAPLOVIČ, P.: Orava v praveku, včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku. Martin 1987; PIETA, K. - RUTTKAY, A. - RUTTKAY, M.: Bojná: Hospodárske a politické centrum Nitranskeho Kniežanstva. Bojná - Nitra 2006, 217-228; HABOVŠTIAK, A.: Hradisko z 9. storočia v Tlmačoch. Slovenská archeológia 23, 97-118; HABOVŠTIAK, A. - HOLČÍK, Š.: Poveľkomoravské hradisko na Beňadickej skale. Sborník Slovenského národného múzea 73, 1979. História 19, 73-93; HANULIAK, M. - KUZMA, I. -

Druhá skupina (kategória) lokalít, pokladaných dosiaľ obecné, aj v odbornej spisbe, za včasnostredoveké opevnené sídla boli skúmané v menšom rozsahu, iba fragmentárne, sondážne, alebo len klasickým povrchovým prieskumom, či v posledných rokoch pomocou detektorov kovov. Na väčšine neprebehol výskum fortifikácie, resp. nepriinesol dostatočné poznatky k chronologickej identifikácii opevnenia. Ide o lokality: Beckov - hrad (okr. Nové Mesto Nad Váhom), Bíňa - intravilán (okr. Nové Zámky) , Brekov - hrad (okr. Humenné), Dolná Mariková - Široká (okr. Považská Bystrica), Dolný Kubín, časť Veľký Bysterec - Trniny (okr. Dolný Kubín), Hrádok - intravilán (okr. Nové Mesto nad Váhom), Istebné - Hrádok (okr. Dolný Kubín), Kamenec pod Vtáčnikom - Hrádok (okr. Prievidza), Nitra, časť Dražovce - Pri kostole (okr. Nitra), Nitra - Martinský Vrch, Nitra - Na vršku, Nová Baňa - Zámčisko (okr. Žarnovica), Oravský Podzámok - hrad (okr. Dolný Kubín), Prievidza,

ŠALKOVSKÝ, P.: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.-12. storočia. Nitra 1993; HULÍNEK, D. – ČAJKA, M.: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku. Slovenská archeológia 52, 2004, 77-120; KUZMA, I.: Der frühmittelalterlicher Burgwall von Mužla-Čenkov. In J. Hennig – A. T. Ruttkey (ed.) 1998: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn 1998, 391-397; MÁCELOVÁ, M. Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolner Beckens. In: J. Hennig – A. T. Ruttkey (ed.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn, 399-404; MIROŠŠAYOVÁ, E. – ČAPLOVIČ, D.: Najnovšie výsledky výskumu včasnodejinného a stredovekého osídlenia v Zemplíne. Východoslovenský pravek 3, 1991, 115-132; MORAVČÍK, J.: Divinka. In: B. Chropovský (ed): Významé slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, 58-59; PLACHÁ, V. – KELLER, I. – HLAVICOVÁ, J.: Slovanský Devín, Bratislava 1990; REMIÁŠOVÁ, M.: Hradisko Vyšehrad. In: Horná Nitra 9, 1980, 13-30; ČAPLOVIČ, D.: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava 1998; RUTTKAY, Dvorce ..., 135-147; STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D. – ŠALKOVSKÝ, P. – BÉREŠ, J. et al. :Včasnostredoveké hradisko I. Spišské Tomášovce-Smižany - 1. etapa spracovania. Zbor. Slovenského národného múzea. Archeológia 100, 2006, 187-223; ŠALKOVSKÝ, P.: Velikomoravskije gorodišča Slovákii. In: Trudy piatogo meždunarodnogo kongressa slavjanskoj archeologii. Tom I-2b. Moskva 1987, 126-133; ten istý: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. Slovenská archeológia 42, 1994, 110-142; ten istý : Výskum a rekonštrukcia fortifikácie západného areálu včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. Slovenská archeológia 54-2, 2006, 239-258; ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: Bratislavský hrad v 9.-12. storočí. Bratislava; VAVÁK, J.: Z najstarších dejín Sv. Jura. In: Štefániková, Z. (zost.). Svätý Jur Vavák 2010; TURČAN, Veľkomoravské ... ;

<http://www.hradiska.sk/search/label/Mapy%20a%20Zoznam%20Slovansk%C3%BDch%20Hrad%C3%ADsk>
a ď.)

časť Štvrte/Hradec - Hradisko, Pružina - Mesciská (okr. Považská Bystrica), Skalka nad Váhom, časť Skala - Chochel (okr. Trenčín), Smolenice - Molpír (okr. Trnava), Trenčín - hrad, Trenčianske Teplice - Čertova Skala (okr. Trenčín), Zemianske Podhradie - Martákova skala (okr. Nové Mesto nad Váhom).

Pre ich interpretáciu ako opevnených včasnostredovekých sídiel však hovorí niekoľko závažných indícií. Pováčšine boli na nich nájdené vo väčšom množstve nielen doklady bežných sídliskových aktivít, artefakty dennej potreby a ojedinelé vzácnejšie solitéry, ale na viacerých aj celé série nástrojov, zbraní, hrivien či súčastí konského postroja a jazdeckého výstroja, dokladajúce tu intenzívnu prítomnosť remeselníkov i spoločenských elít, resp. ich jazdeckých družín a niekedy aj prítomnosť kultovo-sakrálnej zložky. Okrem toho ide poväčšine o ostrožné, výšinné, často až „extrémne neprístupné“ polohy s veľmi dobrými pasívnymi obrannými vlastnosťami, strategicky dobre situované, ktorých využitie iba ako otvorených sídlisk je problematické až nelogické, pretože ich širšie okolie poskytovalo dostatok na sídlenie oveľa vhodnejších, rovnejších, k vodným zdrojom i poliam bližších areálov. Boli často osídlené alebo opevnené aj v predchádzajúcich obdobiach (obzvlášť v období neskorej doby bronzovej a halštatskej, období púchovskej kultúry), resp. v 11.-13. stor. Využitie, revitalizácia zvyškov týchto predslovanských fortifikácií nie je zatiaľ presvedčivejšie doložená, je však značne pravdepodobná a budúce výskumy ju v mnohých prípadoch zrejme potvrdia a upresnia.¹³

V nižšej miere „istoty“, či pravdepodobnosti, možno vzťahovať vyššie povedané aj k lokalitám tretej skupiny (kategórie): Blatnica - Plešovica (okr. Martin), Bojná - Hradisko (II), (okr. Topoľčany), Bojná - Žihľavník (III), Bojnica - Zámok (okr. Prievidza), Bošáca - Srňanský háj (okr. Nové Mesto nad Váhom), Hatné - Hrádky (okr. Považská Bystrica), Krpeľany - Pohanovo (okr. Martin), Piešťany, časť Kocurice - Dlhé pole (okr. Piešťany), Kusín - Hradek (okr. Michalovce), Liptovská Sieľnica - Havránok (okr. Lipt. Mikuláš), Liptovská Štiavnica - Lúčný hríb (okr. Ružomberok), Modra - Zámčisko (okr. Pezinok), Nitra - Lupka (okr. Nitra), Nitra - Zobor (okr. Nitra), Podbranč, časť Podzámok - Starý hrad

¹³ Ako napr. v Detve, Devíne, Divinke, Zemplíne...

(okr. Senica), Podhradie - Erdegovo (okr. Prievidza), Podhradie - Úhrad (okr. Topoľčany), Považská Bystrica - Dedovec (okr. Považská Bystrica), Prosiek - Hrádok (okr. Liptovský Mikuláš), Rybník - Krivín (okr. Levice), Selce - Hrádok (okr. Banská Bystrica), Sklabiňa - Mačací zámok (okr. Martin), Slovenské Pravno - Šiance (okr. Turčianske Teplice), Sučany - Skala (okr. Martin), Turčianske Jaseno, časť Horné Jaseno - Hradište (okr. Martin), Turčianske Kľačany - Hrádok (okr. Martin), Unín - Zámčisko (okr. Skalica), Zemianske Podhradie/Bošáca - Hradiská (okr. Nové Mesto nad Váhom), ku ktorým dosiaľ disponujeme indíciami v menšom množstve či nižšej kvalite. Poznáme z nich zväčša iba nepočtené artefakty dennej potreby či doklady nevýrazných bežných sídliskových aktivít, z menších výskumov, prieskumov, amatérskych zberov či ako náhodné nálezy. Ich poznanie je v počiatočnom štádiu a je potrebné ich evidovať zatiaľ ako miesta nešpecifikovaných sídiel,¹⁴ niekedy pravdepodobne aj opevnených.¹⁵

Všetky ostatné lokality¹⁶, zmieňované najmä vo vedecko-populárnej spisbe, lokálnych vlastivedných prácach, obecných monografiách, ale niekedy aj v odbornej literatúre na základe starších, ojedinelých, často stratených povrchových nálezov, nespoľahlivo datovaných, resp. nepublikovaných, či dokonca iba z neoverených zmienok o údajných nálezoch, alebo dokonca iba z toponomastiky, doporučujeme z databáz včasnostredovekých opevnených sídiel vypustiť ani bližšie

¹⁴ Napr. provizórne pastierske, lovecké, prospektorské sídla, kultové miesta.

¹⁵ Od strážnych bodov, líniových valov cez refúgiá až po rôzne typy hradov.

¹⁶ Napr. Budkovce - Hurka (okr. Michalovce), Dvorianky - Hradišče (okr. Trebišov), Fintice - Várhegy (okr. Prešov), Hradisko - Hradek (okr. Poprad), Hlohovec - kaštieľ (okr. Hlohovec), Hričovské Podhradie - Mikov kopec (okr. Žilina), Klátová Nová Ves - Šance (okr. Partizánske Lednica - hrad (okr. Púchov), Lopušné Pažite, časť Lopušná - Hrádok (okr. Kysucké Nové Mesto), Malá Čierna - Dubica (okr. Žilina), Nemečky - Štolny (okr. Topoľčany), Nevidzany - ľavý breh potoka Širočina (okr. Zlaté Moravce), Nitra - Šibeničný vrch (okr. Nitra), Nitra, časť Hrnčiarovce - Žibrica (okr. Nitra), Seňa - Várhely (okr. Košice - okolie), Starý Hrádok - Ólvár (okr. Levice), Starý Tekov (okr. Levice), Sudince (okr. Krupina), Sudovce (okr. Krupina), Tekovský Hrádok (okr. Levice), Teplý Vrch - Hradište (okr. Rimavská Sobota), Trnavá Hora, časť Kľačany - Záhumie (okr. Žiar nad Hronom), Zemianske Podhradie - Bašta (okr. Nové Mesto nad Váhom), Zvolen, časť Lieskovec - Hrádok, Žehra - časť Dreveník-Dreveník (okr. Spišská Nová Ves), Žilina, časť Turie - Hrádek, Žilina, časť Zástranie - Straník, atď. - niekedy ide len o polohy s názvami hradisko, hradok a pod., ale zatiaľ bez stôp osídlenia.

neinterpretovať. Ich prípadné historické využitie možno zatiaľ iba „beletristicky“ odhadovať v širokom diapazóne od miest náhodného pobytu, zberu lesných plodín, dreva, lovu až po rôzne typy stálych sídiel.

Ako to dokladajú viaceré polohy v minulosti pokladané iba za praveké sídliská či hradiská (napr. Mužla, Detva, Smolenice) alebo za opevnenia založené až po 10. stor. (napr. Bíňa), stav vedeckého poznania je dynamický a postupne sa mení. Preto skôr či neskôr môžu byť i viaceré z uvedených lokalít výskumami archeologicky verifikované a ich interpretácia upresnená či prehodnotená.

Najstaršie opevnené sídla Slovanov poznáme už zo 6.-7. stor. v slovenskej pravlasti (napr. Zimno, Pastyrskoe, Koločín). V novo zaujatých územiach ich stavali (napr. Hački, Szeligi v Poľsku) hneď po konsolidácii osídlenia v 7. a 8. stor. Spočiatku mali zväčša symbolický, ceremoniálny charakter kultového miesta alebo útočiska so slabým opevnením a často nepatrnými stopami používania.¹⁷

V Naddunajsku možno budovanie najstarších opevnení predpokladať v období Samovej ríše počas jej konfliktov s Franskou ríšou a Avarským kaganátom, čo potvrdzuje i písomný záznam vo Fredegarovej kronike o vojenskom stretnutí niekedy v roku 631/632 na území Samovej ríše pri opevnenom mieste zvanom Vogastisburg. Je však možné, že to boli iba dočasné drevozemné opevnenia budované „ad hoc“ na krátkodobé využitie vo vojnových časoch.

Hoci aj archeologický výskum v Čechách a na Morave (napr. Dolánky-Rubín, Kal, Tismice, Olomouc)¹⁸ indikuje, že výšinné opevnenia podobného staršieho typu mohli existovať i na Slovensku už v 7.(?) -8. storočí, zatiaľ u nás zistené hrady môžeme datovať najskôr od pol. 8. stor.

¹⁷ AULICH, V. V. 1972: Zimnievske gorodišče. Kiiiv 1972; Etnokulturnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys. n. e. Kijev 1985,79-80; POLESKI 2004, 156; BUKO, A. The archaeology of early medieval Poland. Leiden-Boston 2008, 66, 87.

¹⁸ BLÁHA, J.: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci, *Archaeologia Historica* 13, 1988, 155-170.
BUBENÍK, J. 1999: Poznámky o nejstarších hradištích raného středověku v Čechách, *Archeologické rozhledy* 51, 1999, 631-648.

Napriek množiacim sa skeptickým názorom na početnejšiu existenciu hradísk pred 2. polovicou 9. stor. v českých krajinách¹⁹ i posunom datovania mnohých hradísk v Poľsku i Nemecku na základe dendrodát do 2. pol. 9.-10. stor.,²⁰ resp. aj napriek prvým neskorým dendrodátami (koniec 9. stor.) niektorých slovenských hradísk (Bojná, Majcichov, Pobeďim)²¹ nás o tom, že už začiatkom 9. stor. bola výstavba hradov u západných Slovanov (i nad stredným Dunajom) bežná, informujú jednoznačne písomné pramene, okrem iných, špeciálne sa tejto téme venoval tzv. Bavorský Geograf. Ide o anonymný „*Opis hradov a krajín severne od Dunaja*“, vyhotovený pre potreby Franskej ríše asi v rokoch 815 - 817, najneskôr však 845, ktorý popri údajoch napr. o Veletoch (95 hradov), Obdodritoch (53 hradov), Lužických Srboch (50 hradov) opisuje že, „...v Čechách je 15 hradov, Moravia majú 11 hradov“.²²

Skutočnosť, že väčšina „solídnejšie“ budovaných hradov sa začína spájať až s neskorým veľkomoravským obdobím, resp. budovaním českého, poľského či uhorského kráľovstva v 10.-11. stor., nemôže spochybňovať existenciu hradov pred týmto obdobím a to už vonkoncom nie z dôvodu ich menej solídnych fortifikačných techník. Ako sme už uviedli pomenovanie hrad vychádza predovšetkým primárne so skutočnosťou, že na rozdiel od otvorených druhov sídelných aktivít bol ohradený. Z hľadiska funkcie, ktorá sa nepochybne menila, vyvíjala čase i priestore, nebolo určujúce aký druh ohrady či hradby bol použitý²³, ale

¹⁹ BUBENÍK, J. – PLEINEROVÁ, I. – PROFANTOVÁ, N.: Od počátků hradišť k počátkům přemyslovskeho státu, Památky archeologické 89, 1989, 104 -145; LUTOVSKÝ, M.: Doba hradištní bez hradišť? Úvaha nad strukturou, chronologií a terminologií raně středověkých fortifikací v Čechách. In: Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24.-26. 4. 2006. Brno, Masarykova univerzita 2009, 5-9. Zvlášť štúdia M. Lutovského navodzuje interpretáciu (minimálne diskutabilnú), akoby sídla opevnené inak ako pomnocou valov s na sucho kladenou čelnou kamennou stenou ani neboli hradiská-hrady.

²⁰ Napr. BUKO, The archaeology ... 2008, 321.

²¹ TURČAN, V. a kol.: Veľkomoravské hradiská. Bratislava 2012. Môže však ísť iba datovanie opravy či rekonštrukcie už istú dobu existujúcich valov alebo prístavby nového areálu (Pobeďima).

²² RATKOŠ, P. Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1968, 128-130; KUZMÍK, J.: Slovník starověkých a středověkých autorov prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzťahmi. Martin 1983, 82-85.

²³ Viď poznámku č. 1.

že išlo o ohradenú súčasť priestorového systému osídlenia vybudovaného na uspokojenia istých základných spoločensko-ekonomických potrieb. Tieto sa neustále uspokojovali, ale vyvíjali, rástli a všeobecne sa menili podľa toho ako sa menili životné podmienky a potreby danej komunity. Okrem opevnenia významné úlohy pri vzniku a vo vývoji hradov, ako istého druhu centrálnych miest²⁴, zohrávali aj vhodné umiestnenie v sídelnej štruktúre, dopravná dostupnosť, rozmiestnenie okolitej populácie a komunikácií, možnosti poskytovania služieb administratívnych, kultových, obranných alebo strážnych, kontrolných, zásobovacích či obchodných pre svojich budovateľov, obyvateľov a ich zázemie.

Všetky tieto sídla iste neexistovali súčasne a okrem výnimiek ani počas celého mladšieho úseku včasného stredoveku, teda celého 9. a 10. stor. Zatiaľ naše najstaršie včasnostredoveké opevnenia môžeme datovať do 2. pol. 8.-1. pol. 9. stor. Rámčovo išlo o obdobie vyvrcholenia a zániku Avarského kaganátu a vzniku Moravského a Nitrianskeho kniežatstva a prvých rokov ich fúzie. Väčšina z nich sa spája z obdobím tzv. blatnicko-mikulčického horizontu,²⁵ charakterizovaného najmä neskoroavarskými a karolínskymi nálezmi, ostrohami s háčikmi a intenzívnejším výskytom sekerovitých hrivien, ktorými zväčša i bývajú datované do konca 8. -1. tretiny 9. stor. (napr. Pobedim, Bojná, Sv. Jur, Smolenice, Vyšný Kubín, Spišské Tomášovce).

Prvé hrady boli vybudované hlavne severne od avarského územia v podhorských a horských oblastiach, avšak viaceré neskoroavarské solitéry z hradiska v Sv. Jure²⁶ naznačujú, že mohli veľmi zavčasu, minimálne už od polovice 8. stor., vznikáť aj v sfére Avarského kaganátu. Zánik Avarského kaganátu vytvoril priaznivú situáciu pre koncen-

²⁴ CHRISTALLER, W.: Die zentrale Orte in Süddeutschland. Jena 1933.

²⁵ Úvahy o posunutí datovania tohto horizontu do 2. polovice či dokonca záveru 9. stor. pokladáme za nedostatočne podložené. Ako reálny predpokladáme model troch fáz horizontu: vznik-nástup, vrchol a ústup-zánik, plus ojedinelé solitérne aktívne prežívanie jednotlivých artefaktov i súprav z rôznych dôvodov (pieta, tradícia, dlhovekosť majiteľa), či ich archivovanie (amulet, rodinný poklad) i viac desaťročí, aké poznáme i z iných období. Nástup a vyvrcholenie módy blatnicko-mikulčického štýlu spadá tak ako ho definovala D. Bialeková (1980, 1981 a ď.), t.j. do záveru 8. a 1. tretiny 9. stor., vyznievať mohol v 2. tretine 9. stor., keď bol postupne nahradený klasickou veľkomoravskou módou.

²⁶ VAVÁK, Z najstarších dejín ...,12.

tráciu moci a nadproduktu v rukách lokálnych slovanských kniežat, vznik vojenských družín a ich sociálne vydelenie sa z prostredí občín. Súčasné posunutie hraníc Franskej ríše až k Panónii, resp. strednému Naddunajsku, znamenal vstup našich území nielen do sfér bezprostredného mocenského záujmu tejto veľmoci, jej svetskej i cirkevnej organizácie, ale aj začiatok nového obdobia intenzívnejších vzájomných kontaktov, vojenských i mierových interakcií, obchodnej i kultúrnej výmeny. To malo obrovský vplyv na všetky oblasti života, predovšetkým spoločenských elít, ako hlavného receptora a nositeľa ekonomických, spoločenských i kultúrnych zmien. Vonkajšími, resp. archeologicky sledovateľnými, prejavmi týchto zmien boli vznik novej módy vychádzajúcej z remeselno-umeleckého štýlu blatnicko-mikulčického, nachádzajúceho široké uplatnenie na širokej škále luxusných artefaktov, prechod ku kresťanskému pohrebnému rítu, výstavba prvých kostolov i opevnených sídiel podľa franských vzorov. Potvrdzujú to aj písomné správy už z konca 8.- 1. štvrtiny 9. stor. o existencii viacerých slovanských kniežat (napr. Vojnomír, Borna, Ludovít a d.) v Dolnej Panónii, Slavónsku, Chorvátsku a Korutánsku, ktorých moc sa opierala o vojsko, hrady a kniežaciu družinu,²⁷ a ktorých materiálnu kultúru príbuzného habitu nachádzame na najstarších kostrových pohrebiskách i hradoch nielen v Chorvátsku, Slovinsku, ale i na Morave a Slovensku.

Neisté, resp. zatiaľ nie vždy jednoznačne doložené datovanie opevnení jednotlivých sídiel s týmito nálezmi v objektoch či kultúrnej vrstve, nie je spoľahlivým argumentom pre mechanický presun ich datovania až do druhej polovice, či záveru 9. stor. nehľadiac na to, že jednoduchšie formy fortifikácií (napr. palisádová ohrada na hlinenom násype) mohli byť pri výstavbe neskorších masívnejších kamennozemných, škrupinových konštrukcií zničené, resp. bez pozorovateľných stôp do nových valov zakomponované.

V neskoršom prepise tzv. Bavorského Geografa sa u Moravanov uvádza až 30 hradov, čo môže byť aktualizovaný údaj z pokročilejšieho 9. stor., teda po zjednotení moravského a nitrianskeho kniežatstva.²⁸

²⁷ STEINHÜBEL, J.: Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Bratislava 2004, 64-66.

²⁸ HORÁK, B. – TRÁVNÍČEK, D.: Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii. Praha 1956; HAVLÍK, L.: Morava v 9.-10. stolytí. Praha 1978.

Pravdepodobne tu však ešte nie je zachytený predpokladaný boom výstavby hradísk vo vojensky veľmi aktívnom období vlády Svätopluka ako aj v časoch ohrozenia nájazdmi ugarských kmeňov na prelome 9. a 10. stor. Vtedajšiu situáciu opisuje arabský autor Gardízi²⁹: “*Budovanie hradov je u nich (Slovanov) zákonom ... Vo všetkých územiach sa zhromažďia viacerí a stavajú hrady, lebo Maďari (Maď-ghariján) k nim často vtrhnú a prepádajú ich ... (a keď) ... ich premôžu, Slovania utekajú do hradísk, ktoré si vybudovali*“.³⁰

Čísla uvádzané Geografom Bavorským, teda podľa nášho názoru, dovoľujú predpokladať okolo polovice 9. stor. na územiach Veľkej Moravy, najmenej okolo 30 súčasne existujúcich hradísk, ktorých počet sa mohol za vlády Svätopluka ešte zvýšiť a dramaticky stúpnuť koncom 9. stor., v časoch po príchode ugarských kmeňov do Potisia, keď začali byť hrozbou pre celú vtedajšiu Európu. Vtedy mohli byť nielen postavené nové hrady, ale aj rekonštruované, spevnené existujúce, či obnovené staršie zaniknuté opevnenia (ako to naznačujú i nové dendrodáta)³¹. Údaj o počte hradov Moravanov je však možné chápať aj ako informáciu o počte iba hlavných hradísk, resp. počte hradných obvodov (*civitates* ako sa v prameni uvádza), v rámci ktorých mohli a zväčša i existovali i ďalšie opevnené sídla lokálneho významu, refúgiá či strážne hrady.

Rozmach výstavby hradov na Veľkej Morave v druhej polovici 9. až začiatkom 10. stor., opisujú aj franské i arabské písomné pramene³², ktoré tu dokladajú existenciu viacerých opevnených sídiel (*Dowina, antiqua urbs Rastici, inefabilis Rastici Munitio, Ch.r.dát (Ghrád), Džrwáb, Wábnit, Nít, Nitrava, Nitravia, Mosburg*) ako dôležitú súčasť správy a obrany ekonomicky rozvinutej dŕžavy Rastislava a Svätopluka, ktorá pretrváva i po rozpade moravského a v procesoch kryštalizácie uhorského štátu. Koncom 9. stor. zrejme dochádza aj k ich väčšej funkčnej diferenciacii a vzniku menších hrádkov, resp. dvorcov. Charakteristické sú výskytom

²⁹ Predpokladá sa, že použil prebraté údaje od neznámeho perského geografa z konca 9. stor.

³⁰ KUZMÍK, Slovník starovekých ..., 233-234.

³¹ TURČAN, Veľkomoravské ... 18, 61, pozri tiež:

<http://topolcany.sme.sk/c/5467748/archeologicky-vyskum-v-bojnej-pokracuje-je-najvacsim-na-slovensku.html>.

³² Fuldské anály, Aventinus, Ibn Rusteh, Ibn Mahmúd Gardízi, Al Marvází a dĎ. (Kuzmík 1983, 104, 252).

klasickej veľkomoravskej hmotnej kultúry (ostrohy s platničkami, vyspelá keramika, veligradský či nitriansky šperk a ďalší klasický veľkomoravský inventár), miestami aj sakrálnymi stavbami a prikostolnými cintorínmi (napr. Bratislava-hrad, Devín, Nitra-hrad³³, Ducové, Tlmače, Malé Kozmálovce, Divinka, Jasenovo), v najmladšej fáze povelkomoravskými i tzv. staromaďarskými, resp. ugarskými³⁴ nálezmi (najmä nové typy zbraní, výstroja a ozdôb - napr. Hronský Beňadik, Zvolen-Môťová 2. fáza, Šarišské Sokolovce, Zemplín). Na viacerých z nich boli zistené oba časové horizonty osídlenia, t.j. koniec 8.-1. pol. 9. storočia a pokročilé 9. až 10. storočie. (napr. Bojná, Brekov, Vyšný Kubín, Spišské Tomášovce), resp. prežívanie až do 11.-12. stor. (Bratislava; Nitra-hrad; Zvolen-Môťová, Zemplín atď.).

K interpretácii funkcionality a významu hradov poskytujú východiská: veľkosť opevneného areálu, resp. dĺžka a mohutnosť valov (veľičiny zväčša priamo úmerné), typ zástavby, kvantita, spektrum a exkluzivita materiálnej kultúry, ktoré sú hlavnými indikátormi ich ekonomického a vojenského potenciálu, resp. potenciálu regiónu, ktorého boli súčasťou či centrom. V tomto ohľade sa moravským hlavným hradom zrejme najviac blížili hrady v Nitre, Bojnej, Majcichove, Bíni (?), Pobeďime, Divinke(?) na Bratislavskom hrade, vo Sv. Jure, či Zemplíne kde bola doložená alebo sa dá predpokladať, okrem mocensko-politických a hospodárskych aj existencia dôležitých sakrálnokultových centier.

Ako o regionálnych centrách možno uvažovať najmä u hradísk na Devíne, v Mužli, Jasenovom, Spišských Tomášovciach, možno i Tlmačoch, M. Kozmálovciach atď. Spektrum ostatných, zväčša menších hradísk, možno fungovalo ako menšie lokálne centrá, resp. strážne hrady, hrádky, pevnosti a veľmožské dvorce (napr. Prievidza, Detva, Zvo-

³³ Jediné veľkomoravské hrady na Slovensku datované presne historickými prameňmi: Nitra-Neutra - 828 a Devín-Dowina - 864.

³⁴ Termín Maďari - *Magyar*, je názvom iba jedného zo 7 ugarských kmeňov (*Jenő, Kér, Keszi, Nyék, Megyer, Kurt-Gyarmat, Tarján*) a začína sa vlastne používať popri *Ugri, Ungri, Hungri, Hungari* až vo vrcholnom stredoveku a novoveku, po zániku kmeňového zriadenia Ugrov a integrácii ich príslušníkov v priebehu etatizačného procesu. Označovanie všetkých 7 kmeňov v 9. -10. stor. názvom Maďari je nepresné, resp. nezodpovedá historickej realite a až do vzniku Uhorského kráľovstva okolo roku 1000 by sme ich preto nemali nazývať Maďari, ale komplexne Ugri, Ungri či jednotlivými kmeňovými menami.

len, oba hrady v Devínskej Novej Vsi, dvorce Ducovom a Nitrianskej Blatnici). Funkciu dvorcov mohli plniť aj niektoré z menších a sčasti inak opevnených malých hradísk, teda hrádkov, ktoré by bolo azda možné označiť aj za akúsi predformu vrcholnostredovekých hrádkov.

V časoch zániku Veľkej Moravy mnohé z opevnených sídiel (Mužla, Majcichov, Bojná, Hronský Beňadik, M. Kozmálovce) zanikli, ďalšie stratili svoj strategický význam v procesoch včleňovania severnejších území do Uhorského štátu (Zvolen, Detva, Divinka, Smižany) a neboli už nikdy osídlené. Viaceré však, a to i centrálné, po stavebných inováciách v 10.-11. stor., boli kontinuálne osídlené a využívané naďalej, a priamo na nich, ich prestavbou vznikli stredoveké komitátne kamenné hrady (Bratislava, Nitra, Zemplín) s podhradiami alebo sa v ich okolí začínajú formovať stredoveké mestá, hrady či kláštory (Zvolen, Hronský Beňadik, Bíňa).

Zusammenfassung

Zur Problematik der frühmittelalterlichen befestigten Siedlungen in der Slowakei

Der Artikel befasst sich mit der Terminologie, Verifizierung, Erstellung und Chronologie der frühmittelalterlichen befestigten Siedlungen (Burgen) auf dem Gebiet der heutigen Slowakei. Es enthält eine Liste der archäologisch ernsthafte Beweise oder evidenzbasierte befestigten Siedlungen von 8 -10. Jahrhunderts und ihre freie Interpretation, welche durch zukünftige Forschungen überprüft und präzisiert werden.

Kovania so šarnierom z pobedimského hradiska

DARINA BIALEKOVÁ

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre, čestný dopisujúci člen

Počas výskumu slovanského hradiska v Pobedime (okr. Nové Mesto nad Váhom), v polohách Hradištia a Podhradištia, bolo objavených niekoľko ozdobných kovanií, ktoré mohli byť súčasťou remeňa, na ktorom visel meč zasunutý do koženého alebo dreveného puzdra. V karolínskej knižnej iluminácii je niekoľko zobrazení opaska s ozdobnými a zároveň funkčnými kovaniami (Braunfels 1968, 370, Abb. 291, 292) a to nám pomáha pri identifikácii aj niektorých pobedimských kovanií.¹

V tomto príspevku zameriam sa na kovania so šarnierom, pretože doteraz som sa o nich len zmieňovala (Bialeková 1975, 26-27, obr. 10; 1977, 149; 1982, 151), ale podrobne ich nepublikovala. Obidve kovania boli objavené v roku 1961 v sonde VII (obr. 1) vytýčenej na Podhradištiach v mieste markantnejšieho zvlnenia terénu a väčšej koncentrácie spálenej hliny, indikujúcej rozsiahlejšiu deštrukciu fortifikácie (Bialeková 1963, 359-360; 1978, 156-157). Sonda VII (20 x 2 m) kolmo presekla val aj priekopu, porušenú novodobými odvodňovacími jarkami a poskytla detailný pohľad na situáciu v teréne. Po odstránení 25-30 cm vrstvy v metroch-5-9 sa prišlo na pozostatky zhorených kusov dreva ukladaných vedľa seba a s miernym spádom do nižšej vrstvy a preto bola sonda v týchto miestach rozšírená (Bialeková 1978, obr. 9: 1; 19). V nižšej vrstve výdrevu už súvislejšie nepokračovala, ale v hĺbke 50-60 cm objavila sa štvorica jám, vytvárajúca pravidelný štvorec (2,6 x 2,6 m). Zistenú situáciu možno interpretovať ako pôvodne kolovú konštrukciu strážnej veže a jej drevené spodné podlažie. Mohutnosť jám je taká veľká, že mohla uniesť aj dvojpodlažnú stavbu (Bialeková 1978, 157,

¹ Referovala som o nich („Schwertgürtelbeschläge von Burgwall Pobedim und ihre Parallelen in karolingischen Buchilluminationen“) na konferencii „Pannonien in der Karolingerzeit“, Budapest 25-26 November 2005.

obr. 20). Pri devastácii hradiska požiarom ohňu podľahla aj veža a časti zhoreného dreva, popol a prepálená hlina dostali sa do výplne týchto objemných jám s rovným dnom. V zásype ľavej prednej kolovej jamy v hĺbke 60 cm od povrchu sa našlo dvojdielne železné kovanie so šarnierom (obr. 2: a). Vzhľadom na nálezovú situáciu dvojdielne kovanie so šarnierom som považovala za pánt dverí (Bialeková 1963, 360), ale po objavení dvojdielneho kovania so šarnierom v hrobe 23 v Závade ako súčasti opaska k meču, funkčnosť pobedimského kovania som prehodnotila (Bialeková 1975, 26, 27, obr. 10; 1977, 149; 1982, 132, 149-154, obr. 13:3, obr. 14, obr. 16; 1996b, 254).

Z priestoru veže z hĺbky 46 cm je polovica ďalšieho železného kovania, pôvodne tiež so šarnierom (obr. 3), neúplná ostroha, ojedinelý črep, fragmenty sekerovitých hrivien a malé nákončie ovinovacieho remienka. Z miesta pred vežou je niekoľko s hradiskom súvekých črepov a zlomkov sekerovitých hrivien (Bialeková 1977, 108).

Opis nálezov

Polovica železného pôvodne dvojdielneho kovania so šarnierom (prír. č. 67), stav po konzervácii v roku 1961 (obr. 3). Zachovaná dĺžka 4,5 cm, max. šírka v hornej časti 2 cm, v dolnej časti 1,5 cm, hrúbka 0,5 cm, váha 22 g. V tylovej časti je 0,8 cm široká ryha, v ktorej sú dva otvory pre nity (\varnothing 0,3 cm), jeden z nich sa zachoval vďaka tomu, že ho na reverznej strane pridržala zachovaná polovička železnej platničky (1,3 x 1 cm). Časť nad ryhou s nitmi sa smerom do stredu zužovala a vyústila do strednej časti šarniera širokého 1 cm, ktorý sa odlomil. V dolnej časti kovania je taktiež hlbšia ryha o šírke 0,6 cm, v ktorej sú zachované dva nity, jeden z nich evidentne so štvorcovou hlavičkou. Aj tieto nity boli na reverznej strane kovania prekryté platničkou (1,5 x 1 cm). Priestor medzi hornou a dolnou ryhou pre nity je hladký a strechovite tvarovaný, hoci na vnútornej strane kovanie je len korýtkovo prehĺbené. Kovanie z Pobedima bolo evidentne pripevnené na remeň o maximálnej šírke 2 cm.

Dvojdielne železné kovanie so šarnierom (prír. č. 69), stav po konzervácii v roku 1961 (obr. 2: a). Pravá časť kovania – zachovaná dĺžka 5,3 cm (vrátane zvyšku šarniera o šírke 1,2 cm), šírka v tylovej časti 2,7 cm, v strede 3 cm, v dolnej časti 1,5 cm. Ľavá časť kovania – zachovaná dĺžka 5,6 cm, šírka v tylovej časti 2,9 cm, v strede 2,7 cm, v dolnej časti 1,5 cm. Váha celého kovania 66 g. Hrdzou veľmi poškodené kovanie bolo

pôvodne zdobené štvoricou plastických roziet navzájom oddelených ryhou v tvare X. V tylovej časti obidvoch polovic kovania v ryhe o šírke 0,6 cm boli otvory pre štyri nity, dva pôvodné nity sa zachovali len na pravej časti kovania.

V roku 2012 Mgr. Z. Robák a Mgr. M. Knoll z Archeologického ústavu SAV sa podujali na rekonzerváciu a rekonštrukciu tohto kovania modernými metódami a to v rámci projektu spolufinancovaného EÚ, prihliadajúc na dnes už známe analógie z domácich aj zahraničných lokalít a výsledok tejto práce prezentovali na medzinárodnej konferencii.² Po rekonzervácii dĺžka kovania je 9,5 cm, šírka 2,5, váha 53 g, čo je blízke parametrom z roku 1961. Tlakovým čistením sa podarilo odčleniť objímku koróziou prilnutú na ľavú polovicu kovania, ktorá pôvodne chránila šarnier a rtg. expertízou zistiť v dolnej časti oboch polovic kovania otvory pre nity prekryté plastickými rozetami (obr. 2: b, c).

Účel dvojdielného kovania so šarnierom z pobeďimského hradiska, ako už bolo spomenuté, sa podarilo identifikovať až po objavení súpravy kovaní remeňa na zavesenie meča v hrobe 23 na pohrebisku v Závade (Bialeková 1975, 26, 27; obr. 10; 1982, 151).

Na tomto pohrebisku je doložená superpozícia starších a mladších hrobov, vrátane hrobu 23 čiastočne porušeného hrobom 22. Pre staršiu fázu pohrebiska sú charakteristické pohanské prežitky v pohrebnom ríte, charakter milodarov a pomerne primitívna keramika, tiež mongoloidné znaky na zuboch pochovaných (Bialeková 1982, 132, 134, 138, 149, 154 obr. 10: 1; 12; 23).

V hrobe 23 kostra pochovaného 30 – 40 ročného muža bola prehádzaná; nevedno, či išlo o zámerné protivampírické opatrenie, alebo vykradnutie hrobu, pretože prehádzaná bola najmä jeho ľavá polovica, kde sa obvykle nachádzal meč. Na pôvodnom mieste ostalo pravé rameno a femur pravej nohy prekryté mečom (typ X). Na meči (10 cm pod jeho

² Operačný program – Výskum a vývoj: „Centrum výskumu najstarších dejín stredného Podunajska“, aktivita 2:2: Výskum progresívnych metód dokumentácie, konzervácie a rekonštrukcie archeologických nálezov 2010-2013. Z. Robák/M. Knoll/D. Bialeková. Rekonzervácia a rekonštrukcia opaskového kovania z 9. storočia z Pobeďimu – prezentácia na medzinárodnej konferencii „Interdisciplinarita vo vedeckom výskume, pri rozvoji ochrany kultúrneho dedičstva,“ Bratislava 20.-22. 2. 2013.

priečkou) ležala prevliečka s predĺženým krčkom pútkom obrátená k rukoväti meča, pod ňou 27 cm nižšie bolo nákončie, posunuté na okraj čepele. Kovanie so šarnierom sa našlo mimo meča v krčnej partii pochovaného. Uvedené kovania majú rovnakú výzdobu, čo je zreteľné na rtg. snímke a aj funkčne tvoria jeden celok. Použitá kombinácia plastickej a vyrážanej výzdoby je podobná technike výzdoby na ostrohách typu III A z hrobu II (40-50 ročný muž) z tohoto istého pohrebiska (Bialeková 1982, 124, 148; obr. 6: 1-3; obr. 20: 1, 2). Prílohou hrobu 23 bol aj nožík a fragment ostrohy typu III A bez výzdoby, zničenej asi pri prehádzaní kostry. Hrob bol sekundárne v dolnej časti porušený novodobou exploatáciou piesku. Vzhľadom na vek pochovaného, mongoloidné znaky na zuboch, doloženú superpozíciu hrob 23 som datovala do prvej polovice 9. storočia s tým, že garnitúra mohla byť vyrobená už v jeho prvých decéniách, do hrobu sa dostala o niečo neskôr, ale ešte v prvej polovici 9. storočia. Čiže, vychádzala som z celkového stavu na pohrebisku (Bialeková 1982, 154) a nedatovala som hrob 23 len na základe toho, že garnitúra bola vyhotovená zo železa, ako mi to pripisuje Š. Ungerman (Ungerman 2005/2006, 132).

V čase publikovania pohrebiska zo Závady bol to prvý hrobový nález, v ktorom sa vyskytla kompletná súprava funkčných a zároveň ozdobných kovaní remeňa, na ktorom bol pripevnený meč. Na základe rozloženia nálezov v hrobe som usúdila, že bojovník nosil meč prevesený cez plece, pričom prevliečka s predĺženým krčkom ukončeným pútkom držala na remeni pošvu meča, záponka so šarnierom uzatvárala remeň a nahradzovala pracku a nákončie zdobilo jeho visiacu časť (Bialeková 1982, 153). Dnes tento názor trochu korigujem v tom zmysle, že malé nákončie bolo druhým nosným článkom opaska, ktorý bol pevne pribitý na drevenú pošvu meča približne v jeho polovici alebo druhej tretine a umožňoval nosiť meč prehodený cez plece a priečne cez trup a nie kolmo pri boku. Horný koniec tohto remeňa s nákončím bol pripevnený na hornú polovicu kovania so šarnierom, na dolnú časť tohto dvojdielneho kovania so šarnierom bol pripojený remeň prevlečený cez pútko prevliečky s predĺženým krčkom. Objímka na spodnej strane jednej časti kovania so šarnierom (Bialeková 1982, 151) neslúžila na prevlečenie visiaceho remeňa, ako som sa pôvodne nazdávala, ale chránila šarnier (Ungerman 2011a, 587).

Avšak pre koróziou postihnuté konce tejto objímky sa skutkový stav už nebude dať preveriť. Na účel takejto objímky poukazujú novšie nálezy z Bojnei (Pieta/Ruttikay, 2006, obr. 6: 17, F 14:10; Janošik/Pieta 2006, obr. 14: 17), alebo z Gradišča nad Bašljem v Slovinsku (Bitenc/Knific, 2001, 98, obr. 320 – hore). Na základe týchto nových poznatkov dvojdielne kovanie so šarnierom z Pobedima bolo rekonštruované (obr. 2: b, c).

Význam objavenia hrobu 23 v Závade spočíva aj v tom, že prvýkrát bola doložená funkcia prevliečky s predĺženým krčkom ukončeným pútkom ako súčasť garnitúry remeňa k meču a nie výlučne ako súčasť konského postroja, ďalej, že dvojdielne kovanie so šarnierom bolo záponkou, účelovo spájajúcej remeň od prevliečky s predĺženým krčkom s remeňom malého kovania, ktoré, ako usudzujem dnes, bolo súčasťou závesného aparátu remeňa na nosenie meča. Bol to jeden zo známych spôsobov nosenia meča (Bialeková 1982, 153).

V čase publikovania hrobu 23 zo Závady k prevliečke s predĺženým krčkom ukončeným pútkom boli mi dostupné analógie z blatnického nálezu (Benda 1963, 212, 214-215, obr. 16: 10, 11), zo sídliskovej vrstvy v Mikulčiciach (Klanica 1968, 128, 130, obr. 2: 4-6; 1974, 7, obr. 1: 4, 8), zo sídliskového objektu na Pohansku pri Břeclavi (Dostál, 1975, 193-194, 225, obr. 24; 28:5), z hradiska v Pobedime (Bialeková 1977, Abb. 21: 2) a v sekundárnom použití z hrobu dievčatka v Dunaújvárosi, datovaného do prvých decénií 10. stor. (Bóna 1971, 172, 174-175, 1 kép 2; 3 kép). Po novších objavoch je jasné, že variabilita prevliečok s predĺženým krčkom ukončeným pútkom z hľadiska funkcie, materiálu, tvaru a výzdoby je veľká a viacúčelová, s čím bude treba v budúcnosti pri určovaní ich využitia počítať. Je však zaujímavé, že v súvekých ilumináciách zachytávajúcích jazdcov s koňmi krížové kovanie a prevliečka s predĺženým krčkom ukončeným pútkom ako súčasť konského postroja absentujú. Totožný pár krížových kovaní je známy len z Gradišča nad Bašljem (Bitenc/Knific 2001, obr. 317) a rovnaký pár prevliečok s predĺženým krčkom ukončeným pútkom je len z Blatnice (Benda 1963, obr. 16:10, 11), čo pri súčasnom počte dnes už známych kovaní tohto typu minimalizuje ich spájanie výlučne s konským postrojom. Aj časový a územný rozptyl týchto kovaní dnes je širší, ako bol známy v čase publikovania závadského pohrebiska (Ungerma 2005/2006, 117-141; 2011b, 142; Cichy 2008, 55).

Vrátim sa ku dvojdielnemu kovaniu so šarnierom z Pobedima. Už som uviedla, že jeho účel sa podarilo dešifrovať až po objavení súpravy kovaní k meču (typ X) v hrobe 23 v Závade. Dvojdielne kovania so šarnierom majú, podobne ako prevliečky, dlhšiu tradíciu používania a v rôznej funkcii. Napr. pár záponiek so šarnierom je z alamanského hrobu v Tannheime, použitých ako záponky na obuv (Jänichen 1962, 157, Tab. O: 1-3/a). Známe sú ako súčasť langobardského opaska (Riemer 2004, Abb. 8/ab; 15/ab; 16/ab, 20/ab a ď.), alebo kovanie knižnej väzby z prvej polovice 9. storočia (Gelicki, 2008, 586). Polovica dvojdielného kovania so šarnierom z Kanína bola použitá ako prívesok náhrdelníka ženského hrobu 133, datovaného do druhej polovice 9. storočia (Justová 1977, 495-498, 500, obr. 2; 3; 9). Je možné, že gracilnejšie kovania so šarnierom z drahého kovu mohli byť súčasťou odevu. Teda aj u týchto kovaní nie je vylúčená viacúčelnosť.

Analogickú skladbu kovaní ku meču zistených v Závade prezentuje hrob 54 a čiastočne aj hrob 71 z Rajhradíc (Staňa 2006, 144, obr. 53: 1-4; 54: 5-7). V poslednej dobe Š. Ungerman vo svojej štúdii o opaskoch k meču z 9.-10. storočia poukázal na značnú variabilitu remeňov na nosenie meča v čom sa odrážal reálny stav, kedy nosenie meča nebolo ešte ustálené a výrobcovia sami experimentovali. Š. Ungerman popri opaskoch s trojramennými a oválnymi kovaniami vyčlenil typy – Závada, Marsum a Rotenkirchen (Ungerman 2011a, 575, 584-588, 598-600, Abb. 8: 4-6; 9; 10; 18), čo je veľmi podnetné. Pri type Závada poukazuje na jeho širší časový aj územný výskyt (hrob 399 z HammWesthafen) a predpokladá, že aspoň v určitom úseku 9. storočia mohli sa všetky tri typy garnitúr vyskytovať súčasne (Ungerman 2011a, 599). V prípade Závady a pobedimského hradiska preferuje výskyt týchto kovaní až v druhej polovici 9. storočia, čo neodpovedá mnou získaným poznatkom pri datovaní pobedimského hradiska. K tomuto a podobným názorom H. Chorvátovej (2004) a J. Koštu (2008) zaujmem stanovisko na inom mieste.

Datovanie kovaní so šarnierom z pobedimského hradiska sa opiera o konkrétnu situáciu na tejto lokalite. Z publikovaných správ o výskume na hradisku v Pobedime je jasné, že pôvodné datovanie hradiska – jeho vznik a zánik – som postupne spresňovala podľa výsledkov dosiahnutých archeologickým výskumom a to zistenou stratografiou

hradiska a pohrebiska, porovnávaním nálezového fondu so súvekými lokalitami a využitím výsledkov archeomagnetického datovania (Orlický / Tirpák 1983) a datovania radiokarbonovou metódou C¹⁴. Dve vzorky určil H. Quitta z Zentralinstitutu für Alte Geschichte und Archäologie v Berlíne (vtedajšie DDR). Obidve sú z akropoly hradiska, teda z polohy Hradištia (Nr. Bin. 1515 – absol. datum 730 n.l. a druhá vzorka Nr. Bin. 1563 – absolutne datum 780 n.l. – Bialeková 1977, 150; 1978, 172; 1996, 143). Ďalšie dve vzorky z odberu M. Ruttkaya a J. Henninga urobené v laboratóriu v Erlangene sú z akropoly hradiska (Schnitt 1, Probe 1 2005 – 948 ±42) a z podhradia z polohy Podhradištia (Schnitt 2, Probe 2 – 2005 – 824±49; J. Henning / M. Ruttkay 2011, 268-270, Tab. 3). Z nich možno dedukovať, že hradisko existovalo v prvej polovici 9. storočia, ale koncom 9. storočia došlo pravdepodobne k oprave ruín valu na Hradištiach asi z refugiálnych dôvodov pred nejakým vonkajším nebezpečím.

Zánik pobeďimského hradiska na základe vyššie uvedenej stratigrafie hradiska a pohrebiska a nálezového fondu udial sa buď na prelome prvej a druhej tretiny 9. storočia, alebo v druhej štvrtine 9. storočia. Názory Š. Ungermana, že datovanie existencie a zániku pobeďimského hradiska je podriadené historickým udalostiam je zavádzajúci, aj keď na druhej strane uznávam, že termín blatnicko-mikulčický horizont – BMH (to som konštatovala aj vo svojom referáte na konferencii "Karolínska kultúra a Slovensko" v roku 2010 v Bratislave) za súčasného stavu bádania už nie je udržateľný. Je však zaujímavé, že Š. Ungerman vo svojom príspevku konštatuje, že BMH sa dnes časovo kryje s obvyklým termínom „starší veľkomoravský horizont“, čo je podľa neho správnejšie (Ungerman 2011b, 144). Nazdávam sa, že predikovať tento termín na obdobie, v ktorom ešte nemožno hovoriť o zjednotení nitrianskeho a moravského kniežatstva je z metodického hľadiska rovnako neopodstatnené, ako dnes používať termín BMH. V súčasnosti je tendencia „vyprázdňovať“ prvú polovicu 9. storočia na úkor preferencie druhej polovice 9. storočia. Realita je niekde uprostred týchto tendencií.³

³ Za digitalizáciu obrázkov ďakujem B. Jančíkovej z Archeologického ústavu SA V v Nitre.

Literatúra

- BENDA 1963 – K. Benda, Karolinská složka blatnického nálezu. *Slov. Archeol.* 11, 1963, 199-222.
- BIALEKOVÁ 1963 – D. Bialeková, Výskum slovanského hradiska v Pobedime v rokoch 1959-1962. *Archeol. Rozhl.* 15, 1963, 349-364, 369-372.
- BIALEKOVÁ 1975 – D. Bialeková, Výskum slovanského pohrebiska v Závade. *AVANS* v roku 1974. Nitra 1975, 26-27.
- BIALEKOVÁ 1977 – D. Bialeková, Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). *Slov. Archeol.* 25, 1977, 103-160.
- BIALEKOVÁ 1978 – D. Bialeková, Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedime. *Slov. Archeol.* 27, 1978, 149-171.
- BIALEKOVÁ 1982 – D. Bialeková, Slovanské pohrebisko v Závade. *Slov. Archeol.* 1982, 123-164.
- BIALEKOVÁ 1996a – D. Bialeková, Zur Datierung archäologischer Quellen vom Ende des 8. bis Mitte des 9. Jh. im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. In: D. Bialeková/J. Zábojník (Hrsg.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert.* Bratislava 1996, 249-256.
- BIALEKOVÁ 1996b – D. Bialeková, Der slawischer Burgwall von Pobedim (Ein Beitrag zur Lösung chronologischer und gesellschaftliche-historischer Fragen). In: Č. Staňa / L. Poláček (Hrsg.): *Frümittelalterliche Machtzentren im Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung.* ITM III. Brno 141-147.
- BITENC / KNIFIC 2001 – P. Bitenc / T. Knific (Ed.): *Od Rimljanov do Slovanov.* Predmeti. Ljubljana 2001.
- BÓNA 1971 – I. Bóna, Honfoglaláskori Magyar sír Dunaújvárosban. *Archaeologiai Értesítő* 1971/ 98. Budapest 1971, 170-175.
- Braunfels 1968 – W. Braunfels, *Die Welt der Karolinger und ihre Kunst.* München 1968.
- CICHY 2008 – E. Cichy, *Der Siedlungsplatz Hamm-Westhafen. Teil I:Text; Teil II: Katalog und Tafeln.* Bodenaltertümer Westfalens 46. Mainz 2008.
- DOSTÁL 1975 – B. Dostál: *Břeclav – Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec.* Brno 1975.
- GELICKI 2008 S. Gelicki, *The Birth of Venice.* In: J.-J. Aillagon (ed.): *Rome the Barbarians the Birth of a new Word.* Venice 2008.
- HENNING / RUTTKAY 2011 – J. Henning / M. Ruttkey, *Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext. : Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt.* In: J. Macháček / Š. Ungerman (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie* 14. Bonn 2011, 259-288.
- CHORVÁTOVÁ 2004 – H. Chorvátová, *K relativnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe Na valách.* In: *Acta Historica Neosoliensia* 7. Banská Bystrica 2004, 199-235.
- JANOŠÍK / PIETA 2006 – J. Janošík / K. Pieta, *Nález zvona na hradisku z 9. storočia v Bojne. Náčrt histórie včasnostredovekých zvonov.* In: K. Pieta / A. Ruttkey / M. Ruttkey (Edit.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva.* Nitra 2006, 121-158.
- JÄNICHEN 1962 – H. Jänichen, *Neue Runneninschriften aus Württemberg.* *Fundberichte aus Schwaben* NF 16. Stuttgart 1962, 155-159.

JUSTOVÁ 1977 – J. Justová, Nálezy blatnicko-mikulčického stylu na území zlického kmenového knížetství. *Archeol. Rozhl.* 29, 1977, 492-504, 598-599.

KLANICA 1968 – Z. Klanica, Vorgroßmährische Siedlung in Mikulčice und ihre Beziehungen zum Karpatenbecken. *Štud. Zvesti AÚSA V* 16. Nitra 1968, 121-134.

KLANICA 1974 – Z. Klanica, Práce klenotníku na slovanských hradištích. *Studie AÚČSAV v Brně II/6*. Praha 1974.

KOŠTA 2008 – J. Košta, Několik poznámek k chronologii pohřebiště u Vl. kostela v Mikulčicích. *Studia Mediaevalia Pragensia* 8, 2008, 277-296.

ORLICKÝ / TIRPÁK 1983 – O. Orlický / J. Tirpák, Archeomagnetické datovanie niektorých lokalít na Slovensku. In: *Geofyzika a archeologie* 4. Praha 1983, 217-235.

PIETA / RUTTKAY 2006 – K. Pieta / A. Ruttkay, Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. *Predbežná správa*. In: K. Pieta / A. Ruttkay / M. Ruttkay (edit.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Nitra 2006, 21-69.

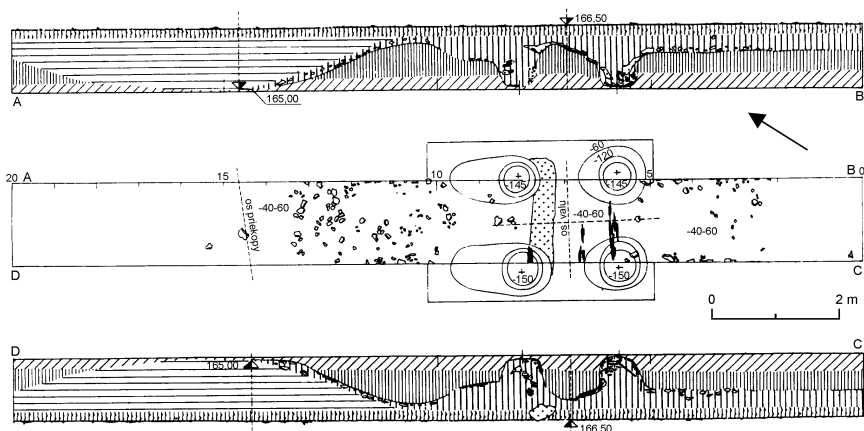
RIEMER 2004 – E. Riemer, Ein bronzenener Männergürtel des 7. Jahrhunderts aus Italien in der Sammlung Diergart. *Kölner Jahrbuch* 37, 2004, 849-864.

STAŇA 2006 – Č. Staňa, Velkomoravská pohřebiště v Rajhradě a Rajhradcích. *Katalog*. Brno 2006.

UNGERMAN 2005/2006 – Š. Ungerman, Průvlečka s prodlouženým krčkem z Dolních Věstonic „Na pískách“. *Původ, funkce, datování jednoho typu kování z raného středověku*. *Sborník Prací Fil. Fak. Brno*, řada M 10/11. Brno, 117-141.

UNGERMAN 2011a – Š. Ungerman, Schwertgurte des 9. bis 10. Jahrhunderts in West- und Mitteleuropa. In: J. Macháček / Š. Ungerman (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas* 14. Bonn 2011, 575-608.

UNGERMAN 2011b – Š. Ungerman, Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku. *Zborník Slov. Nár. Múzea – archeológia, Supplementum* 4. Bratislava 2011, 135-151.

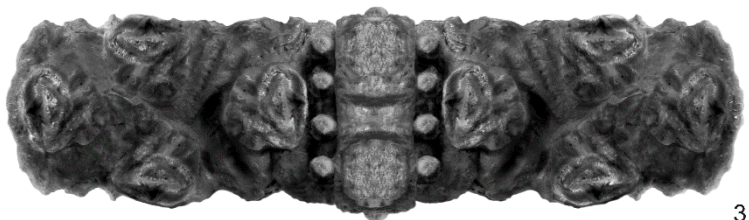
Obr. 1. Pobeďim (okr. Nové Mesto nad Váhom). Slovanské hradisko (Podhradišťa). Plán sondy VII (podľa Bialeková 1978, obr. 19).

1

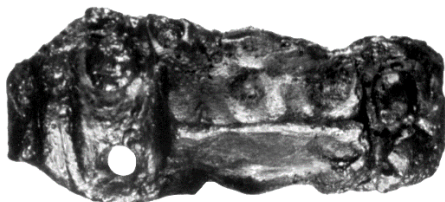

2

3

Obr. 2. Pobedim (okr. Nové Mesto nad Váhom). Slovanské hradisko (Podhradištia, sonda VII). Dvojdielne kovanie so šarnierom: 1 – stav po konzervácii v roku 1961; 2 – reálna rekonštrukcia kovania po rekonzervácii; 3 – digitálna rekonštrukcia kovania. (Foto: 1 – J. Krátky; 2, 3 – Z. Robák, M. Knoll.)

Obr. 3. Pobedim (okr. Nové Mesto nad Váhom). Slovanské hradisko (Podhradištia, sonda VII). Polovica kovania so šarnierom. (Foto: K. Blaško.)

Zusammenfassung

Beschläge mit Scharnieren aus dem Burgwall von Pobedim

Während der Grabung des slawischen Burgwalls in Pobedim (Bez. Nové Mesto nad Vahom), in den Lagen Hradistia, Podhradistia, wurden einige Zierbeschlage entdeckt, wobei ein Teil von ihnen mit Sicherheit Bestandteil eines Gürtels war, auf dem ein in einer Holz- oder Lederscheide eingeschobenes Schwert hing. In der karolingischen Buchillumination sind solche Beschläge abgebildet (Braunfels 1968, 370, Abb. 291; 292). In dem Beitrag konzentrierte ich mich nur auf zwei Beschläge mit Scharnier aus dem Burgwall von Pobedim, weil ich sie bis jetzt nur erwähnte, aber nicht detaillierter beschrieb (Bialekova 1975, 26-27, Abb. 10; 1977, 149; 1982, 151). Beide Beschläge wurden im Jahr 1961 im Schnitt VII entdeckt (Abb. 1), der in Podhradistia angelegt wurde und bei dem die Tragkonstruktion und ein Teil des Bodens wahrscheinlich eines Wachturms entdeckt wurden (Bialekova 1963, 359-360; 1978, 156-157, Abb. 9: 1; Abb. 19). In der Verschüttung der linken vorderen Pfostengrube, in einer Tiefe von 60 cm ab der Oberfläche, wurde ein stark korrodierter zweiteiliger Beschlag mit Scharnier (Abb. 2: a) entdeckt, den ich angesichts der Fundsituation eher für ein Turscharnier hielt (Bialekova 1963, 360). Nachdem der zweiteilige Beschlag mit Scharnier im Grab 23 in Zavada, der ein Bestandteil des Riemens zum Aufhängen des Schwerts war, entdeckt worden war, wertete ich die Funktion des Beschlags von Pobedim um (Bialekova 1975, 26-27; Abb. 10; 1982, 132, 149-154, Abb. 13: 3; 14; 16). Aus dem Raum des Wachturms (Tiefe 46 cm ab der Oberfläche) stammt auch die Hälfte eines weiteren Eisenbeschlags mit Scharnier (Abb. 3).
Beschreibung der Funde:

Der zweiteilige Eisenbeschlag mit Scharnier (Zuwachsnr.: 69) wurde ursprünglich mit einem plastischen Ornament verziert, das nur sehr schwach erhalten blieb. Nach der Konservierung im Jahr 1961 hatte der Beschlag folgende Ausmaße: max. Länge eines Teils 5,6 cm, max. Breite 2,9 cm. Die max. Länge des zweiten Teils, auf dem auch der Rest des Scharniermechanismus erhalten blieb, ist 5,3 cm, die max. Breite beträgt 3 cm (Abb. 2: a). Die ursprüngliche Verzierung der beiden Teile bestand aus einer Vierergruppe von plastischen Rosetten, die mit einer Rille in Form eines X voneinander getrennt waren. Im oberen Teil der untiefen Rille befanden sich Öffnungen für Niete, die ursprünglich wahrscheinlich mit einem anderen Metall unterlegt waren. Die unteren Rosetten von beiden Teilen des Beschlags bedeckten die Öffnungen für einen Niet. Für den Beschlag interessierten sich Mgr. Z. Robak und Mgr. M. Kroll und das Ergebnis ihrer wiederholten Konservierung und Rekonstruktion stellt die reale und digitale Form des Beschlags dar (Abb. 2: b, c).

Die Hälfte des zweiten, eisernen Beschlags mit Scharnier (Zuwachsnr. 67) ist einfacher. Die Ausmaße sind folgende: erhaltene Länge 4,5 cm, Breite 1,5-2 cm, Dicke 0,5 cm. Im oberen Teil befindet sich eine Rille (Breite 0,8 cm), in der sich zwei Öffnungen für einen Niet befinden (Dm. 0,3 cm). In einer der Öffnungen blieb ein Niet mit regelmäßigem halbkreisförmigen Kopf nur deswegen erhalten, weil die Hälfte eines kleinen Blechs auf der unteren Seite des Beschlags erhalten blieb (1,3 x 1 cm). Im unteren Teil des Beschlags ist die Rille etwas schmäler (Br. 0,6 cm) mit Öffnungen für zwei Niete, die sich nur deswegen erhielten, da sie auf der unteren Seite von einem eisernen Blech gehalten wurden (1,5 x 1 cm). Die Köpfe dieser Niete sind unregelmäßig, einer von ihnen ist quadratisch.

Der Teil zwischen den Flächen für die Niete ist leicht dachförmig gewölbt, was auf der unteren Seite des Beschlags sichtbar ist.

Die Bestimmung der Funktion der Beschläge mit Scharnier aus dem Burgwall von Pobedim anhand ihres Vergleichs mit der Garnitur der Beschläge aus dem Grab 23 in Závada ist auch deswegen von Bedeutung, weil damals zum ersten Mal die Funktion des Ösenbeschlags als eines Bestandteils des Gürtels zum Schwert belegt wurde, und nicht nur als Bestandteil des Pferdegeschirrs. Ein solcher Ösenbeschlag auch mit einem Kreuzbeschlag und zwei kleinen Endbeschlägen ist auch aus dem Burgwall von Pobedim, aus dem Burgwall in Bojná (Pieta/Ruttkay 2006, Abb. 14: 6), aus dem Grab 54 in Rajhradice (Staňa 2006, Abb. 53: 1-4) und aus weiteren Fundstellen bekannt. In der letzten Zeit gliederte Š. Ungerman auf Grund der neuesten Grabungen den Typ Závada aus, womit man einverstanden sein kann (Ungermann 2011, 575, 584-588), aber mit seiner Verschiebung der Datierung dieser Beschläge in die zweite Hälfte des 9. Jh kann ich mich nicht identifizieren. Die Stratigrafie des Burgwalls und des Gräberfelds in Pobedim, die C14-Analysen und der Charakter der Funde zeugen eindeutig davon, dass der Burgwall von Pobedim schon in der ersten Hälfte des 9. Jh. existierte und in dieser Zeit auch gewaltsam unterging. Die Dauer der Benutzung der einzelnen Typen von solchen Beschlägen muss man im Kontext der einen oder anderen Fundstelle auch unterschiedlich betrachten.

K zachovanosti hrnčiarских pecí v Nitre-Lupke

IVONA VLKOLINSKÁ

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Keramické črepy patria k najčastejším nálezom na včasnostredovekých sídliskách. Hrnčiarске pece ako špecializované zariadenie predstavujú najpriekaznejšie doklady výroby a hlavne vypaľovania keramického riadu. Ostatné doklady výroby keramiky je veľmi ťažké postihnúť v teréne. Takéto pece však predstavujú veľmi zriedkavé nálezy z 9.-10. storočia, a to nielen na Slovensku.

Na území Slovenska boli pece zistené jedine na lokalite Nitra-Lupka, kde bola odkrytá nielen jedna, ale dokonca celé zoskupenia pecí. Taktiež z Moravy poznáme len jedinú lokalitu s dokladmi hrnčiarске pece, a to Sady-Uherské Hradiště.

Na Nitre-Lupke boli pred hradiskom odkryté včasnostredoveké pohrebisko, ako aj hrnčiarске pece. Konkrétne na svahu pred opevnením predhradia hradiska boli zistené dve skupiny pecí v dvoch priehlbniach, zahĺbené do spraše. Výskum pohrebiska aj pecí uskutočnil B. Chropovský (1959; 1962). Na tomto mieste chcem poďakovať za poskytnutie a prístupenie materiálu.

V prvej priehlbni boli zistené pece 1-4 a 10, v druhej priehlbni pece 6-12, okrem pece 11. Pece boli situované v rôznej výške, zrejme nefungovali všetky súčasne. Z pecí situovaných vyššie sa kvôli poškodeniu hlbokou orbou zachovali len zvyšky, ba v niektorých prípadoch len prepálené miesta. Z týchto zvyškov pecí nepochádzajú žiadne črepy. Pri porovnaní výškových pozícií jednotlivých pecí v prvom zoskupení nemohli súčasne fungovať pece 1 a 10, pričom 10 je situovaná vyššie a bola značne poškodená. Podobne tomu bolo v druhom zoskupení – pece 8 a 12.

V rámci pecí k najzachovalejším patria pece 2, 3 a 6, kde sa zachoval takmer kompletný alebo len mierne poškodený rošt. Rošt s prieduchmi oddeľoval vypaľovaciu a vykurovaciu komoru takým spôsobom, že tieto pece možno zaradiť k vertikálnym dvojkomorovým peciam. V týchto peciach boli zistené tiež zvyšky stien kupoly, napr. v peci 2 až do výšky 26 cm. Hoci pece 1, 4 a 8 boli viac poškodené, možno ich

so značnou pravdepodobnosťou tiež zaradiť k rovnakému typu pecí. V niektorých vykurovacích komorách boli zistené stopy po nástroji, ktorým bola hlbená do spráše. Je zaujímavé, že v peci 2 nemohli byť dva prieduchy v rošte funkčné, keďže neviedli zhora do vykurovacej komory.

Obraz o veľkosti pecí si možno utvoriť podľa ich vyobrazení na priložených ilustráciách (obr. 2-4). Veľkosť dochovaných alebo čiastočne dochovaných pecí bola približne rovnaká a v porovnaní s väčšinou vrcholnostredoekých pecí oveľa menšia (napr. nedávno Varadzin 2010).

V peciach boli črepy odkryté v ich predpecných jamách. Len v niektorých peciach sa nevelký počet črepov našiel aj vo vykurovacích komorách (hlavne pece 3 a 6), no vo vypaľovacích komorách črepy chýbali. Vo viacerých vykurovacích komorách bol zistený popol v rôzne hrubej vrstve. Okrem toho určitá časť črepov bola zistená v každej z dvoch priehlbni s pecami, a to zvyčajne v takých polohách, že nemožno ich pričleniť k určitej peci, ale len k určitému zoskupeniu pecí.

Pokiaľ ide o zlomky črepov z pecí, je pozoruhodné, že len výnimočne bolo možné z týchto črepov rekonštruovať nádobu alebo aspoň jej časť či profil. Z tohto dôvodu sa možno domnievať, že črepy pochádzali z viacerých výpalov, prípadne že časť črepov bola odstránená z okolia pecí na iné miesto. Je to pomerne pravdepodobné, keďže zrejme nebolo odkryté celé pracovisko hrnčiarov, ako aj z toho dôvodu, že svah bol vystavený soliflukcii, ktorá mohla neskôr odnieť aj časť črepov.

V predpecných jamách a ich okolí boli odkryté zlomky diel so značkami aj bez značiek. Nemožno však potvrdiť väzbu určitého typu značky na konkrétnu pec. Dôležité je tiež zistenie, že na celej lokalite neboli zistené na nádobách identické značky, ktoré by sa dali pripísať jednému hrnčiarovi. Je pravdepodobné, že hrnčiari sa striedali v používaní pecí. Tiež je zřejmé, že v peciach boli vypaľované tak nádoby so značkami, ako aj bez značiek. Nebol zistený rozdiel medzi nádobami so značkami a bez značiek (Vlkolinská 2012).

Keramika z neďalekého pohrebiska, ako aj fragmenty z pecí evidentne boli vyhotovené tými istými hrnčiarimi. Pre túto keramiku je charakteristická pomerne vysoká úroveň, aj keď išlo o obtáčané exempláre, ako aj ich značná uniformita. Z hrobov pochádzajú hlavne rekonštruovateľné nádoby (Chropovský 1962), takže je možné sledovať aj ich celkový priebeh výzdoby na nich. Základnou výzdobnou kombináciou je

vlnovka pod hrdlom a pod ňou žliabky – tiež vyhotovené jednodrotým nástrojom. Niekedy je jednoduchá vlnovka umiestnená aj na vydutine, ktorá je však oveľa nižšia než tá pod hrdlom. V hrobch nechýbali ani nádoby zdobené len žliabkami. Hlavnou formou je široký hrniec so širokým ústím i výduťou (Chropovský 1959; 1962; Vlkolinská 2002; 2012). Viaceré šperky v hrobch i v peci 8 poukazujú na pôvod u južných Slovanov (Štefanovičová 1990; k problematike Langó 2012).

V rámci značnej uniformity črepov z pecí sa miestami objavili črepy, ktoré sa pri makroskopickom pozorovaní javili ako čiastočne odlišné. Pri prírodovednej analýze sa však ukázalo, že tieto „rozdiely sa nepotvrdili (Fusek/Horváth 1998).

Kapacita pecí – odvodzujúc z pece pre výpal antickej keramiky v Uherskom Hradišti – hrniec strednej veľkosti zaberá v peci priestor ca 20 x 20 cm (napr. Holubowicz 1965, 131-151; Varadzin 2010; Vágner 2002; 2012) – vtedy je možné vypaľovať v takejto peci ca 50 nádob. Hoci na Lupke boli vypaľované aj omnoho väčšie exempláre, takže v peci sa mohlo vypáliť súčasne menej nádob, predsa už jedna pec pri opakovanom použití produkovala značný počet nádob, a to už nehovoriac o produkcii z viacerých pecí (aj keď odhliadneme od možného odpadu). Keď odhliadneme od počtu nádob odkrytých v hrobch a aj bez odpadu pri výpale, stále ostáva otázkou, kde bola použitá ostatná produkcia keramiky z pecí, keďže v mikroregióne Nitry bolo zistených pomerne málo črepov z týchto pecí.

R. Pleiner (1988, Abb. 1) uskutočnil experimentálny výpal v replike pece postavenej podľa originálu pece 9 z Nitry-Lupky. Pri vypaľovaní okrem kvalitne vypálených exemplárov došlo k poškodeniu niekoľkých nádob, a to až do takej miery, že nemohli byť používané. Presnejšie percento odpadu pri vypaľovaní v takejto peci je ťažko stanoviť (Pleiner 1988, 304; Abb. 7).

Viacerí autori skúmali jednak podľa etnografických paralel a jednak podľa situácie s replikami pecí ich dobu existencie, a to aj voči vplyvom počasia. V prípadoch, ak nad pecami boli zostrojené nejaké striešky, mohli vydržať niekoľko rokov a byť schopné fungovania (napr. Holubowicz 1965; Pleiner 1988).

Pokiaľ ide o ukončenie fungovania pecí v Lupke, tak v tesnej blízkosti pece 6 bola zistená skrčená kostra dospelého jedinca, ktorý nohami zasahoval do predpecnej jamy a čiastočne aj do vykurovacej komory. Bol

bez nálezov. Ďalšie údaje nie sú dostupné. Mŕtvy sa tam musel ocitnúť až po skončení používania pece a vlastne celej skupiny pecí. Nie je zjrejmé, aký dlhý časový úsek uplynul medzi posledným fungovaním pece a smrťou človeka, ktorého kostra sa našla pri peci. Pec alebo jej časť v tom čase musela byť ešte odkrytá, inak by sa časti mŕtveho nemohli dostať na miesto, kde boli odkryté.

Zo skúmaného obdobia bola okrem Nitry-Lupky hrnčiarska pec odkrytá potom len v Sadoch-Uherskom Hradišti s keramikou antických tvarov (Hrubý 1965). Tam možno pozorovať vo vypaľovacej komore črepy zo vsadky (Galuška 1996), čo nebolo zistené v Nitre-Lupke, kde črepy boli hlavne v predpecných jamách a niekedy nevelký počet vo vykurovacích komorách spolu s popolom pod roštom.

Pokiaľ ide o distribúciu keramiky z výrobného centra, tak najväčší akčný rádius býva najviac do 30 km a ojedinele až do 50 km (Varadzin 2010; Vlkolinská 2002; 2012). Čo sa týka distribúcie z pecí v Nitre-Lupke, najviac črepov z tejto keramiky bolo zistených v mikroregióne Nitra, aj keď vzhľadom na predpokladanú produkciu pecí bol nízky. Zatiaľ je však ťažké vysvetliť, že počet týchto nádob je v porovnaní s ostatnou keramikou pomerne zriedkavý, čo však nezodpovedá kapacite pecí z Lupky. Pritom je pravdepodobné, že súčasne boli využívané niekoľko pecí v oboch zoskupeniach. Najnovšie sa možnosťou prítomnosti južných Slovanov v Nitre-Lupke zaoberal P. Langó (2012, 237-280).

Literatúra

FUSEK/HORVÁTH 1998 – G. Fusek/I. Horváth: Naturwissenschaftliche Untersuchung en der Keramik aus Nitra-Lupka. In: Poláček, L. (Hrsg.) Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen. Brno 1998, 279-281.

HOLUBOWICZ 1965 – J. Holubowicz: Garncarstwo wczesnosredniowieczne Slowian. : Wroclaw 1965.

HRUBÝ 1965 – V. Hrubý: Keramika antických tvaru v sдобě velkomoravské. Časopis Morav. Muzea 50, 1965, 37-62.

CHROPOVSKÝ 1959 – B. Chropovský: Slovanské hrnčiarske pece v Nitre. Arch. Rozhledy 12, 1959, 812-816, 818-825.

CHROPOVSKÝ 1962: B. Chropovský: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. Slov. Arch. 10, 1962, 175-219.

LANGÓ 2012: P. Langó: Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán. In: Középkortörténeti tanulmányok 7, 2012, 237-280.

K zachovanosti hrnčiarских pecí v Nitre-Lupke

PLEINER 1988 – R. Pleiner: Brennversuche in einem nachgebildeten slawischen Töpferöfen. Slov. Arch. 36, 1988, 299-308.

ŠTEFANOVIČOVÁ 1990 – T. Štefanovičová: Schmuck der Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert. In: A Wosinsky Mór Muzeum Evkönyve 15, 1990, 215-230.

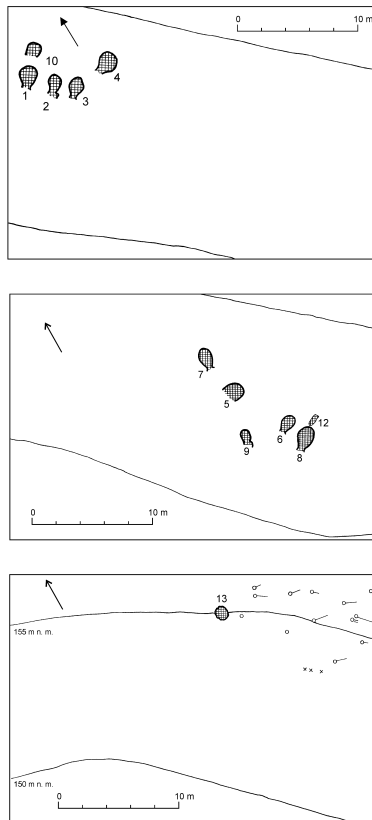
VÁGNER 2002 – Zs. Vágner: Medieval pottery kilns in the Carpathian Basin. European Journal of Archaeology 5, 2002, 309-342.

VÁGNER 2012 – Zs. Vágner: Overview of medieval pottery kiln types of the Carpathian Basin. Rurality VI, 2012, 1-19.

VARADZIN 2010 – L. Varadzin: Hrnčířská výroba ve východní části střední Evropy 6.-13. století v archeologických pramenech. Arch. Rozhledy 62, 2010, 17-71.

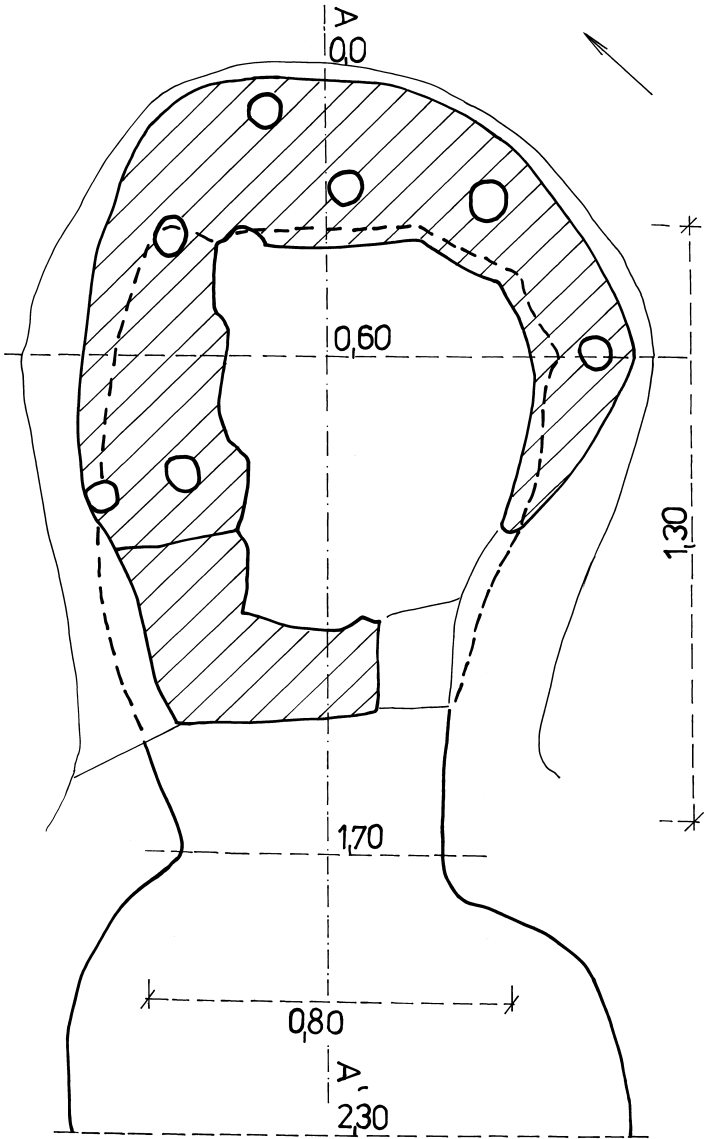
VLKOLINSKÁ 2002 – I. Vlkolinská: Pece z lokality Nitra, poloha Lupka. Štud. Zvesti AÚ SAV 35, 2002, 229-245.

VLKOLINSKÁ 2012 – I. Vlkolinská. K problematike značiek na dnách nádob z Nitry-Lupky. Arch. Hist. 37, 2012, 235-250.

Obr. 1. Plán rozloženia pecí v Nitre-Lupke (podľa autora výskumu B. Chropovského).

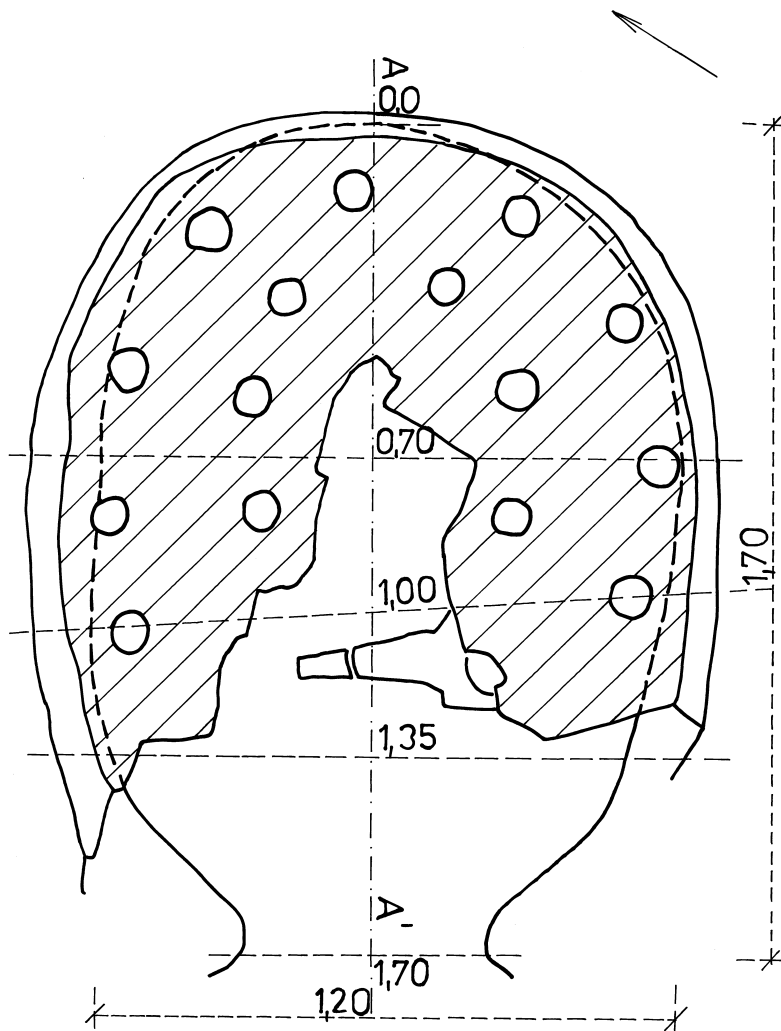
NITRA - LUPKA PEC Č.2

M = 1 : 10

Obr. 2. Plán pece 2 (podľa výskumu B. Chropovského).

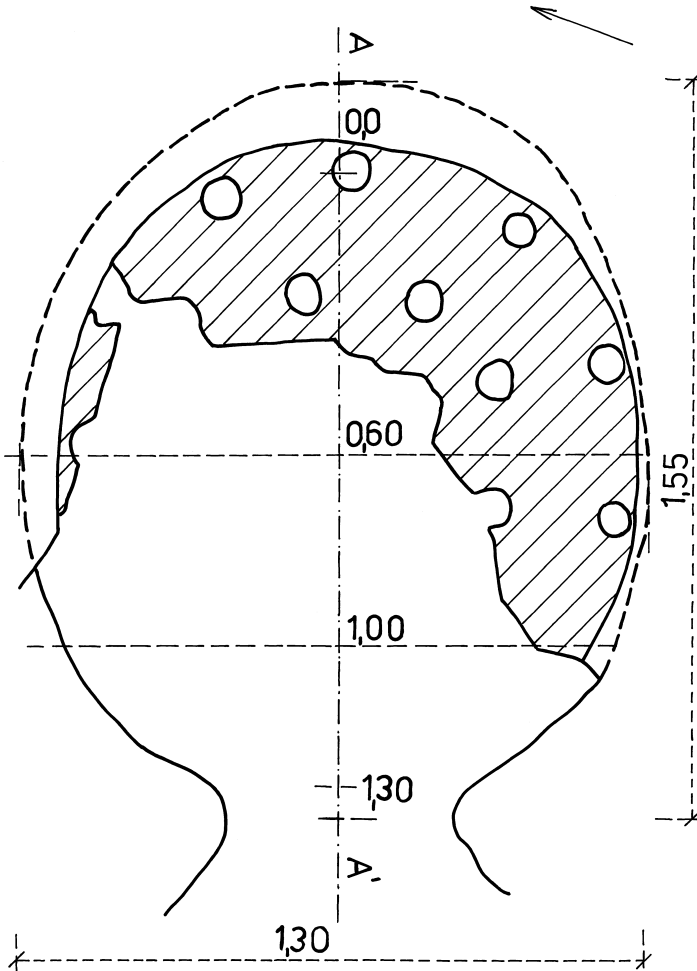
NITRA-LUPKA PEC Ć3

M = 1:10

Obr. 3. Plán pece 3 (podľa výskumu B. Chropovského).

NITRA-LUPKA PEC Ć.6

M = 1:10

Obr. 4. Plán pece 6 (podľa výskumu B. Chropovského).

Summary

About the well-preserved state of pottery kilns in the locality of Nitra-Lupka

In the locality of Nitra-Lupka there was a cemetery uncovered in the forecastle of the hillfort, as well as two groups of pottery kilns. The kilns were excavated into the loess of the slope in front of the fortification of the hillfort forecastle. Several of them were damaged by deep plowing. Preserved kilns belonged to the two-chamber vertical types, where the calcination chamber was separated from the heating one by a grate. In front of the kilns forekiln pits were located, in which majority of pottery-sherds was found (not in kilns).

Pottery kilns were located in different depths and could not operate simultaneously.

In several cases remains of the walls of the calcination chamber were found, which made it possible to determine at least the approximate capacity of kilns, i.e. the number of vessels that can be calcinated at once. Considering the relatively large capacity of kilns, the representation of these vessels in the micro-region of Nitra is relatively small, even if the presence of vessels in the adjacent cemetery is taken into account. The jewels from the graves suggest the possible origin in the former Yugoslavia.

Bratislava – náčrt vzniku a vývoja mesta

TATIANA ŠTEFANOVIČOVÁ

Katedra archeológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave (bývalé pracovisko, t. č. pôsobí v Slovenskom archeologickom a historickom inštitúte v Bratislave)

Bratislava patrí k mestám, ktoré nevznikli na zelenej lúke. Na jej vytvorenie malo veľký vplyv výhodné zemepisné prostredie na strednom Dunaji v mieste, kde sa stretali výbežky horských masívov, ktoré z dvoch strán zvierali tok Dunaja. Z východu tu končil Karpatský oblúk Malými Karpatmi, zo západu alpský masív Litavským pohorím a vytvorenou úžinou prechádzali dve veľmi významné diaľkové cesty – západovýchodná, nazývaná Podunajskou a severojužná, nazvaná jantárovou, ktorá spájala Baltické more s Jadranom. Práve preto dané územie vyhľadával človek od pradávna.

Pre vznik mesta je veľmi zaujímavé nadviazanie dvoch intenzívnych osídlení, keltského a včasnostredovekého – slovanského, ktoré síce neznamená vývojovú sídliskovú kontinuitu, ale určitý súvis medzi oboma etapami musel byť. Staršie keltské osídlenie pochádza z posledných storočí doby pred Kr., mladšie slovanské z čias 7. až 10. storočia po Kr., ich vzájomná koexistencia neprichádza preto do úvahy. Obdobie medzi týmito časovými ohraničeniami vyplňa chaotická doba tzv. sťahovania národov, keď zanikla Rímska ríša a územím stredného Podunajska prešli viaceré, najmä germánske kmene. Podobnosť medzi vývojom uvedených dvoch období je preto veľmi pozoruhodná.

Výraznou dominantou na území dnešného mesta bol už oddávna kopec na poslednom výbežku Malých Karpát, na ktorom sa dodnes nachádza Bratislavský hrad. Dosť intenzívne bol osídlený už v neskorej dobe kamennej, neskôr tu žili ľudia v staršej dobe železnej, ktorých kultúru nazývame podľa rakúskeho náleziska kalenderberskou. Počas výskumu hradnej výšiny sa našli tiež aj ich príbytky s keramikou (Štefanovičová 1974, 45-53), ale skutočne intenzívne osídlenie možno konštatovať až v dobe, keď našu krajinu osídlili Kelti. Usadili sa nielen na hradnom kopci, ale aj na jeho južnom a východnom svahu a na rovine pod ním. Využili nielen výhodnú hradnú výšinu, ale aj ľavý breh rieky, kde sa

nachádzal dunajský brod, ktorý umožňoval prechod a prevoz tovaru. Južný svah hradného kopca mal smerom k Dunaju pomerne príkrý spád, na rozdiel od východného svahu, ktorý sa zvažoval miernejšie, smerom k čiastočne členitej terase, na ktorej neskôr vzniklo mesto. Preto sa v minulosti sústredila pozornosť výskumu na východnú stranu hradného kopca. Pozornosť priťahovalo aj to, že na terase východne od hradu sa postupne nachádzal dostatok dokladov o existencii staršieho sídliskového útvaru (pred-)mestského typu, ktorý reprezentovalo opevnené sídlisko so sústredenou hrnčiarskou aj kováčskou výrobou – oppidum. Bolo to tiež kumulovanie nálezov výroby keltských mincí doložených jednak hromadnými nálezmi mincí, ale aj ich výroby vo forme odlievacích platničiek, aké sa našli napr. v suteréne domu na Panskej ul. 19 (Zachar - Rexa 1988, 27 n.). Opevnenieestskej aglomerácie malo na západnej strane kamennú vstupnú bránu, podobnú, aká je charakteristická pre neskorolaténske – včasnorímske opevnenia (Novotný 1976, 205-211). Dlhochýbala tomuto keltskému mestu akropola, tú odkryli až počas neskoršieho archeologického výskumu Bratislavského hradu v prvom desaťročí dvadsiateho prvého storočia. Výskum ukázal, že sa na území hradu a jeho podhradí stretla neskorolaténska kultúra s včasnorímskou na prelome 1. a 2. tisícročia, k čomu došlo v historickej situácii, keď sa keltská civilizácia rozpadala a Rimania posunuli hranice svojej ríše až na Dunaj.

Výskum južnej strany hradného kopca sa mohol uskutočniť až po asanácii zástavby, ktorá sa tam rozvinula od 11. – 12. storočia a priniesol napriek očakávaniam prekvapujúce výsledky. Pritom je zaujímavé, že na rytine Hoefnaglia z roku 1574 vyzerá úpätie južného svahu intenzívnejšie zastavané ako vyššie spomenutá východná časť. Cesta od dunajského brodu, ktorá viedla do západnej časti keltského oppida a neskoršieho stredovekého mesta, bola intenzívne využívaná už od čias keltského osídlenia, ktoré je tu doložené mohutnou sídliskovou vrstvou aj objektmi. (Vrtel-Kovár-Hanuš-Musilová-Lesák-Resutík 2012).

Dá sa predpokladať, že obyvatelia a vládcovia keltského oppida boli v kontakte s Rimanmi, ktorí v tom čase rozširovali a opevňovali svoje impérium na Dunaji a mohli sa tak zúčastniť na opevňovacích prácach aj výzdobe niektorých objektov, ktoré pre Keltov postavili najmä na akropole. Z tohto pohľadu sa môže zmeniť aj interpretácia niektorých

v minulosti odkrytých objektov, ako spomenutá brána v západnom opevnení oppida, alebo napr. stavba z kamenných kvádrov s vydláždenou spodnou časťou, ktorá tvorila jadro neskoršej stredovekej Vodnej veže na južnom podhradí Bratislavského hradu. Uvedená stavba nie je totiž doteraz jednoznačne vysvetlená, hoci kamenné opracované kvádre a dlaždice navodzujú predstavu rímskej stavby, ale v zásypoch zvonka aj zvnútra objektu sa našiel len laténsky črepový materiál a tak vznikla domnienka, že môže ísť o časť stavby včasnostredovekého mosta, resp. prístavného móla, pri ktorom mohli pristávať lode s tovarom. Intenzívne keltské osídlenie dokladajú aj na južnom Podhradí mohutné vrstvy s laténskou keramikou, a tiež niekoľko hrobov zo staršieho výskumu L. Zachara a P. Baxu (1993, obr. 105, s 185), ktoré sa považujú už za zánikový horizont keltskej osady. O jej živej existencii svedčia tiež nálezy platničiek ma odlievania mincí, podobne ako na území voľakedajšieho oppida.

Rimania aj napriek dokladom o prenikaní do priestoru severne od Dunaja, nepričlenili si toto územie nikdy celkom k svojej ríši a tak napriek objavom viacerých rímskych stavieb ako boli Devín, Stupava, Cífer- Pác, Milanovce a pod., nestalo sa toto územie súčasťou Rímskej ríše. Do toho zasiahli, ako bolo hore uvedené, vpády rôznych kmeňov, najmä germánskych v rámci sťahovania národov, až kým nezačali postupne na územie dnešného Slovenska prenikať v 6. – 7. storočí slovanské kmene. Napriek nedoloženej kontinuite muselo byť predchádzajúce osídlenie a kultúra dosť silná na to, aby sa svojím spôsobom zopakovala situácia v slovanskom osídlení, sprostredkovaná možno zvyškami keltsko-rímskej tradície.

Nazdávame sa, že Slovania, ktorí na územie Slovenska prišli s pomerne veľmi jednoduchou kultúrou sa rýchle asimilovali a pravdepodobne boli schopní vyťažiť čo najviac z vyspelého prostredia, ktoré tu po Keltoch a Rimanoch našli. Približne po dvesto rokoch od doby ich príchodu tu nachádzame už formovanie sídliskových zoskupení, ktoré predchádzali neskorším včasnostredovekým mestám. Na území Slovenska a Moravy bývajú nazývané hradskými mestami.

V prípade Bratislavy možno povedať, že Slovania akoby kopírovali predchádzajúci keltský predmestský útvar – oppidum. Túto vývojovú líniu nezasiahol ani príchod a čiastočné usadenie sa Avarov v 7. – 8. sto-

ročí. Ich kultúra bola v tom období v porovnaní so slovanskou dosť rozdielna. Pamiatky, ktoré tu zanechali, sa zachovali prevažne v podobe pohrebísk, ktoré boli síce v okolí Bratislavy početné – Devínska Nová Ves, Záhorská Bystrica, Čunovo, ale od slovanských sa celkom odlišovali.

Dominantou včasnostredovekej Bratislavy ostal hradný kopec a v ďalšom období sa osídlenie šírilo po jeho svahoch na východ a na juh. Pretože Bratislava patrí k zďaďa najsystematickejšie preskúmaným stredovekým mestám, možno sa pokúsiť načrtnúť obraz jej výstavby. Písomne je doložená už k začiatku 10. storočia zmienkou salzburských letopisov o strašnej bitke, ktorá sa pri nej odohrala 4. – 5. júla roku 907. Stretli sa v nej spojené franské vojská s oddielmi maďarských kmeňov, pričom maďarské oddiely zvíťazili a otvorili si tak cestu ďalej, do západnej Európy, až kým ich nezastavila porážka na rieke Lech. Po nej sa stiahli postupne nazad do Karpatskej kotliny, kde sa usadili. Záznam naznačuje, že Bratislava bola začiatkom 10. storočia významným hradom v strednom Podunajsku. O jej predchádzajúcom vývoji však nemáme žiadne písomné zmienky, preto sa môžeme opierať len o interpretáciu pamiatok získaných pri archeologických výskumoch. Tie sú našťastie dosť bohaté, avšak nie vždy ich možno jednoznačne vysvetliť.

Názory na možnosti argumentácie prostredníctvom archeológie boli v minulosti dosť skeptické, pretože Bratislava bola intenzívne až do súčasnosti osídlená, s bohatou stavebnou činnosťou, o ktorej sa predpokladalo, že do veľkej miery zničila staršie pamiatky. Tento názor bol pomerne rozšírený aj v päťdesiatych rokoch, keď sa rokovalo tiež aj o potrebe výskumu Bratislavského hradu v súvislosti s jeho rekonštrukciou, resp. obnovou. Vďaka presvedčeniu niektorých nadšencov v radoch historikov, historikov umenia, archeológov, architektov, umelcov a treba povedať tiež aj politikov v SNR sa podarilo výskum nielen schváliť, ale aj uskutočniť. Výsledky výskumu boli mimoriadne prekvapujúce, doložili existenciu veľkomoravského opevneného centra so svetskou aj cirkevnou funkciou na hradnom kopci, o ktorom sa predpokladalo, že ak tam aj pamiatky starého vývoja boli, zničili ich viacnásobné neskoršie prestavby. Tieto výsledky sa stali argumentom pre presadzovanie ďalších výskumov v Bratislave. Niektoré boli rozsiahle, ako napr.

výskum západného okraja mesta, publikovaný ako západné suburbium (Polla, 1979) alebo výskum areálu bývalej Akademie Istropolitany na Ventúrskej a Kapitulskej ul. (Vallašek 1972), iné mali menší rozsah, spolu však vytvárali mozaikový obraz najstaršieho osídlenia, ktorý sa stále dopĺňal. K posledným výskumom, už v dvadsiatom prvom storočí, patrí najmä rozsiahle odkrytie severnej časti hradného kopca, ktoré prinieslo už spomenuté celkom nové objavy ako aj výskum južného podhradia Bratislavského hradu, ktorý bol taktiež prekvapujúci.

Na tejto situácii je pozoruhodné, že skeptické názory na pôvodné slovanské osídlenie územia neskoršieho mesta, ktoré vychádzali zo skutočne veľmi skromných nálezov boli výskumami vyvrátené a v súčasnosti nie je už problém hovoriť o slovanskej Bratislave, ktorá prerástla do včasnostredovekého mesta.

Spomenutý dunajský brod hral významnú úlohu tak ako v čase keltského osídlenia aj v začiatkoch včasného stredoveku, keď ovplyvnil tvorbu cestných komunikácií. Cesta od neho viedla pod južným úpäťm hradného kopca do západnej časti neskoršieho mesta. Tam pod výšinou, na ktorej neskôr postavili farský kostol, sa vytvorila vidlica ciest, ktoré potom pokračovali východným smerom k neskoršej bráne sv. Vavrince a severným k bráne sv. Michala. Na východnom svahu hradného kopca sa vytvorila podhradská osada so sakrálnou stavbou, okolo ktorej sa pochovávalo (Vallašek, 2003, 111-122). Neskôr slúžila aj ako karner – pohrebná kaplnka, keď sa do jej spodnej časti ukladali kosti zo starších porušených hrobov. Tento typ pohrebných kaplniek bol v oblasti Bratislavy najmä v 13. storočí dosť častý, podobne ako na priľahlom území Rakúska. K tým, ktoré vznikli pred 13. storočím patrí aj menší karner pri kostole sv. Salvátora na Bratislavskom hrade. Najkrajším a dodnes zachovaným príkladom je románsky karner v rakúskom Petroneli. V Bratislave sa našiel pod dómom sv. Martina, resp. pod jeho neskoršou kaplnkou sv. Anny, aj pri kostole sv. Vavrince, ktorý sa nachádzal v blízkosti spomenutej brány, pod dnešným Nám. SNP. Po zániku karnera na východnom svahu hradného kopca postavili v jeho blízkosti gotický kostol sv. Mikuláša, ktorý sa v barokovej prestavbe zachoval dodnes. Jeho zasvätenie poukazuje na nemeckú kolonizáciu, ktorá mala pravdepodobne zásluhy na rozvoji obchodu vo vznikajúcom meste.

Na hradnom kopci prestavali niekedy začiatkom 11. storočia pôvodný veľkomoravský kostol, pričom využili jeho základy. V priebehu 12. storočia vybudovali pri ňom pohrebnú kaplnku, karner a keď sa kostol stal súčasťou prepoštvstva, doloženého aj písomnými prameňmi, postavili pri ňom ďalšiu stavbu, z ktorej sa zachovalo len torzo (Štefanovičová 1975).

O ďalšom vývoji mesta nás informujú najmä písomné pramene, podľa ktorých presunuli prepoštvstvo hradu do podhradia, resp. do vznikajúceho mesta v roku 1204 a v roku 1221 tam presunuli aj hradný kostol na výšinu, kde neskôr postavili dnešný dóm sv. Martina. Pôvodne bol zasvätený sv. Salvátorovi, neskôr Salvátorovi a Martinovi a nakoniec sa ustálilo len patrocínium sv. Martina. Pri výskume interiéru sa podarilo odкрыť len pätku kamenného stĺpa pôvodného románskeho karnera a znovu odкрыť a vyčistiť priestor karnera na jeho severnej strane (Štefanovičová 2004). Kostol zanikol niekedy na prelome 13. a 14. storočia, keď došlo k výstavbe murovaného mestského opevnenia, do ktorého zapojili aj západnú časť dnešného domu sv. Martina.

Včasnostredoveké osídlenie južného podhradia bolo dlhý čas veľmi fragmentárne. Počas výskumu v rokoch 2007 – 2008 sa však zistili výrazné vrstvy, ktoré obsahovali slovanskú keramiku a v jednej z nich sa našli aj tri železné sekerovité hrivny, ktoré dovoľujú nálež rámcovo zaradiť do prvej polovice 9. storočia. (Štefanovičová, 2012, 332-337). O niečo východnejšie odкрыl výskum rozsiahlu stavbu s drevenou konštrukciou o rozmeroch 10 x 8 m. Konštrukciu tvorili steny z drevených zrubených (zrubových) trámov a uprostred objektu sa našli jamky po koloch, ktoré niesli strešnú krytinu zhotovenú z prúteného pletiva. Steny boli z vonkajšej strany lemované jemnou žltou hlinou – sprašou. Podobné žliabky sa našli aj v západnom a severnom okolí stavby, ich súvis s konkrétnou stavebnou činnosťou však nebol zistený. Stavba zanikla požiarom, pri ktorom sa jej steny a najmä strecha zrútili dovnútra. Do stien stavby boli neskôr, v stredoveku, zahĺbené 3 kamenné studne, z ich výplne sa nedalo zistiť presnejšie časové zaradenie. Počas výskumu celej tejto halovej stavby sa zistil len malý počet nálezov, podľa ktorých by bolo možné stavbu, prípadne jej fázy presnejšie časove zaradiť. Vzhľadom na isté super pozície s hrobmi a s nádobou, ktorá sa našla na jej obvodě, môžeme len hypoteticky

predpokladať, že pochádza z konca 8. – začiatku 9. storočia. Podobne otvorená ostáva aj otázka funkcie stavby. Na obytný objekt je príliš rozsiahla v porovnaní s rozmermi príbytkov vtedajšieho obdobia, ktoré dosahujú rozlohu 16 až 20 m², odkrytá stavba mala rozlohu asi 90 m². Napriek zachovaným častiam konštrukcie stien aj strechy nebolo v nej zachytené nijaké vnútorné členenie ani zariadenie. Preto vyvstáva otázka, či stavba nemohla súvisieť s prepravou tovaru prostredníctvom vyššie uvedeného dunajského brodu, v ktorého blízkosti sa nachádzala.

Severozápadne od uvedených nálezov sa na svahu našli zvyšky drevených zrubových príbytkov so zachovanou konštrukciou, ktoré pochádzajú z 10. – 11. storočia. Niekde sa našli len torzá, niekde aj kamenné pecky, ktoré hovoria o intenzívnom osídlení v uvedenom období. (Štefanovičová 2010, 240-244).

V jednom príbytku sa našlo torzo nádoby zdobenej rytou vlnovkou pravdepodobne z 10. – 11. storočia spolu s nádobou baňatého tvaru s odsadeným hrdlom profilovaným vodorovnými hranenými žliabkami. Pod hrdlom bola výzdoba nepravidelných radov vodorovných vrypov. Baňatá nádoba býva u nás označovaná ako maďarská, pravdepodobne je chazarského pôvodu.

Na našom území sa objavuje až s príchodom Maďarov. Na Slovensku má najbližšiu paralelu v nádobe z pohrebiska v Šarovciach (Novotný 1964, 65-80; Nevizánsky 2006, 285-328). Môže slúžiť ako doklad spolužitia prisťahovaných maďarských kmeňov s domácim obyvateľstvom (Štefanovičová 2010, 240-244). Osídlenie južného podhradia tým však neskončilo, pokračovalo ďalej od 13. storočia výstavbou kamennej architektúry, čo sa však už stalo predmetom architektonického bádania.

Literatúra

- NEVIZÁNSKY, G. 2006 : Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach – Géni. In: Slov. arch. LIV , 185-328.
- NOVOTNÝ, B. 1964 : Slovanské radové pohrebisko v Šarovciach, okr. Levice. In: Musaica, Zborník FFUK Bratislava, 65-80.
- NOVOTNÝ, B. 1976 : Das Oppidum von Bratislava. In: Actes du XXVIIIe colloque du IX. Congres international des Sciences Préhistorique et Protohistorique, Nice. Zost.P.-M. Duval – V.Kruta, Paris, 205-211.
- POLLA, B. 1979 : Bratislava – západné suburbium. Košice.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1974 : Mladohalštatské sídlisko na Bratislavskom hrade. In: Zborník SNM História 14, 45-53.

ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1975 : Bratislavský hrad v 9. -12. storočí, Bratislava, Obzor.

ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 2004 : Dóm sv. Martina. Výsledky archeologického výskumu. Bratislava.

ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 2010 : Nález na južnom podhradí Bratislavského hradu. In : Zamereno na stredovek. Zborník Z. Měřinskemu Praha, 240-244.

ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 2012 : Južné podhradie Bratislavského hradu. In: Dejiny Bratislavy od počiatkov do polovice 13.stor. Zostavili J. Šedivý – T. Štefanovičová, Bratislava, 332-337.

VALLAŠEK, A. 1972 : Výsledky výskumu Academie Istropolitany v Bratislave. In: Arch. Rozhl. 24, 148-154.

VALLAŠEK, A. 2003 : Neznáma sakrálna stavba pod Bratislavským hradom. In: Musaica, Zborník FFUK, Bratislava, 111-122.

VRTEL, A. – KOVÁR, B. – HANUŠ, M. – MUSILOVÁ, M. – LESÁK, B. – RESUTÍK, B. 2012 : Keltské oppidum v Bratislave. Keltské osídlenie na území Vydrice. Výskum zimnej jazdiarne. Výskum na nádvorí hradu. Výskum na severnej terase hradu. In: Dejiny Bratislavského hradu od počiatkov do prelomu 12. – 13. storočia. Bratislava, 164-202.

ZACHAR, L. – BAXA, P. 1993 : Význam bratislavského oppida v strednom Podunajsku. In: Dejiny Bratislavy, Zost. Štefanovičová T. , Bratislava, obr. 105, s. 185.

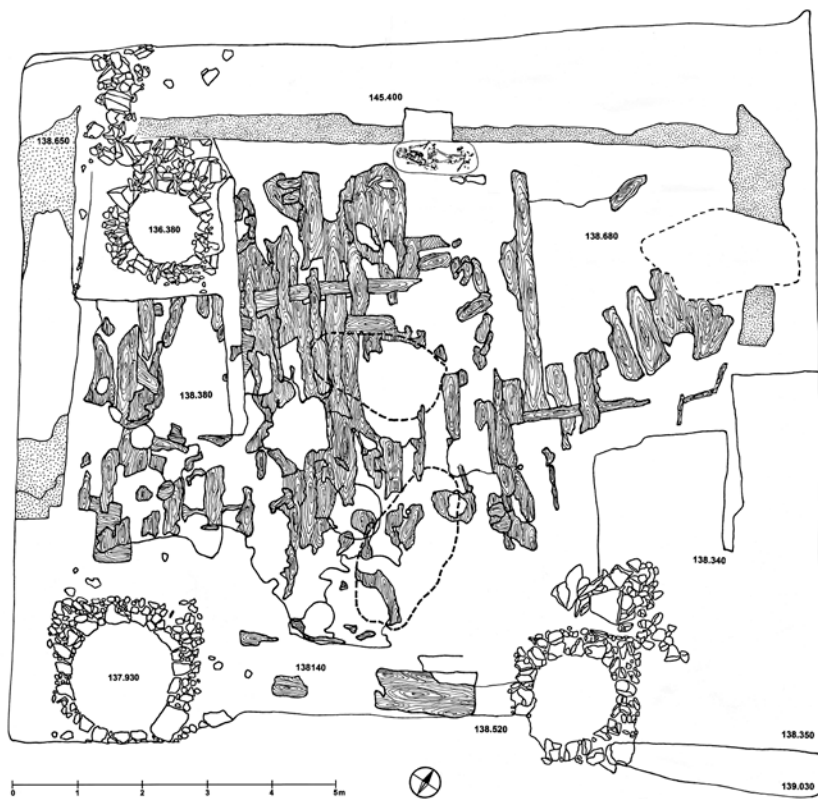
ZACHAR, L. – REXA, D. 1988 : Beitrag zur Problematik der spätlatenzeitlichen Siedlungshorizonte innerhalb des Bratislavaer Oppidums. In: Zborník SNM História 28, 27–n.

Obr. 1. Bratislava (rytina J. Hoefnagla, 1574).

Obr. 3. Foto rozmernej drevenej stavby na južnom podhradí s neskôr zapustenými kruhovými studňami.

Obr. 4. Kresba a zameranie rozmernej drevenej stavby na južnom podhradí.

Summary

Outline for Resume to Origins of Bratislava

For origin of Bratislava is very important to say, that it was greatly influenced by very good geographical environment in the place, where on the middle Danube bulges of two mountain massifs Carpathians as well as Alps have met. The river Danube created here a pass, through which two very important long distance routes have gone through: Danube route from the west to the east and so called Amber route, from north to south, which have also influenced the origin of the settlement. For the establishment of latter medieval town is also interesting follow-up of two time wise different settlements, Celtic and early medieval-Slavic, which does not mean direct settlement continuity, but points to certain common signs.

A very important dominant of the whole area has been from early periods castle hill on the left bank of the river Danube, on which is up to the present time the castle of Bratislava. Under it has risen on southern as well as western side a settlement, which has evolved at the time of the century turn to a settlement of „early town type“ – a Celtic oppidum with an important craftsmen manufacture and on the top of the hill with representative structures of prince like character. After the fall of Celtic oppidum, in the times of great people's migration, the importance of Bratislava has declined. The importance came back in the second half of the eighth century, with the Slavic settlement. At that time a new fortification was built at the castle hill and a center of secular as well as church power arose. On the south and eastern side new villages arose, which have later became a base for the medieval town.

In the past a bigger emphasis was put on the villages and settlement on the eastern slope and on the flat land under it, where during the course of 12th and 13th century a center of church has moved from the castle. A church of St. Salvator has been built there, later renamed and rebuilt as a St. Martins church and other sacral, especially monastery like structures as were the church of Clarissa, church of the Franciscans and a town buildings. Excavations at the southern undercastle area showed, that in the beginnings of town origin, there have been also intensive settlement with important structures along the communication road, which went from important Danube ford to a developing town, to a church of St. Martin.

(Preklad do anglického jazyka: PhDr. M. Štefanovič)

Ranostredoveké osídlenie devínskeho hradiska

VERONIKA PLACHÁ

Baníkova 4, 841 04 Bratislava

Národná, kultúrna pamiatka Devín – slovanské hradisko je jedinečný pamätník histórie nášho národa. Patrí k najvýznamnejším lokalitám v strednej Európe. Má mimoriadne výhodnú strategickú polohu. Zo severu ho chráni horský masív Malých Karpát, z juhu rieky Dunaj a Morava a zo západu neprístupné bažiny. Tu sa križovali obchodné cesty Podunajská a Jantárová, ktoré umožňovali vzájomné stretávanie sa vplyvov civilizácií a kultúr európskeho západu a východu, ako aj severu a juhu. Hradisko nemožno vidieť iba ako osamelé, ale ako organickú súčasť celého opevňovacieho systému Devínskej brány. Určiť presné obdobie, kedy hradisko vzniklo, nie je možné (Obr. 1).

Uvedené skutočnosti poskytovali vhodné podmienky pre život ľudí už od mladšej doby kamennej kontinuálne až dodnes. Všetky praveké i historické obdobia boli veľmi dôležité. Ich obyvatelia zanechali po sebe množstvo cenných nálezov, interpretáciou ktorých vznikajú zaujímavé a pre nás dôležité poznatky o živote dávnych civilizácií v devínskej oblasti.

Túto výhodnú polohu využili aj Slovania a stala sa pre nich na dlhší čas významným miestom osídlenia. Nachádzali tu ešte zvyšky starších osídlení najmä z doby rímskej a tie určite využili.

Stopy po Slovanoch zistili už na začiatku 20. storočia bádatelia Jozef Zavadil a Emanuel Šimek pri prieskumoch v celej devínskej oblasti. Potvrdili to aj výskumy Innocenta Ladislava Červinku. Početnejšie doklady slovanského osídlenia devínskeho hradiska získal Ján Eisner z nádvorja stredného hradu, kde zistil v značne silnej sídliskovej vrstve zahĺbené časti príbytkov s otvorenými ohniskami. Žiaľ, rozsiahla stredoveká zástavba neumožnila rekonštruovať pôdorysy príbytkov a určiť ich konštrukciu, avšak podľa analogických sídliskových objektov v Devínskej Novej Vsi – Devínskom Jazere (Kraskovská, 1961) a podľa typologického rozboru keramiky a jej výzdobných motívov ich bolo možné

datovať do 8. storočia. Najviac pozostatkov slovanského osídlenia sa zistilo v severnej časti hradiska v blízkosti valu. Zvyšky sídliskových objektov s fragmentmi keramiky sa podarilo zistiť aj na juhovýchodnom návrší hradiska počas výskumu v rokoch 1951 – 1954 Jánovi Dekanovi. Na východnom svahu výšiny sa našli zvyšky viacerých sídliskových obydľí. Pozoruhodná bola najmä chata zrubovej konštrukcie s mierne prehĺbenou úrovňou dlážky. Nepravidelný štvorcový pôdorys mal rozmery 350 x 380 cm. Zachovali sa tu ojedinelé kusy zotretých trámov z borovicového dreva a na dlážke sa našiel vzácny súbor nálezov – typické predmety slovanskej domácnosti - osem hlinených hrncov, miska, železné kovanie z dreveného vedierka, sekera so širokým ostrím, kosák, kľúč k zámke a zuhoľnatené obilie (Dekan 1951, 164-168, 175-176), (Obr. 2.).

Systematický archeologický výskum realizovaný Mestským múzeom v Bratislave potvrdil tiež existenciu slovanského osídlenia na celej ploche hradiska. Najväčšia koncentrácia slovanských objektov sa zistila v jeho severozápadnej časti. Pri výskume sa našli zvyšky viacerých zrubových chát. Zachovali sa v nich prepálené drevené trámy, zvyšky mazanicových dlážok, keramika a kovové predmety. Na základe nálezov možno slovanské osídlenie na hradisku datovať od konca 8. do konca 10. storočia (Plachá/ Hlavicová /Keller, 1990).

Najvýznamnejším obdobím pre naše národné dejiny bolo predsa len 9. storočie, kedy sa potvrdila výnimočnosť devínskeho hradiska, ako dôležitej Rastislavovej pohraničnej pevnosti.

Veľká polemika o Devíne sa objavila už v 17. storočí v súvislosti s objasnením začiatkov našich národných dejín a s jeho veľkomoravskými a cyrilo-metodskými tradíciami. Išlo o otázku jeho identity s Dwinou letopisov nachádzajúcich sa v kláštore vo Fulde. Z bohatej polemiky odborných kruhov i laickej verejnosti ohľadne polohy Dalimilovho Velehradu stotožňovaného so sídelným mestom Rastislavovým vzišiel podnet k archeologickému výskumu.

Už Matej Bel vo svojich Notitiach stotožnil Dwinu Fuldských análov so súčasným Devínom (Bel 1735 – 1736, 680-681). Na začiatku 20. storočia, už pred prvou svetovou vojnou vzniklo úsilie doložiť historické úvahy faktami, získanými práve pomocou archeologických výskumov. Išlo už o spomínaných bádateľov, z ktorých Jozef Zavadil v roku 1913

vdďaka svojmu vysokému postaveniu vo Viedni a neskôr v Prahe žiadal povolenie bádať v Devíne vrátane hradu. Preto sa obrátil na majiteľa devínskeho hradu Mikuláša Pálffyho, na Kráľovskú uhorskú inšpekciu múzeí v Budapešti a na bratislavskú archeologickú sekciu. Jeho požiadavke vyhovelí a archeologický výskum sa začal realizovať už v roku 1913. Jeho vedúcim sa stal Innocenc Ladislav Červinka a jeho spolupracovníkmi boli Jindřich Slovák a mladý nádejný archeológ Emanuel Šimek. Pracovalo sa na viacerých miestach hradiska, ale zaujalo ich najmä juhovýchodné návršie – tzv. akropola, kde predpokladali aj zvyšky murovanej stavby. Skutočne zistili základy kruhovej stavby, cintorína (Obr. 3) a základy budovy obdĺžnikového pôdorysu, ktoré Červinka považoval za ruiny staroslovanského paláca (Červinka, 1928, 98-108). Na zachovaných murivách základov sa nachádzali zvyšky omietok s maľbami. Výskum bol z rôznych dôvodov viackrát prerušený (Plachá/Hlavicová 2011, 77).

V roku 1932 sa bývalý Zemský výbor slovenský uzniesol na prevzatí devínskeho hradiska ako pamiatkového objektu do štátneho vlastníctva. V tejto súvislosti sa rozhodol aj pre konzerváciu hradných ruín a obnovenie systematických archeologických výskumov. Odborným vedením výskumu, za Československý štátny archeologický ústav poverili profesora Komenského univerzity Jána Eisnera. Konzerváciu hradných ruín zveril Referát na ochranu pamiatok Václavovi Menclovi, ktorý sa staral aj o technickú dokumentáciu archeologického výskumu.

Bádatelia sa zamerali hlavne na akropolu, znova odkryli spomínané základy stavieb kvôli presnejšej interpretácii a datovaniu. Na základe nálezov objekt obdĺžnikového pôdorysu datovali do 2. storočia. Nachádzali tu ďalšie hroby, ktoré zaradili do 10 – 12. storočia a kruhovú architektúru pokladali za renesančný hospodársky objekt – veterný mlyn podľa architektonického článku, ktorý sa mal vraj v stavbe nachádzať (Eisner 1935, 427).

Po ďalšom prerušení archeologického výskumu sa na hradisku začalo pracovať v roku 1965 v rámci zabezpečenia a úpravy ruiny stredovekého hradu. V predstihu sa vykonával archeologický výskum, ktorým bolo poverené Mestské múzeum v Bratislave. Prednosť malo okolie pri stojacich architektúrach na strednom hrade, aby sa čo najrýchlejšie mohlo pristúpiť ku konzervačným prácam na hradných ruínach.

Významnou udalosťou pre hrad Devín bol rok 1979, kedy sa konal Medzinárodný Limes kongres venovaný dobe rímskej. Účastníci kongresu počas exkurzie navštívili aj hrad Devín. Zaujalo ich najmä juhovýchodné návršie – akropola, kde bol kameňmi vyložený pôdorys objektu označený ako „základy rímskej stavby z 2. storočia z obdobia vlády cisára Traiána“ (Obr. 4). Renomovaní účastníci exkurzie vyjadrili pochybnosť o správnom datovaní tohto objektu. Celkový charakter stavby obdĺžnikového pôdorysu a najmä jej orientácia východ – západ vzbudzovali veľké pochybnosti o jeho zaradení do rímskeho obdobia. Ponúkala sa tu možnosť, že ide o sakrálnu stavbu s trojapsidovým uzáverom. V roku 1980 pracovníci Mestského múzea začali realizovať re-vízny archeologický výskum. Išlo o priestor, kde mohla pravdepodobne stáť južná apside. Skutočne sa podarilo nájsť spodnú časť muriva vybiehajúceho južným smerom. Na východnej strane sa zistili na skalnom podloží zvyšky maltového lôžka, ktoré umožňovali zrekonštruovať východnú apsidu. Po celkovom odkrytí zvyškov stavby sa zistilo, že je to architektúra s pozdĺžnou loďou, dlhou 16,9 m uzatvorená na východe troma apsidami s rozponom 3,3 m a hĺbkou 3 m. Loď bola členená tromi priečkami na štyri časti. Murivo severnej apsidy sa zachovalo do výšky 1,2 m, severný obvodový múr lode do výšky 90 cm. Podzákladové maltové lôžko sa pod severnou stenou zachovalo súvisle po celej jej dĺžke. Z muriva južnej a západnej obvodovej steny, ako i z muriva priečok zostali iba fragmenty, niekedy sa našiel iba spodný rad kameňov, prípadne len samo podzákladové lôžko (Obr. 5). Približne v strede severnej obvodovej steny väčšej miestnosti pripojenej ku svätyni na západnej stene sa črtal náznak vstupu. Murivo tu dosahovalo výšku iba 75 cm nad základovým lôžkom. V hornej časti sú kamene uložené tak, aby mohli tvoriť časť ostenia. Druhá strana vstupu sa nezachovala. Murivo po celom obvode stavby, pokiaľ bolo zachytené je viazané, nemá nijakú cezúru (Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 90 – 91).

Počas výskumu týchto základov sa našli v zásype stavby a jej okolí fragmenty polychromovanej omietky, ktoré ako už bolo vyššie spomenuté Červinka pri archeologickom výskume v roku 1921 ešte nachádzal na jej zachovanej vnútornej stene. Okrem iných odborníkov v roku 2005 – 2008 realizovali rozbor omietok rakúski kolegovia Pippal Martina – Daim Falko v chemickom laboratóriu vo Viedni (Bundesdenkmalamt

Wien). Podľa nich najzaujímavejší bol fragment omietky s rozoznateľnými časťami tváre. Zistili sa kontúry červenej farby, nanesené na omietku. Tieňové línie boli robené tmavočervenou farbou, nos a oblúk úst sú zdôraznené bielobou. Pery a pravá časť nosa sa dnes zdajú, že sú tmavé až čierne, je to však zmena pigmentu z rumelkovej červenej. Farba pier bola nanesená vodovými farbami na suchú vápennú omietku – secco. Všetky fragmenty omietok pochádzajú z jednovrstvového náteru. Na poskytnutých fragmentoch sa prejavujú značné rozdiely. Niektoré vzorky reprezentujú typ omietky s malým podielom vápenného spojiva, našla sa však aj vzorka, ktorá vykazuje takmer 80 percentný podiel vápna. Doplňujúca látka – piesok pozostáva z väčšej časti zo zrní kremenca. Ďalšie fragmenty omietky majú dôsledne vyhladené, ale nerovné povrchy. Boli už patinované vrstvou zeme a vidieť na nich dva vápenné nátery. Prvý bol už poškodený, keď sa naň naniesol druhý pastózny náter. Ide pravdepodobne o fragmenty omietok, ktoré pochádzajú z fasády. Zvyšné omietky sú z vnútorného priestoru kostola. Niektoré zo vzoriek obsahujú výrazný podiel tehlovej múčky, resp. tehlovej drviny. Dá sa predpokladať, že tento druh omietky sa nanášal na čiastočne otesané kamenné múry. Do úvahy prichádzajú aj ďalšie indície, napr. vyrovnávací omietka (rassa pietra) s nanášajúcimi fázami na predchádzajúcu vrstvu. Väčšina maľovaných fragmentov dokladá techniku fresky. Farbu nanášali veľmi tenko, nerovnosti sa pri nanášaní štetcom nezarovnali. Medzi fragmentami boli aj vzorky, na ktorých sa nachádzali až tri na sebe ležiace rôzne vápenné vrstvy, čo indikuje aspoň dve opravné fázy – premaľby (Pippal /Daim 2008, 97 – 104, 181 – 190), Plachá/Hlavicová 1990, 93 – 101).

Sakrálna stavba na Devíne má zložité členenie. Pozdĺžnu loď delia tri priečky na štyri časti. Priečky sa zachovali iba v úrovni pod dlážkou. Je možné, že stredná priečka, ktorá je užšia a nie je s obvodovým múrom viazaná, mohla mať iba vyrovnávaciu úlohu a nemusela sa prejavíť v nadzákladovej časti. V tom prípade by bolo možné hovoriť o troch základných priestoroch, z ktorých stavba pozostávala – z vlastného priestoru svätyne, miestnosti s rozmermi 885 x 540 cm a z úzkej predsieni. Výskumom sa nepodarilo zistiť vzájomné prepojenie jednotlivých miestností. Nerozriešená ostáva funkcia strednej miestnosti. Dá sa predpokladať, že tento priestor pomerne veľký na západnej strane mohol

plniť funkciu nartexu. Je potrebné vziať do úvahy výraznú strategickú polohu lokality a jej postavenie v politicko-správnom systéme Veľkej Moravy. Poloha na hranici ríše predurčovala tomuto miestu inú funkciu, ako mali lokality v centrálnych územiach na Morave. Prístavbou nartexu sa súčasne menil aj význam a funkcia svätyne. Bol istým druhom cirkevných škôl, kde sa učilo viere a krstilo sa, pokiaľ neboli na tento účel postavené baptistéria. Nartexy slúžili potrebám východnej liturgie a sú samé o sebe byzantským prvkom. Štvorcové nartexy sú typickejšie pre južné Podunajsko, v Byzancii sú kratšie a širšie. Ich prístavba znamená prechod od latinskej liturgie k slovanskej a jej príčinou mohol byť práve zásah cyrilo-metodskej misie. Kostol na Lopuškej Glavici a sv. Spas na Vrelu pri Cetinji sa svojou formou najviac podobajú devínskej sakrálnej stavbe. Ich nartexy tvoria jednoliaty celok s loďou svätyne (Plachá /Hlavicová / Keller 1990, 100, Tab.32, obr. 6, 7). Výsledky archeologického výskumu potvrdzujú, že aj sakrálna stavba na Devíne vznikla ako jeden celok bez dodatočných prístavieb. Funkciu nartexu ako cirkevnej školy na Devíne by mohol podporiť aj nález dvoch stylusov nájdených v zásype objektu (Obr. 7).

V tejto súvislosti sa ponúka možnosť predpokladať, aj obytný priestor – palác, ktorý sa dosiaľ nepodarilo nájsť, hoci už jeho existenciu nevylučoval ani Červinka. Doterajšie výskumy palác nepotvrdili. Nie je však vylúčené, že takáto stavba mohla stáť na návrší západne od kostola, v miestach, kde jeho šiju neskôr prešala priekopa, alebo ešte ďalej západnejšie, kde bol v 15. storočí vybudovaný palác grófov z Gary. V týchto miestach neskoršie zásahy zničili možnosť získať staršie nálezy (Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 102).

V rámci významného nálezu základov kostola z 9. storočia sa očakávali aj veľkomoravské hroby. V jeho bezprostrednej blízkosti sa žiadne veľkomoravské hroby nenašli, hoci sa situácia sledovala až po sterilné podložie. Neskôr, 10. septembra 1985 vo vzdialenosti 8 m južne od stavby, pod vrstvami pochovávania z 11. – 13. storočia, sa podarilo postupne odkryť šesť veľkomoravských hrobov. V prvom z nich bola pochovaná žena s dieťaťom na prsiach. Hrob mal bohatý inventár. V okolí hlavy boli dve strieborné náušnice, časť ďalšej a 23 korálikov z náhrdelníka. Pri zvyškoch kostry dieťaťa boli dve železné hrkálky, pri ľavej ruke ženy praslen a železný nožík. Ďalší hrob muža 18 – 20-ročného mal tiež po-

merne bohatý inventár, pri nohách mal ostrohy s dvoma sponami a troma prevliečkami, pri ľavej ruke nožík a pod pravou bedrovou kosťou ovčiarske nožnice a vzácny nález kresadla s ocieľkou. Tie bývali uložené v plátennom vrecúšku zaviazanom koženým remienkom. O tom svedčia zachované zvyšky textilných tkanín na viacerých železných predmetoch. V treťom hrobe sa našla iba spodná časť kostry – od panvových kostí k dolným končatinám – približne 14 ročného chlapca. V miestach, kde bola pôvodná horná časť kostry, sa zachytil mladší zásah, ktorým bola zničená. Inventár tvorili dve ostrohy a železný zatvárací nožík. Vo štvrtom hrobe bola pochovaná 35 – 40 ročná žena, bez sprievodného materiálu. V piatom hrobe bol pochovaný muž, mal bohatý inventár, pozostávajúci z dvoch ostrôh, prevliečok, kovania z vedierka a nožika pri ľavej ruke. Pri ľavej bedrovej kosti ležal zatvárací nožík a ocieľka. Posledný hrob patril dieťaťu, pravdepodobne novonarodencovi, ktorého kosti boli v prevažnej miere strávené. V hrobe bol náhrdelník z 54 korálikov zo skla a sklenej pasty, jedna bronzová náušnica a 5 malých strieborných gombíkov, z ktorých iba dva sú kompletne.

Kostry ležali v natiahnutej polohe, orientované východ – západ, v hĺbke 250 – 390 cm. Mali výrazne viditeľné hrobové jamy. V jednom prípade sa zachovali pozdĺž severnej steny hrovej jamy zvyšky dreveného obloženia (Plachá / Hlavicová / Keller 1990, Tab. 33 – 37).

Kosti nebožtíkov boli veľmi zle zachované, na rozdiel od kostier mladších z cintorína z 11. – 13. storočia. Pôdoznaleckým posudkom sa zistilo, že zemina v ktorej boli vyhlbené hrobové jamy veľkomoravských hrobov mala vysoký obsah dusičnanov, čo spôsobilo intenzívnejší rozklad biologických látok. V mladších hrobových jamách zahĺbených do suťových vrstiev sa vyskytovali iba stopy dusičnanov, preto sa kostrový materiál dobre zachoval (Plachá/Hlavicová/Keller 1990, 110) (Obr. 8).

Tento malý počet hrobov neumožňuje urobiť širšie závery o sociálnej štruktúre obyvateľstva žijúceho na hradisku, ale mužské hroby s ostrohami svedčia o tom, že tu žila aj jazdecká družina, tvoriaca jeho stálu posádku. Nálezy z hrobov nepatria medzi honosné predmety a nie sú medzi nimi ani importy, napriek tomu nájdený inventár je bohatý, keď sa porovná s nálezmi z pohrebísk na úpätí Devínskej Kobyly. Je zrejmé, že na hradisku pochovávali obyvatel'ov patriacich k vyššej spoločenskej vrstve. Na základe historických správ vieme, že v kľúčových

obdobiach fransko-slovanských vojen sa v týchto miestach zdržiavalo knieža so svojou družinou. Tieto dôvody dovoľujú pozmeniť interpretáciu jeho funkcie z pohraničného strážneho hradiska s vojenskou posádkou na kniežacie hradisko. Strážnu a obrannú funkciu plnili ďalšie menšie hradiská na svahoch Devínskej Kobyly, z ktorých doteraz sa preskúmali iba dve, situované na jej severozápadnom výbežku. Sú to hradiská Na pieskach a Nad lomom. Chránili centrálné hradisko zo severu, zo strany Moravského pola a prechodu cez rieku Moravu. Boli vybudované na strategicky veľmi výhodnom mieste, mali veľmi dobré opevnenie: drevenú konštrukciu valov vyplnenú kamením, sutiňou s pieskom a navyše chránili ich priekopy.

Je treba zdôrazniť, že Devín, historická Dowina je jediné hradisko priamo zviazané s menom kniežaťa, ktorého meno sa nachádza v historických dokumentoch – v letopisoch kláštora vo Fulde (Obr. 9). Ide o knieža Rastislava, prezieravého panovníka, obratného politika, zásluhou ktorého dosiahla Veľká Morava úplnú zvrchovanosť. Budoval systém obranných hradísk, o ktorom sa s obdivom vyjadrovali aj jeho nepriatelia, pretože územie Devínskej brány bolo dôležitým bodom, kadiaľ franské vojská prenikali do centrálnych oblastí Veľkej Moravy. Vybudoval tu mohutnú pevnosť chránenú nielen prírodou, ale aj umeľým opevnením. V staršej literatúre (Zavadil, Červinka, Šimek) sa spomína ešte viacero nepreskúmaných lokalít – menších hradísk na južnom svahu Devínskej Kobyly, ktoré mohli byť súčasťou systému pevností v Devínskej bráne (Zavadil 1912).

Po zániku Veľkej Moravy sa slovanská spoločenská štruktúra úplne nerozpadla, čo dokazujú archeologické a antropologické výskumy. Na centrálné hradisko sa život postupne vracal. Časť obyvateľstva tu zotrvala, časť devínsku oblasť opustila a snáď sa sem prisťahovalo aj nové obyvateľstvo, ktoré sem prichádzalo v menších skupinách. Obyvatelia zväzili výhodnú polohu hradiska, využili všetky jeho prednosti vrátane zvyškov veľkomoravských opevnení a vybudovali si tu osadu ulicového typu. Pozostávala z jednopriestorových a dvojpriestorových domov obdĺžnikového pôdorysu rôznej veľkosti. Domy mali kamennú podmurovku, v niektorých prípadoch výška zachovaných murív naznačuje, že mohlo ísť aj o celokamenné stavby (Obr. 10). Ak by to bolo skutočne tak, domy s celokamennými stenami by boli v období 11. – 12.

storočia unikátne. Múry domov boli z lomového kameňa, spájané hlinenou maltou. Ani v interiéri, ani v exteriéri sa nezachovali stopy po omietaní. Dlážky boli z ubitej hliny, iný typ podlahy sa nenašiel. Domy boli vykurované otvorenými ohniskami, iba v jednom prípade sa zistila deštrukcia z lomového kameňa, ktorá čiastočne prekrývala kruhové ohnisko, čo by mohlo svedčiť o existencii kamennej pece. Je potrebné spomenúť aj zásobnicové jamy patriace domu. Tento typ vybavenia sa na hradisku zistil iba v jednom prípade. Jama bola vybudovaná z lomového kameňa zrejme súčasne s domom, pretože jej steny boli previazané s obvodovým múrom. V interiéri základov domov sa našli fragmenty hrubostenných zásobníc a hnedastá keramika s výzdobou v tvare vlnovky. Našli sa tu aj strieborné mince Šalamúna (1063 – 1074) a Ladislava I. (1075 – 1095), (Plachá/Hlavicová, 2011, 122-123).

Dôvod, prečo veľkomoravský kostol na juhovýchodnom návrší zanikol a kedy, už sa zistiť nedá, ale tradícia vysvätenej pôdy dala podnet na vybudovanie ďalšej sakrálnej stavby a na pochovávanie v jej okolí.

V rokoch 1920 – 1921 pri archeologickom výskume I. L. Červinku na južnej strane juhovýchodného návršia hradiska zistili zvyšky kruhovej stavby. V jej okolí sa nachádzala vrstva omietky hrubá 20-25 cm. Niveleta tejto vrstvy naznačovala úroveň terénu zániku kruhovej stavby. Výrazné svedectvo o pôvodnej konfigurácii terénu podala aj časť výkopu, ktorá priliehala k severnému obvodu základov objektu. Nachádzala sa tu rastlá, silne zvetraná skala v hĺbke 55 cm, ale podľa názoru Eisnera nemožno vylúčiť, že pôvodne mohla vyčnievať i na povrch. Východným smerom úroveň skalného podložia postupne klesala, pribúdala na ňom pôda, do ktorej vyhlúbili hroby cintorína z 11. – 12. storočia, čo potvrdilo viacero odkrytých hrobov. Spomínaný cintorín vznikol v dobe, kedy veľkomoravský kostol (v tom čase interpretovaný ako rímska stavba) už zanikol a bol zrovnaný so zemou. To dokazujú aj jednotlivé hroby cintorína ležiace na jeho zbúraných múroch. Pri ich kopaní boli podľa potreby zvyšky existujúcich murív rozobraté.

V rokoch 1981 – 1987 revíznym archeologickým výskumom Mestského múzea v Bratislave sa znova odkryli základy kruhovej stavby. Jej vnútorný priemer bol 6,5 m. Z exteriéru bolo murivo odkryté po základovú špáru a zistilo sa, že objekt je postavený na zvetratej skale. Murivo základov má šírku 120 cm, miestami sa zachovala aj časť nadzemného

muriva o šírke 80 cm. Základové murivo je postavené z menších kusov lomového kameňa nepravidelne ukladané, spájané tuhou bielou maltou. Malá zachovaná časť nadzemného muriva je zúžená o 40 cm. Pozostáva z väčších kusov lomového kameňa, ukladaných do riadkov, spájaných bielym kompaktným maltovým spojivom. V interiéri objektu sa zachovala časť jemne hladenej maltovej podlahy tmavočervenej farby ešte z výskumu Červinku. Ponechal ju na pôvodnom mieste prekrytú téro-vým papierom.

Polovica kruhovej stavby a časť cintorína s odkrytými hrobmi boli prekryté betónovou stavbou, vybudovanou v tridsiatych rokoch 20. storočia. Vchádzalo sa do nej masívnymi dvojkridlovými dverami z južnej strany. V 80-tych rokoch 20. storočia stavba bola rozobratá.

Pri znovu odkrytí základov kruhovej stavby sa po jej obvode zo západnej a juhozápadnej strany našli hroby, vyhlíbené až po zvetranú skalú. Zomrelí ležali na chrbte, ruky mali uložené pozdĺž tela, nenašli sa pri nich žiadne nálezy. Pod spomínanou betónovou stavbou bol kruhový objekt zapustený podstatne hlbšie a hroby sa tu nachádzali až v troch vrstvách nad sebou. Boli preskúmané a ponechané na prezentáciu, v sedemdesiatych rokoch zničené vandalmi.

Keď išlo o vyhodnotenie kruhovej architektúry, brali sa do úvahy všetky okolnosti, ktoré by mohli prispieť k tomu, načo tento objekt mohol slúžiť. Mencom spomínaná gotická výlevka sa nenašla, ani ďalšie architektonické články napriek tomu, že zachované murivo bolo dôsledne prehliadnuté z interiéru aj exteriéru. Taktiež sa vylúčila alternatíva, že by sa v stredoveku postavil veterný mlyn na mieste, kde sa pôvodne nachádzal cintorín.

Ani spomínaný zachovaný fragment pevnej, pomerne hrubej podlahy sa určite nehodil k veternému mlynu. Najpravdepodobnejšou je tá skutočnosť, že obyvatelia, ktorí na centrálnom hradisku už v spomínanej osade žili boli kresťania. Po zániku kostola z 9. storočia tu absentoval sakrálny objekt a práve stavba kruhového objektu ju mala nahradiť (Obr. 11). Dá sa predpokladať, že ju postavili v prvej polovici 11. storočia. Dokedy plnila svoju funkciu sa zistiť nedá, ale v 13. storočí sa už pochovalo pri kostole v mestečku Devín. Z tohto obdobia sú známe niektoré analógie na území Slovenska, aj priamo v Bratislave a to v blízkosti kostola sv. Mikuláša na východnom úpätí bratislavského hradného kopca,

na Bratislavskom hrade, interpretovaná ako karner, základy rotundy boli objavené na mieste kaplnky sv. Jakuba, pri farskom kostole sv. Martina v Martine a ďalšie (Plachá/Divileková 2012, 79-82).

Počas výskumov juhovýchodného návršia sa zistilo vyše 613 hrobov. Červinka z výskumu v rokoch 1921 – 1922 uvádza 300 hrobov, hoci ich počet bol určite aspoň o 200 hrobov vyšší, tvrdí Eisner, nakoľko viaceré hroby boli zničené a kostry malých detí sa zväčša nezachovali. Eisner v rokoch 1933 – 1937 preskúmal 114 hrobov a počas výskumu Mestského múzea v Bratislave v rokoch 1980-1987 sa zistilo 199 hrobov. Zo starších hrobov sa kostrový materiál nezachoval, jediné informácie existujú o zachovanom hrobovom inventári. Z výskumu Eisnera existuje aj neúplný plán s rozmiestnením hrobov, čím poskytuje aspoň informáciu o orientácii niektorých hrobov.

Zomrelí ležali v hĺbke 70 – 130 cm, hrobové jamy v teréne neboli zreteľné, prevažovala orientácia západ – východ a vyskytovali sa aj odchýlky. Kostry ležali vo vystretej polohe na chrbte, s hornými končatinami uloženými pozdĺž tela, vyskytlo sa ich uloženie aj na páse, v lone, na hrudi. Výnimku tvoril jediný hrob (200/1987), s kostrou v skrčenej polohe, ležiacou na ľavom boku. Tento hrob bol v skupine ďalších troch hrobov, ktoré sa nachádzali na okraji cintorína. Nezvyčajná poloha pochovaného a prítomnosť neporušenej nádoby predstavujú netradičný pohrebný rítus v uvedenom období. Snáď išlo o cudzinca nepatriaceho k danej komunite, ktorú na devínskom hradisku pochovávali (Obr. 12).

Najpočetnejší súbor nálezov pozostával z esovitých záušníc. Spolu zo všetkých troch výskumov sa našlo 68 kusov. Boli vyhotovené zo striebra, bronzu a železa. Okrem bežných tvarov sa našli aj masívne strieborné alebo striebrom plátované esovité záušnice. Na ich výrobu používali hrubšiu tyčinku s priemerom cca 0,4 cm, majú širšie roztepanú slučku, v niektorých prípadoch zdobenú dvomi i viacerými zárezmi. Tento typ záušníc nazval Eisner devínskym typom, pretože prvý raz sa ich výskyt vo väčšom množstve zistil práve na Devíne. Záušnice z devínskeho cintorína na základe sprievodného materiálu a analógií môžeme datovať na prelom 10./11. storočia až do 12. storočia.

Druhou najpočetnejšou skupinou predmetov boli prstene – 28 kusov – vyhotovené zo striebra, bronzu, cínu a železa, zastúpené viacerými typmi: pásikové, hladké, alebo zdobené plastickým, či vypichovaným

ornamentom, pletené z drôtu, masívne so zahrotenými koncami. Mimoriadny bol prsteň s plochým okrúhlym štítkom, zdobený geometrickým ornamentom v strede v tvare srdca a po jeho stranách s rozvinutou volútou a drobnými krátkymi, hustými zárezmi. Prstene môžeme datovať do obdobia 11. storočia až do prvej polovice 12. storočia.

V hroboch sa našli ešte aj 4 náhrdelníky zo sklenených korálikov a polodrahokamov /Gregor/Vančo/Kadlečíková 2012, 156-168).

Ďalšou početnou skupinou predmetov hrobového inventáru sú pracky z opaskov. Spolu sa našlo 23 kusov, boli vyrobené zo železa a z bronzu. V hrobe, na južnom svahu cintorína, ktorý patrí k najmladším sa našla medzi lonovými kosťami pochovaného jedinca okrúhla bronzová pracka z opaska s naplocho vykovanou ihlou opatrenou dvomi vývalkami, na ktorých sú dva zárezy v tvare písmena X. Na pracke sa našli zvyšky tkaniny.

Vo výbave hrobov sa našli aj tri silne skorodované železné nože rôznej veľkosti. Na jednom z nich sa zachovali zvyšky dreva pravdepodobne z ochranného puzdra.

V dvoch hroboch sa zistila aj keramika. Najzaujímavejšia bola neporušená nádoba nájdená v už spomínanom hrobe skrčenca (200/1987). V nádobe sa našli škrupiny z vajca kury domácej, kostičky z holuba domáceho, z potkana, sysla a šuky obyčajnej. Keramická nádoba bola vytočená na kruhu, oxidačne vypálená, na okraji, pod hrdlom a na dne sa nachádzala značka v podobe kríža. Nádobu možno zaradiť do začiatku 13. storočia.

Mince sú ďalšou súčasťou hrobového inventára devínskeho cintorína. Sú to strieborné denáre uhorských panovníkov – Ondreja I. (1046 – 1060), Šalamúna (1063 – 1074), Ladislava I. (1077 – 1095), Kolomana (1095 – 1116), minca olomouckého kniežata Svätopluka (1095 – 1107), strieborné denáre vojvodu Bela (1048 – 1060), Bela I. (1060 – 1063), Bela II. (1131 – 1141). Zvyk vkladať mince do hrobu sa výraznejšie prejavoval v 11. storočí a v najväčšom rozsahu sa uplatňoval v prvej polovici 12. storočia (Kolníková 1967, 224-225). Súvisel s vplyvom kresťanstva a zákazmi pohanských zvykov. Minca nahrádzala ostatné milodary, (Rejholcová 1974, 448). Mince mohli obiehať po ich vydaní dlhšiu dobu, preto nemôžu úplne presne datovať hroby, ale napriek tomu na pohre-

biskách predstavujú dôležitý datovací prostriedok (Plachá/Divileková 2012, 67-79).

Na devínskom cintoríne bolo prekrytých 19 hrobov náhrobnými platňami, z toho iba 9 je dnes viditeľných v teréne (Kraskovská 1968,46). Veľkosť kamenných platní závisela od možnosti odlomenia monolitu a pokiaľ to bolo možné veľkosť, tvar aj opracovanie podliehalo miestnemu vkusu a predovšetkým možnostiam darcov náhrobnej platne (Hanuliak 1977, 73; 1979, 181). Devínske náhrobné kamene sú prevažne oválneho, niekedy nepravidelného tvaru, hrubo opracované, nenašli sa na nich žiadne vytesané znaky, ani nápisy. Nachádzali sa po celej ploche cintorína, ale najviac sa vyskytovali v okolí sakrálnych stavieb. Platne sú z pieskovca alebo kremenca a pochádzajú z miestnych zdrojov, z oblasti Devínskej brány, snáď aj priamo z hradiska, kde sa tiež lámal kameň. Náhrobným kameňom sa na povrchu vyznačil hrob a je možné sa domnievať, že to bolo pre pozostalých aj určitým druhom uspokojenia, že nebožtíkovi preukázali náležitú úctu. Náhrobné kamene sa na hroby kládli vždy v prvú jar po pohrebe. Pod náhrobnými kameňmi mohli byť pochovaní majetnejší príslušníci nižšej alebo strednej spoločensko-sociálnej vrstvy obyvateľstva. Prekrývanie hrobov náhrobnými doskami spadá na devínskom hradisku do 11. a začiatku 12. storočia. Prečo sa v neskoršom období už náhrobné dosky nevyskytujú je viacero názorov. Príčinou mohlo byť schudobnenie obyvateľstva, zmena vkusu pozostalých a mnohé ďalšie (Plachá/Divileková 2012, 66-67).

V súvislosti so zhotovovaním náhrobných platní, čomu predchádzalo lámanie kameňa je možné uvažovať o vzniku kamenárskeho remesla v Devíne, ktoré sa mohlo začať rozvíjať práve v 11. storočí. K výstavbe kamenných objektov sa použili viaceré opracované architektonické články napr. pri najstaršej vežovitej časti hradu, pri stavbe kostola v obci a ďalších. Taktiež bolo potrebné množstvo neopracovaných kameňov, ktoré sa použili pri stavbe obytných domov osady, či už v neskoršom období pri stavbe stredovekého hradu, v obci napr. pri stavbe kaštieľa a pod. Z neskorších období sa v písomných prameňoch zachovali konkrétne mená celých kamenárskych rodín, čo je dôkazom toho, že kamenárske remeslo sa stalo neodmysliteľnou súčasťou života v Devíne (Plachá/Hlavicová 2003, 70-71), Keller/Plachá/Divileková 2007, 127-186).

Archeologické a antropologické výskumy dokazujú, že po zániku Veľkej Moravy sa slovanská spoločenská štruktúra úplne nerozpadla. Dôvod, prečo na juhovýchodnom návrší veľkomoravský kostol zanikol sa už nedá zistiť. Tradícia vysvätenej pôdy však dala podnet k vybudovaniu novej sakrálnej stavby a pochovávaniu v jej okolí. Dá sa predpokladať, že takýto objekt – kresťanskú kaplnku – postavili v 11. storočí. V jej okolí pochovali zistených 613 jedincov, ale v skutočnosti ich bolo určite viac. Existencia kaplnky, charakter cintorína, hustota a etážovitosť pochovávaní naznačujú, že ide o kostolný cintorín.

Okrem kaplnky a cintorína sa v priestore dolného hradiska zachovali sídliskové objekty. V ich interiéri sa okrem keramiky našli aj strieborné mince – denáre Šalamúna a Ladislava I., ktoré korešpondujú s nálezmi v hrobách cintorína. (Plachá/Divileková 2009, 83). Obyvatelia osady využívali kaplnku a svojich mŕtvych pochovávali v príľahlom cintoríne. Kaplnku, kostolný cintorín ako aj osadu ulicového typu je možné datovať do 11. – 12. storočia. Výnimkou môže byť už uvedený hrob 200/1987, ktorý vzhľadom na netradičné uloženie jedinca v skrčenej polohe a nádoby možno zaradiť na začiatok 13. storočia. Je však známe, že v 13. storočí sa už pochovávalo v obci Devín pri farskom kostole zasvätenému Panne Márii, neskôr sv. Krížu (Keller/Plachá/Divileková, 2007, 128-129) Dokedy kaplnka a cintorín slúžili svojmu účelu, sa už nedá presne zistiť.

Literatúra

- BEL 1735 – 1736 – M. Bel: Notitia Hungariae novae historico-geographica I, II. Viedeň 1735 – 1736 I. 680-681, II. 253, 270
- ČERVINKA 1928 – I. L. Červinka: Slované na Moravě a Říše velkomoravská. Brno 1927, 98-108.
- DEKAN 1950 – J. Dekan: Výskum na Devíne r. 1950. Arch. rozhledy 3, 1951, 164-168, 175-176.
- EISNER 1935 – J. Eisner: Výzkum na hradě Děvíne u Bratislavy roku 1935. Archeologické vykopávky. In: Bratislava IX, 1935, č. 1-2.
- EISNER 1940 – 41 – J. Eisner: Pohřebiště z doby velkomoravské v Děvíne. In: Historica Slovaca, I. – II 1940 – 41, Bratislava 300-303.
- HANULIAK 1977 – M. Hanuliak: Problematika hrobů pod náhrobnými kameňmi v 11. – 14. storočí na Slovensku. Arch. Hist. 3, 1977, 67-74.
- HANULIAK 1979 – M. Hanuliak: Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11. – 14. storočí. Slov. Arch. 27, 1979, 167-186.

KELLER/PLACHÁ/DIVILEKOVÁ 2007 – I. Keller/V.Plachá/D.Divileková: Pochovávanie v mestečku Devín v 13. až 18. storočí. Slov. Arch. 60, 2007, 127 – 186.

KOLNÍKOVÁ 1967 – E. Kolníková : Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hrobch na Slovensku. Slov. Arch. 15, 1967, 224 – 225.

KRASKOVSKÁ 1968 – L. Kraskovská : Slovanské radové pohrebisko na Devíne. Zbor. SNM 62. Hist. 8, 1968, 45 – 60.

KRASKOVSKÁ 1961 – L. Kraskovská :Slovanské sídlisko pri Devínskome Jazere. Slov. Arch. XIX.,1961, 391 – 404.

PIPPAL/DAIM 2008 – M. Pippal/F. Daim : Fruhmittelalterliche Wandmalerei aus Mähren und der Slowakei. Archäologischer Kontext und herstellungstechnische Analyse, Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie herausgegeben von Falko Daim. Innsbruck 2008, 97 – 104, 181 – 190, tab. 4 – 5.

PLACHÁ/HLAVICOVÁ/KELLER, 1990 – V. Plachá/J. Hlavicová/I. Keller : Slovanský Devín, 1990

PLACHÁ/HLAVICOVÁ, 2003 – V. Plachá/J. Hlavicová: Devín, slávny svedok našej minulosti, 2003, 70 – 71.

PLACHÁ/HLAVICOVÁ, 2011 – V. Plachá/J. Hlavicová : Ranostredoveký Devín, 2011

PLACHÁ/DIVILEKOVÁ, 2012 - V. Plachá/D. Divileková : Cintorín z 11. – 12. storočia na hrade Devín. Slov. Arch. LX – I, 2012, 45 – 118.

REJHOLCOVÁ, 1974 – M. Rejholcová : Pohrebisko z 10.- 12. storočia v Nových Zámkoch. Slov. Arch. 22, 1974, 433 – 460.

ZAVADIL, 1912 – J. Zavadil : Velehrady Děvín a Nitra, 1912.

Obr. 1. Hrad Devín (Foto: K. Harmadyová).

Obr. 2. Inventár slovanskej chaty z výskumu J. Dekana (Fotoarchív MMB).

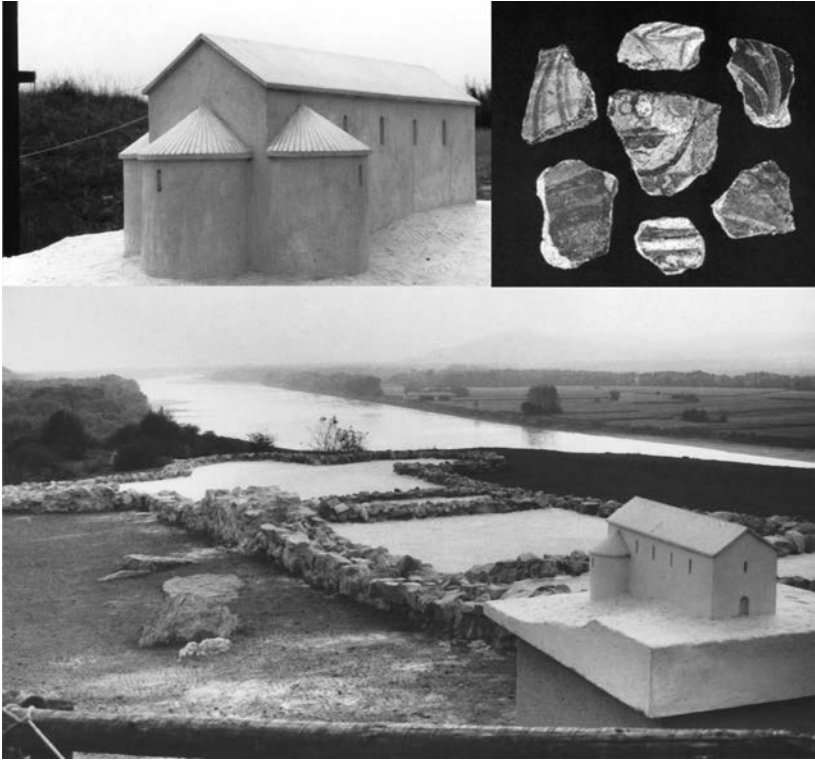
Obr. 3. Odkryté hroby cintorína z 11. – 13. storočia z výskumu I. L. Červinku (Fotoarchív MMB).

Obr. 4. Pôdorys architektúry považovaný za rímsky objekt z výskumu J. Eisnera (Fotoarchív MMB).

Obr. 5. Základy veľkomoravského kostola z výskumu MMB (Foto: T. Škandík).

Obr. 6. Konečná úprava veľkomoravského kostola, vpravo: omietka s maľbami, vľavo: akademická rekonštrukcia kostola podľa J. Hlavicovej (Fotoarchív MMB).

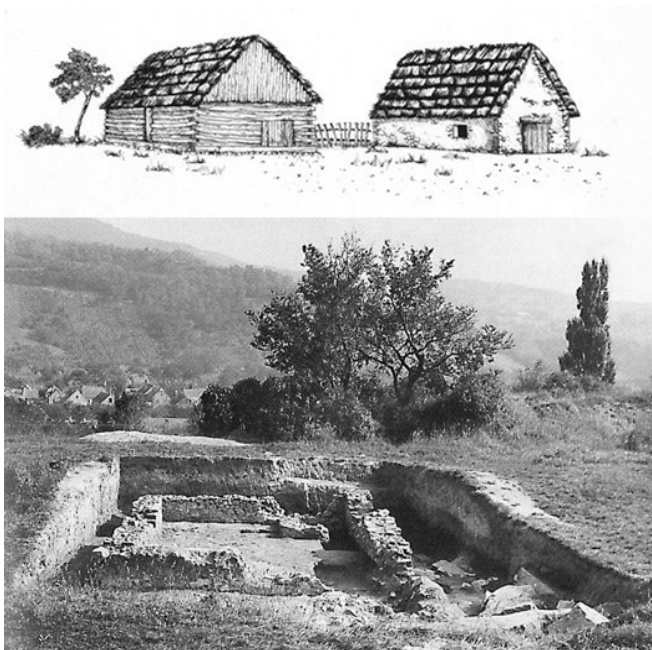
Obr. 7. Stylus (Fotoarchív MMB).

Obr. 8. Velkomoravské hroby a ich inventár (Fotoarchív MMB).

lium quib' gestę requalitate munire nisi s op
 posuerit. casq; litteris conphensas in legati aplice
 suggererunt pgunariū agripinę colonię &
 thiotgaudiū treurensem gallię belgieę archiepōs
 nicolao apostolicę sedis pontifici probandas tñs
 miserunt. qui conuocato romane sedis epōe con
 cilio. & mettensem anathematizauit synodiū. &
 ad semissos epōs de posuit & eōmumione priuauit
 iuste quide & canonicę ut scriptis suis ipse testat.
 nuiste v̄ sic illi rescriptis & assertionib' firmare
 conantur. Scripturā aut̄ utriusq; partis quisq;
 curiosus scire desiderat. Inñnullis germanię
 locis poterit inuenire. **Dccc lxxiiii**
 Ludouuicus rex mense augusto uli danubium
 cū manu ualida pfectus rastičen inquadā ciui
 tate que lingua gentis illius dovvina. i. puella
 dicit̄ obsedit. At ille cū regis copiis congregari
 non auderet. atq; loca sibi effugendi de negata
 cēneret. obsides q̄les eq̄mos rex pcepto necessi

Obr. 9. Správa z roku 864 z Fuldských letopisov (Fotoarchív MMB).

Obr. 10. Základy domu z osady ulicovitého typu a ich akademická rekonštrukcia (Fotoarchív MMB).

Obr. 11. Základy kruhovej kaplnky (Fotoarchív MMB).

Obr. 12. Hrob skrčenca s inventárom (Fotoarchív MMB).

Summary

The early medieval settlement of the Devin Castle

The Devin Castle (at Bratislava) is one of the most important classified national cultural sites in the Slovak Republic (National Heritage Monument). It is situated on the high rock at the confluence of the rivers Danube and Morava (March). In the past two commercial roads crossed there: one along the river Danube, the other, the so-called Amber Road, leading from the north southwards.

The site was inhabited continually from the younger Stone Age up to present. The valuable archeological finds are giving interesting and important information about the life of ancient civilisations that lived around Devin.

In the 8th century, the Slavonic tribes took over the site of the later castle, and lived there for long time. In the Annals preserved in the Fulda Monastery (Germany) one can find mention of Devin in the 9th century, as „Dowina“, castle of the Moravian duke Rastic (Rastislav). On the south-eastern plateau of the castle hill, the groundwork of the church and associated graveyard from the great-Moravian period were discovered. These findings confirm the veracity of the entry in the Annals of Fulda.

After the collapse of the Great Moravian state, however, the social buildings made by Slavs did not disappear. The church was demolished, but the sacred soil of the ancient graveyard was continually used as cemetery, and a small round chapel was additionally built there.

In the lower part of the castle grounds, stone structures of dwellings, each with one or two rooms, were excavated. The houses were built in rows, as were later streets. The inhabitants of these houses apparently continued to bury their relatives in the old cemetery around the chapel. It is impossible to say when the cemetery was abandoned and the chapel left to fall into disrepair.

Keramické importy na vrcholnostredovekom sídlisku v Nitre-Šindolke

GABRIEL FUSEK

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Najčastejším nálezom pri archeologických výskumoch sídlisk sú keramické výrobky, nepodliehajúce natoľko skaze, ako je tomu u ostatných materiálov. Nie inak tomu bolo aj pri skúmaní vrcholnostredovekého sídliska z 11. – 12. stor. v Nitre, miestnej časti Zobor, polohe Šindolka, hone Pod dražovskou cestou. Medzi veľkým množstvom keramických nálezov pomerne jednoliateho charakteru sa tu nachádzajú aj také, ktoré sa svojím tvarom, výzdobou alebo materiálovým zložením od nich odlišujú. Ide o výrobky cudzieho pôvodu a označujú sa súhrnným názvom importy.

Najčastejšie sa vyskytujúcimi importmi na Šindolke sú zlomky grafitovej keramiky, ktoré sa našli až v 33 sídliskových objektoch (obr. 1). Podrobná analýza mineralogického zloženia črepov, ich výzdoby a typológie okrajov doložila, že ide o výrobky pochádzajúce z Moravy, Českého Sliezka a v jednom prípade asi aj z Dolného Rakúska (Fusek – Spišiak 2005).

Medzi zriedkavé nálezy cudzieho pôvodu patria nádoby s valcovito tvarovaným ústím, aká sa našla napríklad v sídliskovom objekte 90A (obr. 2: 1). Genéza hrncovitých nádob s valcovitým ústím siaha do Poľska (Buko 1990, 275), ale pomerne často sa nachádzajú aj v Českom Sliezsku a na Morave. Najstaršie moravské nálezy sú asi skutočnými importmi, či už obchodnými, alebo súvisiacimi s prítomnosťou vojenských posádok Boleslava Chrabrého v prvých dvoch decéniách 11. stor. U miestneho obyvateľstva sa však stali obľúbeným keramickým riadom a preto sa tam čoskoro začali napodobňovať. O podieli moravských hrnciarov na ich výrobe svedčia exempláre vyrobené z grafitovej hlíny (Kouřil – Wihoda 2003, 86; Procházka – Štrof 1987, 102; Staňa 1998). Výskyt hrncovitých nádob s valcovitým ústím zatiaľ nebol na Slovensku systematicky študovaný a preto sa nemôžeme jednoznačne vysloviť

k otázke ich pôvodu. Podľa formálnych znakov šindolský nález (tvar, výzdoba, bežná hlina bez grafitu) naznačuje kontakty buď s Moravou alebo Poľskom. Z juhozápadného Slovenska, zo Zvončína pri Trnave však pochádza aj jeden grafitový exemplár (*Marková – Samuel 2003*, 82, obr. 50: 5) distribuovaný z niektorého z moravských výrobných centier.

K nemnohým nálezom cudzieho pôvodu priradujeme aj črep z pliec nádoby zdobený hlbokými horizontálnymi žliabkami a radom vpichov hrebeňom z objektu 99B (obr. 2: 2). Zdobenie tela výrazným žliabkovaním je charakteristickým rysom predovšetkým poľskej hrnciarскеj produkcie (analógia k nášmu nálezu napr. *Pawłak – Pawłak 2011*, obr. 18: 6), zasahujúcej aj na Moravu. Nádoba z Olomouca s identickou výzdobou mala valcovité ústie, opäť upozorňujúce na poľský vplyv alebo pôvod (*Dohnal 2001*, tab. 28: 11). Podobne ako u predchádzajúceho diskutovaného fragmentu je za súčasného stavu poznania nemožné bez pochybností zdôvodniť, či ide o výrobok pochádzajúci z územia dnešného Poľska alebo Moravy.

V objekte 95 sa medzi typickými domácimi vrcholnostredovekými keramickými náleznami našiel črep z hrubostennej nádoby, zdobený vertikálnou plastickou lištou. Lišta je plochá, jej boky zošíkmene plynulo prechádzajú do stien. Nádobu, podľa hrúbky črepu zásobnicu, zdobila aj rytá horizontálna vlnovka a samotnú lištu s najbližším okolím tiež nepravidelne usporiadané vpichy (obr. 2: 3). Od zásobníc u nás i v okolitých krajinách sa odlišuje zvislou polohou lišty, pretože takéto lišty bývajú umiestnené vodorovne. Horizontálne lišty na veľkých včasnostredovekých hrncovitých nádobách sú subtílnejšie, užšie a vyššie, rôzne profilované. Na vrcholnostredovekých zásobniciach sú široké a nízke, menej výrazne profilované, čo by mohlo upozorňovať, že šindolský nález asi nemožno považovať za vtrúsený včasnostredoveký črep. Zvyk zdobiť nádoby ornamentmi zostavenými z rôzne orientovaných lišt pôvodne asi pochádza z Porýnia. Tamajšie amfory s mrežovitými vzormi vytvorenými zo šikmých, horizontálnych a vertikálnych reliéfnych pásikov sú datované od polovice 8. po začiatok 10. stor. (*Heege 1995*, 82, obr. 42: 1, 2). Z tohto územia sa exportovali aj do vzdialenejších oblastí. Azda pod ich vplyvom vznikli nemnohé nálezy včasnostredovekých nádob s podobnou plastickou výzdobou v Čechách (*Profantová 2000*, 653 – 659, obr. 4: 2-5; foto II; *Tomanová 2012*, 50, obr. 6)

a v Rakúsku (*Cech 2001*, CD-ROM, Katalog, B1829-a – B1829-c). Plastické pásky sú od tela nádob výrazne odsadené, v Porýní bývajú dekorované radielkom, ich stredoeurópske napodobeniny husto radenými vpichmi hrebeňom. Z uvedeného možno usúdiť, že typologicky ide o iný druh líšt, ktoré sú staršie ako náš nález. Ale na včasnostredovekom hradisku v Gars/Thunau sa v jednom zo sídliskových objektov našla aj spodná časť masívnej nádoby, taktiež zdobená zvislými a šikmými plastickými lištami, siahajúcimi však až po jej dno. Lišty sú v profile ploché, nezdobené. Ide o atypický nález, ktorému pri publikovaní nebola venovaná náležitá pozornosť (*Cech 2001*, 58, obr. 49: B3081). Sprievodné predmety a nálezová situácia nenaznačujú, že by išlo o pozostatky po mladšom osídlení (*Cech 2001*, CD-ROM, *Keramikführende Befunde*, 95 – 98). Nález z Gars/Thunau dokladá, že hrnčiari vytvárali mrežovité vzory z plochých líšt už v období včasného stredoveku, preto výpovednú hodnotu samotného profilu líšt je potrebné posudzovať v rámci širšieho nálezového kontextu. Pri hľadaní pôvodu vzoru na črepe z objektu 95 môžu byť nápomocné vpichy, ktorých primárna funkcia mohla byť technologická a ozdobná až sekundárna. V priestore lišty je materiál zhrubnutý a lištu nalepili na už obschnuté telo nádoby, čím vzniklo potencionálne nebezpečenstvo, že lišta sa pri nepozornom sušení alebo neregulovanom výpale odtrhne, prípadne sa roztrhne aj stena nádoby. Aby tomu hrnčiar predišiel, lištu a jej najbližšie okolie popichal, čím materiál prevzdušnil a vytvoril priestor na odvedenie vodných pár. Tento technologický postup si osvojili a často uplatňovali vrcholno a neskorostredovekí hrnčiari v Dolnom Rakúsku, ktorí takto prepichovali zhrubnuté okrajové partie zásobníc (*Scharrer-Liška 2007*, 25, 40, obr. 7; 9: 19 – 21). Priama analógia nálezu z objektu 95 nie je známa, nevylučujeme však jeho dolnorakúsky pôvod alebo technologický vplyv tamojších výrobných tradícií.

Nádoby cudzieho pôvodu nájdené na Šindolke dokumentujú kontakty oblasti Nitry predovšetkým s územím Moravy a analýzy poskytli indície aj o vzťahoch s Dolným Rakúskom. Menej jasný je výklad výskytu tých typov keramiky, ktorých pôvod siaha na územie Poľska, pretože neskôr sa začali vyrábať aj na Morave, prípadne v Českom Sliezsku. Význam štúdia importovaných nádob nespočíva len v tom, že môžu byť nápomocné pri spresnení datovania sprievodných domácich nálezov, ale aj v tom, že dokumentujú ekonomické i mimoekonomické väzby

a kontakty medzi vzdialenými regiónmi. Nádoby slúžiace ako obal sypkých a tekutých produktov neboli predmetom diaľkového obchodu, tým bol ich obsah. Na naše územie sa však mohli dostať aj ako súčasť vybavenia domácností migrujúcich hostí, ktorí sa v Uhorsku vo väčšej miere začali usadzovať už v druhej polovici 12. stor. Taktiež mohli slúžiť aj ako schránky na uskladnenie a prevoz potravinových zásob počas vojnových ťažení cudzích vojsk na západnom Slovensku (*Fusek – Spišiak 2005*, 310 – 312).

Nevšedným keramickým nálezom na Šindolke je zlomok spodnej, širšej časti glazovanej kraslice (obr. 4: 1) zo sídliskového objektu 161. Vyhotovali ho z jemnej hliny, znútra sivo až ružovo sfarbenej, na základni sa nachádza stopa po otvore. Do krycej čiernej kovovolesklej glazúry je vtavený kukučkou nanesený, štetinou alebo brkom strhávaný lineárny ornament z plastickejšej žltej glazúry. Typologicky patrí k prvému typu a prvému variantu kraslíc vyrábaných na Kyjevskej Rusi (*Makarova 1967*, 43, tab. XIV: 11, 14 – 17). Pomerne veľké množstvo takýchto polychrómnych kraslíc pochádza z Poľska a v istej dobe sa uvažovalo aj o ich miestnej výrobe. Ale podľa novších výskumov sa bádatelia prikláňajú k ich východnému pôvodu a považujú tamojšie kraslice za importy z Kyjevskej Rusi (prehľadne k problematike pozri *Kaczmarek 1998; Ślusarski 2004*). Výrazne menší počet kraslíc pochádza z Moravy (*Bláha 1980*, tab. IV: 10 – 12; *Snášil 1975*, 313; *Tejral 1964*, 62) a na Slovensku sú taktiež veľmi vzácne. Jeden exemplár, ale iného typu, pochádza z Hlavného námestia v Bratislave (*Lesák 1997*, 61, tab. III: 11), ďalší, zatiaľ nepublikovaný, je z výskumu v areáli dnešného obchodného komplexu Mlyny v Nitre (za informáciu ďakujem T. Königovi). Celá dochovaná kraslica sa našla aj v jednom z hrobov na cintoríne pri Kostole sv. Michala v Dražovciach (obr. 4: 2; *Ruttkay 2005*, 38, tab. 14: 6).

Kraslice vyrobené z rôznych materiálov slúžili u Slovanov a aj iných etník ako kultové predmety späté s rôznymi obradmi už v predkresťanskom období. Po určitej významovej transformácii prežívali do vrcholnostredovekého obdobia, o čom svedčí aj spomenutý nález z kresťanského cintorína v Dražovciach. Glazované kraslice východného pôvodu sa na naše územie mohli dostať po diaľkovej ceste vedúcej z Kyjevskej Rusi cez Verecký priesmyk do Uhorska a ďalej na západ,

alebo sprostredkovane cez Poľsko, vyznačujúce sa pomerne veľkým počtom ich nálezov.

Nitra, sídlo údelného kniežatstva a biskupstva, bola v 11. – 12. stor. dôležitým administratívno-obchodným centrom nachádzajúcim sa na diaľkovej dopravnej trase nazývanej Česká cesta. Rozsah a intenzita kontaktov so zahraničím je zdokumentovaný aj nálezmi predmetov vyrobených z takého bežne dostupného materiálu, akým je keramika.

Literatúra

Bláha 1980 – J. Bláha: Otázka kontinuity slovanského osídlení Olomouckého kopce a několik poznámek k hmotné kultuře olomouckých Slovanů. *Vlastivědný věstník moravský* 32, 1980, 301 – 311.

Buko 1990 – A. Buko: Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1990.

Cech 2001 – B. Cech: Thunau am Kamp – Eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965 – 1990). Die keramischen Funde der frühmittelalterlichen Befestigung. Wien 2001.

Dohnal 2001 – V. Dohnal: Olomoucký hrad v raném středověku. 10. až první polovina 13. století. Olomouc 2001.

Fusek – Spišiak 2005 – G. Fusek – J. Spišiak: Vrcholnostredoveká grafitová keramika z Nitry-Šindolky. *Archeológia a mineralógia. Slovenská archeológia* 53, 2005, 265 – 336.

Heege 1995 – A. Heege: Die Keramik des frühen und hohen Mittelalters aus dem reihnland. Stand der Forschung – Typologie, Chronologie, Warenarten. Bonn 1995.

Kaczmarek 1998 – J. Kaczmarek: Wczesnośredniowieczne przedmioty szklione związane z magią z Kruszwicy. In: *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań 1998, 549 – 560.

Kouřil – Wihoda 2003 – P. Kouřil – M. Wihoda: Etnické trojmězí? Výpověď písemných a hmotných pramenů k etnické struktuře moravsko-slezského pomezí v epoše vrcholného středověku. *Archaeologia historica* 28, 2003, 69 – 111.

Lesák 1997 – B. Lesák: Sídliškové objekty z konca 9. až z 11. storočia na Hlavnom námestí v Bratislave. Zborník Slovenského národného múzea 91. *Archeológia* 7, 1997, 51 – 66.

Makarova 1967 – T. I. Makarova: Polivnaja posuda. Iz istoriji keramičeskogo importa i proizvodstva Drevnej Rusi. *Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov*. Vypusk E1-38. Moskva 1967.

Marková – Samuel 2003 – K. Marková – M. Samuel: Další nálezy z Zvončína. *AVANS* 2002, 2003, 82, 199 – 200.

Pawłak – Pawłak 2011 – E. Pawłak – P. Pawłak: Materiały do studiów nad osadnictwem ludności kultury przeworskiej oraz z okresu wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce. *Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35, woj. wielkopolskie. Fontes Archaeologici Posnaniensis* 47, 2011, 13 – 105.

Profantová 2000 – N. Profantová: Slovanské výšinné sídliště z Třebovle, okr. Kolín. K problému napodobování cizích předloh v keramice. *Archeologické rozhledy* 52, 2000, 647 – 664.

Keramické importy na vrcholnostredovekom sídlisku v Nitre-Šindolke

Procházka – Štof 1987 – R. Procházka – A. Štof: Z badań nad kontaktami polsko-morawskimi we wczesnym średniowieczu. *Silesia Antiqua* 29, 1987, 101-109.

Ruttkay 2005 – A. T. Ruttkay: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról. In: „...a halál árnyékának völgyében járok”. Budapest 2005, 31 – 57.

Scharrer-Liška 2007 – G. Scharrer-Liška: Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte. Mainz 2007.

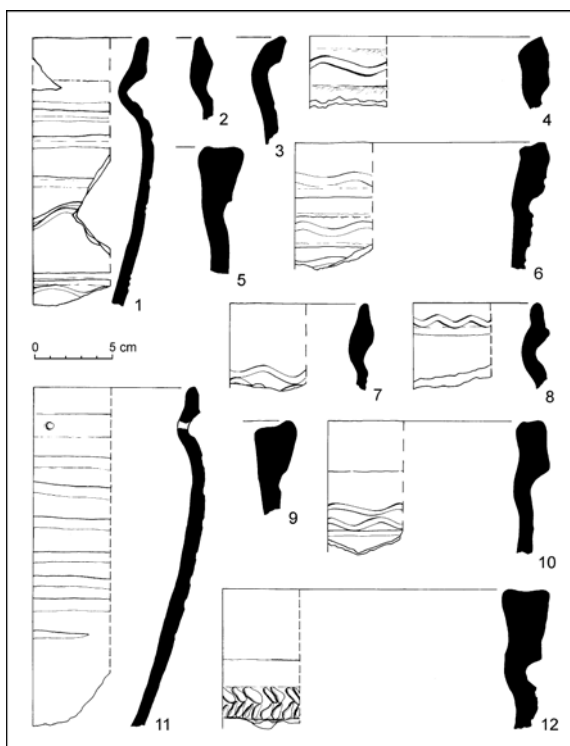
Ślusarski 2004 – K. W. Ślusarski: Wczesnośredniowieczne pisanki i grzechotki gliniane z ziem polskich. Próba typologii. In: *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*. Warszawa 2004, 79 – 110.

Snášil 1975 – R. Snášil: Archeologie a vesnická sídliště 10. – 13. století na Moravě. *Archeologické rozhledy* 27, 1975, 305 – 317.

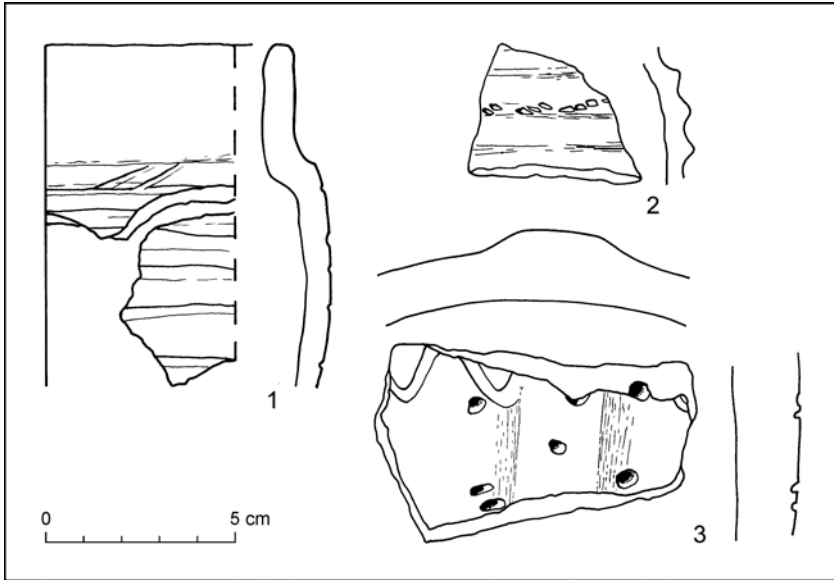
Staňa 1998 – Č. Staňa: Polské prvky v raně středověké keramice na Moravě. In: *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań 1998, 273 – 287.

Tejral 1964 – J. Tejral: Sídliště ze střední a mladší doby hradištní na katastru obce Lužice u Hodonína. *Přehled výzkumů 1963, 1964*, 61 – 62.

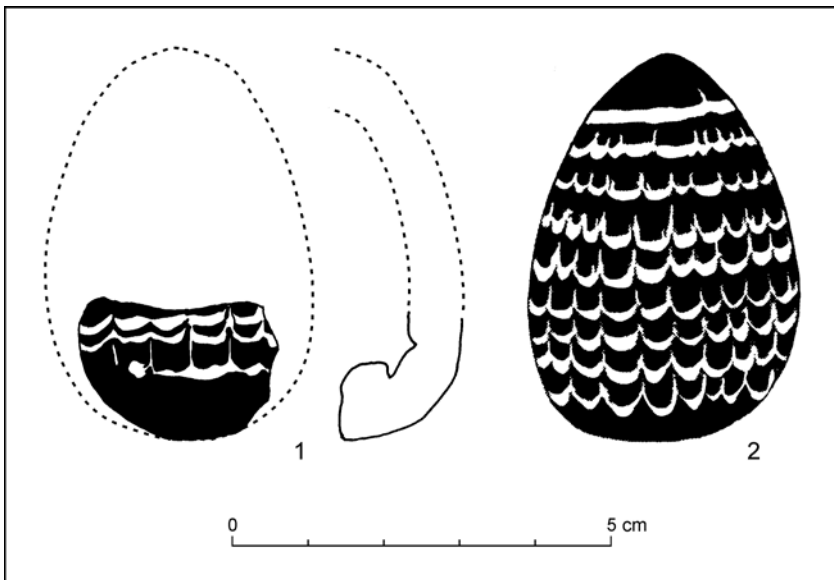
Tomanová 2012 – P. Tomanová: Sonda S. Vyhodnocení části fondu ze systematického výzkumu Rudolfa Turka na akropoli libického hradiště z roku 1950. *Sborník Národního muzea v Praze. Řada A – Historie*, 66, 2012, 43-53, 91.

Obr. 1. Výber nálezov grafitovej keramiky z Nitre-Šindolky.

Obr. 2. Importovaná keramika z Nitra-Šindolky.

Obr. 3. Glazované kraslice. 1 – Nitra-Šindolka; 2 – Dražovce (podľa Ruttkay 2005).

Zusammenfassung

Keramische Importe aus hochmittelalterlicher Siedlung in Nitra-Šindolka

Autor des Beitrags präsentiert keramische Erzeugnisse fremden Ursprungs, gefunden in der Siedlung aus dem 11. – 12. Jh. in Nitra-Šindolka. Graphitkeramik (Abb. 1) kommt aus Mähren, Böhmisches Schlesien und vermutlich auch aus Niederösterreich. Gefäß mit Zylinderöffnung (Abb. 2: 1) deutet eine Verbindung mit Mähren, gegebenenfalls mit Polen an, ähnlich wie auch Scherbe von Gefäßschultern, verziert mit tiefen horizontalen Rillen und einer Reihe von Kammstichen (Abb. 2: 2). Atypisch ist die Verzierung mit einer vertikalen plastischen Leiste an einem Vorratsgefäß (Abb. 2: 3). Sein möglicher niederösterreichischer Ursprung oder ein technologischer Einfluss dortiger Herstellungstraditionen sind nicht ausgeschlossen.

Ein außergewöhnlicher Fund ist Bruchteil unteren Teils eines glasierten, in Kiewer Rus' hergestellten Bunteis (Abb. 3: 1) dar.

Zaniknutý hrad v Rudne nad Hronom v kontextoch feudálnych sídiel pred 14. storočím

ALEXANDER T. RUTTKAY

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

V úspešnej a pre archeologické bádanie na Slovensku veľmi prospešnej odbornej dráhe PhDr. Marty Mácelovej, PhD. je niekoľko kľúčových miest. Spomeniem tu aspoň tri témy, v ktorých M. Mácelová rozšírila poznatky o dávnoveku Slovenska, osobitne o včasnom a vrcholnom stredoveku v regióne Banskej Bystrice a Zvolena. Je to jej „prvotina“ o stredovekých šperkoch, viacero prác o pravekom a slovanskom osídlení regiónu (osobitný význam majú jej výskumy v Sliachi),¹ ktorý sa v dávnejšom bádani považoval pred 13. stor. za takmer ľudoprázdny a predovšetkým terénne odkrývky na hradisku Priekopa pri Zvolene.²

V prvej časti tohto príspevku sa chcem zmieniť o inšpiratívnych výsledkoch výskumu M. Mácelovej na spomenutom hradisku. Ako elév v archeologickej výskumnej praxi som mal možnosť vidieť lokalitu „služobne“ v roku 1967. Na hornej plošine začala práve výstavba záhradkárskej osady, ktorá viedla v podstate k likvidácii veľkej časti na strednom Slovensku jedinečnej ostrožnej lokality opevnenej mohutným šijovým valom a priekopou. Na plošine hradiska narušeného prácou zemných mechanizmov bolo vidieť časť pôdorysu drevenej zrubovej stavby a na okraji plošiny aj hradobný múr spájaný maltou, ktorý zachytil vo svojich precíznych geodetických meraniach a popisoch už Š. Janšák.³ Popri

¹ MÁCELOVÁ, M. 1993: Praveké a včasnohistorické osídlenie. In *Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv* (ed. V. Vaníková), 31-39. Zvolen.

² MÁCELOVÁ, M. 1998: Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolener Beckens. In HENNING, J. – RUTTKAY, A. T. (Ed.): *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, 399-404. Bonn. Štúdia mala zreteľný medzinárodný ohlas.

³ JANŠÁK, Š. 1930: Staré osídlenie Slovenska. In *Sbor. Muzeál. Sloven. Spoloč.* 24, s. 1-67. Turč. Sv. Martin.

sporadických zlomkoch železných predmetov boli aj keramické zlomky z 9.-12. stor.

Možnosti Archeologického ústavu SAV neboli také, aby lokalitu – hoci už od roku 1963 figurovala v zozname chránených kultúrnych pamiatok – zachránili pred devastáciou. Nebolo možné uskutočniť ani predstihový záchranný výskum. Výskumné práce sa mohli v rozsahu vymedzenom chatovou zástavbou uskutočniť až od roku 1988 pod vedením M. Mácelovej. Napriek ťažkým podmienkam tento výskum priniesol priekopnícke výsledky, ktoré podľa môjho názoru nie sú celkom docenené v regionálnom ani celoslovenskom odbornom kontexte. M. Mácelová totiž vyjadřila domnienku, ktorá sa ukázala neskôr – na základe výskumu Pustého hradu a potom tzv. Dončovho hradu – ako veľmi pravdepodobná. Po rozpoznaní troch fáz existencie hradiska Priekopa s počiatkami v 9. stor. a vyznievaním v 11.-12. stor. naznačila možnosť kontinuálneho vývoja regionálneho, pôvodne veľkomoravského hradiska mimo sféry primárneho maďarského záboru v 10. stor. až po vznik nového – uhorského – centra (tzv. Zvolenskej veľžupy?) na Pustom hrade (výskumy V. Hanuliaka a v ostatných rokoch J. Beljaka). Zistenie kontinuity funkcie opevneného hradiska Priekopa od 9. až po 11.-12. stor. je prínosom v poznávaní málo známych dejín hornatých častí Slovenska v období po zániku Veľkej Moravy a v počiatkoch stredovekého Uhorska. Z okolia Zvolena do tohto okruhu archeologického bádania patrí aj hradisko v Detve,⁴ na Pohroní problematika hradísk pozdĺž tzv. Slovenskej brány,⁵ územia „terra Susolgi“ v roku 1075 východne od Hronského Beňadika a tiež náznaky hustého osídlenia v 9.-10. stor. v okolí Žiaru nad Hronom (prieskumy iniciované P. Mosným).

K poznatkom o vývoji forfikačných techník spred 13. stor. je dôležitým príspevkom zistenie tretej fázy včasnostredovekého opevnenia hradiska Priekopa. Predstavuje ho 120 cm široký kamenný múr z riečnych okruhliakov zalievaných maltou.⁶ Ide spolu s románskou hradbou na Nitrianskom hrade o najstarší doklad opevnenia – hradobného múru

⁴ ŠALKOVSKÝ, P. 1994: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. In *Sloven. archeol.* 42, 155-185.

⁵ Otvorenie tejto problematiky z hľadiska archeológie najmä HABOVŠTIAK, A. 1975: Hradisko z 9.-10. stor. v Tlmačoch. In *Sloven. archeol.* 23, 97-118 a potom ďalšie práce.

⁶ MÁCELOVÁ, M. 1993, 37.

spájaného maltou už po polovici 11. stor. Murovaná hradba už okolo polovice 11. stor. sa zistila pri výskume častí včasnouhorskeho kráľovského dvorca v Zirci.⁷

Iným, o niečo neskorším príkladom kamennej, maltou spájanej hradby je druhá fáza opevnenia zaniknutého hradu na Michalovom vrchu (dnes kataster obce Kolačno), ktorý bol asi sídlom malého, krátkodobého oslianskeho komitátu (špánstva) pred 14. stor.⁸ V dôležitej strategickej polohe na spojnici medzi Požitavím a Ponitriím vzniklo tu v 11. stor. hradisko, ktoré sa už pred 13. stor. prebudovalo na kamenný hrad. Hradba so šírkou vyše 4 m pozostávajúca z čelného a parkanového múru vychádza z konštrukcie starších slovanských hradísk, na ktorých ochodza na vrchole opevnenia bola nevyhnutnou súčasťou koncepcie obrany. Vo vývoji včasných fortifikačných typov v stredoeurópskom prostredí nie je dvojitý maltou spájaný múr s medzipriestorom vyplneným hlinou, alebo nahádzanými kameňmi výnimočným zjavom, pričom sa pripúšťa, že vnútorný múr mohol slúžiť ako opora parkanovej ochodze.

Druhá časť príspevku vychádza z problematiky a najmä terminológie opevnených lokalít vo včasnom a vrcholnom stredoveku na Slovensku. Prekážkou postupu je jednooborový pohľad, predstava o čistých „archeologických“ fenoménoch, závislosť na typologizácii ad finem, a to najmä podľa veľkosti skúmaných komplexov a stavebného materiálu použitého pri budovaní. Pre potreby archeologického bádania však nie sú dostačujúce ani terminologické kritériá vychádzajúce zo stavebnomorfologickej stránky tak, ako je to napr. v dosiaľ najkompletnejších súpisoch hradov a hrádkov (predovšetkým išlo o stojace objekty, resp. zrúcaniny) z územia Slovenska. Schémy vytvorené na základe typologických kritérií odzrkadľujú všeobecné črty vývoja stavebných slohov, zásady väzby na prírodné prostredie, vojenskostrategické aspekty v polohe a stavebnom riešení a pod. Možno však súhlasí s E. Fűgedim,⁹

⁷ KOPPÁNY, T. 1972: XI. századi udvarház maradványai Zircen. In *Veszprém Megyei Múz. Közl.* 11, 139-147.

⁸ RUTTKAY, A. 1981: Zaniknutý hrad na Michalovom vrchu medzi Klížskym Hradištom a Kolačnom, okr. Topoľčany. In *Archaeol. Hist.* 6, 407-427. Brno – Košice.

⁹ Fűgedi, E. 1977: *Vár és a társadalom a 13.-14. századi Magyarországon*, 10. Budapest.

že nekritické prijímanie morfológických kritérií za presný podklad pre datovanie objektov je aspoň v podmienkach stredoveku zjednodušením skutočnej dynamiky a mnohorakosti vývoja.

V archeologickom bádani sa treba vyrovnaf so zistením podstatne širšej škály opevnených, resp. sídelných lokalít s veľkým zastúpením drevených, alebo zemných, resp. drevozemných stavebných a fortifikačných konštrukcií. Cieľom výskumu nemôže byť len izolovaný objekt, ale skúmaný útvar vo vzťahu k osídleniu okolitého územia, teda v popredí – už pri voľbe terminológie - má byť funkcia objektu; ide nielen o funkciu pôvodnú, t. j. v dobe vzniku objektu, ale i o zmeny počas jeho existencie.

Terminológia, s ktorou sa stretávame v písomných prameňoch pre označenie rôznych druhov opevnených sídlisk, alebo sídelných typov je značne pohyblivá. Napriek tomu je pre archeologické bádanie i dnes veľmi podnetným pokus P. Ratkoša sústrediť rôzne varianty sídliskových termínov podľa písomných prameňov z 9.-12. stor. a aplikovať ich na konkrétne typy lokalít.¹⁰

Termín „hradisko“ je v podmienkach včasného a najmä vrcholného stredoveku anachronizmom odzrkadľujúcim často len optický dojem z objektu pri terénnom prieskume. Chýba však spoločenské a hospodárske zdôvodnenie budovania aj plnohodnotnej funkcie takýchto zariadení. Časť „hradísk“ už charakterizoval A. Habovštiak.¹¹

Prevažná väčšina známych stredovekých opevnených lokalít však vznikla programovo na základe spoločensko-organizačných a vojenských potrieb. V najširšom slova zmysle ich môžeme označiť ako sídla elít, od 11. stor. feudálne sídla. Označenie „sídlo“ za súčasného stavu poznania nemožno zužovať na efemérnu predstavu o „stálom bydlisku“ vlastníka. Ide tu o útvary, ktoré majú združené, alebo špecializované funkcie spojené s hospodárskou organizáciou majetku, jeho strážnym a vojenským zabezpečením a s povinnosťami feudálov vo vzťahu k patrimoniálnemu štátu (vojenská služba, budovanie opevnení apod.), resp. v prípade potreby aj samozrejmu úlohu refúgia. Za feudálne sídla teda

¹⁰ RATKOŠ, P.1978: Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii 9.-12. storočia. In *Archaeol. Hist.* 3, 247-254. Brno – Nitra.

¹¹ HABOVŠTIK, A. 1971: Archeologický výskum stredovekého obdobia na Slovensku. In *Sloven. Archeol.* 19, 611-612.

považujeme stavovsky reprezentatívne, vojenské, správnoorganizačné a hospodárske uzly panovníckeho eráru, svetskej šľachty na rôznych úrovniach majetkového rebríčka, ale i opevnené lokality v rukách cirkevných vlastníkov.

Vývoj feudálnych sídiel možno sledovať v dvoch základných líniách, ktoré sa odlišujú zreteľne v stredovekej terminológii a na základe dnešných poznatkov i morfológicky – hrady a dvorce. Termín hradisko – teda miesto, kde stál hrad – je samozrejme nevyhnutným tam, kde sa výskumom nespresnilo trvanie, funkcie a charakter opevnenia a vnútornej zástavby lokality

Terajšia databáza lokalít všetkých v úvode spomenutých dvoch typov feudálnych sídiel a to až do 19. stor. predstavujú na Slovensku t. č. takmer 1020 lokalít, z toho je ca 380 hradísk, hradov (zámkov), dvorcov a "hrádkov" (vlastná databáza objektov). Ďalšiu časť tvoria kaštiele a časť vidieckych kúrií s tým, že aj v týchto prípadoch je možné niekedy rátať aj s ich starším – azda i stredovekým – pôvodom (napr. vývoj vodného hradu v Partizánskom-Šimonovanoch).¹²

Napriek doteraz najkomplexnejšej a kvalitnej Encyklopédie slovenských hradov¹³ predstavuje v ňom súbor 159 hradov necelú polovicu z tých lokalít, ktoré možno zaradiť medzi stredoveké feudálne sídla. Ďalšiu časť predstavujú o. i. aj početné zaniknuté objekty, po ktorých nezostali na povrchu terénu žiadne stopy, ponajviac sa zisťujú len v priebehu archeologických prieskumov, zriedkavo sú na ne nepriame odkazy v písomných prameňoch. Napr. len na hornej Nitre máme v evidencii až 8 takýchto totálne zaniknutých hradov, ktoré vznikli najneskôr v 13. stor., ale v pôvodnej funkcii zanikli už pred 14. stor.

Medzi sídlami v 11.-13. stor. sú v popredí odbornej pozornosti najmä komitátne hrady a čiastočne tiež kráľovské dvorce, na okraji záujmu ostávajú sídla šľachty. Výskum vzniku šľachtických majetkov v poslednom období najmä vďaka podnetným bádateľským prácam J. Lukačku, zaznamenal veľmi úspešný vzostup. Už v 11. stor. neplatia dávnejšie predstavy o ucelenom kráľovskom patrimóniu, aj v tomto období sú v písomných prameňoch indície pre majetky šľachty a to

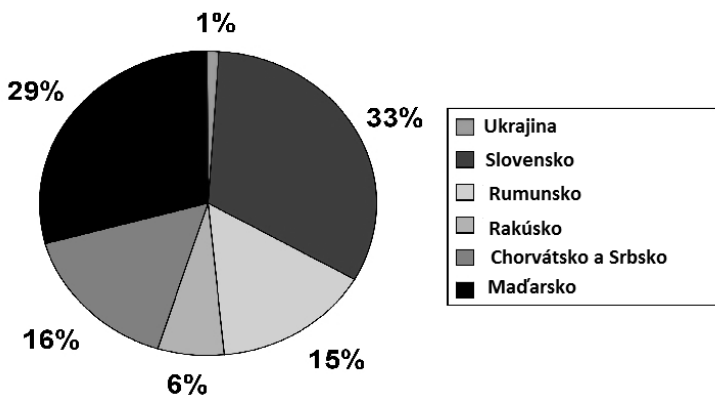
¹² RUTTKAY, A. T.: Stredoveké panské sídlo v Partizánskom-Šimonovanoch. In *Sloven. archeol.* 51, 2003, 119-158.

¹³ PLAČEK, M. – BÓNA, M. 2007: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava.

dokonca nobility vo vyššom i nižšom spoločenskom zaradení. Pri genéze majetkov svetskej šľachty figuruje asi aj podiel rodového (alodiálneho) fondu. No aj kráľovské patrimonium sa drobilo v prospech najmä šľachty (menej cirkvi), takže pre 15. stor. vychádza reálny odhad majetkového podielu feudálnych vlastníkov – panovník 8 %, cirkev 10 %, šľachta 82 % (magnáti a nižšia šľachta približne po 41 %).¹⁴

Napriek tomu, že feudálna vrstva asi mala svoje sídla v kategórii hradov (asi však častejšie dvorcov) už pred 13. stor., stavba hradov v Uhorsku sa v spísomnenej podobe častejšie spísomňovala najmä od polovice 13. stor. Dobrým – samozrejme opäť len fragmentárnym - podkladom pre štatistické zhodnotenie územného rozloženia hradov, počty postavených objektov a spoločenský status staviteľov je katalógová časť podnetnej práce E. Fügediho (pozri odvodené grafy 1, 2, 3).¹⁵

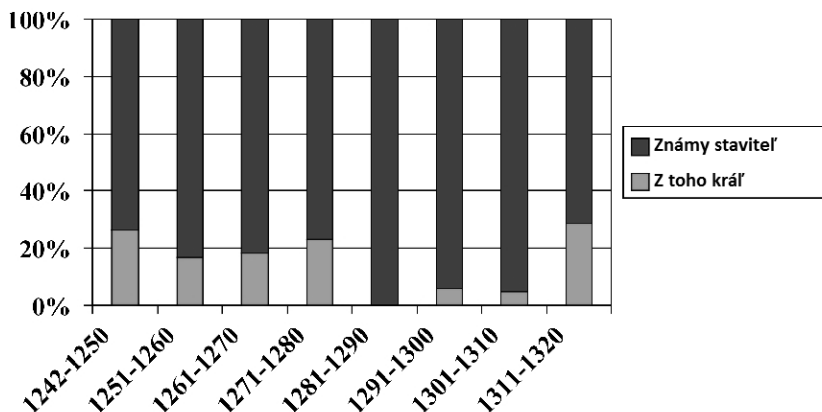
Graf č. 1: Hrady stredovekého Uhorska v dnešných štátoch (Fügedi, 1977).

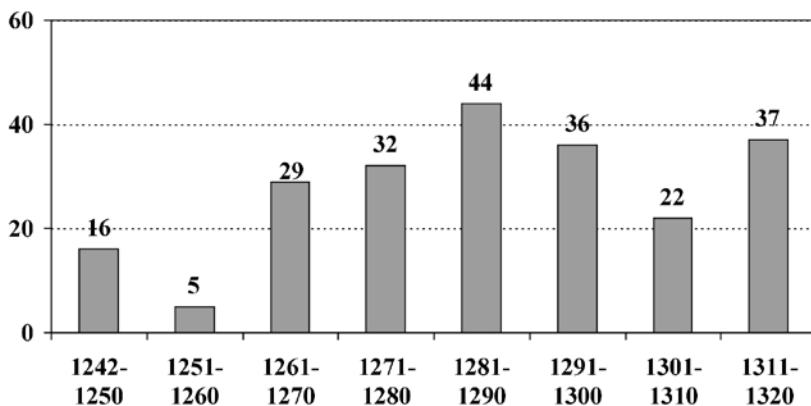
¹⁴ HÓMAN, B – SZEKFÜ, Gy. 1936: *Magyar történet II*, 296-303. Budapest.

¹⁵ Podľa katalógu v práci E. Fügediho, l. c.

Graf č. 2: Staviteľia hradov v Uhorsku (Fügedi, 1977).

Graf č. 3: Písomné pramene – stavba hradov v rokoch 1242-1320 (Fügedi, 1977).

K skupine hradov, ktoré vznikli v 13. stor. a bez veľkých priestorových zmien typických najmä od 15. stor. veľmi skoro zanikli, patrí na Pohroní aj hrad v Rudne nad Hronom (okr. Žarnovica).¹⁶ Záznam o ňom chýba nielen v písomných prameňoch ale aj do archeologickej evidencie sa dostal až v roku 1964 vďaka A. Habovštiakovi, ktorý získal informácie o lokalite s názvom Hrádok alebo Ivankovo v Rudne nad Hronom. Pri prieskume zistil, že tu chýbajú nad povrchom terénu viditeľné stopy zástavby a nerovnosti terénu sa javili ako valy domnelého hradiska za-

tiaľ s neistým datovaním. Na existenciu murovanej zástavby, teda hradu upozornil autora príspevku P. Mosný, ktorý zistil amatérske obkopenie múrov väčšej stavby (ukázalo sa, že paláca) v severnej časti lokality. Pri následnej zisťovacej sondáži v rokoch 1985 a 1986 sa uskutočnila odkrývka na ploche akropoly; našiel sa pomerne početný nálezový materiál (keramika, zvieracie kosti, kovové a kostené predmety – militáriá, súčasti odevu a pracovné nástroje), ktorý nevybočil z rámca 13. storočia a podľa zaužívaných typologických kritérií inklinuje najmä k jeho prvej polovici. Mladšie nálezy nie sú a chýbajú aj stopy osídlenia pred uvedenou stredovekou fázou. O týchto výskumoch boli doteraz publikované len stručné charakteristiky, ale zabezpečilo sa presné geodetické zameranie lokality; na pláne sa ukázala jasná profilácia akropoly s obrysmi opevnenia a vnútornej zástavby hradu.¹⁶ Ďalšia etapa výskumu sa uskutočnila v roku 1999 v spolupráci s J. Tirpákom. Uskutočnili sa rámcové geodetické merania a 10 sondami sa skúmal charakter opevnenia na obvodě akropoly. Prijemne nás prekvapila vtedy ešte nie veľmi výrazná činnosť amatérskych hľadačov pokladov – detektorárov, ktorí na Ponitří a na Považí majú na svedomí hrubé poškodenie významných archeologických lokalít (Bojná, Tunežice a pod.). Hrad v Rudne postavil pred hľadačov prekážku v podobe obrovského počtu nábojníc z druhej svetovej vojny. Pri ústupe nemeckých vojsk v roku 1945 hradný kopec predstavoval možno jeden z ich oporných bodov. Pri našom výskume sme teda stopy prípravných aktivít detektorárov mohli vidieť in situ – zber nábojníc na ploche akropoly a ich ukladanie do malých pyramídálnych kopčekov.

Pri výskume v roku 1999 sa opäť potvrdila pomerne krátka životnosť hradu v 13. stor. Novým prvkom je nález typického banického čakaná.

Terajšie poznatky z dvoch zisťovacích sondáží hradu, ktorý sa dostal aj na webové stránky, čo predstavuje o. i. aj hrozbu jeho ďalšieho poškodzovania amatérskymi hľadačmi, umožňuje jeho morfológickú a chronológickú charakteristiku. Hrad sa nachádza vo výške 416 m n. m.

¹⁶ RUTKAY, A.: Stredoveký hrad na vrchu Ivankovo pri Rudne nad Hronom. In *AVANS* 1985. Nitra 1986, 208-210; ten istý, RUTKAY, A.: Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spred polovice 13. stor. In *Zbor. Slov. nár. múzea* 83 (História 29). Bratislava 1989, 95-97.

nad ľavobrežím Hrona, na vrchole tzv. Hrádku, alebo Ivankova spojeného s prilahlými časťami CHKO Štiavnické vrchy Ivankovým sedlom. Je situovaný v dobrej polohe s výhľadom na časť Pohronia a nad dávnou cestou z Pohronia na Pukanec a Krupinu. Ostrožný výstupok Ivankova smerom k údoliu Hrona nesie názov Kaštieľ.

Dobre zachovaný relikť prístupovej cesty na svahoch lokality ústi k viacstupňovému priechodu do akropoly (asi jednoduchý barbakán) a prechádza cez premostenie prvého prstenca opevnenia, ktorým bol zemný val spevnený kameňmi aj priekopou a napokon cez výpadovú plošinku pred vlastným vstupom do areálu akropoly.

Akropola má tvar pretiahnutej elipsy s rozmermi 70 x 20 – 21 m a bola obohnaná murovanou hradbou so šírkou 1,9 m. Na severnej strane – t. j. nad prístupovou cestou – bola znútra hradby ochodza široká 0,7 m. Celková šírka opevnenia tu bola teda viac ako 2,5 m.

Vnútornú murovanú, maltou viazanú zástavbu a ďalšie zariadenia predstavuje podľa terajších poznatkov veža situovaná nad predpokladaným vstupom do akropoly. Hrúbka jej múrov je 1,9 m, vnútorná svetlosť stavby cca 6 X 6 m. V strede akropoly je okrúhla prehľbenina – asi cisterna. Na západnej polovici plošiny sa výrazne rysuje ďalšia murovaná stavba – jednopriestorový palác. Má obdĺžnikový pôdorys s hrúbkou múrov 1,25 m a vnútornými rozmermi 15,40 X 7,70 m. Je situovaný kolmo na dlhšiu os akropoly, takže uzatvára nádvorie. Múry tejto stavby sú nad úrovní terénu zachované miestami do výšky najmenej 1,5 m. V priestore za touto stavbou je ďalšia veľmi výrazná cisterna a opäť – nateraz ešte nejasné – stopy murovanej stavby.

Plošina akropoly sa vytvorila umelými úpravami skalného povrchu. Po vybudovaní hradby sa nerovnosti eliminovali aj navážkami, nad ktorými bola popolnatá kultúrna vrstva s nálezmi mobiliáru zreteľná najmä pozdĺž vnútorného líca hradby. Táto vrstva bola v sledovaných rezoch prekrytá deštrukciou z lomových kameňov.

Vzhľadom k malému rozsahu výskumu pochádza z areálu hradu hodnotný fond hmotnej kultúry. Ten bude spolu s dokumentáciou súčasťou komplexného publikačného spracovania poznatkov o ďalšom „neznámom“ hrade na Pohroní. Jeho vrstovníkmi v 13. stor. sú v najbližšom regióne v odbornej verejnosti známejší hrad v Tekovskej Breznici a postupne miznúce zrúcaniny hradu Revište. Staršie korene

tunajšej mocenskej a hospodárskej organizácie v 10.-12. stor. naznačujú hrady v Novej Bani a v okolí Hronského Beňadiku (najmä Krivín).

Možno jednoznačne konštatovať, že žiadna zmienka o Rudne z roku 1147, ktorá sa spomína v staršej literatúre a dáva do súvisu tradične s templármi, neexistuje. Najstaršia písomná správa o Rudne je z roku 1283, keď sa tu spomína už pretrvávajúce vlastníctvo šľachticov z Kalnej, ktorí v poslednej tretine 13. storočia vlastnili najmenej 10 dedín.¹⁷ Fara v Rudne figuruje v súpise decím z rokov 1332-1337 so stredným príjmom a odvodom 6 grošov odovzdaných výbercom desiatkov pre pápežský dvor v Avignone.¹⁸

Zusammenfassung

Die Burg in Rudno nad Hronom in den Kontexten den Feudalsitzen in 13. Jahrhundert

Erste teil des Beitrag bewerten die Bedeutung der Ausgrabungen von Marta Mácelová in Zvolen – Burgwall Priekopa, wo die zeigt man eine möglicherweise auch funktionelle Kontinuität von 9. bis 11.-12. Jahrhundert.

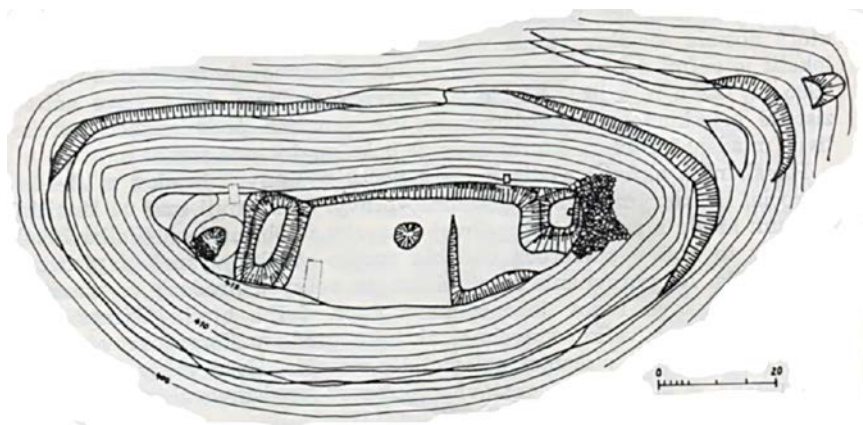
Zweite Teil des Beitrag informiert von der Entdeckung und von der Probegrabungen des Autors im Räumen einer unbekanntes mittelalterlichen Höhenburg in Rudno nad Hronom (Bez. Žarnovica), deren Existenz nicht den Rahmen des 13. Jh. sprengt. Die äußere Befestigung stellte ein mit Steinen versteifter Erdwall dar. Die Akropolis von ca. 70 x 20-21 m Größe umgibt eine Mauer aus mit Mörtel verbundenen Bruchsteinen. Auf der Burg stellenweise ein innerer Umgang festgestellt. Beim Eingang in das befestigte Areal ein quadratischer Steinturm, der geschlossene Hof von der anderen Seite durch einen quergestellten rechteckigen Bau /Palast/ geteilt. Zwischen diesem Bau und dem zweiten Abschluss der Befestigung eine große Zisterne und Spuren wahrscheinlich eines weiteren Baues. Funde: Keramik, Eisengegenstände.

¹⁷ GYÖRFFY, Gy. 1966: *Az árpád kori Magyarorszá g történeti földrajza* I (A-Cs), 421, 449, 470.

¹⁸ K problematike z hľadiska archeológie napr. RUTTKAY, A.: Pápežské desiatky z r. 1332-1337 ako prameň hospodárskych a demografických analýz (Príspevok k spoločným interdisciplinárnym postupom v archeologickom bádání a numizmatike). In *Slovenská numizmatika* 20. Bratislava 1990, 61-81.

Obr. 1. Rudno nad Hronom. Pohľad na lokalitu s hradom z centrálnej časti obce foto archív AÚ SAV.

Obr. 2. Rudno nad Hronom. Geodetické zameranie akropoly hradu zememeračský tím P. Kopeckého.

Archeologický výskum pri Kostole Sv. Alžbety vo Zvolene*

JÁN BELJAK – RÓBERT MALČEK

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre, pracovisko Zvolen

S prvým výskumom dnešného námestia SNP vo Zvolene sa spája meno G. Balašu, ktorý pri stavbe budovy súčasnej Slovenskej pošty našiel kolekciu vrcholnostredovekej keramiky. Na túto úvodnú epizódu až po takmer polstoročnej prestávke naviazali terénne aktivity V. Hanuliaka počas poslednej rekonštrukcie námestia – prvú výskumnú etapu tento bádateľ zrealizoval roku 2002 severne od lode kostola Sv. Alžbety a potvrdil existenciu staršej radničnej stavby z 1. polovice 15. storočia (*Hanuliak 2003, 317-324*). Roku 2004 V. Hanuliak preskúmal priestor východne od presbytéria kostola a identifikoval tu východný okraj prikostolného cintorína. Roku 2005 skúmal priestor severovýchodne od presbytéria kostola, kde sa odkrylo 44 hrobov a základ stavby zo začiatku 20. storočia. Roku 2006 sa výskumná činnosť V. Hanuliaka sústredila na plochu južne od barokovej kaplnky Piety. Na skúmanej ploche veľkej 17 x 22 m sa obnažili základy kaplnky a prístavby špitála (*Hanuliak 2007*) a juhozápadne od veže kostola Sv. Alžbety sa zdokumentovali základy múru cintorínskej ohrady. Výskum pokračoval aj roku 2007, kedy sa preskúmala plocha v južnom susedstve špitálskeho komplexu. V tomto priestore sa odkryli základy južnej línie cintorínskej ohrady, k tomu dve jej prístavby a hroby (*Hanuliak 2008, 153*). Na ploche novej tribúny našiel V. Hanuliak základy kruhového objektu. Zároveň sa toho roku vykonal geofyzikálny výskum v okolí kostola Sv. Alžbety, ktorý pod povrchom identifikoval základ cintorínskeho múru aj severne a východne od kostola. Roku 2008 pokračovali výskumné práce už pod vedením J. Beljaka z Archeologického ústavu SAV v Nitre. Sústredili sa na západnú líniu cintorínskej ohrady, priestor medzi starými a novými toaletami, na kruhový objekt pri novej tribúne; sledovali sa aj všetky zemné práce spojené s výmenou sietí počas druhej etapy rekonštrukcie námestia. Na jeseň 2008 sa taktiež otvorilo niekoľko rezov v severnej časti Námestia

* Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA: Každodenný život hradu v stredoveku a na začiatku novoveku (č. 2/0186/11).

SNP na ploche stavby nákupného strediska Europa SC; výskum realizovala firma Ithaka BB a hradil ho investor VaV invest. Po istom zaváhaní, v ktorom sa na jar roku 2009 odbagrovala časť stavebnej plochy nákupného centra bez výskumu, sa tu na jar roku 2010 ujala výskumných aktivít Katedra archeologie UK v Bratislave pod vedením J. Hošša a neskôr J. Bátoru. Roku 2012 na Kubániho ulici počas priebežného výskumu pre prípojku vysokého napätia zdokumentoval dva hroby z 19. storočia J. Beljak a toho istého roku R. Malček zrealizoval aj zatiaľ poslednú etapu výskumu pri kostole Sv. Alžbety.

Kostol Sv. Alžbety

Ak opomenieme zvyšky veľkej sakrálnej stavby na nádvorí zvolenského zámku, zrejme farského kostola Sv. Mikuláša (*Schönweitzová 1972, Šimkovic 2013*), zostáva najdôležitejšou zvolenskou sakrálnou stavbou kostol Sv. Alžbety v centrálnej časti dnešného Námestia SNP. Vzhľadom na to, že najstaršia mestská výsadná listina zahŕňa voľbu farára, s jeho výstavbou možno počítať už okolo roku 1238. Sakrálna stavba bola zasvätená Sv. Alžbete Uhorskej, ktorá po kanonizovaní roku 1235 patrila medzi preferované patrónky kostolov vo vtedajšom Uhorsku. Vo Zvolene sa často zdržoval jej otec kráľ Ondrej II. a neskôr aj brat Belo IV. Ranogotický jednolodový loď, ktorý bol zrejme ukončený kvadratickým presbytériom, mal takmer rovnaké rozmery ako dnešná stavba. K pôvodnej lodi sa v poslednej štvrtine 14. storočia pripojilo nové, rozsiahlejšie presbytérium zaklenuté gotickou krížovou klenbou osadenou na jednoduché kružbové konzoly. Na severnej strane kostola vtedy vznikla sakristia ukončená drobným kvadratickým presbytériom (*Šimkovic 2013*). Počas protitureckých bojov sa kostol stal jedným zo strážnych bodov v obrane mesta. Preto v rokoch 1548-1551 pri západnej stene kostola postavili mohutnú zvonicu, ktorá však zároveň plnila funkciu strážnej a signalizačnej veže. Vývoj kostola uzatvárajú barokové prestavby realizované v priebehu 18. storočia. Po znovunadobudnutí kostola katolíckou cirkvou roku 1673 vznikla na južnej strane architektúry kaplnka Sedembolestnej Panny Márie vystavaná zo stavebného materiálu zbúraného špitála. Zrejme v tom istom období bola barokizovaná horná časť veže, ktorej nadstavba bola zdôraznená jednoduchými pilastrami a ukončená typickou barokovou helmicou (*Šimkovic 2013*).

Karner a špitál

Intenzívne pochovávanie okolo kostola Sv. Alžbety spojené s narušovaním starších hrobov si v priebehu 14. storočia vyžiadalo výstavbu cintorínskej kaplnky (karnera) s patrocíniom Božieho tela. Jej výstavba spadá do obdobia okolo polovice 14. storočia. Datovanie vyplýva z testamentu vdovy Kataríny spísaného roku 1395, ktorej prvý manžel dal kaplnku postaviť z vlastných prostriedkov. Výpoveď listiny dopĺňa nález staršieho hrobu zo strieborným polgrošom Jána Luxemburského v interiéri stavby (*Hanuliak - Ragač 2007, 148*). Najstaršiu časť špitálskeho komplexu odkrytého južne od kostola predstavuje karner šesťuholníkového pôdorysu bez presbytéria. Podľa zachovaného torza mala kaplnka typické usporiadanie so suterénnym podlažím určeným na deponovanie kostí z narušených hrobov. Nad spodným podlažím so svetlou výškou okolo 2,5 m možno predpokladať mierne vyvýšený priestor kaplnky Božieho tela (*Šimkovic 2013*). Pravdepodobne v závere 14. alebo v 15. storočí pôvodnú kaplnku obstavali budovou špitála (*Hanuliak - Ragač 2007, 143*). Prvýkrát sa v prameňoch spomína roku 1582 (*Bánik 1891, 6, 18*). Premena pôvodnej cintorínskej kaplnky na kostol špitála sa prejavila dobudovaním nového presbytéria, ktoré zaslepilo vetracie okno suterénu kaplnky. Okolo troch strán kaplnky vyrástla zalomená budova samotného špitála, ktorá podľa popisu z roku 1590 pozostávala z dvoch miestností a komory (*Šorecová 2008, 114*). Pričky boli snáď len zrubovej konštrukcie, keďže na odkrytej ploche interiéru sa nezistilo žiadne vnútorné murované členenie. Pôvodnej funkcii zrejme aj naďalej slúžil suterén karnera, ktorý ostal prístupný schodiskami z interiéru špitálu aj z areálu cintorína. Špitálsky komplex slúžil až do konca 17. storočia, kedy ho zbúrali a na jeho mieste postavili bočnú kaplnku farského kostola zasvätenú Sedembolestnej Panne Márii (obr. 01).

Radnica

Prvá písomná zmienka o existencii radnice vo Zvolene pochádza z roku 1465 a v prameňoch sa táto budova spomína aj v nasledujúcich rokoch (*Ragač 2000, 34*). Jej lokalizácia je zatiaľ neistá. Písomné pramene, ktoré dokladajú rozsiahlu prestavbu radničnej budovy v rokoch 1511 až 1513, sa už môžu týkať výstavby novej radničnej budovy; nová radnica pohltila dva staršie sakrálne objekty, totiž sakristiu a príslušnú menšiu

kaplnku. Pristavali ju k severnej stene kostola a viazala sa na sakristiu. Základy odkryté archeologickým výskumom v jej interiéri môžu byť pozostatkom bližšie neznámej bočnej kaplnky kostola (obr. 01; Šimkovic 2013), ktorej existenciu nepriamo dokladá spor medzi mestom Zvolen a farárom Abrahámom - farár sa odvoláva na tradíciu, podľa ktorej mala radnica vzniknúť prestavbou auditória kráľovnej Beatrix (*Ragač 2000*, 34).

Budova radnice mala približne štvorcový pôdorys s malou prístavbou na boku. Dvojpodlažná stavba sa výškovo vyrovnala príľahlej budove kostola. Vďaka odkrytiu základov radnice archeologickým výskumom a podrobnému zhodnoteniu archívnych záznamov o radnici je možné do značnej miery rekonštruovať jej pôvodnú podobu. Prízemie radnice bolo trojpriestorové. Vstup do neho viedol polkruhovo zaklenutým portálom, ktorý sprístupňoval chodbu smerujúcu k portálu v severnej stene kostola. V bočnej stene bol zrejme vstup do susednej siene s portálom do sakristie a schodiskom na horné podlažie. Roku 1575 radnicu zrejme poškodil požiar a následne prešla rekonštrukciou. Vtedy pribudol aj archív na prvom poschodí (*Ragač 2000*, 38). Výsledkom rekonštrukcie mohla byť nová strecha skrytá za atikou, ktorú zachytáva Willenbergova veduta mesta z roku 1599 (Šimkovic 2013). Ďalšie stavebné úpravy možno spojiť s vyrabovaním a vypálením celého areálu okolo kostola roku 1609. Neskôr budovu už asi len nanovo prekryli sedlovou strechou, ktorú dokumentuje posledné zobrazenie radnice pred zbúraním. Radnica v záverečnej etape svojej existencie plnila funkciu sýpky. Asanovali ju roku 1882 (*Ragač 2000*, 38). Je možné, že z nej, resp. zo staršej kaplnky, ktorá stála na jej mieste, pochádza gotický architektonický článok, ktorý sa našiel v sekundárnej polohe počas archeologického výskumu v roku 2012. Pred zbúraním radnicu s kostolom presne zakreslil A. Herbász (v roku 1876) v pôdoryse a rezoch (obr. 04-05). Vďaka tomu poznáme jej presný pôdorys i vzhľad¹.

Cintorín a cintorínska ohrada

Radový meštiansky cintorín vo Zvolene založili zrejme v druhej polovici 13. storočia, t.j. v období po výstavbe kostola Sv. Alžbety.

¹ Kresbové plány sú uložené v Kulturális Örökségvédelmi Hivatal v Budapešti.

Archeologické nálezy z výskumu V. Hanuliaka jednoznačne dokladajú pochovávanie od 2. polovice 13. storočia až do 18. storočia, kedy sa pochovávanie presunulo za donedávna zachovaný severozápadný bastión mestských hradieb (*Hanuliak 2007, 142*). Potvrdil to i výskum pre ryhu vysokého napätia na Kubániho ulici, kde sa na južnom okraji tohto cintorína odkryli dva kostrové hroby z 19. storočia (v jednom sa našla minca z roku 1860). Z uvedeného vyplýva, že v priestore dnešného parkoviška Europa SC Zvolen (bývalých mliekarní) boli na jar roku 2012 počas zemných prác, ktoré mal sprevádzať archeologický výskum, pravdepodobne narušené ďalšie hroby a možno aj cintorínska kaplnka Sv. Kríža.

O veľkosti pôvodného prikostolného pohrebiska rozhodovalo jednak jeho situovanie do mestského jadra - v tesnom susedstve cintorína viedla hlavná cesta a rozkladalo sa tu trhovisko - a zároveň aj počet obyvateľov mesta. Presné rozmery cintorína zostávajú zatiaľ neznáme. Na najstaršom Willenbergovom vyobrazení mesta z roku 1599 ho vymedzuje cintorínska ohrada pravdepodobne kruhového pôdorysu. Priestor má podľa tejto kresby relatívne malý priemer a ohradzuje ho ešte len plot pletený z prútov. Rovnako sa situácia javí aj na pláne mesta zo 17. storočia. Neveľký cintorín má kruhový pôdorys, zaberá priestor len v tesnej blízkosti kostola. Na mape majetkov Š. Esterházyho z druhej polovice 18. storočia je pôdorys cintorínskej ohrady štvorcový (obr. 03). Treba podotknúť, že poznatky získané najnovším archeologickým výskumom naznačujú, že pohrebisko bolo v skutočnosti väčšie a obrys malo skôr elipsovité. Kanonická vizitácia zvolenskej farnosti v roku 1634 každopádne konštatuje, že kostol je obkolesený dobrým vysokým ohradením, vo vnútri ktorého sa nachádza cintorín. Podrobnejšia kanonická vizitácia z roku 1756 hodnotí obidva mestské cintoríny ako priestranné. Hroby sa podľa tejto vizitácie nekopú k múrom a základom kostola, ale sú od nich vzdialené jednu alebo aj tri siah.

Západnú, južnú a východnú hranicu tohto prikostolného cintorína presne identifikovali výsledky terénnych aktivít V. Hanuliaka a J. Beljaka či R. Malčeka (obr. 01). Počas výskumov v rokoch 2002, 2005-2008 a 2012 sa preskúmalo viac ako 200 kostrových hrobov. Mnohé sa nachádzali v superpozíciách, t.j. mladšie hrobové jamy porušili hrobové celky zo starších období. Okrem kostrových pozostatkov sa v hrobových jamách našli aj mince, rôzne kovové súčiastky odevov a prstene.

Podľa výsledkov výskumu R. Malčeka v roku 2012 môžeme severný okraj cintorína hľadať až v areáli dnešného parku L. Štúra. Potvrďuje to 60 hrobov skúmaných v priestore kanalizačnej ryhy medzi parkom L. Štúra a kostolom Sv. Alžbety. Z tejto sezóny možno podľa orientácie hroby rozdeliť na niekoľko skupín. Najväčší podiel mali hroby orientované s rôznymi odchýlkami v smere SZ-JV, s hlavou otočenou na severozápad, ktoré boli rozptýlené po celej skúmanej ploche, početné boli aj hroby orientované v smere SV-JZ, zriedkavejšie boli hroby orientované v severojužnom smere (k tejto skupine patrili hroby s najhlbšími jamami [!]), a málo početné boli hroby s orientáciou V-Z či Z-V. Výnimočne orientovaná bola skupina hrobov (či viachrob) 1-3 a 10a: dvaja dospelí a jeden detský jedinec ležali v smere JZ-SV, s hlavou uloženou na JZ, pod nimi bol pochovaný rovnako orientovaný jedinec hrobu 10a. Tu mohlo ísť i o zvyšky rodinného hrobu, pochované osoby mohli mať príbuzenský (?) vzťah i ku skôr inhumovanému jedincovi 10a.

Určiť chronologické postavenie jednotlivých skupín hrobov vzhľadom na masívne sekundárne narušenia a fragmentácie hrobových celkov, a vzhľadom na chudobnú výbavu hrobov nebolo možné. V ojedinelých prípadoch sa vyskytli superpozície rôzne orientovaných hrobov (hrob 19 a 27/2012), ale objavili sa aj superpozície hrobov rovnako orientovaných (hroby 25 a 28/2012). Jediný nálezmi datovateľný bol hrob 59/2012, ktorý patril k najhlbším. Orientovaný bol v smere ZZS-JJV, našla sa v ňom skupina mincí zo 17. storočia. Ak predpokladáme, že predovšetkým staršie hroby (z druhej pol. 13. stor. a zo 14. stor.) skutočne dodržovali orientáciu tela východ - západ a novoveké hroby už aj v smere sever - juh, tak sa v priestore severne od kostola pochovávalo počas celej existencie cintorína. Hlboké hroby severojužnej orientácie mohli odrážať zmenené hygienické normy osvietenskej spoločnosti, resp. ich hĺbka bola potrebná kvôli zabráneniu epidémii.

Cintorínska ohrada

Archeologickým výskumom v rokoch 2006 a 2007 (V. Hanuliak), 2008 (J. Beljak) a 2012 (R. Malček) sa postupne odkryli 30-60 cm vysoké zvyšky základov západnej, južnej a čiastočne aj východnej línie cintorínskej ohrady, ktorá vymedzovala priestor pre pochovávanie a oddeľovala ho od svetskej, t.j. hospodárskej časti námestia (trhu). Subtílna

konštrukcia, hrubá okolo 80-105 cm, bez vonkajšej priekopy, vylučuje obranný charakter ohrady, ktorý by mohol z kostola a susedných budov (radnica, veža, brána, špitál a kaplnka) vytvárať mestský hrad (obr. 01).

V. Hanuliak na základe superpozície južnej línie cintorínskej ohrady s hrobovými celkami datoval ohradu už na koniec 14. a začiatok 15. storočia po Kr. (Hanuliak 2008, 153). Avšak sondážou J. Beljaka roku 2008 sa pod základovou spárou západnej línie ohrady našla asi 30 cm hrubá vrstva planírky, z ktorej okrem fragmentov ľudských kostí pochádzal aj črepový materiál z druhej polovice 15. storočia. Tento fakt spolu so skutočnosťou, že hroby v superpozícii vymedzujú len spodnú hranicu datovania, nás azda oprávňuje predpokladať, že cintorínsku ohradu pri kostole Sv. Alžbety postavili až v druhej polovici či v závere 15. storočia. Výskum R. Malčeka v roku 2012 upresnil taktiež naše poznatky o obvode cintorína. Fragment východnej línie ohrady zachytený v priestore medzi parkom L. Štúra a kostola Sv. Alžbety dokazuje, že cintorín severným okrajom, vytýčeným ohradou, sialal až do parku a plocha pohrebiska bola väčšia než 0,48 ha, ako to uvádzal V. Hanuliak (2008, 153).

K severnej línii cintorínskej ohrady bola podľa písomných, kartografických a ikonografických prameňov pristavaná budova školy, ktorej základy sa pravdepodobne nachádzajú v parku L. Štúra. Môže to overiť archeologický výskum, ktorý sa má uskutočniť počas rekonštrukcie parku roku 2013. Budova školy je najlepšie čitateľná na Willenbergovej rytine z roku 1599, na mape majetkov Š. Esterházyho z druhej polovice 18. storočia a na zatiaľ nepublikovanom pláne mesta Zvolen z konca 17., resp. začiatku 18. storočia. Písomné pramene dokladajú, že v polovici 18. storočia bol ohradný múr cintorína pri Kostole Sv. Alžbety už zanedbaný. Asanovali ho okolo roku 1811 a roku 1819 ho nahradili dreveným plotom, ktorý zbúrali okolo polovice 19. storočia.

Kruhový objekt

Časť nepravidelného murovaného kruhového objektu bola objavená už roku 2007 počas výskumu V. Hanuliaka pri výstavbe novej tribúny. V roku 2008 sme pristúpili k plošnému odkryvu tohto objektu. Preskúmali sa asi tri štvrtiny jeho plochy. Kvalitne murovaná stavba mala zachované základové murivo o hrúbke 50-60 cm a priemer

približne 3,5-4 m.

Interpretovať tento kruhový murovaný objekt nie je jednoduché a rovnako je neisté aj jeho datovanie. Môže ísť o základ podstavca sochy prípadne tzv. kliečky hanby. Práve na mieste nálezu zobrazuje Dworzackého mapa majetkov Š. Esterházyho z roku 1753 štíhlu vysokú stavbu (obr. 03). Pravdepodobne ide o nami skúmaný objekt. Mapy nám napokon čiastočne pomáhajú objekt aj bližšie datovať. Na mape majetkov Š. Esterházyho už tento objekt stojí, čiže mapa stanovuje *terminus ante quem*, ale na prvom vojenskom mapovaní (okolo r. 1783) už nakreslený nie je. Zanikol teda pravdepodobne v druhej polovici 18. storočia. To napokon potvrdzujú aj archeologické nálezy, keďže sa na jeho korune našla výlučne novoveká keramika. Otvorenou zostáva otázka vzniku tejto stavby. Vzhľadom na charakter základového i nadzemného muriva, ktoré kvalitou značne prevyšuje murivo cintorínskej ohrady, však predpokladáme, že ju postavili až v rannom novoveku.

Kolová konštrukcia v priestore medzi starými a novými toaletami

Počas zhrňania ornice roku 2008 sme v parku pri asanovaných toaletách identifikovali tmavý flak, v ktorom sa objavovali fragmenty keramiky (o. i. aj z 8.-9. storočia po Kr.; obr. 07). Po znížení tmavého flaku sa tu odkryla kompaktná vrstva z riečnych okruhliakov, ktorá je dobre datovaná tromi mincami. Išlo o uhorské dvojhalierniky z rokov 1892, 1899 a 1901. Tieto numizmaty datujú dlažbu z riečnych okruhliakov v tomto priestore na prelom 19. a 20. storočia po Kr. Nad nimi sa v premiešanej vrstve našla už spomínaná keramika z včasného stredoveku. Je pravdepodobné, že napriek sekundárnemu uloženiu táto včasnostredoveká keramika pochádza z blízkeho okolia skúmanej plochy a možno teda predpokladať, že niekde v areáli dnešného námestia existovala slovanská osada.

Pod úrovňou dlažby sa nachádzala premiešaná kultúrna vrstva s nálezmi keramiky a kostí z vrcholného stredoveku a novoveku. Hlbšie sa v hnedožltom hlinitom podloží vrysovalo 16 kolových jám. Výplň jám 1, 2 a 15 obsahovala úlomky keramiky z vrcholného stredoveku (14 [?]-15. storočie po Kr.). V ostatných výplniach sa našla novoveká keramika. Popísanú skupinu jám môžeme interpretovať ako časť zvyškov ľahkej drevenej kolovej konštrukcie mestskej tržnice, ktorú v tomto

priestore očakávame. Túto domnienku potvrdzuje veľká kumulácia zvieracích kostí a keramiky nachádzanej v okolí stavby. Zastrešená tržnica zrejme stála na námestí už v polovici 15. storočia, keďže sa v písomných prameňoch prvý krát spomína roku 1478 (*Hanuliak - Ragač 2007*, 141). Napokon trhy situované na miesto nálezu dokladajú ešte dobové fotografie zo začiatku 20. storočia.

Vápenná pec

Ďalšia skupina sídliskových objektov sa preskúmala roku 2012 severne od severovýchodného nárožia kostola. Jeden objekt sa vyznačoval v začistenom podloží ako plocha s ostrými, do červena prepálenými okrajmi, sfarbená v odtieňoch sivobielej až tmavosivohnedej (sfarbenie záviselo na jednotlivých zložkách zásypu). Skúmal sa v 1 m širokom páse. Steny a dno výhlbne tvorila do tmavočervena prepálená hlinitá škrupina, hrubá asi 10-15 cm. Dno pokrývala kamenitá vrstva. Jama bola takmer v celej hĺbke zasypaná nabitou kompaktnou hlinou, do ktorej bola vhlbená mladšia jama. Horný okraj tejto mladšej jamy sa na úrovni zachytenia vo výplni staršieho objektu neidentifikoval a mladší objekt sa vyznačoval až pri vyberaní staršieho objektu. Steny a dno tvorila asi 10-15 cm hrubá, do červena prepálená hlinitá škrupina. Prekrývala ich asi 40 cm hrubá, kompaktná vrstva haseného vápna, jama bola zasypaná stavebnou suťou a do tohto zásypu boli vhlbené novoveké hroby. V susedstve tejto nálezovej situácie, asi 10 m na západ, sa identifikoval a čiastočne preskúmal ďalší sídliskový objekt. Na úrovni zachytenia sa rýsoval ako kruh s okrajom prepáleným do červena, plochu kruhu zapĺňali skaly a rozmrvená skalná drvina premiešaná s prepálenou hlinou; pri vyberaní mala jama zvislé steny a ploché dno, ktoré tvorila prepálená hlina, zasypaná bola vrstvami neusporiadane uložených travertínových (pramenitových) (?) skál, popri stenách však boli ploché skaly uložené pravidelne tak, že tvorili akúsi „lavicu“. Preskúmala sa snáď tretina objektu. Do zásypu objektu boli vhlbené mladšie hroby.

Interpretácia a datovanie tejto skupiny objektov umožňuje viacero zistených skutočností. Charakter zásypu oboch jám jasne dokladá, že ide o technické objekty spojené s výrobou vápna. Západný objekt predstavuje zrejme zvyšky pece na pálenie tejto suroviny. Východný objekt je pravdepodobne jamou na hasenie vápna. Zaujímavý je vývoj hasiacej

jamy, pri ktorej sa zdokumentovali buď dve etapy alebo sa tu doložil nejaký konštrukčný detail, ktorý technologicky napomáhal pri hasení vápna. Pri datovaní možno vyjsť z toho, že oba objekty - a najmä jama na hasenie - boli narušené niekoľkými hrobmi, ktorých jamy v prípade hasiacej jamy boli zahĺbené *ex post* do jeho suťového zasypu; zdá sa teda, že sa tieto objekty technického rázu používali pred začiatkom pochovávaní v tomto priestore; z kontextu vyplýva, že sa používali zároveň. To napokon potvrdzuje nález torza hrncu z dna jamy na hasenie vápna (obr. 06), ktoré predbežne datujeme do druhej polovice 13. storočia. Je teda pravdepodobné, že uvedené objekty vznikli počas stavby ranogotického kostola Sv. Alžbety.

Zhrnutie

Výskum okolia gotického farského kostola na Námestí SNP vo Zvolene priniesol za posledné roky (2002-2012) viacero nových poznatkov, ktoré rozšírili naše poznatky o vývoji osídlenia tohto pôvodom stredovekého kráľovského mesta. Nielenže pomohol spresniť predstavu o charaktere a rozložení jednotlivých zaniknutých architektúr v susedstve chrámu (kaplnka s karnerom a špitálom, radnica) či o rozsahu mestského cintorína (cintorínska ohrada, hroby) a o situovaní rôznych iných technických stavieb (tržnica?), ale posunul aj dolnú hranicu datovania stredovekého sídelného organizmu - objav zatiaľ síce nepočítaných fragmentov keramiky z 8.-9. storočia, hoci aj v sekundárnej polohe, na námestí umožňuje hľadať predlokačnú osadu bližšie k jadrú vrcholnostredovekého mesta. Dôležitým sa javí aj nález technických objektov z 13. storočia, ktorý dokladá stavebnú aktivitu v severnej časti námestia tesne po založení mesta a zároveň nepriamo i existenciu murovaných stavieb (prinajmenšom kostola) a dobového osídlenia tohto priestoru.

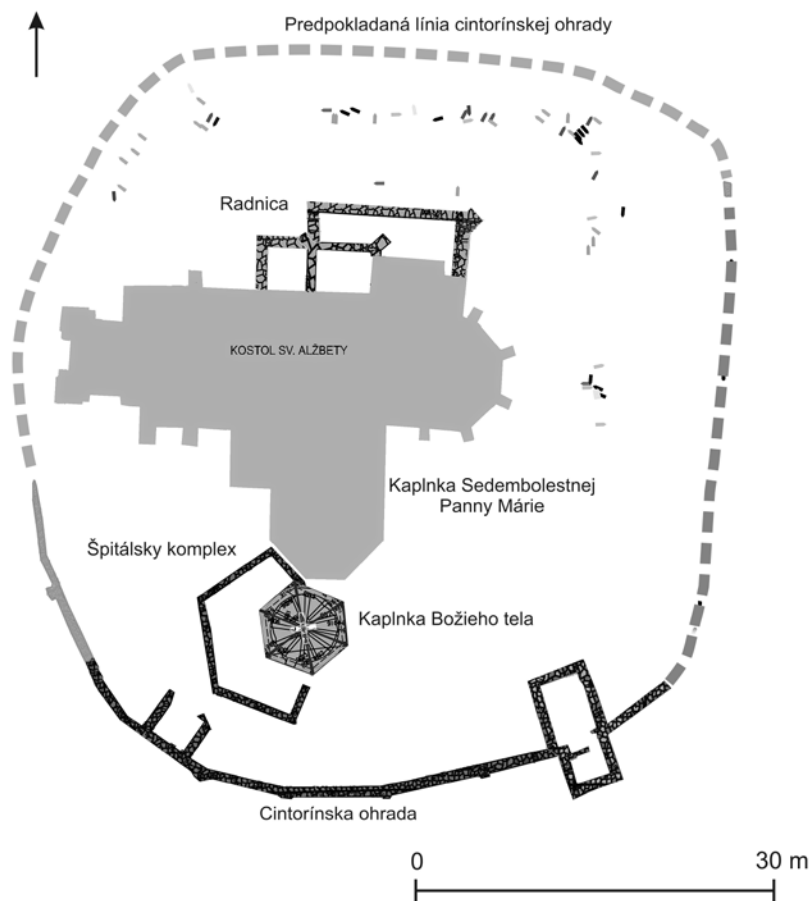
Ústrednou stavbou na Námestí SNP vo Zvolene je kostol Sv. Alžbety Uhorskej, ktorý bol postavený pravdepodobne pred polovicou 13. storočia. Intenzívne pochovávanie okolo kostola Sv. Alžbety spojené s narušovaním starších hrobov si v priebehu 14. storočia vyžiadalo výstavbu karnera s patrocíniom Božieho tela. Pravdepodobne v závere 14. alebo v 15. storočí pôvodnú kaplnku obstavali budovou špitála. Špitálsky komplex slúžil až do konca 17. storočia, kedy ho zbúrali a na jeho

mieste postavili bočnú kaplnku farského kostola zasvätenú Sedembolestnej Panne Márii. Prvá písomná zmienka o existencii radnice vo Zvolene pochádza z roku 1465. Radnica bola organickou súčasťou kostola Sv. Alžbety a pristavaná bola k jeho severnej stene. Radnica v záverečnej etape svojej existencie plnila funkciu sýpky. Asanovali ju roku 1882. Ešte predtým zbúrali murovanú cintorínsku ohradu. Jej výstavbu predpokladáme v druhej polovici či v závere 15. storočia. Archeologickým výskumom v rokoch 2006 – 2012 sa postupne odkryli zvyšky základov západnej, južnej a čiastočne aj východnej línie cintorínskej ohrady, ktorá vymedzovala priestor pre pochovávanie a oddeľovala ho od svetskej, t.j. hospodárskej časti námestia (trhu). Radový meštiansky cintorín vo Zvolene založili zrejme v druhej polovici 13. storočí, t.j. v období po výstavbe kostola Sv. Alžbety a pochovávanie tu pretrvalo až do 18. storočia. Počas výskumov v 21. storočí sa preskúmalo viac ako 200 kostrových hrobov. Z ďalších preskúmaných objektov je dôležité spomenúť kruhový murovaný objekt južne od areálu kostola, ktorý bol základom podstavca sochy prípadne tzv. klietky hanby. Vedľa neho sme objavili sústavu kolových jám, ktorú môžeme interpretovať ako časť zvyškov ľahkej drevenej kolovej konštrukcie mestskej tržnice. V priestore neďaleko napojenia Trhovej ulice a Námestia SNP sa nachádzali aj črepy z 8.-9. stor. Severne od kostola Sv. Alžbety boli odkryté technické objekty spojené s výrobou vápna. Západný objekt predstavuje zrejme zvyšky pece na pálenie tejto suroviny. Východný objekt je pravdepodobne jamou na hasenie vápna.

Záverom treba podotknúť, že výsledky týchto zväčša záchranných terénnych aktivít dokazujú význam archeologického výskumu námestia a príslušných pozemkov; preto je dôležité sledovať všetky stavebné akcie v tomto priestore a trvať na plošnom odkryve parciel zasiahnutých stavebnou činnosťou. Len s touto podmienkou totiž možno nadviazať na systematické bádanie, ktorý tak úspešne začal V. Hanuliak odkryvom južnej a východnej časti areálu prikostolného cintorína.

Literatúra

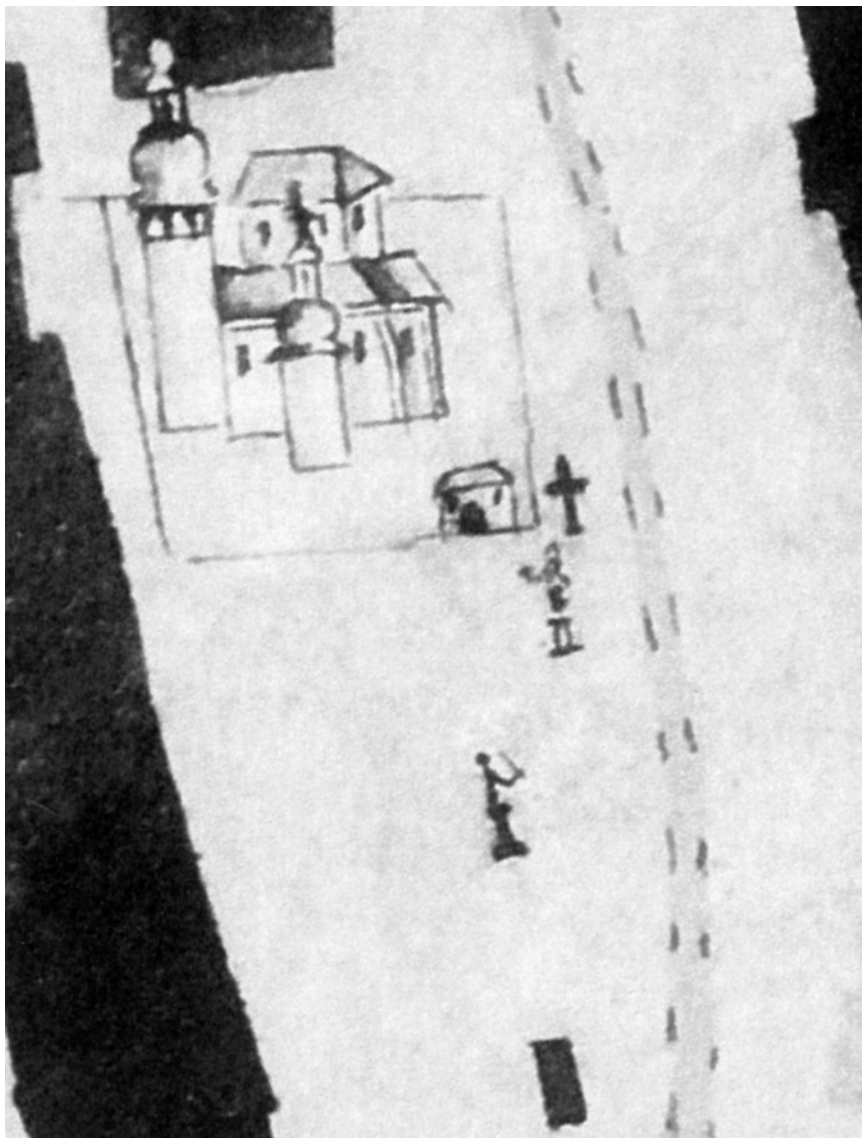
- BÁNIK, J. 1891: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický. Turčiansky Sv. Martin.
- HANULIAK, V. 1993: - V. Hanuliak: Záchraná akcia v intraviláne Zvolena. AVANS za r. 1992, 48-49.
- HANULIAK, V. 2003: Archeologický doklad zaniknutej radnice vo Zvolene. *Archaeologia Historica* 28/03, Brno 2003, 317-324
- HANULIAK, V. 2007: Výskumná správa z archeologického výskumu Zvolen - Námestie SNP II etapa. Archív spoločnosti Terra Antiqua, výskumná správa č. 7/2007.
- HANULIAK, V. 2008: Najstaršia forma stredovekého mestského opevnenia vo Zvolene, *Archaeologia Historica* 33/08, Brno 2008, 147-155.
- HANULIAK, V. – RAGÁČ, R. 2007: Archeologický výskum neznámej stredovekej architektúry v centre Zvolena, *Archaeologia Historica* 32/07, Brno 2007, 139-150.
- CHMELÍK, M. 2008: Fara svätého Mikuláša. In: J. Ragačová/P. Maliniak (ed.): Zvolen 1243–2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií. Zvolen 2008, 48-54.
- MALINIAK, P. 2005: Mapa zvolenského majetku Štefana Esterházyho. *Pamiatky a múzeá* 1/2005, Bratislava. 29-32.
- MARSINA, R. 1993: História do začiatku 16. storočia. In: V. Vaníková (ed.): Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv. Zvolen 1993, 39-52.
- RAGÁČ, R. 2000, Das Rathaus in Zvolen in schriftlichen Quellen bis Ende des 16. Jahrhunderts. *Archaeologia Historica* 25/2000, Brno 2000, 32-42.
- SCHÖNWEITZOVÁ, Š. 1972: Archeologický výskum v areáli Zvolenského zámku. *Monumentorum tutela* 8, 1972, 253-278.
- ŠIMKOVIČ, M. 2013: Kostol sv. Mikuláša, Kostol sv. Alžbety, Kamer a špitál, Radnica. In: Zvolen: 1243 – 2013. Publikácia bola vydaná pri príležitosti 770. výročia obnovenia mestských výsad mestu Zvolen. Mesto Zvolen 2013, s. 103-110.
- ŠORECOVÁ, D. 2004: Obraz každodenného života mesta Zvolen v 16. storočí. In: J. Ragačová/P. Maliniak (ed.): Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií. Zvolen 2008, s. 114-118.

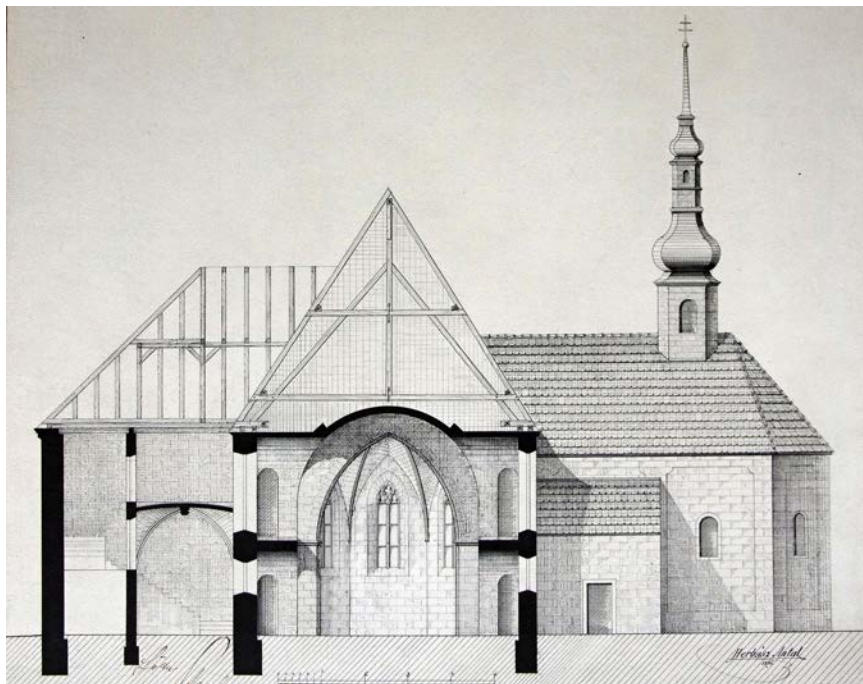
Obr. 01. Pôdorys kostola Sv. Alžbety vo Zvolene s vyznačením priebehu cintorínskej ohrady, radnice, kaplnky Božieho tela, špitála, hrobov.

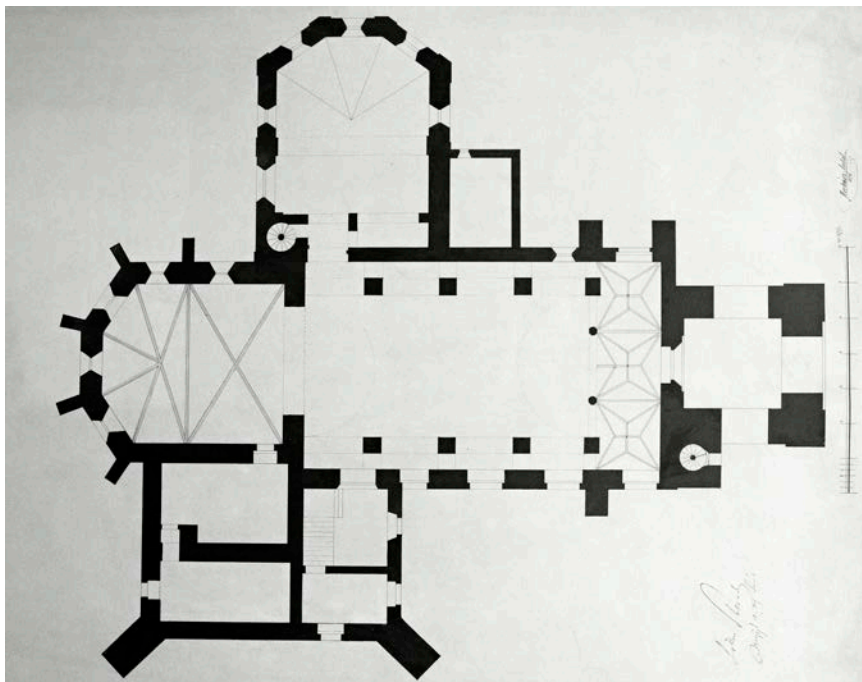
Obr. 02. Letecká fotografia kostola sv. Alžbety z roku 2010 (foto Ján Beljak).

Obr. 03. Výrez z mapy zvolenského majetku Štefana Esterházyho (podľa Maliniak 2005).

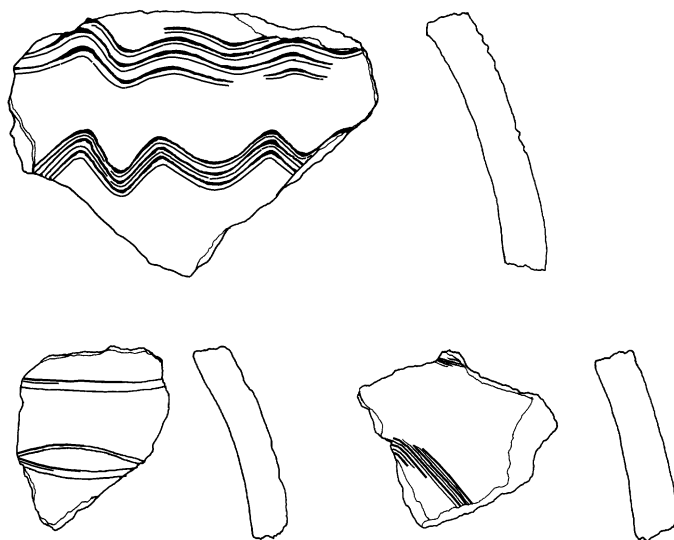
Obr. 04. Pohľad zo západu na severojužný rez kostolom Sv. Alžbety a radnice z roku 1876 (autor A. Herbász, uložené v Kulturális Örökségvédelmi Hivatal v Budapešti pod č. T 8465).

Obr. 05. Pôdorys kostola Sv. Alžbety a radnice z roku 1876 (autor A. Herbász, uložené v Kulturális Örökségvédelmi Hivatal v Budapešti pod č. T 8468).

Obr. 06. Areál kostola Sv. Alžbety. Torzo nádoby z 13. stor.

Obr. 07. Námestie SNP vo Zvolene. Zlomky nádob z 8.-9. stor.

Zusammenfassung

Forschung rund um die Kirche von Hl. Elisabeth in Zvolen

Forschung rund um die gotische Pfarrkirche am Platz des SNP in Zvolen in den Jahren 2002-2012 brachte mehrere neue Erkenntnisse. Das zentrale Gebäude am Stadtplatz von Zvolen ist die Kirche von Hl. Elisabeth von Ungarn, die wahrscheinlich vor der Mitte des 13. Jahrh. erbaut wurde. Intensive Grablegungen rund um die Kirche der Hl. Elisabeth die die älteren Gräber beschädigten, forderten während des 14. Jahrhunderts die Erbauung eines Karners mit Patrozinium von Corpus Christi. Wahrscheinlich Ende 14. oder im 15. Jahrhundert wurde die ursprüngliche Kapelle vom Bau des Hospizes umgebaut (umgestellt). Der Hospiz-Komplex diente bis zur Ende des 17. Jahrhunderts, wenn man ihn abgerissen hat, und an seiner Stelle die Seitenkapelle der Pfarrkirche, geweiht der Jungfrau Maria, errichtete. Die erste urkundliche Erwähnung vom Rathaus in Zvolen stammt aus dem Jahr 1465. Es wurde wahrscheinlich in der zweiten Hälfte oder am Ende des 15. Jahrh. erbaut. Das Rathaus war ein integraler Teil des Hl. Elisabeth-Kirche, und wurde zur ihrer Nordwand angebaut. In der Endphase diente das Rathaus als Speicher. Es wurde danach im Jahre 1882 assaniert. Die archäologische Untersuchungen in den Jahren 2006-2012 haben nach und nach auch die Reste der Fundamente der westlichen, südlichen und östlichen Linie des Friedhofszaunes enthüllt. Die Einfriedigung grenzte den Raum für Begräbnisse ab und separierte sie von der Säkularen, d.h. der wirtschaftlichen Teile des Markplatzes. Der bürgerliche Reihenfriedhof in Zvolen wurde in der zweiten Hälfte des 13. Jahrh., also in der Zeit nach dem Bau der Hl. Elisabethkirche erbaut, und die Beisetzungen dauerten bis zum 18. Jahrh. über. Während der Ausgrabungen im 21. Jahrhundert sind mehr als 200 Skelett-Gräber untersucht worden. Von den anderen untersuchten Objekte, ist es wichtig, das kreisförmige Mauergebäude südlich der Kirche zu erwähnen. Es war wahrscheinlich der Unterbau eines Sockels für eine Statue, oder von dem so genannten Käfig aus Scham. Neben dem Objekt wurde eine Reihe von Gruben entdeckt, die als Teile einer leichten Holzkonstruktion des städtischen Marktes interpretiert werden können. Im Raum zwischen der Trhova Straße und des Stadtplatzes SNP wurde auch eine Schicht mit Scherben des 8.-9. Jahrhunderts entdeckt. Nördlich der Kirche der Hl. Elisabeth sind zwei technische Objekte, die mit Produktion von Kalk zusammenhängten, aufgedeckt worden. Der westliche Objekt stellt vermutlich die Überreste eines Ofens für Kalk-Brennen dar. Das östliche Objekt wurde als Grube für Kalk loschen gedient.

Správa o zisťovacom výskume na Španej Doline v sedle Glezúr

MARTIN KVIETOK

Stredoslovenské múzeum, Banská Bystrica

1. Úvod

Predložený príspevok má za cieľ informovať tak archeológov ako aj historikov o výsledkoch menšej výskumnej akcie, ktorá prebehla v júli roku 2012, v katastri obce Špania Dolina. Archeologický výskum, výsledky ktorého predkladáme čitateľom, je súčasťou našej dlhodobej aktivity zameranej na poznanie materiálnej kultúry banských komunít od najstarších čias po obdobie raného novoveku v priestore horného Pohronia. V rámci týchto aktivít podrobujeme intenzívnemu povrchovému prieskumu a mapovaniu všetky oblasti so stopami po banskej aktivite v súčasnej krajine. Na vytypovaných miestach potom prechádza povrchový prieskum do zisťovacej sondáže. Takúto sondáž sme zrealizovali aj v sedle Glezúr severne od intravilánu Španej Doliny. Sondy boli vyhlbené približne v polovici hrebeňa 10 – 15 m juhozápadne od kóty 928 m n. m., v mieste kde ho pretínala stará vozová cesta v smere sever – juh. Tu sa nachádza menšia plošinka (cca 250 m²) zvažujúca sa mierne na juh. Plocha výskumu sa nachádza v nadmorskej výške 920 m n. m. a je vzdialená 400 m juhozápadne od rázcestia Malý Šturec, 780 m severne od kostola Premenenia Pána na Španej Doline a 280 metrov južne od východného ukončenia výsypiek na Pieskoch (obr. 1).

Už v jarých mesiacoch roku 2012 sme tu počas prieskumu okolia háld na Pieskoch získali nepočítané fragmenty stredovekej a novovekej keramiky. Taktiež tu bol zdokumentovaný relikť staršej vozovej cesty. Jej priebeh medzi Špaňou Dolinou a Pieskami je vyobrazený aj na mape 2. vojenského mapovania z 1. pol. 19 storočia (obr. 2). Okrem toho sa cca 100 m západne od tejto cesty našla dýka z mladšej doby bronzovej.¹ Priamo v mieste výskumu sa tiež našli mince a výplatné známky z 15. a 17. storočia (obr.3.). Všetky tieto nálezy poukazujú na fakt, že skúmané

¹ Za informáciu ďakujem Mgr. Tomášovi Zacharovi, ktorý pripravuje publikáciu tohto nálezu.

miesto bolo v minulosti intenzívne využívané ako prechod medzi dolinami Banského potoka a Zelenej doliny. Význam miesta donedávna potvrdzoval aj relikť veľkého dreveného kríža, na ktorom bol umiestnený plechový korpus Ježiša Krista, dnes umiestnený v Múzeu medi na Španej Doline.²

2. Charakteristika nálezovej situácie

Základným cieľom nami realizovaného archeologického výskumu bolo zistenie prípadných stratigrafických pomerov v mieste prechodu vozovej komunikácie cez sedlo Glezúr a na základe získaných nálezov určiť dobu od kedy bol prechod cez sedlo využívaný.

V mieste výskumu boli vytýčené tri archeologické sondy (1/2012, 2/2012 a 3/2012), v ktorých prebiehali výkopové práce (obr.4). Cieľom sond 1/2012 a 2/2012 bolo postihnúť stratigrafických pomerov východne od vozovej cesty. Tu bol priestor výskumu pokrytý 10 – 15 cm silnou vrstvou lesného humusu (Stratigrafická jednotka č. 1000). Spomenutá vrstva nasadala na štrkovito-piesčitú sivú vrstvu (S. j. 1001) o mocnosti 30 – 40 cm. V hl. 40 cm sa začalo objavovať eróziu narušené sterilné vápencové podložie (S. j. 999). Úlohou sondy 3/2012 bolo prerezať starú vozovú cestu a dokumentovať jej profil. Počas výkopových prác sme zistili, že pod povrchovým humusom sa nachádza superpozícia mladšej cesty prebiehajúcej po hrebeni sedla v smere východ – západ a staršej cesty pretínajúcej sedlo v smere sever – juh. Teleso mladšej cesty je tvorené cca 20 cm silnou vrstvou hnedého ílu (S. j. 1002), ktorá v ploche sondy nasadala na sterilné vápencové podložie. Zároveň prekryvala aj nevýraznú šedú hlinito-piesčitú výplň (S. j. 1003) staršej cesty. Tá bola vyjazdená cca 10 – 15 cm do podložia a mala tvar žľabu s nepravidelným dnom a šikmými stenami (S. j. 500). Šírka cesty v úrovni zachytenia bola 120 – 130 cm. Práce boli priebežne fotograficky dokumentované. Profily ako aj dno sond boli po ukončení prác fotograficky a kresebene zdokumentované. Sondy boli nakoniec výškopisne a polohopisne zamerané. Po výskume bol terén uvedený do pôvodného stavu. Okrem výkopových prác sme podrobili plošinu, na ktorej boli umiestnené sondy aj

² Za informáciu ďakujem MUDr. Andrejovi Sitárovi z OZ Herregrund.

prieskumu s využitím detektoru kovov, ktorý priniesol menšiu kolekciu železných predmetov.

2. Opis vybraných nálezov

Celkovo bolo počas archeologického výskumu získaných 112 ks hnutelných archeologických nálezov. Medzi nimi dominujú nálezy keramiky (56 ks). Druhú najpočetnejšiu skupinu predstavujú nálezy kovových predmetov (47 ks). Zvyšok (9 ks) predstavujú nálezy silicitových úštepov, zvieracích kostí a zlomky malachitu a azuritu. V nasledujúcom texte podávame opis vybraných nálezov podľa materiálových skupín.

2.1. Keramika

1. Okraj súdkovitej nádoby s dovnútra zatiahnutým okrajom. Nádoba je vyhotovená v ruke. Oxidačný výpal. Materiál silno zrnitý. Farba črepu terakotová. Jadro materiálu na lome črepu do siva vypálené. Vnútorňa plocha pokrytá smolovitým čiernym povlakom. Ø ústia 8,9 cm, hr. 0,72 cm (tab. I: 1).
2. Okraj zvonovitej pokrievky. Okrajová plocha dovnútra rozšírená s ostrou hranou. Okrajová lišta prežliabnutá. Pokrievka vyhotovená na kruhu. Materiál plavený s prímiesou pyritu. Redukčný výpal. Farba črepu hnedá. Okraj do siva zadymený. Ø ústia 14,95 cm; hr. 0,4 cm (tab. II: 1).
3. Okraj zvonovitej pokrievky. Okrajová plocha dovnútra rozšírená s oblou hranou. Pokrievka vyhotovená na kruhu. Materiál plavený s prímiesou pyritu. Redukčný výpal. Farba črepu hnedá. Okraj do siva zadymený. Ø ústia 14,95 cm; hr. 0,37 cm (tab. II: 2).
4. Črep z okraja hrnca. Okraj zavinutý. Nádoba vyhotovená na kruhu. Oxidačný výpal. Materiál stredne zrnitý. Farba črepu terakotová. Jadro črepu na lome so siva vypálené. Okraj nádoby do čierne zadymený. Ø ústia 16,15 cm; hr. 0,25 cm (tab. II: 3).
5. Okraj hrncovitej nádoby. Neskorý tvar okružia na okraji. Nádoba je vyhotovená na kruhu. Oxidačný výpal. Materiál zrnitý. Farba črepu hnedá. Vnútorňa plocha pri okraji do čierne zadymená. Ø ústia 16,8 cm; hr. 0,3 cm (tab. II: 3).
6. Spodná časť nádoby. Nádoba je vyhotovená na kruhu. Dno zrezávané. Materiál zrnitý. Oxidačný výpal. Farba hnedá. Ø dna 10,25 cm; hr. 0,46 cm (tab. II: 5).

7. Rekonštruovateľný hrniec s uchom. Okraj lievikovitý. Na pleciach úzka vývalkovitá závitnica. Ploché, úzke ucho. Ucho je nalepované. Nádobu je vyhotovená na kruhu. Dno nádoby je vyhotovené na podsýpke. Materiál plavený. Farba črepu terakotová. Oxidačný výpal. Na vnútornej strane okraja bledohnedá glazúra. Zvyšná plocha neglazovaná s flakmi bledohnedej glazúry. Výška nádoby 16 cm; Ø ústia 13 cm; Ø dna 8,75 cm; hr. črepu 0,4 cm; výš. ucha 7,2 cm; š. ucha 1,65 cm (tab. I: 2).
8. Črep z okraja hrnca. Lievikovité ústie s plastickým pretláčaným pásom na okraji. Nádobu je vyhotovená na kruhu. Materiál plavený. Farba črepu terakotová. Oxidačný výpal. Vnútro zeleno glazované. Ø ústia 14,3 cm; hr. 0,32 cm (tab. III: 1).
9. Črep z okraja hrnca. Neskorý variant dohora vytiahnutého okraja s vnútorným prežliabnutím. Nádobu je vyhotovená na kruhu. Oxidačný výpal. Farba črepu terakotová. Materiál plavený. Povrch do čierne zadymený. Vnútro hnedo glazované s miernym presahom cez okraj. Ø ústia 16,9 cm; hr. 0,33 cm (tab. III: 2).
10. Črep z okraja hrnca. Okraj v podobe okružia s vnútorným prežliabnutím a s nevýrazným rebierkom na vonkajšej ploche. Nádobu je vyhotovená na kruhu. Oxidačný výpal. Materiál plavený. Farba črepu terakotová. Vnútro bledozeleno glazované s miernym presahom cez okrajovú lištu. Ø ústia 18,4 cm; hr. 0,31 cm (tab. III: 3).
11. Črep z okraja hrncovitej nádoby. Okraj v podobe okružia s konvexnou vnútornou plochou. Na podhrdlí štvorica tenkých horizontálnych žliabkov. Nádobu je vyhotovená na kruhu. Materiál slabozrnitý. Farba črepu béžová. Redukčný výpal. Vnútro zeleno glazované s presahom cez okraj. Na hrdle čierne príškvarky organickej hmoty. Ø ústia 15,9 cm; hr. 0,39 cm (tab. III: 4).
12. Črep z okraja hrnca. Zhrubnutý kalichovitý okraj. Nádobu je vyhotovená na kruhu. Oxidačný výpal. Materiál plavený. Farba črepu terakotová. Okrajová časť obojstranne zeleno glazovaná. Ø ústia 22,85 cm; hr. 0,39 cm (tab. III: 5).
13. Črep z okraja taniera. Jedná sa o neskorý tvar viazaný na engobovaný tovar ľudovej keramiky. Nádobu vyhotovená na kruhu. Oxidačný výpal. Materiál plavený. Farba črepu terakotová. Vnútro pomarančovo glazované. Vonkajšia strana okraj bielo maľovaná. Ø ústia 28,65 cm; hr. 0,29 cm (tab. III: 6).

2.2.Kovové a kamenné predmety

1. Železný kľúč. Vyhotovený z hranatej tyčinky. Úchytová časť zavinutá do slučky. Hrot kľúča roztepaný a vyhnutý. Dĺ. 11,55 cm; Ø slučky 2,6 cm; výš. háčika 2,7 cm (tab. IV: 1).
2. Esovitá spinka. Vyhotovená z medeného drôtu. Dĺ. 4,1 cm; Ø drôtu, 0,31 cm (tab. IV: 2)
3. Fragment slučkovitého kovania z voza. Železo (tab. IV. 3).
4. Železné hrotité, pásikové kovanie. Ukončené uškom z tordovaného drôtu. Dĺ. 16,4 cm, š. plechovej časti 2,1 cm; hr. 0,21 cm (tab. IV: 4)
5. Ovčí zvonec. Železný plech pokrytý meďou. Srdce sa nezachovalo. Výška 5,6 cm. Rozmery základne 4 cm x 2,1 cm. Výška uška 1,7 cm; š. uška 1,6 cm (tab. IV: 5).
6. Fragment železného noža s jedným ostrým a trňom. Trň má hranečné telo s obdĺžnikovitým prierezom. Dĺ. fragmentu 11,8 cm; max. š. čepele 1,4 cm; dĺ. trňa 4,7 cm (tab. IV: 6).
7. Železný pilník s trňom na prichytenie rukoväte. Čepeľ kosoštvorcového prierezu. Dĺ. 14 cm; š. strany 0,7 cm (tab. IV: 7)
8. Železný nôž s jedným ostrým. Jazykovitá rukoväť. Bez viditeľného odčlenenia čepele od rukoväti. Na rukoväti tri kruhové otvory pre prichytenie dreveného obloženia. V jednom otvore zachovaný železný nit. Celková dĺžka noža 25,8 cm; max. š. čepele 1,8 cm; max. š. rukoväte 1,8 cm (tab. IV: 8).
9. Železný ručne kovaný kyjovitý klinec. Sploštený. Hranené telo s obdĺžnikovitým prierezom. Dĺ. 7,12 cm; š. 0,85 cm; hr. 0,5 cm. (tab. V: 1).
10. Železný ručne kovaný zvitkovitý klinec. Úzke telo s tenko vykovanou hlavicou do tvaru lievika. Dĺ. 4,1 cm; š. hlavice 0,8 cm; hr. nôžky 1,7 cm. (tab. V: 2).
11. Železný ručne kovaný kladivkovitý klinec. Hranené telo s obdĺžnikovitým prierezom. Dĺ. 11,76 cm; dĺ. hlavičky 1,7 cm; š. 1,2 cm; hr. 0,55 cm. (tab. V: 3).
12. Železný ručne kovaný kladivkovitý klinec. Hranené telo s obdĺžnikovitým prierezom. Dĺ. 9,7 cm; dĺ. hlavičky 1,72 cm; š. 1 cm; hr. 0,38 cm. (tab. V: 4).
13. Železný ručne kovaný kladivkovitý klinec. Hranené telo s obdĺžnikovitým prierezom. Dĺ. 7 cm; dĺ. hlavičky 1,9 cm; š. 0,85 cm; hr. 0,35 cm. (tab. V: 5).

14. Železný ručne kovaný kliniec s nepravidelnou kruhovitou hlavičkou. Hranené telo s obdĺžnikovitým prierezom. Dĺ. 10,1 cm; dĺ. hlavičky 1,8 cm; š. 0,9 cm; hr. 0,39 cm. (tab. V: 6).
15. Železný ručne kovaný kliniec s nepravidelnou kruhovitou hlavičkou. Hranené telo s obdĺžnikovitým prierezom. Dĺ. 6,4 cm; dĺ. hlavičky 2,1 cm; š. 0,85 cm; hr. 0,45 cm. (tab. V: 7).
16. Železná motyka. Výrazne olámané hrany. Lichobežníkovitá násada. Dĺ. čepele 8,7 cm; š. čepele 7,2 cm; hr. čepele 0,45 cm. Dĺ. násady 4,6 cm; š. násady 3,6 cm; výš. násady 3,3 cm (tab. V: 8).
17. Právě rameno konskej podkovy. Rameno podkovy sa smerom od ozubu k oblúku rozširuje. V mieste oblúku je podkova zúžená. Ozub šikmo nadol zahnutý. Na ramene tri obdĺžnikové otvory pre podkováky. Dĺ. podkovy 11,6 cm; max. š. ramena 3,15 cm; hr. podkovy, 0,48 cm (tab. V: 9).
18. Silicitové kresacie kamienky (tab. IV: 9 - 11).
19. Olovené guľky do palnej zbrane (tab. IV: 12 – 13).

3. Vyhodnotenie nálezov

Ako sme už vyššie spomenuli medzi archeologickými nálezmi mala najväčšie zastúpenie keramika. Tú môžeme rozdeliť do dvoch základných chronologických skupín na keramiku novovekú a stredovekú. V jednom prípade máme doložený fragment pravekej keramiky.

Zrejme so stredovekými počiatkami využívania nami odkrytej cesty súvisia nálezy zo štrkovito piesčitej vrstvy (S.j.1001) zo sond 1/2012 a 2/2012. Predovšetkým sa jedná o spodné časti dvoch nádob vyhotovených z veľmi nekvalitného piesčitého materiálu (tab. II: 5). Keramika je výrazne omytá, čo môže poukazovať na fakt, že bola veľmi dlhý čas vystavená nepriazni počasia. Celkový vzhľad fragmentov pripomína predkolonizačnú keramiku 1. polovice 13.storočia³, vyrastajúcu z domácich slovanských tradícií. Okrem fragmentov dna sa získali aj črepy z tiel nádob zdobených jednoduchou rytou líniou alebo dvojicou línií. Aj keď sa jedná len o veľmi malé fragmenty, keramiku predbežne datujeme do obdobia 13. – 14.storočia. O niečo mladší horizont reprezentujú nálezy hrncovitej nádoby s okružím (tab. II: 4), črep z okraja nádoby

³ Materiálovo podobná keramika sa objavuje v nálezoch z Pustého Hradu vo Zvolene vo vrstvách datovaných do 13. storočia.

so zavinitým okrajom (tab. II: 3). Telo nádob z mladšieho obdobia je zdobené vývalkovitou alebo schodovite profilovanou závitnicou. Okrem hrncov máme doložené aj zvonovité pokrievky s viac či menej rozšírenou spodnou hranou okrajovej lišty (tab. II: 1 - 2). Ide o materiál, ktorý je v okolitých mestských centrách (Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Kremnica)⁴, ale aj banských areáloch (Špania Dolina – Piesky, Staré Hory)⁵, typický pre 14. – 16. storočie. Do uvedeného obdobia by aj spadal nález denárovej razby Jána II. Aragónskeho (obr. 3: 1). Za významný, aj keď pravda ojedinelý nález z tejto vrstvy považujeme fragment bombovitej nádoby s výrazne dovnútra zatiahnutým okrajom (tab. I: 1). Keramika je vyhotovená v ruke, z nekvalitného materiálu, oxidačne vypálená. Tento typ nádob sa objavuje predovšetkým v strednej dobe laténskej, v období predpúchovského stupňa (Lt B2 - Lt C2)⁶, no na niektorých lokalitách pretrváva až do prelomu letopočtov⁷. Z tejto vrstvy pochádza aj malá medená esovitá sponka (tab. IV: 2). Podobné sponky, ibaže v omnoho dokonalejšom prevedení sa objavujú od neskorej doby rímskej, s vrcholom výskytu v dobe sťahovania národov.⁸ Je však pravdepodobné, že mohli pretrvať až do stredoveku. V nálezoch súčastí krojov zo Slovenska sa však neobjavujú.

Nálezy novovekej keramiky pochádzajú predovšetkým z povrchovej vrstvy lesného humusu. Z tvarovej škály máme zastúpené hrnce, džbány a tanierne resp. plytké misy. Z jednotlivých fragmentov sa

⁴ HOŠŠO, J.: Výsledky historicko – archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, *Historica* XXXIX – XL, 1989, s. 249-294. LABUDA, J.: Materiálna kultúra z výskumu Kammerhofu v Banskej Štiavnici. In: *Slovenská archeológia* 40, 1992, s. 135-163. HANULIAK, M. – HOŠŠO, J. – HUNKA, J.: Najvýznamnejšie poznatky z výskumu banskoštiavnického dominikánskeho kláštora. In: *Slovenská Archeológia* 44, 1996, s. 307-326. MÁCELOVÁ, M.: Požiarom zaniknutý zrubový objekt z 15. storočia v Banskej Bystrici. In: *Archaeologia historica* 21, 1996, s. 421-426. MÁCELOVÁ, M.: Výskumy v historickom jadre Banskej Bystrice. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995*. Nitra 1997, s. 128-130.

⁵ TOČÍK, A. – BUBLOVÁ, H.: Príspevok k výskumu zaniknutej fažby medi na Slovensku. In: *Študijné zvesti AÚ SAV* 21, 1985, s. 100-103, obr. 30-33. KVIETOK, M.: Dva stredoveké keramické súbory zo Starých Hôr (okr. Banská Bystrica). In: *Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia, CVI*, 2012, s. 221-231.

⁶ PIETA, K.: *Die Puchov Kultur*. Nira 1982, s. 98; Abb. 10.

⁷ PIETA, K.: *Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska*. Nitra 2008, obr. 91: 3.

⁸ DROBERJAR, E.: *Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě*. Praha 2002.

podarilo zrekonštruovať profil jednej hrncovitej nádoby (tab. I: 2). Tú by sme mohli zaradiť spolu s fragmentmi nádob s okružím (tab. III: 4), či dohora vyťahnutým okrajom (tab. III: 2 - 3), do staršieho horizontu novovekej keramiky. Pri tejto keramike už dominuje glazúra, aj keď iba na vnútornom povrchu s nepatrným presahom cez okraj. Obdobie nástupu glazovaného riadu v oblasti banských miest kladieme do prelomu 15. – 16. stor. V Kremnici sa od 16. stor. vyskytuje keramika s bielym črepom spolu s tehlovočerveným črepom.⁹ Spoločný výskyt týchto skupín je doložený aj v sedle Glezúr. O niečo mladšiu etapu reprezentujú fragmenty glazovaných tanierov (tab. III: 5 – 6) a okraj nádoby s plastickým pretláčaným pásom (tab. III: 1). Na základe analogických nálezov napr. z priestoru cisterny a nádvorí na hrade Šášov,¹⁰ Nitry – Mostnej ulice,¹¹ Rimavskej Soboty¹² ale aj nálezu výplatnej známky Ferdinanda II (obr. 3: 2), môžeme skupinu novovekej keramiky rámcovo datovať do obdobia 17. storočia.

Z okolia výskumu pochádza aj menšia kolekcia kovových predmetov získaná zberom za pomoci detektoru kovov. V rámci nej sú zastúpené najmä nástroje. Okrem nich máme doložené klince, súčasti voza, ovčie zvonce a rôzne kovania neurčitej funkcie.

Z nástrojov máme zastúpené dva nože. V prvom prípade sa jedná o fragment noža s dlhým trňom pre násadu (tab. IV: 6). V druhom prípade máme doložený o kompletný nôž bez odsadenej čepele s jazykovitou rukoväťou a so zvyškami nitov pre pripevnenie dreveného alebo kosteného obloženia (tab. IV: 8). Nože s jazykovitou rukoväťou sa zvyknú pokladať za mladšie. Na lokalitách zo 14. a 15. stor. (napr. Mstěníce, Nemešany –Zalužany, Bratislava – západné suburbium

⁹ HOŠŠO, J.: Osídlenie Kremnice a okolia vo svetle archeologických nálezov. In: NOVÁK, J. (ed.): Kremnica. Martin 1992, s. 35.

¹⁰ HOŠŠO, J.: Archeologický výskum hradu Šášov. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica XLII, 1996, s. 44, obr.10.

¹¹ BŘEZINOVÁ, G. – SAMUEL, M. a kol. : Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre. Nitra 2007, s. 55, 66-67; obr. 76, 83-84.

¹² BOTOŠ, A. : Novoveká studňa z Rimavskej Soboty. In: Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia, CVI, 2012, s. 235-249.

a pod.) prevažujú predovšetkým exempláre s jazykovitou rukoväťou.¹³ Naproti tomu na lokalitách z 13. resp. prelomu 13. a 14. stor.¹⁴ sa stretávame výhradne s nožmi s tŕňom. Formovanie rukoväte je teda znak chronologický. Nami nájdené exempláre by sme mohli rámcovo datovať do obdobia 14. – 15. storočia. Okrem nožov bola nájdená aj menšia plochá motyka. Nami nájdený exemplár je výrazne opotrebovaný. Tento typ náradia sa objavuje najneskôr od 12. storočia.¹⁵ Objavuje sa tak na lokalitách z 13. storočia,¹⁶ ako aj na lokalitách zo 14. – 15. storočia.¹⁷ Jej vyobrazenie nachádzame aj v diele G. Agricolu.¹⁸ Z blízkeho okolia nachádzame analogické nálezy v materiály z Malachovskej doliny, kde sa najneskôr od 2. pol. 14. storočia získavala ortuť.¹⁹

K bežným domácim nástrojom patril aj pilník na drevo so štvorcovým prierezom. Nami nájdený exemplár radíme skôr do mladších období novoveku (18. – 20. stor.).

K súčasťou voza sa zvykne priradovať fragment sľučkovitého kovania. Tvarovo zhodné kovania sa objavujú v nezmenenej podobe, prakticky už od mladšej doby železnej²⁰ V prípade nálezov analogických predmetov na stredovekých lokalitách sa však hovorí o ich zabezpečovacej funkcii dverí a okien.²¹ To by mohlo poukazovať na prítomnosť drevenej stavby v sedle. Podporoval by to aj fakt, že sme v okolí výskumu našli aj

¹³ NEKUDA, V.: Mstěnice. Zaniklá středověká ves. Hrádek - tvrz – dvůr- předsunutá opevnění. Brno 1985, s.159. POLLA, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava 1962, s.105. POLLA, B. Bratislava. Západné suburbium. Košice 1979, s. 206-207.

¹⁴ HUML, V. Zaniklá tvrz Semonice. In: Fontes Musei Reginaehradensis. Supplementum II. Hradec Králové 1967, Tab.V: 9-16. RICHTER, M.: Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera. Praha 1982, s.157.

¹⁵ NOVOTNÝ, B.: Archeologický výskum hradu „Rokyten“ na Moravě z 11. – 12. stol., jeho hradský obvod a románský dvorec Řeznovice. In Archaeologia Historica, 6, 1981, s. 231, obr.10: 12.

¹⁶ RICHTER, M.:Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera, s. 167.

¹⁷ SLIVKA, M.: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. In. Historica Carpatica, 12, 1981, s. 220. NEKUDA, V.: Mstěnice. Zaniklá středověká ves, s. 156

¹⁸ AGRICOLA, G.: De re metallica libri XII. Basel 1556. Použitý preklad: Ježek., B., Hummel, J.: Dvanáct knih o hornictví a hutnictví. Praha 1933.

¹⁹ KVIETOK, M. – FERENC, Š.: Prieskum na výskytoch Hg-As mineralizácie v oblasti Malachova a Králik. In: Labuda, J. (ed.): Argenti fodina 2011. Zborník prednášok. Banská Štiavnica, 2011, Tab.I:1, Tab.III:4.

²⁰ PIETA, K.: Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska. Nitra 2008, obr.41: 3.

²¹ NEKUDA, V.: Mstěnice. Zaniklá středověká ves, s. 152-154.

väčší počet klinec resp. ich fragmentov. Ide o ručne kované, hranené exempláre, ktoré sa nachádzajú prakticky na každom významnejšom stredovekom či novovekom nálezisku.

V jednom prípade máme doložený jednoduchý železný kľúč. Oproti súborom kľúčov z významných nálezísk z obdobia vrcholného a neskorého stredoveku²², pôsobí nami nájdený exemplár dosť archaicky. Svojím vzhľadom pripomína skôr kľúče, ktoré sa vyskytujú v Čechách už v období 10. – 11. storočia.²³

Pohyb hospodárskych zvierat cez sedlo nám dokladá nález mosadzného ovčieho zvonca. Tento typ zvoncov sa bez výraznejšej tvarovej obmeny vyskytuje, tak ako to dokladajú nálezy z lokality Preslav, už od 10 storočia.²⁴ S podkúvaním súvisí nález fragmentu konskej podkovy. Jedná sa o typ podkovy s mierne zúženým oblúkom. Nálezy týchto podkov sa objavujú už od prelomu 14 a 15. storočia tak v mestskom²⁵ ako aj vidieckom prostredí.²⁶

Osobitým predmetom je železné pásikové kovanie, ukončené uškom z tordovaného drôtu, pomocou ktorého sa predmet zrejme upevňoval na opasok. Jeho funkcia nám zostáva zatiaľ utajená, no tvarovo podobné ukončenie, aj keď nie tordované, sa objavuje pri železnej rašpli z Gajár, ktorá je datovaná do 8. storočia.²⁷ Ďalším predmetom s podobným ukončením je veľký plochý kľúč, pochádzajúci z hromadného nález železných predmetov na keltskom hradisku Pohanská pri Plaveckom Mikuláši. Ani tu však uško nie je tordované.²⁸ Zo

²² HUML, V. Zaniklá tvrz Semonice, Tab.VI: 3, 4, 7. POLLA, B. Bratislava. Západné suburbium, obr. 107:6, 8, 9. NEKUDA, V.: Mstěnice. Zaniklá středověká ves, s. 156-157. POLLA, B. Košice – Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Košice 1986, Tab.XX:1-3. BELCREDI, L. Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi. Brno 2006, TAB. XXXIII - XXXIV.

²³ BERANOVÁ, M. – LUTOVSKÝ, M.: Slované v Čechách. Archeologie 6. – 12. století. Praha 2009, s. 288, obr. 318.

²⁴ BERANOVÁ, M.: Zemědělství starých Slovanů. Praha 1980, s. 285.

²⁵ POLLA, B. Bratislava. Západné suburbium, s. 199; obr. 104: 2.

²⁶ POLLA, B.: Středověká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany), s. 136, obr. 106: 24.

²⁷ BIALEKOVÁ, D.: Dávne slovenské kováčstvo. Bratislava 1981, obr. 36.

²⁸ PAULÍK, J.: Keltské hradisko Pohanská pri Plaveckom Mikuláši. Bratislava 1976, s.32, Tab.LII:16. PIETA, K.: Keltské osídlenie Slovenska, s.242; obr. 116: 14,16.

stredovekého prostredia máme podobné ukončenie v materiály z Nemešian . Zalužian.²⁹

Na výskyt a používanie palných zbraní v priestore výskumu poukazujú silicitové úštepky a olovené guľky. Nálezy silicitových úštepov priradujeme k mechanizmom kresadlových zámkov. Datovanie zbraní, ku ktorým patrili, čisto na základe úštepov je nemožné, no palné zbrane s kresadlovým zámkom sa objavujú už od 16. storočia. Ich hlavný výskyt nastáva až v 2.pol.17. a v 18. storočí.³⁰ V súvislosti s použitím zbraní v tejto oblasti by sme mohli uvažovať, okrem iného, aj s pohybom vzbúrených baníkov protestantského vyznania, ktorí v roku 1673 obsadili na Španej Doline školu a kostol. Po vyslaní vojska cisárom do Španej Doliny sa baníci opevnili na cintoríne. Po krátkom boji sa však stiahli do okolitých lesov.³¹

4.Záver

Predovšetkým za závažný považujeme výskyt, aj keď sporadický, artefaktov z obdobia praveku (dýka, fragment pravekej keramiky). Dospiaľ boli z oblasti Pieskov hlásené praveké nálezy iba z priestoru sedla medzi dolinou Richtárová a Zelená.³² Nami uvedené nálezy však poukazujú na pohyb pravekých populácií aj po južnom okraji areálu na Pieskoch. Sedlo Glezúr sa nachádza bližšie k areálom s dokladmi pravekého, protohistorického a ranostredovekého osídlenia (Baláže – Hrádok, Priečod, Nemce – Hrádok, Senica). Predpokladáme preto, že do oblasti výskytov rúd v špaňodolinsko-starohorskom revíry, prichádzali prospektori cez rázcestie Malý Šturec a to buď v smere od Šachtíček resp. od Žiarov. Od rázcestia Malý Šturec mohli pokračovať západným smerom po hrebeni sedla Glezúr a postupne zostupovať k ložiskovej oblasti na Pieskoch. Kopec Žiare musel byť významným orientačným

²⁹ POLLA, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany), s. 137, obr.107: 5 – 6.

³⁰ LUGS, J. Střelci a Čarostřelci. Praha 1973, s. 17- 18. LETOŠNÍKOVÁ, L. Lovecké zbrane v Čechách. Praha 1980.

³¹ JAKAB, Z. : Vzbura Špaňodolinských baníkov a ich omilostenie. In: Z histórie medenodolného baníctva v banskobystričskom regióne. Zborník prednášok zo seminára. Špania dolina 2005, s. 50.

³² TOČÍK, A. – BUBLOVÁ, H: Príspevok k výskumu zaniknutej ťažby medi na Slovensku, s. 49, obr. 2. P.ŽEBRÁK: Výsledky dosavadného výskumu pravěkého hornictví na území Slovenska. In: Vlastivědný zborník Podbrdská, 38-39, 1987, 257-267.

bodom v krajine. Zmieňuje sa už v roku 1263 ako hraničný bod pri vymedzovaní donácie banskobystrickému richtárovi Ondrejovi.³³

Spomenutá trasa musela byť využívaná dovtedy pokiaľ sa neusadili ľudia v mieste Španej Doliny. Podľa nášho názoru miestom, ktoré bolo najpríhodnejšie pre prvé obydlia bol ostroh a plošina severne od dnešného kostola Premenenia Pána, vkliesnená medzi údolie Banského potoka a jeho pravého bezmenného prítoku. Tvar ostrohu, možno ešte aj dnes dobre vidieť najmä na jar z priestoru výsypiek zo šachty Maximilián severovýchodne od obce. Samozrejme jedná sa len o pracovnú hypotézu, ktorú bude v blízkej budúcnosti nutné overiť archeologickým výskumom. Charakter terasového sídliska majú zrejme aj najstaršie osady v dolinách Haliar a Richtárová. Podobná osada vzniká v 1. pol.13. storočia napr. na ostrohu nad sútokom Sázavy a Vltavy.³⁴ Ďalším príkladom ostrožnej osady z 13. storočia je Radkov na Moravskotřebovsku.³⁵ Do tohto obdobia by sme mohli zaradiť aj najstaršie nami získané stredoveké keramické exempláre. Bol by to prvý dôkaz o prepojení dolín Banského potoka a Zelenej doliny už v 13. storočí. V tomto sa teda zrejme začala využívať aj nami dokumentovaná cesta. Jej priebeh v intraviláne Španej Doliny dodnes kopíruje asfaltová cesta, ktorá smeruje od kostola k šachte Maximilián. Odtiaľ smeruje východným smerom a po niekoľkých desiatkach metrov sa zatáča na sever do prudkého kopca. Práve výrazné prevýšenie zrejme neumožňovalo aby sa po tejto ceste prepravovala ruda vo väčších množstvách. Cesta skôr slúžila ako pomocné logistické a hlavne najkratšie spojenie medzi osadou Piesky a Špaňou Dolinou. Intenzita využívania bola vyššia skôr v staršom období 13. – 16. storočia. V tom čase bolo sedlo zrejme aj odlesnené. Poukazuje na to štruktúra vrstvy so stredovekými nálezmi, ktorej hlavnú zložku tvorí erodované podložie. To v tom čase nebolo prikryté žiadnou pôdou a intenzívnym využívaním prechodu najmä povozmi, dochádzalo k jeho postupnému rozomielaniu a drveniu. V období 17 a 18. storočia priestor zrejme zarastá lesom a tvorí sa tu lesná humusovitá pôda. Úpadok vyu-

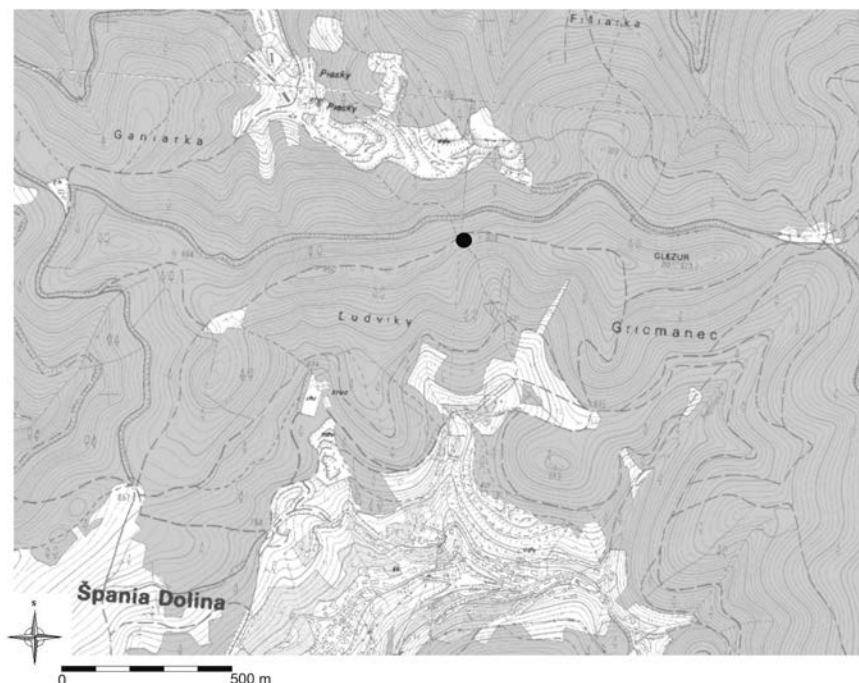
³³ MATULAY, C. (ed.): Mesto Banská Bytrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536, I. Bratislava 1980, č.8.

³⁴ RICHTER, M., Hradištko u Davle. Městečko ostrovského klášteřa. Praha 1982.

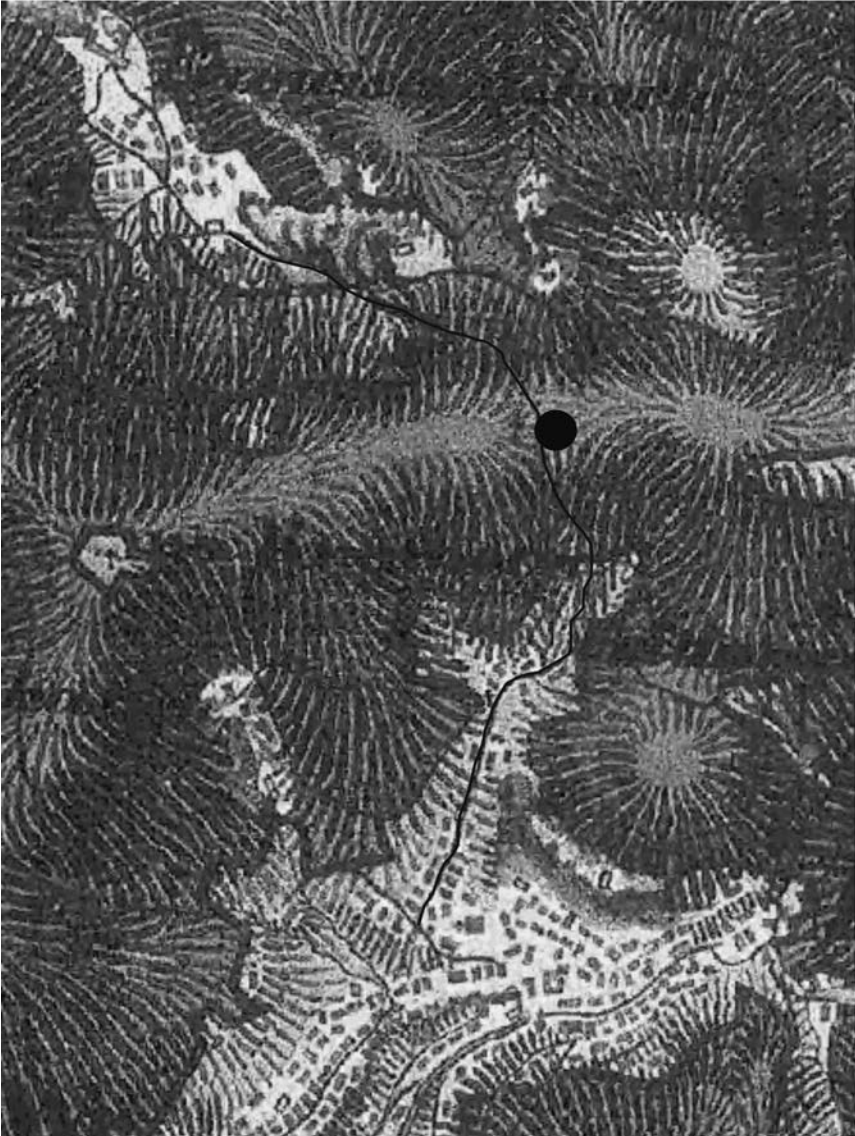
³⁵ UNGER, J.: Archeologie středověku. Odraz života lidí v archeologických pramenech. Hradec Králové 2008, s. 29, obr. 42.

žívania cesty by sme mohli rámcovo datovať do 18. – 19. storočia. Vtedy zrejme dochádza k zasypaniu úvozu v mieste jeho prechodu cez sedlo a budovaniu cesty po hrebeni v smere východ – západ.

Predložené výsledky archeologického výskumu v sedle Glezúr, potvrdzujú náš predpoklad, že podrobný povrchový prieskum a mapovanie, môže výraznou mierou dopomôcť k pochopeniu utvárania sídliskových štruktúr v montánnej krajine špaňodolinsko-starohorského banského revíru, pričom následná archeologická sondáž zase pomáha k presnejšiemu datovaniu jednotlivých antropogénnych prvkov akými sú napríklad komunikácie.

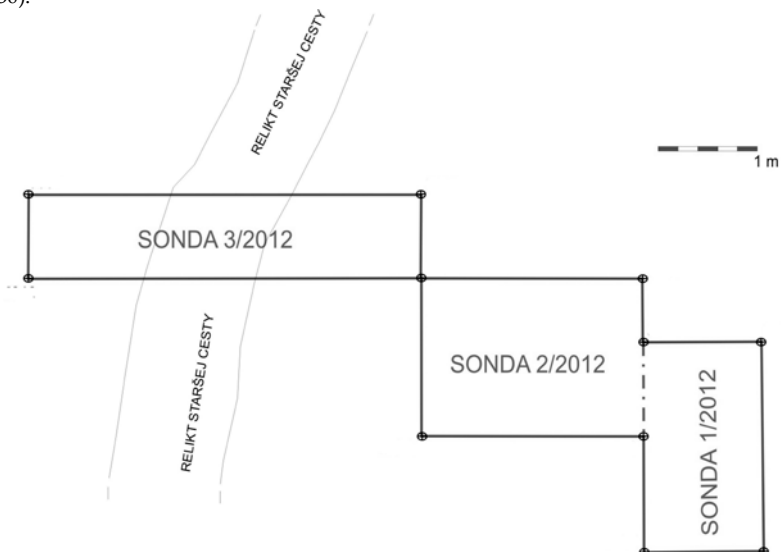
Obr. 1: Lokalizácia výskumu na súčasnej mape.

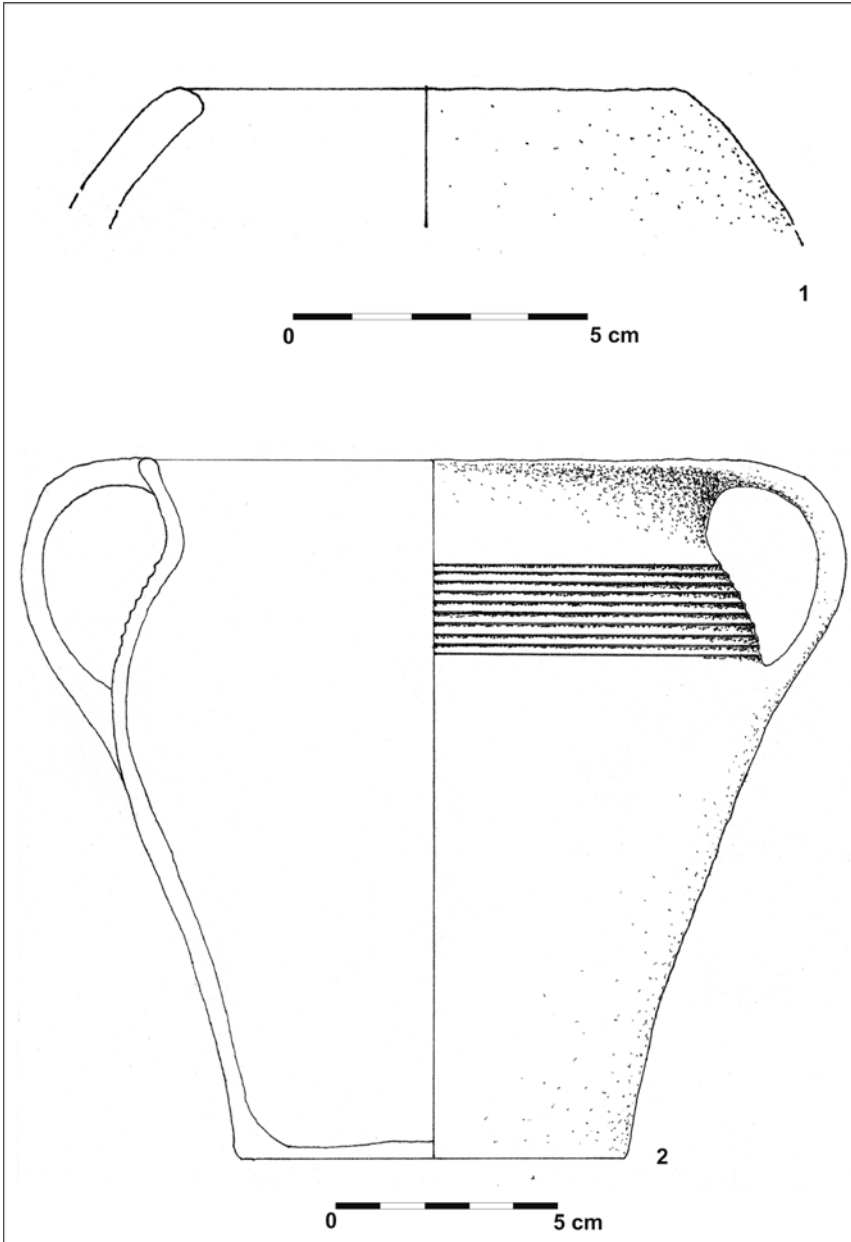
Obr. 2: Lokalizácia výskumu na mapovom liste II. vojenského mapovania z roku 1823 (zdroj: A második katonai felmérés. DVD. Budapest 2005)

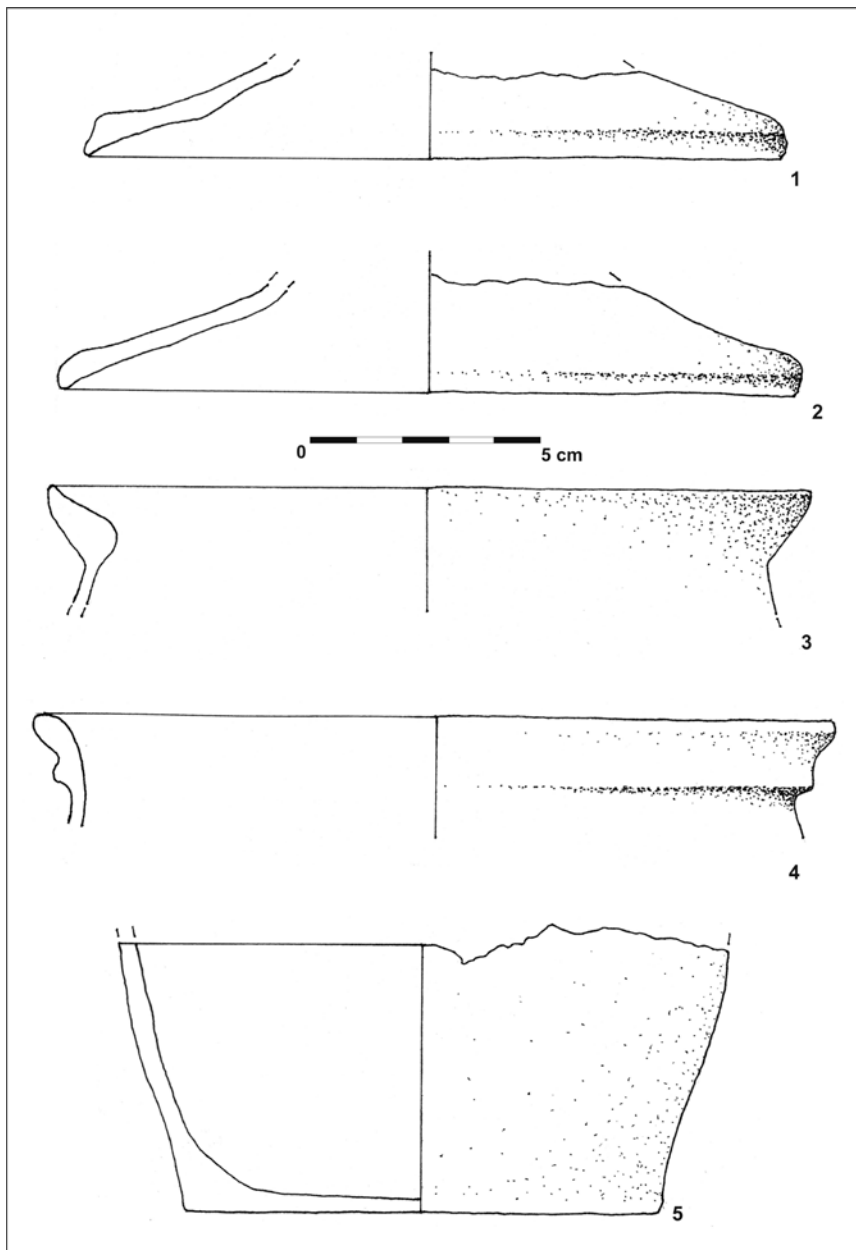
Obr. 3: 1 – denár Jána II. Aragónskeho (1458 – 1479); 2 – výplatná známka Ferdinanda II. (1630).

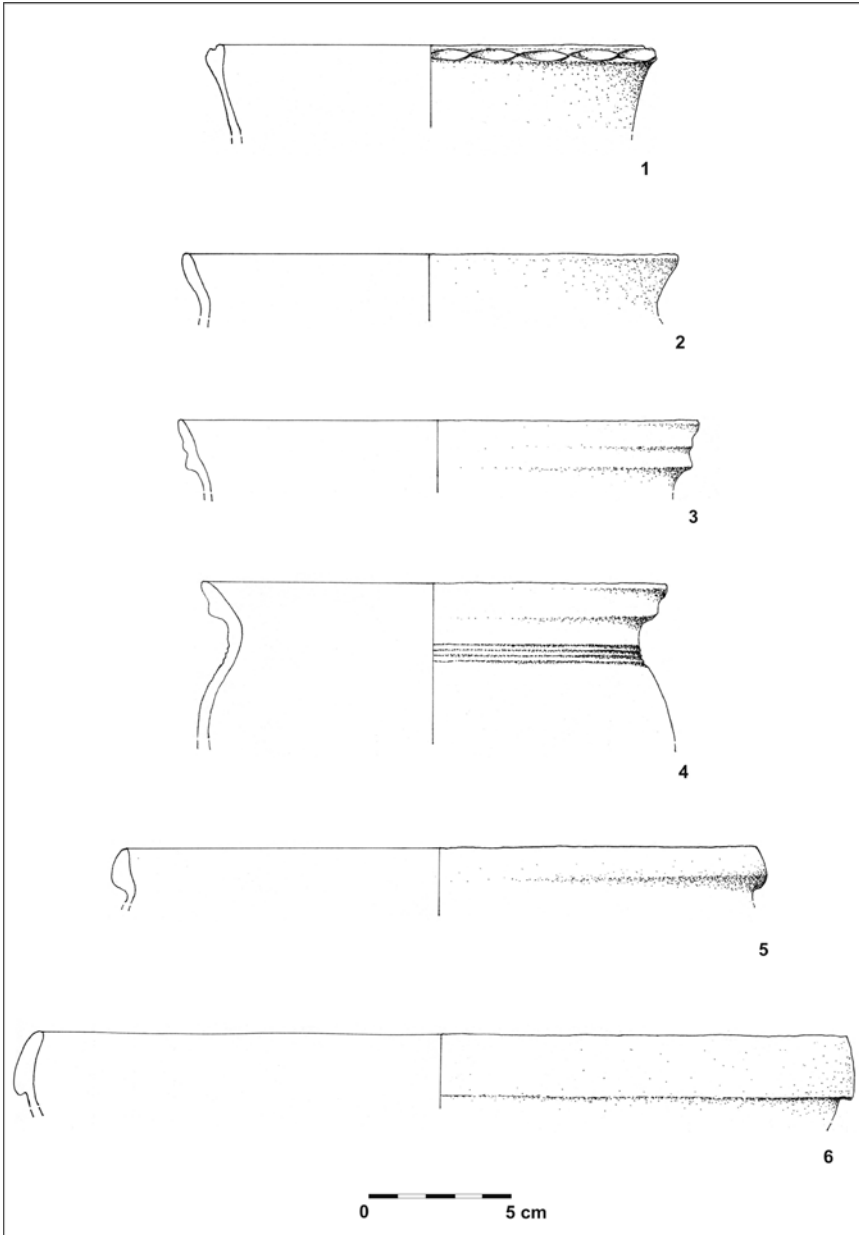
Obr.4: Pôdorys sondáže archeologického výskumu.

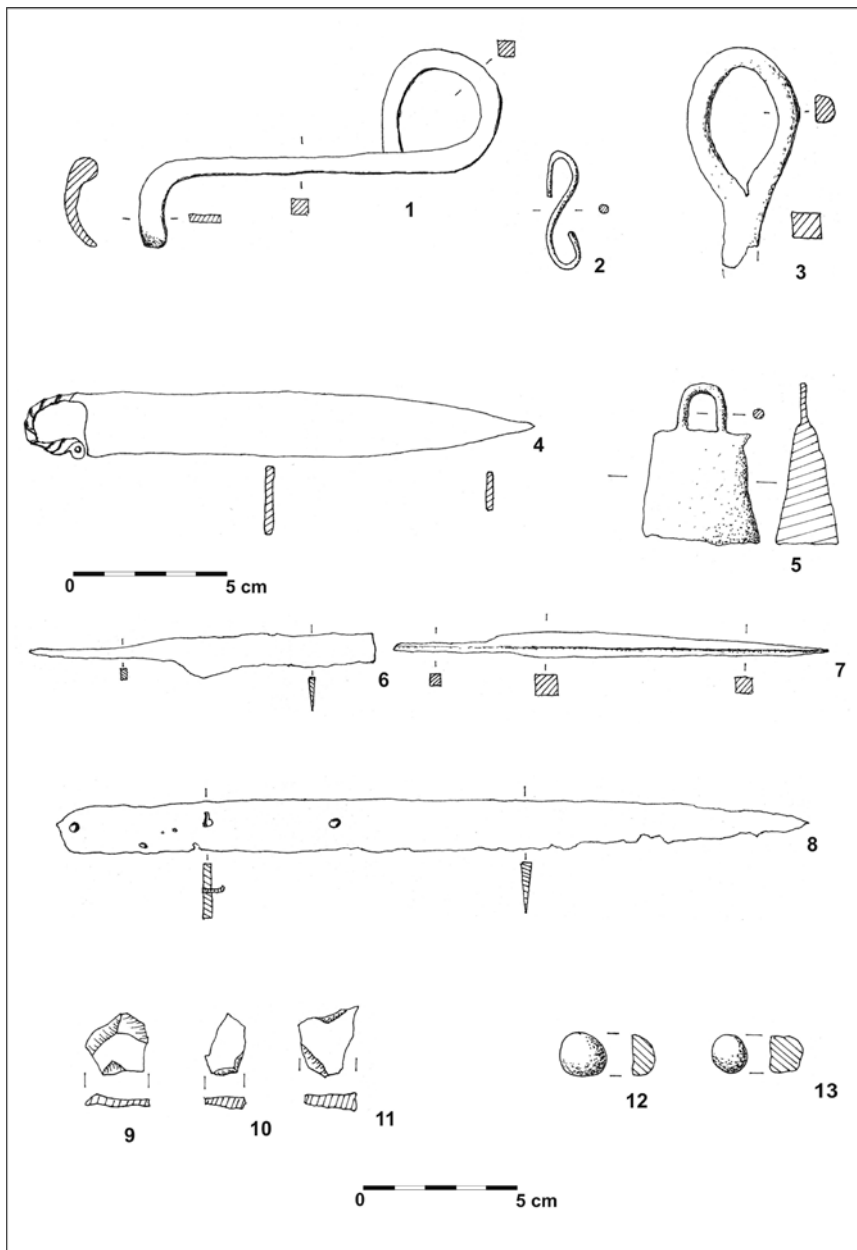
Tab. I: 1 - fragment pravekej keramiky; 2 - rekonštrukcia hrnca zo 16 . -17. storočia.

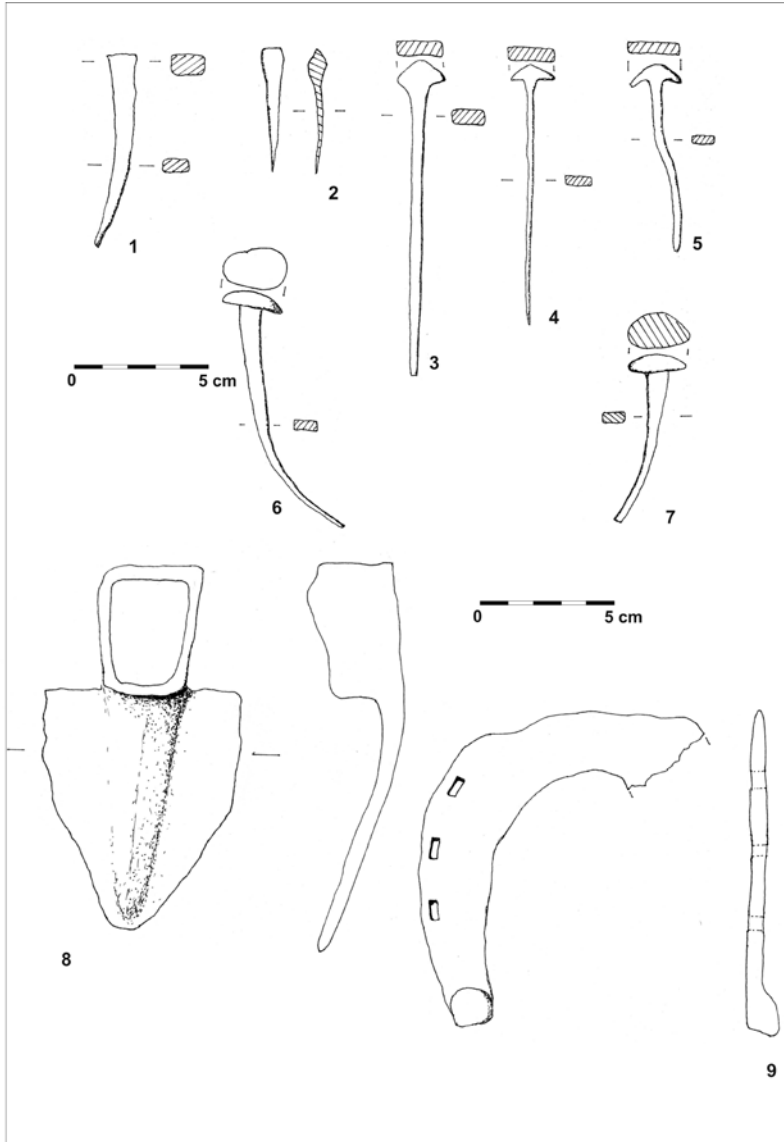
Tab. II: Výber stredovekej keramiky.

Tab. III: Výber novovekej keramiky.

Tab. IV: Výber kovových nálezov a kresacie kamienky.

Tab. V: Výber kovových nálezov.

Summary

The report about archaeological research on site Glezur near village Špania Dolina

The aim of the article is to inform archaeologists and historians about results of excavations, which was realized in summer 2012 on site Glezur near village Špania Dolina. This archaeological research was a part of long-time project tended on understanding of material culture of mining populations in space of upper Gran from the ancient times to early Modern Age. During the excavation was documented old route and eastwards from it was found the stratigraphy of two layers from Middle and Modern Age. Among finds dominated pottery and iron tools. The oldest find represented ancient potsherd dated to the middle Laténe or early Roman Period. Among pottery we found two artefacts from the bottoms of vessels that we can date to the 1st half of 13th century. We also have small collection of the pottery that we can date to 14th – 16th century. Modern Age pottery represented fragments of jugs, bowls and pots dated to 17th century. Among iron tools we have two knives, key, rasp, horseshoe, sheep bell, iron parts of wagons and many nails. We can date these artefacts from 15th to 18th century. We suggest that documented route was for the first time used in 13th century when the first people settled in Špania Dolina. The highest point of using this route was in 14th to 16th century. The use of this route terminates in 18th or 19th century.

Mstěnice – válečná epizoda z druhé husitské války roku 1468

JOSEF UNGER

Ústav antropologie, Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Když jsem byl vyzván přispět článkem do časopisu, jehož jedno číslo bude věnováno životnímu jubileu Marty Mácelové, byl jsem na rozpacích a to ne v tom smyslu zda něco napsat, nebo ne, ale co napsat. Marta Mácelová se kromě mnoha článků zaměřených na střední Slovensko věnovala problematice kachlů a želez, ale k této problematice jsem neměl žádné vhodné téma. Nakonec jsem vzpomněl na téma, které mě již několik let zajímá a to na problematiku zániku vsi Mstěnice na Moravě. Vzhledem k tomu, že jubilentka v rámci různých konferencí toto místo navštívila a že téma se dotýká vztahu mezi Moravou a Uhry v 15. stol., byť tyto vztahy byly ne zcela jednoznačné, zvolil jsem nakonec toto téma.

Archeologický výzkum zaniklé středověké vsi Mstěnice, vedený mým učitelem Vladimírem Nekudou, přinesl mnoho základních poznatků k objasnění života na vesnici od 12. do 15. stol. Výsledky výzkumu jsou dostatečně známy z celé řady publikací. Zánik vesnice byl na základě svědectví písemných pramenů i archeologického výzkumu celkem bez problému spojován s tažením Matyáše Korvína proti Třebíči roku 1468.¹ Objevená situace a nálezy však umožňují pokus o širší interpretaci situace související se zánikem vsi Mstěnice.

Při archeologickém výzkumu byly v Mstěnicích prozkoumány také pozůstatky čtyř opevněných lokalit, přičemž jedna – hrádek je celkem spolehlivě datována do 13. stol. a kamenná tvrz, která hrádek nahradila, sloužila jako panské sídlo ve 14. a 15. stol. (Obr. 1). Kromě toho ve výšinné poloze nad tvrzí bylo vybudováno větší opevnění ryze obraného charakteru (Obr. 2) a další menší opevnění, rovněž obraného charakteru, bylo vybudováno asi 100 m jižně v místě kontrolující přístup do vsi od jihu (Obr. 3). Vladimír Nekuda dával obě drobná opevnění do

¹ NEKUDA, V.: Mstěnice 1. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění, Brno 1985.

souvislosti s lapkovskou činností držitelů vesnice i tvrze, kteří museli lépe zajistit na počátku 15. stol. svoji bezpečnost.² Tato interpretace je přejímána i další literaturou.³ Miroslav Plaček sice nevyklučuje datování nálezů z předsunutých opevnění do mladší doby než přelom 14. a 15. stol, ale se zřízením těchto opevněných lokalit počítá opět v souvislosti s lapkovstvím na počátku 15. stol.⁴ Z obou pevnůstek pochází archeologické nálezy, které mají svoje analogie kolem poloviny 15. stol., ať se již jedná o keramiku, tvary i zdobení podobnou nálezům z pevnůstek zbudovaných při obléhání Nového hradu u Adamova v letech 1469 až 1470, tak i zdobenou šipku.⁵ Je velmi pravděpodobné, že pevnůstky jsou současné a na druhé straně je velmi nepravděpodobné, že by zeman, příživující se lapkovstvím na počátku 15. stol., měl síly a prostředky k tomu, aby zajistil svoje sídlo pevnůstkami s posádkou.

Archeologické prameny sice neumožňují přesnější datování než dobu kolem poloviny 15. stol., ale vzhledem k tomu, že válečné události, zvláště z počátku takzvané druhé husitské války, se tohoto území podstatně dotkly, je souvislost vojenských zařízení ve Mstěnicích s nimi velmi pravděpodobná. Další otázkou je zda se jednalo o pevnůstky oblehatelské související s dobýváním mstěnické tvrze, nebo o zařízení, které mělo jako předsunuté opevnění zajistit z hlediska obranyschopnosti mstěnickou tvrz. Podobné obranné zařízení bylo zjištěno a archeologicky zkoumáno také v Rakousku, které sice nebylo interpretováno jako krátkodobé vojenské zařízení,⁶ ale vzhledem k tomu, že na přelomu roku 1467 a 1468 a potom v letech 1477 až 1486 v této oblasti operovala jak česká, tak i uherská vojska, jeví se ztotožnění tohoto zařízení

² NEKUDA, V.: 1985, op. cit.

³ NEKUDA, J. - UNGER, J.: Hrádky a tvrze na Moravě, Brno 1981, 205-210; SAMEK, B.: Umělecké památky Moravy a Slezska I, A-I, Praha 1994, 565.

⁴ PLAČEK, M.: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí, Praha 2001, 413-414.

⁵ KONEČNÝ, L. – MERTA, J.: Zjišťovací průzkum středověkých fortifikací v okolí Nového hradu u Adamova, *Archaeologia historica* 1, 1976, 246-249; NEKUDA, R. – DOLEŽAL, P. – VESELÝ, P.: Zdobený hrot střely do kuše ze Mstěnic, *Ve službách archeologie* 2, 2007, 171-179; MĚCHUROVÁ, Z.: Honosně zdobená šipka do kuše z Kroměříže, *Acta Mus. Moraviae, Sci. soc. XCIV*, 2009, 125-131.

⁶ EIBNER, A.: Der „Tabor“, eine mittelalterliche Wehranlage in Gars am Kamp/ Niederösterreich. Vorbericht über die Grabung, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 1, 1973, 111-121.

s akcemi této doby více než pravděpodobné.⁷ Zdánlivým problémem by mohlo být dendrochronologické datování dřeva z palisádového žlabu v pevnůstce a dřeva z tvrze, u něhož letokruhy o 13 let přesahují letokruhy z pevnůstky a podle toho by se mohlo zdát, že na tvrzi se budovalo i později než se stavěla pevnůstka.⁸ Ve skutečnosti však dřevům chybí podkorní letokruhy, takže doba smýcení stromů, z nichž bylo stavěno, není určena. Současná úroveň dendrochronologického bádání umožňuje podstatně upřesnit absolutní datování, jak je uvedeno v připojeném exkurzu.

Z areálu vesnice pochází nápadný počet zbraní a součástí výstroje koně a jezdce a to nejen z tvrze, ale i z poddanských usedlostí.⁹ Pokud si místa nálezů zrekapitulujeme, tak z usedlosti II pochází ostruha a záštitá meče,¹⁰ z usedlosti IV napínák a třmen kuše, z usedlosti XVI dvě udidla, šipky, ořech kuše, kopí a poškozená hákovnice i část kadlubu na odlévání koulí, z usedlosti XVII kadlub na odlévání koulí a z mlýna válečkovitý projektil (Obr. 4).¹¹ Kromě toho se našly i dvě boční záštity tesáku.¹² Na tvrzi se našly kromě mnoha šipek, z nichž celá řada měla hrot otupený nárazem na tvrdou plochu,¹³ také hlavice a záštitá tesáku,¹⁴ dva meče,¹⁵

⁷ K válce s Fridrichem III. srv. KALOUS, A.: Matyáš Korvín (1443-1490). Uherský a český král, MMIX 2009, mapa na str. 271.

⁸ KYNCL, J.: Relativní dendrochronologie Mstěnic. In: Nekuda, V.: Mstěnice 1. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění, Brno 1985, 192-193.

⁹ MĚŘÍNSKÝ, Z. – NEKUDA, R.: Dva nové nálezy pozůstatků ručních palných zbraní z Moravy (předběžná zpráva), *Castellologica bohemia* 3, 1993, 277-288; KUKLA, Z. – NEKUDA, R.: Bronzový kadlub ze Mstěnic, *Ve službách archeologie* 1, 1998, 207-208; KUKLA, Z. – NEKUDA, R.: Bronzový kadlub ze Mstěnic, *Ve službách archeologie* II, 2001, 131-134; NEKUDA, R. – USTOHAL, V.: Militária ze Mstěnic, *Ve službách archeologie* IV, 2003, 223-228.

¹⁰ Záštitá byla interpretována jako oboustranný špičák (NEKUDA, R. – NEKUDA, V.: Mstěnice 2. Zaniklá středověká ves. Dům a dvůr ve středověké vsi, Brno 1997, obr. 146:e).

¹¹ NEKUDA, R.: Chladné a palné zbraně ze Mstěnic jako doklad agresivity ve středověku, *Živá archeologie* 8, 2007, 60.

¹² MICHNA, P.: Tesák z Janoslavice na Šumpersku. Příspěvek k poznání jednoho druhu archeologických nálezů. In: *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy*, Brno 1997, 259-268;

¹³ NEKUDA, V.: Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu, Brno 1961, 187.

¹⁴ ŽÁKOVSKÝ, P.: Tesáky s člunkovitými záštitami a jejich postavení ve vývoji chladných zbraní, *Archaeologia historica* 37/2, 2012, 691-732.

dvě kopí a projektily do palných zbraní.¹⁶ Napínák kuše a 27 šípek pochází ze dvora.¹⁷ Přestože některé z těchto nálezů mohou být součástí výbavy poddanských usedlostí, pak jistě většina souvisí s bojem, který zde probíhal v samém závěru existence vesnice. Především veliké množství šípek dokládá přímo dobývání tvrze. Meč, nalezený na humnech usedlosti XV, se na toto místo mohl jen stěží dostat jinak než při bojové akci. Ostruhy, jako výbava jezdce nejsou v inventáři středověkých vesnic, natož šlechtických sídlech, vzácností, ale zvláště ostruhy s prodlouženým bodcem používané kolem poloviny 15. stol., byly zřejmě svědky zániku tohoto sídla.¹⁸ Totéž může platit o nepoškozených podkovách.¹⁹

Dalším nápadným jevem je množství koňských kostí s příměsí kostí lidských patřících minimálně dvěma jedincům.²⁰ Na tvrzi patřilo z určitelných zvířecích kostí jen 3,7% koním, ale ze dvora to bylo již 19,4%.²¹ Z určitelných zvířecích kostí určených před rokem 1973 tvořily kosti koní 15,4% z minimálně osmnácti jedinců²² a z usedlostí IV až VII

¹⁵ KRAJÍČ, R. – KUKLA, Z. – NEKUDA, R.: Středověký meč ze Mstěnic, In: Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, Brno 1997, 250-258; NEKUDA, R. – KUKLA, Z.: Zbraně, jimiž byla ostřelována tvrz ve Mstěnicích, Ve službách archeologie I, 1998, 223-228; ŽÁKOVSKÝ, P.: Dlouhé meče se značkami v podobě biskupské berly z moravských sbírek, In Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci, Brno 2012, 625-643.

¹⁶ NEKUDA, V.: 1985, op. cit., 124. Mezi intencionální zbraně nelze započíst sekerkovité artefakty, které někdy označeny jako bojové sekery (NEKUDA, R. – NEKUDA, V. Mstěnice. Zaniklá středověká ves 2, Brno 1997, 95), jindy jako koželužské nože (NEKUDA, V.: Středověká vesnice na Moravě, Brno 2007, obr. 149:4.

¹⁷ NEKUDA, V. 1985, op. cit., 124.

¹⁸ NEKUDA, V. 1985, op. cit., obr. 194:e; NEKUDA, R. – NEKUDA, V. op. cit., obr. 145:2, 3, 146:d.

¹⁹ NEKUDA, V. 1985, op. cit., obr. 189:f, h, 190:n. Publikované nálezy zbraní pocházejí z usedlostí ve východní polovině vesnice, což by nasvědčovalo souvislosti s obléháním tvrze, ale materiál z usedlostí ve východní polovině vesnice není dosud zpracován.

²⁰ LUKÁŠ, J.: Rozbor osteologického materiálu ze zaniklé středověké vsi Mstěnice, Vertebratologické zprávy 1986, 57-60; LUKÁŠ, J.: Rozbor osteologických nálezů z usedlostí IV, V, VI a VII, In: Nekuda R. – Nekuda, V.: Mstěnice 2. Zaniklá středověká ves. Dům a dvůr ve středověké vesnici, Brno 1997, 99-106.

²¹ NEKUDA, V.: 1985, op. cit., 173.

²² NEKUDA, V.: Zum Stand der Wüstungsforschung in Mähren (ČSSR), Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 1, 1973, 52.

to bylo 41,6% z minimálně 26 jedinců.²³ Na první pohled je to hodně, protože v zaniklé vsi Sarvaly (Maďarsko), v materiálu z doby od poloviny 15. do první třetiny 16. stol., bylo nalezeno 19 kostí se stopami konzumace z minimálně devíti jedinců, přičemž se našlo 581 kostí z hovězího dobytka a 396 kostí z prasete domácího.²⁴ Naproti tomu, ale na zaniklých Konůvkách u Slavkova dosahuje podíl koňských kostí celkem 16,9%, z toho na tvrzi 3,8% a ve vesnických domech 31,5% z určených zvířecích kostí. Rovněž i zde je doložena konzumace koňského masa.²⁵ Situace ve Mstěnicích ve vztahu ke Konůvkám je odlišná v tom smyslu, že zde nebyly objeveny stopy po konzumaci a v souvislosti s koňskými kostmi byly nalezeny i lidské pozůstatky, což by nasvědčovalo souvislosti s bojovými akcemi.²⁶ Není pochyby o tom, že v posledních dnech existence Mstěnic došlo zde k boji, při němž byla zničena tvrz i vesnice a zahynuly desítky koní a také nějací lidé. Vesnice i tvrz nakonec padly za oběť požáru, který způsobil, že některé předměty nebyly později ze spáleniště vyzvednuty.

O vojenských akcích souvisejících s takzvanou druhou husitskou válkou v letech 1467 až 1471 máme řadu informací z písemných pramenů, které byly interpretovány do souvislého líčení.²⁷ Z hlediska Mstěnic je důležité, že české vojsko se shromažďovalo do 17. dubna 1468 v okolí Znojma, které obsadilo vojsko rakouské, později spojené s armádou Matyáše Korvína. Bojové akce potom probíhaly v prostoru mezi Laa an der

²³ LUKÁŠ, J.: Rozbor osteologických nálezů z usedlostí IV, V, VI a VII, In: Nekuda R. – Nekuda V.: Mstěnice 2. Zaniklá středověká ves. Dům a dvůr ve středověké vesnici, Brno 1997, 100,

²⁴ MATOLCSI, J.: Tierknochenfunde von Sarvaly aus dem 15. – 16. Jahrhundert. In: Holl I. – Parádi, N.: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly, Budapest 1982, 240.

²⁵ PÁRAL, V. a kol.: Osteologický materiál. In: Měchurová Z.: Konůvky – zaniklá středověká ves ve Žďánickém lese, Brno 1997, 145-146.

²⁶ NEKUDA, R. – NEKUDA, V. op. cit., 65.

²⁷ Základním dílem je pasáž v Dějinách národu českého v Čechách a na Moravě od F. PALACKÉHO (1908, 951-1010) vycházející z edice pramenů zpracované Palackým ve Fontes rerum Austriacarum (XX, Wien 1860, 524-534). Poněkud odlišně interpretoval některé události V. V. TOMEK (Dějepis města Prahy VII, Praha 1906, 203 ad.). Z hlediska vojenského interpretoval události FRANKENBERGER, O.: Husitské válečnictví po Lipanech, Praha 1960 a KLUČINA, P.: Pohusitské vojenství (1434-1526), In Vojenské dějiny Československa I (do roku 1526), Praha 1985, 273-314. Nejnověji jsou události s další literaturou shrnuty v díle ČORNEJ, P. – BARTLOVÁ, M.: Velké dějiny zemí Koruny české VI, 1437-1526, Paseka 2007, 241-272.

Thaya, Znojmem a Dyjákovicemi (Obr. 5). Celkem podrobně je v situační zprávě brněnské městské rady do Wroclawi z 25. dubna 1468 popsána epizoda, která se stala několik dnů předtím.²⁸ Král Jiří z Poděbrad s vojskem a třemi syny (der gross ketzer mit drei sönen) ležel u Dyjákovic (Daiax), jen půldruhé míle od uherského vojska. K dispozici měl ne více než 4000 jezdců a hodně pěších. Hejtman Matyáše Korvína František z Háje obsadil tvrz zvanou Martinice u Znojma (Martnitz, der von Znoym) a získal 30 zajatců (davon hiet er den ketzern als bei 30 abgefangenen). Odtud jel k uherskému králi s 200 koňmi, ale české vojsko jej zahnilo na Martinice, kde byl obležen králem Jiřím s vozovou hradbou (der gross ketzer mit der wagenburg). Následovala dělostřelba ze sedmi stran (an sieben enden büchsen gelem) a zteče, z nichž dvě se podařilo uherskému vojsku odrazit (zween sturm hieten sich die unsern erwehrt). Když se ale situace stala neudržitelnou, vzdali se do rytířského zajetí (ritterlich gefängniss) a to na 150 mužů a 120 koní a tvrz byla vypálena (gefangenen als uf 150, und 120 pferd genommen und die vesten vrbrant). Přestože se jednalo o celkem malou epizodu v této válce, byla jistě pro krále Matyáše Korvína a jeho přívržence nepřijemná, zvláště když při ní byl nevěstný syn Zdeňka ze Šternberka Jan, který přišel o koně i praporec.²⁹ K celé události došlo 20. nebo 21. dubna a král Jiří jí zřejmě přikládal značný význam, protože o tom poslal okamžitě zprávu královně Johaně.³⁰ Z hlediska celé války však neznamenal žádný zlom. Jiří počátkem května se s vojskem přesunul do Čech a jeho syn Viktorin s hejtmanem Václavem Vlčkem z Čenova se stáhli k Třebíči. Matyášovo vojsko se prý během jednoho dne dostalo také k Třebíči vzdálené více než 50 km.³¹ Zřejmě se jednalo jen o část vojska na koních, protože víme, že na počátku tažení měl Matyáš Korvín kromě 8000 jezdců také několik tisíc pěších a nejméně 50 kusů velkých děl, houfnic, tarasnic, píšťal a

²⁸ Fontes rerum Austriacarum XX, č. 443, str. 526.

²⁹ ...Neb že v té porážce na Martiniciech kuoň jeho a praporec vzali, a jeho se doptati nemohú... Archiv český VII, str. 325, č. 224. Událost nebyla pro mladého Jana ze Šternberka nikterak fatální, protože již začátkem června bojoval vítězně u Telče „Juvenis d. Johannes de Stellis circa Telcz magnam stragem commisit in heredicos...” Scriptores rerum Silesiacarum VII, str. 185.

³⁰ V. V. TOMEK, op. cit. 204.

³¹ FRANKENBERGER, O.: op. cit., 79; SEGEŠ, V.: Vojsko krále Mateja Korvína, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 7, 2007, 72.

ručnic (8000 gereisig ... etlich tausend fussknecht ... am mindesten 50 gross büchsen, haufnitz und tarrisbüchse, pulverpfeil, handbüchsen).³² Přesun tohoto materiálu jistě trval několik dní. Město Třebíč bylo 14. května zničeno a vypáleno a 15. června se vzdaly i zbytky české posádky bránící se na klášteře. Následovaly pak bojové akce, které působí jako nepřehledná mozaika.³³

Co se týče Martinic, tak vyvstává několik otázek. Ves Martinice s hrádkem se uvádí jako existující jen ve 13. stol. a bývá lokalizována do blízkosti Hrušovan nad Jevišovkou.³⁴ Zpráva o tamní tvrzi k roku 1468 zůstala však castelologickou literaturou nepovšimnuta.³⁵ Lokalizace Martinic do operačního prostoru obou vojsk i jmenovité uvádění ve dvou nezávislých pramenech, nasvědčuje tomu, že se opravdu jedná o dnes zatím blíže neurčené místo v okolí Hrušovan nad Jevišovkou.³⁶ Popis akce by se však hodil i na události kolem zániku Mstěnic ležících

³² FRA XX, str. 524, č. 441.

³³ ČORNEJ, P. BARTLOVÁ, M., op. cit., 255.

³⁴ HOSÁK, L.: Dějiny Mikulova a Mikulovska do konce 15. století. I. část do poloviny 14. stol., In Mikulovsko. Vlastivědný sborník o historii, geologii a květeně Mikulovska, Brno 1956, 67; NEKUDA, V.: Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu, Brno 1961, 102; NEKUDA, V. – UNGER, J.: Hrádky a tvrze na Moravě, Brno 1981, 190; KONEČNÝ, L.: Počátky Drnholce v kontextu regionálních dějin, In Drnholec, Drnholec 2011, 76.

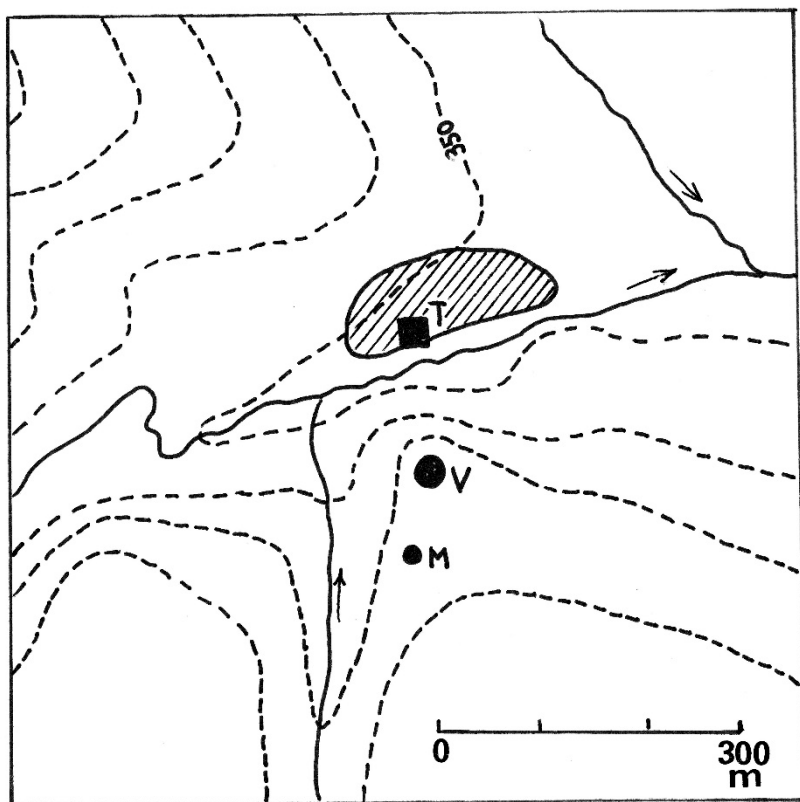
³⁵ NEKUDA, V. – UNGER, J. I. c.; Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Jižní Morava, Praha 1981; PLÁČEK, M.: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí, Praha 2001. O. FRANKENBERGER, op. cit. 75, uvádí, že se zdá, že martinická tvrz je totožná s dnešním Hrádkem (Erdberg).

³⁶ Fontes rerum Austriacarum XX, s. 526, č. 443, Archiv český VII, s. 325, č. 224. Jihovýchodně od Hrušovan nad Jevišovkou se nachází půlkruhový areál obklopený trojnásobným příkopem zjištěný leteckým průzkumem a ověřený geofyzikálním průzkumem, při němž se vyrýsoval i malý kruhový areál o průměru asi 10 m obklopený zřejmě příkopem. V celém vymezeném areálu se našly drobné keramické zlomky středověkého stáří (BÁLEK, M. – HAŠEK, V.: Přínos letecké a geofyzikální prospekce pro poznání nových výšinných opevněných sídlišť na jižní Moravě, Jižní Morava 32, 1996, 10; HAŠEK, V. – KOVÁRNÍK, J.: Letecká a geofyzikální prospekce při výzkumu pravěkých kruhových příkopů na Moravě, Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university M1, 1996, 57-79). Není vyloučeno, že tato lokalita byla využita i za války na jaře 1468 kdy zde mohla být zřízena i velitelská pevnůstka, tak jak to bylo v 15. stol. i na jiných vojenských táborech (PLÁČEK, M. – BŮNA, M.: Encyklopedie slovenských hradů, Praha 2007, 271). Středověké opevnění, které může souviset s bojovými akcemi v tomto prostoru, bylo zjištěno u Božic (PODBORSKÝ, V.: Pravěká sociokultovní architektura v dějinách lidstva, In Pravěká sociokultovní architektura na Moravě, Brno 1999, 263, obr. 3).

přímo na spojnici Dyjákovice – Třebíč, asi 40 km od Dyjákovic a 20 km od Třebíče. Archeologickými nálezy je zde doloženo obléhání, palné zbraně i kuše a jízdní vojsko.

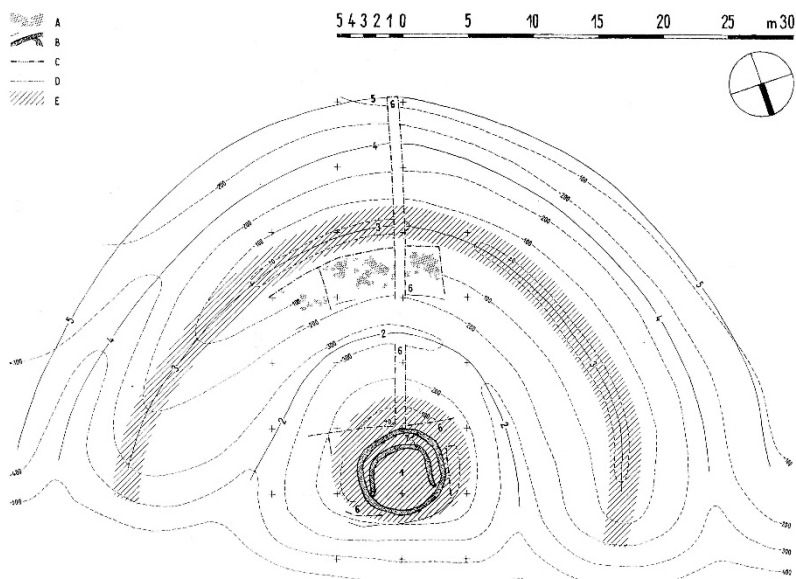
Zda se jednalo o základnu českého vojska obsazenou vojsky Matyáše Korvína, nebo naopak, nelze rozhodnout, ale zdá se, že se mohlo jednat o akci srovnatelnou s bojem u Martinic, která se však nedostala do písemných pramenů zachovaných do dnešní doby, ale doloženou jen prameny archeologickými. Je několik možností interpretace. Pokud by pevnůstky nad Mstěnicemi zajišťovaly tvrz, mohlo jít situaci související s vojenskými akcemi většího rozsahu. Mohlo se jednat o vojenskou základnu plánovanou na delší dobu a situovanou na trase mezi Znojmem a Třebíčí. Jádrem mohla být nejen tvrz s hospodářským dvorem, ale i budovy zřejmě evakuované zemědělské vesnice. Po určitou dobu zde mohly pobývat nejméně stovky vojáků, z nichž někteří byli umístěni na pevnůstkách. Zbytky inventáře, objevené na pevnůstkách, obsahují mimo jiné i zlomky pohárů a džbánů, což dobře odpovídá stylu života žoldnéřů. Podobně výrazné zastoupení nádob na transport tekutin bylo zjištěno i na vojenském táboře z roku 1425 u Pohořelic.³⁷ Na druhé straně se mohlo jednat o pevnůstky oblehatelské. Na větší pevnůstce by mohlo být velitelské stanoviště, odkud byla celá akce řízena. Pro tuto variantu by nasvědčovaly nálezy zbraní v usedlostech blízko tvrze. Vzhledem k tomu, že vojsko Jiřího z Poděbrad ustupovalo ze Znojemska k Třebíči a vojsko Matyáše Korvína je rychle následovalo a obléhání Třebíče trvalo více než měsíc, pak se jako nejpravděpodobnější možnost jeví obléhání mstěnické tvrze Korvínovými vojsky během této doby.

³⁷ BÁLEK, M. - UNGER, J.: Vojenský tábor z dob husitských válek u Šumic (okr. Znojmo), Vlastivědný věstník moravský 45/1, 1993, 3–15.

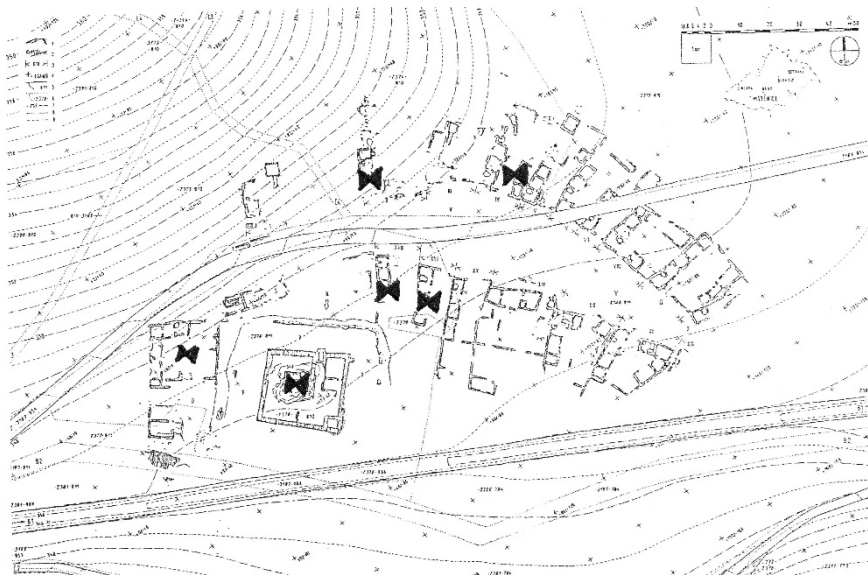
Obr. 1. Mstěnice. V- větší pevnůstka, M- menší pevnůstka, T- tvrz, rozsah vsi vyšrafován.

Mstěnice – válečná epizoda z druhé husitské války roku 1468

Obr. 2. Mstěnice – větší pevnůstka. Podle V. Nekuda 1985, obr. 96b.

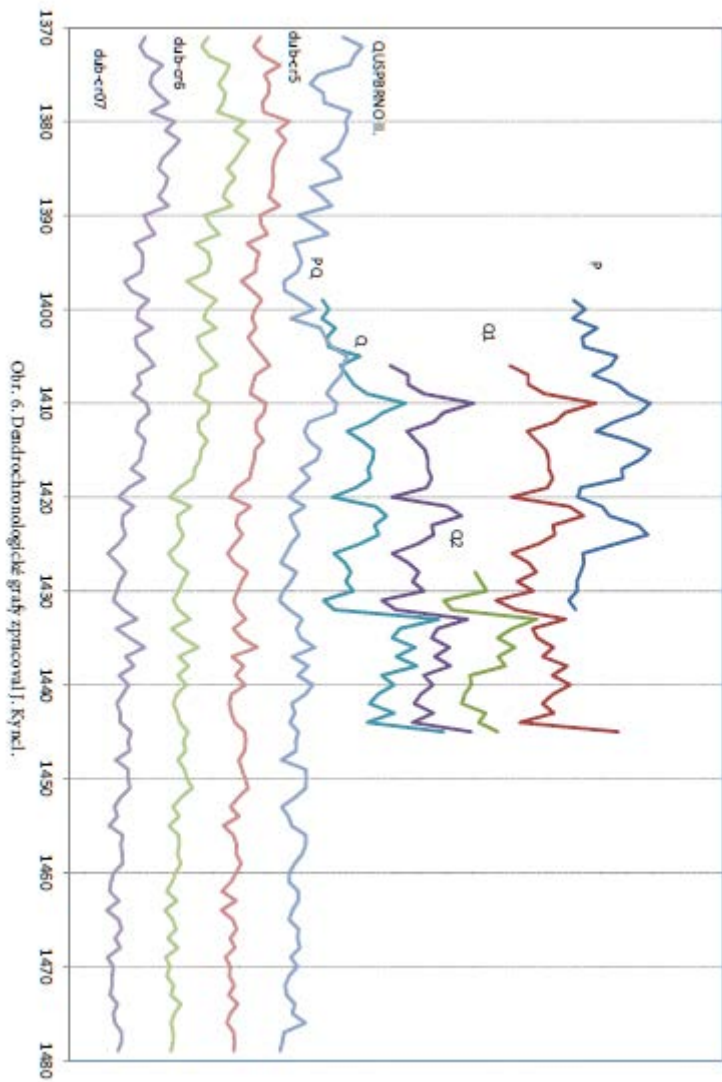
Mstěnice – válečná epizoda z druhé husitské války roku 1468

Obr. 4. Mstěnice. Půdorys vsi s vyznačenými místy, kde byly nalezeny zbraně. Půdorysný podklad podle V. Nekuda 1997, obr. 124.

Obr. 5. Lokalizace míst uváděných v textu.

Obr. 6: Dendrochronologické grafy zpracování J. Křemel.

Exkurz

Absolutní datování dřev z archeologického výzkumu ve Mstěnicích

JOSEF KYNCL

Dendrochronologická laboratoř Josef Kyncl, Brno³⁸

V době přírodovědného zpracování nálezů z archeologického výzkumu ve Mstěnicích nebyly k dispozici standardní chronologie dubu, proto byl materiál pouze změřen, data archivována a v publikaci³⁹ zobrazena jako grafy. Do současné doby jsme však vypracovali dlouhou (více než 1500-letou) standardní chronologii dubu pro území České republiky a řadu jejích geografických variant pro menší území. Stalo se proto aktuálním podrobit data původního měření pokusu o absolutní odatování. Geograficky nejbližší k Hrotovicím je standard dubu pro široké okolí Brna *QUSPBRNOII* a standard *dub-cr7* s výrazným podílem dat z jihozápadní Moravy. Tyto standardy jsem použil pro pokus o absolutní dataci letokruhových řad ze Mstěnic a revizi z hlediska soudobých metod jsem podrobil i vzájemnou polohu letokruhových řad, tak jak je zobrazena na obr. 237 citované práce.

Přehled materiálů (označení shodné s původní publikací):

1. Dřevo z palisádového žlabu, označení *P*. Běl a tedy i podkoří chybí.

2. Dřevo z mostních podpěr (2 kusy, označení *Q1*, *Q2*). Běl a tedy i podkoří rovněž chybí. Mimořádně vysoký stupeň shody křivek svědčí o původu z téhož stromu, sumární letokruhová řada označena *Q*. Obě letokruhové řady končí v témže roce.

Letokruhové řady *P*, *Q* byly synchronizovány se standardními chronologiemi a sumarizovány do sumární letokruhové řady označené *PQ*. Synchronizace potvrdila správnost jejich relativní datace a datovala poslední letokruh řady *PQ* do roku 1445, řady *P* do roku 1432, řady *Q* do

³⁸ josef.kyncl@volny.cz.

³⁹ Kyncl, J.: Relativní chronologie Mstěnic. In: Nekuda, V.: Mstěnice 1. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek - tvrz - dvůr - předsunutá opevnění. Brno 1985, 192-193.

roku 1445. Parametry datování vyhovují konvenčnímu požadavku na spolehlivost datace.⁴⁰

Závěry (viz graf; v jeho dolní části jsou zobrazeny čtyři geografické verze standardu dubu):

1. Poslední zjištěný letokruh palisádového žlabu je datován do roku 1432; oba poslední zjištěné letokruhy mostních podpěr do roku 1445.
2. Ve všech případech chybí nejen podkorní letokruh, ale celá běl. To je u archeologicky získaných dřev obvyklý jev, protože běl dubového dřeva je mnohem méně odolná vůči hnilobě oproti jádru, které je naopak ve srovnání s jinými dřevinami ve vlhkém prostředí vůči hnilobě velmi odolné. Proto je u ohnilých dřev poslední letokruh často hraničním letokruhem jádro / běl. Shodná datace obou mostních podpěr nabízí domněnku, že jde právě o tento případ. Počet letokruhů bělí dubu kolísá ve střední Evropě mezi 11 a 22. V tom případě by byl zdrojový strom obou podpěr kácen někdy v rozmezí let 1456 a 1467. Pokud by se po těžbě kmen nechal 1 až 2 roky prosychat, což bylo běžné, posunuje se odhad doby realizace stavebního objektu do intervalu 1457 až 1469.

Summary

Mstěnice - episode from the second Hussite War in 1468

At the archaeological research of defunct medieval village Mstěnice were examined also small fortresses, which can be either besieged or serve as a forward fortifications. The archaeological findings date them to the mid-15th century and their connection with military operations in the spring of 1468 is very likely. The archaeological findings confirmed siege, firearms and crossbows and military ride. There is no doubt that in the last days of existence of the Mstěnice here was the fight, which caused destroying of the fort, village and killed tens of horses and also some of people. It's not possible to decide if it was the base of Czech soldiers, which was occupied by army of Matthias Corvinus or vice versa. However, it seems that this could be a military action which has not preserved in written sources until today, but it is documented only by archaeological sources.

⁴⁰ Parametry polohy 1445 řady PQ vůči QUSPBRNOII: n - a - t_B - t_H : 47 - 79,0% - 4,32 - 4,91, vůči dub-cr7: 47 - 78,7% - 4,63 - 5,01; kde n - překrytí, a - koeficient podobnosti, t - hodnota t-testu při transformaci Baillie-Pilcher resp. Hollstein. Popis pracovní metody: Cook, E. R., Kairiukstis, L. A.: Methods of dendrochronology. Kluwer Acad. Publ., London 1990, Kyncl, J.: Dendrochronologické datování krovů. In: Vinař, J. a kol.: Historické krovky. Grada, Praha 2010, 299-327.

Nový příspěvek do kolekce tzv. rytířských kamen

IRENA LOSKOTOVÁ

Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Luxusní kamna se symbolikou jejich stavebníků vyráběla dvorní dílna v Budě pro uherské panovníky už od anjouovské éry. Stejně tomu bylo i v případě vnuka Zikmunda Lucemburského, krále uherského a českého a vévody rakouského, Ladislava Pohrobka. Mezi lety 1454 – 1457 byly tzv. rytířskými kamny heraldicky spjatými s jeho osobou (Holl 1958, 294-296) vybaveny královské rezidence v Budě, Visegrádu, Nyéku a Bratislavě (zde možná už v roce 1453; Holl 2004, 336) a nálezy větších souborů či jednotlivých kachlů této kolekce pocházejí z dalších téměř třiceti uherských lokalit, jejichž vlastníci tvořili politickou oporu mladého krále. Z vůle panovníka putovaly výrobky budínské dílny i do paláců příslušníků světské i duchovní šlechty spjaté s dvorským prostředím i mimo okruh uherských zemí. S ojedinělými nálezy se tak setkáváme v dolnorakouské Vídni či Hardeggu, s početnějším souborem pak ve slovinské Svetine v majetku hrabat z Celje (Holl 1998, 178-185; 2004, 336). Početně nejrozsáhlejší mimouherské kolekce byly dosud identifikovány v archeologických nálezech z českých zemí, z hradů Lichnice (Smetánka 1961) a Lipnice (Kouba 1964), z moravské tvrze Kobeřice u Vyškova (Procházka 1934, 11-13; Michna 1974, 190, 192), královského hradu Špilberku (Cejnková – Loskotová 1994) a středověkého města Brna na jeho úpatí (Michna 1971, 251, 253, 255-257; 1972; 1974, 181, 186-188, 192; Loskotová 2011, 39-40, 88-95, 254, 285-288, 290-291, 300). Kvalitní řemeslné zpracování těchto kachlů a především detailní reliéfní i metrické shody s budínskými exempláři řadí tyto české i moravské nálezy do skupiny výrobků vzešlých z originálních pozitivů používaných tvůrci původních rytířských kamen či z nich pořízených forem. Možnost importu již hotových kachlů bývá zavrhována nejen kvůli náročnosti přepravy velkého objemu křehkého prořezávaného kachlového zboží, ale i kvůli předpokládanému časovému odstupu instalace rytířských kamen na českých hradech od doby, kdy patřily do sortimentu budínské dílny a také kvůli

inspiraci české a moravské kachlové tvorby uherským výrobním okruhem projevující se nálezy zlomků, které se s budínskými originály ve všech detailech neshodují. Na Lichnici uvažuje Z. Smetánka o jejich použití až kolem roku 1500 v souvislosti s rozsáhlými stavebními úpravami Mikuláše Trčky z Lípy (Smetánka 1961, 593). J. Kouba však pro Lichnici i Lipnici připouští i dřívější instalaci kamen (Kouba 1964, 193-197). Příčinu lze hledat jak v torzovitosti dochovaného materiálu v místě jeho původu, tak i v tvůrčím přístupu k výrobnímu procesu v novém prostředí.

Jedním z dokladů takového postupu je torzo kachle z moravského zámku Police (okr. Třebíč) s heraldicky vpravo cválajícím rytířem¹ (obr. 1), jehož forma vznikla s největší pravděpodobností otiskem původního reliéfu kachle typu 5/b z tzv. rytířských kamen (Holl 1958, 259, 81. kúp., 292; 1998, 146-148, Abb. 13; obr. 2). Středně hrubým pískem ostřený materiál v odstínech cihlově červené odpovídá běžné domácí středověké kachlové produkci. Méně obvyklá je zlatě zbarvená slída (biotit) na povrchu čelní vyhřívací stěny. S touto efektní barevnou variantou se na rozdíl od stříbrné setkáváme v českých zemích spíše výjimečně, ale na několika zlomcích pozdně gotických kachlů z nedaleké Jemnice ji nalezneme též. Surovinový zdroj lze patrně hledat dále od Jemnice směrem k dolnorakouskému Hornu, kolem kterého už bylo identifikováno několik lokalit se stejně upraveným kachlovým zbožím. Další se pak nachází jižně od česko-rakouské hranice kolem pomyslné spojnice obou měst (Wagner – Strutz 2008, 234-235). Patrně nejrozsáhlejší kachlová kolekce tohoto „zlatého“ kachlového zboží pochází z benediktinského kláštera v dolnorakouském Altenburgu blízko zmíněného Hornu (Krenn 2000, 206-222).

Přestože reliéf postrádá ostře vykreslené detaily originálu, hlavní tvarové linie koně s jezdcem i dochované části gotické architektury plně odpovídají budínské předloze. Analýza dílčích rozměrů uvnitř reliéfu však vykazuje asi 27% zmenšení (výpočet je vzhledem k absenci publikované dokumentace budínského originálu v měřítku pouze orientační, vychází z celkových rozměrů čelní stěny kachle uvedených v popisu), což by naznačovalo zhotovení dvou sekundárních forem k dosažení takových rozměrů kopie. Procentuální hodnoty udávající smrštění

¹ Za poskytnutí nalezeného torza děkuji spoluautorovi stavebně historického průzkumu Jiřímu Niesytovi.

keramické hmoty při sušení a výpalu se u výrobního postupu pozitiv – negativ – pozitiv v odborné literatuře pohybují v rozpětí 10-15 % (Franz 1969, 13) nebo 16 % (Hazlbauer 1986, 502). Výrobce si v našem případě přizpůsobil zmenšený formát čelní vyhřívací stěny požadavkům na větší rozměr kachle rozšířením plastického rámování reliéfu, které zaplnil stylizovanými pětilistými rozetkami aplikovanými patrně pomocí kolku. I jejich detailní vykreslení jeví známky degradace, k níž patrně přispěla i nepozorná manipulace se zbožím před výpalem. Na poškozených částech reliéfu je na těle jezdce patrná lehká deformace povrchu, na většině ostatní plochy otěr.

Inspirační zdroj této rozetkové bordury, neobvyklé jak v naší tak uherské středověké kachlové produkci, zůstává zatím nevysvětlen. Detailně vykreslené rozetky bez stylizačního zjednodušení uplatněné ve výzdobě vimperku na kachlích ze dvou lokalit severozápadního Švýcarska datované do doby kolem roku 1400 nebo do počátku 15. století (Tauber 1980, 87, Abb. 57, 98, Abb. 65) jsou teritoriálně, časově i výtvarně natolik odlišné, že je nelze s naším torzem uvádět do souvislosti. Na Moravě se podobně věrně vykreslená dvojice rozetek objevila ve cviklech arkády na kachli s trůnicím Matyášem Korvínem z hradu Rožnova v poslední čtvrtině 15. století (Kohoutek 2003, 98, 105). K polickému dekoru má však stejně daleko jako pozdější renesanční rozetky ve výzdobě arkády rámuující biblické příběhy na pestře glazovaných kachlích z olomouckého Petrášova paláce z poloviny 16. století (Biňovec – Kašpárková – Kauerová – Sedláčková 2000, 88, 89). Ve výtvarném zpracování českých a moravských pozdně středověkých kachlových reliéfů tak zůstává tento výzdobný prvek osamocen a mírou stylizace nekoresponduje ani s pozdějším renesančním pojetím rozety.

Kachel byl nalezen v zásypu nad klenbou přízemí v západní části dnešního zámeckého areálu, která tvořila jádro původní gotické tvrze budované v této části snad v průběhu druhé poloviny 14. a v 15. století (Sadílek – Niesyt 2006, 143). V obvodových zdech místnosti (č. 222) jsou vzdor četným pozdějším stavebním úpravám stále patrné zbytky původního kamenného zdiva a náběhy snad ještě gotických či raně renesančních kamenných kleneb indikující její obytnou funkci podobně jako vlivem otopného zařízení zčernalé zdivo v SV rohu místnosti a náznak vstupu na prevét (Sadílek – Niesyt 2006, 100-101, 146). Nálezová situace

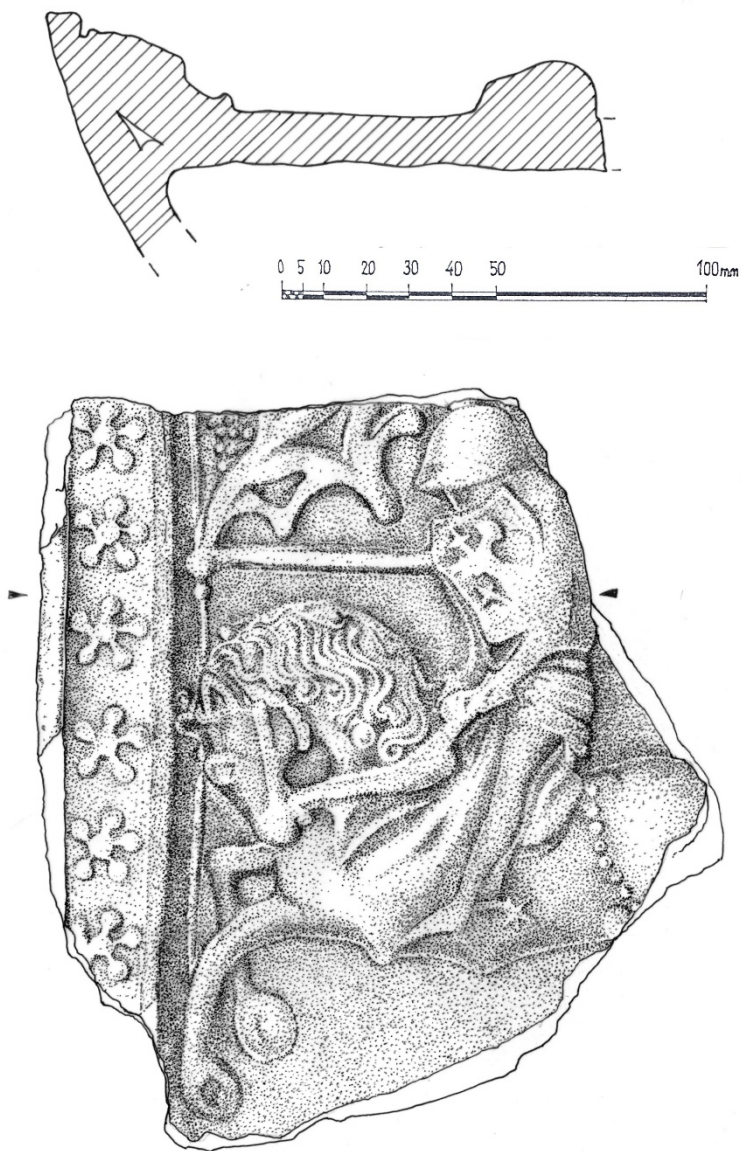
tak nevylučuje hypotetické umístění kamen s nalezeným torzem do této místnosti v patře tvrze, jejíž stavební podoba už spíše naplňovala termín menší hrad, čemuž odpovídalo i společenské postavení majitelů (Sadílek – Niesyt 2006, 145). Tvrz i se stejnojmennou vsí získal před rokem 1437 Adam z Bačkovic, jehož potomci ji pak drželi do roku 1524 (Plaček 2007, 496). Pořízení kopie kachle z rytířských kamen je tedy třeba připsat některému z Adamových potomků, kteří v letech 1444 – 1520 tvrz rozšiřovali. V úvahu přichází Adamův syn Hynek nebo stejnojmenný vnuk (?), jenž přebírá polické zboží po roce 1490 a dále rozšiřuje rodové majetky. Tento Adam umírá mezi roky 1520 – 1522 (Sadílek – Niesyt 2006, 9). Zánik kamen by pak mohl souviset s první renesanční přestavbou v režii nového majitele, Jana Tavíkovského z Tavíkovíc, který tvrz koupil v roce 1524, neboť další masivní stavební činnost jeho syna Václava ve třetí čtvrtině 16. století se týkala zastavění volných ploch kolem východní obvodové zdi (Plaček 2007, 496).

Nález torza z polické tvrze rozšiřuje okruh pozdně středověké kachlové tvorby ovlivněné honosnými tzv. rytířskými kamny z budínské dílny (srov. Holl 1998, 185; 2004, 336-337). Jeho autor musel mít k dispozici kachel s rytířskou figurou v originálním provedení, z něhož otiskem vyrobil novou formu (vzhledem k míře zmenšení snad i opakovaně) a výsledný pozitiv obohatil o vlastní výzdobný prvek v podobě pásu stylizovaných rozetek. Luxusní vzhled měla polickým kamnům na rozdíl od budínské zelené glazury zajistit zlatá slída (biotit) na povrchu čelní vyhřívací stěny.

Literatura

- BIŇOVEC, K. – KAŠPÁRKOVÁ, S. – KAUEROVÁ, V. – SEDLÁČKOVÁ, H. 2000: Petrašův palác v Olomouci. Olomouc.
- CEJNKOVÁ, D. – LOSKOTOVÁ, I. 1994: Rytířská kamna na Špilberku, Forum Brunense 1994, 181-188.
- HAZLBAUER, Z. 1986: Příspěvek technologii výroby pozdně středověkých reliéfních kachlů, AH 11, 489-504.
- HOLL, I. 1958: Középkori kályhacsempék Magyarországon I, Budapest régiségei XVIII, 211-300.
- HOLL, I. 1971: Középkori kályhacsempék Magyarországon I, Budapest régiségei XXII, 161-207.
- HOLL, I. 1998: Spätgotische Ofenkacheln, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae L, 139-213.

- HOLL, I. 2004: Ungarisch-polnische Beziehungen auf Grund der Ofenkacheln (zweite Hälfte 15. – erste Hälfte 16. Jahrhundert), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LV, 333-375.
- FRANZ, R. 1969: *Der Kachelofen*. Graz.
- KOHOUTEK, J. 2003: Nálezový soubor pozdně středověkých kachlů z hradu Rožnova, *Pravěk, supplementum* 12, 89-110.
- KOUBA, J. 1964: Další doklady česko-uherských styků v oblasti středověké keramiky, *Časopis Národního musea* CXXXIII, oddíl věd společenských, 185-199.
- KRENN, M. 2000: Der „Goldene Ofen“ – Heizen. In: *Fundort Kloster. Archäologie im Klosterreich. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg vom 1. May bis 1. November 2000. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte Reihe A/Heft 8*, Wien, 206-222.
- LOSKOTOVÁ, I. 2011: Brněnské kamnové kachle období gotiky. Disertační práce na ÚAM FF MU, Brno.
- MICHNA, P. 1971: Funde der ungarisch – böhmischpolnischen Gruppe spätgotischer Kacheln in Mähren, *Acta Archaeologica Carpathica* XXII, 249-259.
- MICHNA, P. 1972: Příspěvek k dějinám tzv. „královského domu“ v Brně, *Vlastivědný věstník moravský* XXIV, 264-271.
- MICHNA, P. 1974: Archäologische Nachweise der mährisch-ungarischen Beziehungen im 15. Jahrhundert, *Folia archaeologica* XXV, 179-205.
- PLAČEK, M. 2007: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha 2007.
- PROCHÁZKA, A. 1934: Starobylé kachle, *Vlastivědný sborník okresu vyškovského*, II. díl: *Soupis památek pravěkých a historických*, 3-20.
- SADÍLEK, J. – NIESYT, J. 2006: *Police zámek. Stavebně historický průzkum*. Olešnice na Moravě.
- SMETÁNKA, Z. 1961: Základy uhersko-česko-polské skupiny pozdně gotických kachlů, *Památky archeologické* LII, 2, 592-598.
- TAUBER, J. 1980: Herd und Ofen im Mittelalter. Untersuchungen zur Kulturgeschichte am archäologischen Material vornehmlich der Nordwestschweiz (9.–14. Jahrhundert). *Schweizerische Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters*, Band 7. Olten.
- WAGNER, J. – STRUTZ, S. 2008: Nischenkacheln mit Goldglimmerüberzug aus Goggitsch, Niederösterreich. Zum Phänomen der Verwendung eines Trennmittels mit ästhetischer Wirkung im Spätmittelalter und der frühen Neuzeit, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 24, 225-265.

Obr. 1: Torzo kachle s rytířem, kopie typu 5/b z tzv. rytířských kamen, 2. polovina 15. – počátek 16. století, Police (okr. Třebíč). Kresba Lea Chatrná.

Obr. 2: Kachel typu 5/b z tzv. rytířských kamen, 1454–1457, expozice hradního muzea, Budapešť. Foto autorka.

Summary

A New Contribution in the Collection of “Knight Stoves”

Hungarian researcher Imre Holl identified, among archaeological finds from the Buda castle, a large stove tile series from “knight stoves”. The large tile collections and individual pieces of tiles come from several locations in Hungary as well as outside its borders, including the Czech lands where the original tiles and their modified versions featured, in the second half of the 15th century, in castle and burgher house interiors. The newly-discovered fragment of a tile with a knight in tournament from the Moravian chateau of Police (Třebíč district) can be also classified with this category. The identical details of the relief and almost 30%-reduction in size indicate that the tile might be a replica, an imprint of type 5/b Buda tile from the second row of a “knight stove” extension.

Nálezy neskororenesančných kachlíc z Oponického hradu* (16. – 17. storočie)

MÁRIO BIELICH

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Nánosy sutín hradných múrov ukrývajú mnohé tajomstvá a prekvapenia. Ich odstraňovanie odhaľuje nové, často neočakávané podoby hradu, kamienky z mozaiky života stredovekej spoločnosti. Významnou mierou sa na tom podieľa archeológia. Archeologický výskum na Oponickom hrade vykonával v roku 2008 Archeologický ústav SAV v Nitre.

Obec Oponice je významná archeologická lokalita. Z intravilánu obce sú známe stredoveké nálezy z 9. – 13. storočia (*RuttKay 1989, 350*). Hrad sa nachádza na skalnej ostrohe vo výške 333 metrov nad morom, ukončujúcej terasovitý výbežok zo svahu hlavného hrebeňa pohoria Tríbeč (*obr. 1*). Daná poloha umožňovala prehľad na frekventované údolie Nitry a poskytovala dôležité vizuálne prepojenie s lokalitou nad Drážovcami, a vodnými hrádkami v Ludaniciach a Nitrianskej Strede. Hlavný bol však vizuálny kontakt s Topoľčianskym hradom na západnej strane Ponitria v pohorí Považského Inovce.

Hrad dal postaviť koncom 13. storočia brat Matúša Čáka Trenčiankeho, magister Peter Čák (*obr. 2*). Prvá písomná zmienka pochádza však až z roku 1300 a súvisí s predčasnou smrťou Petra Čáka. Hrad potom prešiel do rúk jeho brata Matúša. Staviteľskou zvláštnosťou hradu je valcovitá veža, vyskytujúca sa skôr v českých krajoch ako na Slovensku. Vysvetlením môže byť dávny príbuzenský vzťah Čákovcov s moravskými Šterberkovcami. Pre staviteľa bol predlohou pravdepodobne ich hrad Pernštejn. Obranná valcová veža Oponického hradu – berggrit – bola situovaná oproti nebezpečnému stúpajúcemu horskému svahu a chránila tak malé jadro hradu s palácom. Vyčnievala z obvodovej hradby proti smeru najočakávanejšieho útoku. K vonkaj-

* Príspevok vznikol v rámci: GP VEGA č. 2/0186/11, názov projektu: Každodenný život hradu v stredoveku a na začiatku novoveku.

šiemu obrannému prvku slúžila tiež dnes čiastočne zachovaná okružná priekopa. Oponice tvorili južnú hranicu Matúšových držav. Po Matúšovej smrti v roku 1321 boli na kráľov príkaz všetky jeho hrady obsadené kráľovským vojskom. Matúšovi kasteláni nemali už podporu pána Váhu a Tatier a bez boja sa vzdali. Oponický kastelán obišiel najlepšie, pretože ho za dobrovoľné vydanie hradu ešte aj odmenili. V roku 1329 prešiel hrad do rúk Mikulaša Gutkeleda. Hrad spravovala 70 rokov kráľovská komora. V roku 1389 patrila hrad Deziderovi Kaplaymu. V roku 1392 získali hrad 3 dcéry Mikuláša z Čenklísa (od 1392 Mikulášovi Ewrsovi, zakladateľovi rodu Apponyiovcov). Jeden zo ženíchov, Peter zo Stráži, sa neskôr stal jediným vlastníkom hradu. Bol prvým, ktorý si odvodil meno z názvu hradu a od roku 1411 si začal písať predikát - de Appon. Husitské hnutie v Čechách a spanilé jazdy na Slovensko podnietili majiteľov hradu vybudovať nové predhradie, vybavené novými strieľňami. Keď si kráľ Žigmund budoval v rokoch 1421 – 1434 opevnené sídlo, chodieval na lov zveri do lesov Oponického panstva. Hrad dobyli a poškodili husitské vojská v roku 1430, hneď ho však opravili. V čase okupácie topolčianskeho kraja Husitmi sa Oponický hrad stal útočiskom okolitej šľachty a Aponyiovcov. Počas ťaženia husitov na jeseň roku 1431 boli vypálené dediny Malé a Veľké Oponice. Aponyiovcovia sa už v tomto čase na hrade často nezdržovali. V druhej polovici 15. storočia si začali budovať šľachtické kúrie vo Veľkých Oponiciach. Svedčí o tom aj lúpežné prepadnutie nedbalo stráženého hradu poddanými Anny Ludanickej z neďalekých Ludaníc v roku 1514. Keď osmanská armáda v roku 1542 dobyla Budín stal sa hrad súčasťou protitureckej obrany. Benedikt Aponyi sa rozhodol hrad náležite opevniť. Nedostatok peňazí spôsobil, že vdova po Benediktovi, vlastniaca väčšiu časť hradu, musela svoju časťku zálohovať Jánovi Aponyimu pre nedostatok peňazí na opevňovacie práce. Na západnej strane predhradia dala vybudovať dodnes zachované opevnenie s mohutnou nárožnou baštou. Dvojposchodová, do nádvorja otvorená delová bašta nazývaná Tereš mala nad vysokým prízemím poschodie s piatimi veľkými delovými strieľňami, prístupnými po drevenej pavlači. Ochodza pokračovala plynulo aj na prilahlé úseky hradieb k strieľňam pre ručné zbrane. Novým opevnením sa zväčšila plocha stredovekého predhradia a s vysunutou nárožnou baštou sa docielil široký vejár delostreleckej obrany. Postupne sa dostával do rúk čoraz

chudobnejších majiteľov, ktorí ho síce obnovovali v priebehu 16. a začiatku 17. storočia, ale s veľkými finančnými ťažkosťami. Juraj Aponyi započal ďalšiu prestavbu hradu, kladúc dôraz hlavne na prudký rozmach delostrelectva kvôli pretrvávajúcemu tureckému nebezpečenstvu. Pre možný dlhodobý pobyt obyvateľov hradu vybudoval ďalšie obytné priestory, ktoré by spĺňali nároky na reprezentáciu rodiny s vysokým spoločenským postavením. Dovriešenia veľkolepej prestavby sa Juraj Aponyi však nedožil, pretože padol v tureckej vojne. Dokončil ju jeho brat Pavol. Vďaka týmto úpravám odolal tureckému náporu. Impozantne prestavaný hrad sa stal predmetom roztržky pri delení majetku medzi bratmi Petrom, Pavlom a Blažejom. Spory o majetok Aponyiovcov medzi dvoma bratmi, ktoré sa vliekli od roku 1612, prispeli k zániku hradu. Dohoda o rozdelení hradu z roku 1613 rozdelila hrad na dve časti. Peter a Pavol získali veľkú baštu Tereš a časť pivnice južne od bašty, ďalej všetky stavby na juhu a časť rytierskej siene s vežou. Blažej nadobudol budovy na severnej strane, pričom studňa, hradná brána, schodiská, pracháreň a byty strážcov brán užívali spoločne. Dlhodobé nezhody však ukončil požiar v roku 1645. Po požiari majitelia definitívne opustili hrad a presťahovali sa do podhradia. Napriek tomu, že bol hrad poškodený, poskytol útočisko Rákociho kurucom. Zakrátko však cisárske vojsko už aj tak ťažko poškodený hrad rozstrieľalo delami, keď útočilo na povstalcov (Plaček – Bóna 2007, 219-220). Dnešná zalesnená zrúcanina sa rýchlo rozpadáva. V medzivojnovom období dominovala hradu valcovitá veža. Dnes je sotva čitateľný jej pôdorys bez viditeľného vnútorného členenia. V 80. rokoch 20. storočia sa zrútila časť západnej steny severovýchodného paláca. Hrad nesie pamiatkové hodnoty zväčša renesančnej architektúry.

Skúmaný súbor kachlíc pochádza z povrchového zberu archeologického krúžku Tip-Top zo Šale v roku 2002 z areálu hradu. Bližšie nálezové okolnosti sú neznáme. Ďalšie kachlice boli získané archeologickým výskumom obytnej veže Tereš v roku 2008. Výskum pozostával z výkopu jednej zisťovacej sondy (rozmery 200 x 100 x 150 cm) v priestore Terešu (*obr. 2*), cieľom ktorej bolo zistiť stratigrafiu zásypových vrstiev v rámci obytnej veže (*obr. 3:4*). Nálezový materiál tvorila keramika (*obr. 4:1-6*), drobné predmety najmä zlomky klinčov (*obr. 3:5*) a kachlice. Najviac nálezov obsahoval kontext 6, ktorý sa nachádza pod prepálenou

vrstvou súvisiacou s vyhorením hradu v roku 1645. Spolu bolo získaných 124 fragmentov kachlíc. Nálezy torz kachlíc môžeme rozdeliť do 3 skupín: gotické, renesančné (zber 2002) a neskororenesančne kachlice (výskum 2008). Gotické kachlice pochádzajú z konca 15. až začiatku 16. storočia. Ich analýze bol venovaný článok z roku 2008 v časopise AVANS (*Bielich 2011, 67-68*). Fragmenty najstaršej kachľovej pece pochádzajú z konca 15. storočia. Táto kachľová pec sa skladá s komorových kachlíc s prerezávanou prednou stenou s architektonickým motívom. Tieto gotické oblúky a kružby sa v Uhorsku objavujú v polovici 15. storočia v kráľovskom paláci v Bude (*Holl, 1958, 231-232*). Fragment miskovitej kachlice so štorcovou čelnou vyhrievacou stenou je možné datovať len rámcovo na koniec 15. až 1. polovicu 16. storočia. Ďalšiu skupinu neskorogotických kachlíc reprezentujú komorové neglazované kachlice s ťažko identifikovateľnou výzdobou. Renesančné fragmenty kachlíc pochádzajú z niekoľkých rozdielnych pecí. Všetky fragmenty sú glazované tmavo zelenou glazúrou (*obr. 4: 7, 9-11*).

Neskororenesančné kachlice s geometrickým motívom pochádzajú z konca 16. až začiatku 17. storočia (*obr.3:1,3; obr.4:8*). Ide o miskovité priehlbiny na čelnej vyhrievacej stene základnej komorovitej kachlice. Kachlice s miskovitou priehlbinou v strede sú znakom vrcholnej renesancie a sú spojené s príchodom habánskeho obyvateľstva do Uhorska v polovici 16. storočia. Niektorí autori ich často spájajú s gotickými nádobkovitými kachlicami. Miskovitá priehlbina, ktorá sa nachádza v geometrickom strede kachlice, je väčšinou nezdobená. Výzdoba sa nachádza na vertikálnych plochách kachlice (napr. rozvilinky, rozetky). Rozonávame niekoľko typov miskovitých priehlbín. Prvú skupinu tvoria kachlice s jednou miskovitou priehlbinou v strede (*Šintava, Branč, Ostrý Kameň*). Druhú skupinu tvoria štyri miskovité priehlbiny, ktoré sa nachádzajú v rohoh štvorcovej čelnej vyhrievacej steny. Tretiu skupinu tvoria kachlice s piatimi alebo šiestimi miskovitými priehlbunami usporiadanými do diagonály a rohov (*Branč, Topoľčany*). V nálezoch kachlíc z Topoľčian a Oponíc sa objavuje kachlica s chronogamom „1586“, ktorá datuje kachlice s miskovitými priehlbunami, pretože pochádza z rovnakého kontextu ako

neskororenesančné kachlice. Je glazovaná žltá - zelenou farbou s diamantovou výzdobou a oxidačne vypálená.

Opis výberu neskororenesančných kachlíc:

1. *Rímsovitá kachlica, výzdobu tvorí štylizovaný reliéfny rastlinný motív, kachlica je glazovaná žltou glazúrou so zelenými škornkami, farba črepu v lome je červená, kachlica je oxidačne vypálená, na vnútornej strane sa nenachádzajú stopy po zadymení, zachované sú len stopy po uchytení do konštrukcie pece, rozmery kachlice sú: dĺžka: 210 mm , šírka: 120 mm, hĺbka: 90 mm (obr. 3:1).*

2. *Základná stredová kachlica z nadstavbovej časti kachľovej pece, výzdobu tvorí šesť miskovitých priehlbín s priemerom 60 mm, ktoré sú usporiadané do radov a stĺpov, kachlica je glazovaná žltou glazúrou so zelenými škornkami, farba črepu v lome je červená, kachlica je oxidačne vypálená, na vnútornej strane sa nenachádzajú stopy po zadymení, na vnútornej strane čelnej vyhrievacej strany sú stopy po technickej textílii, vyhrievací otvor na vnútornej strane je oválny, rozmery kachlice sú: dĺžka: 214 mm , šírka: 340 mm, hĺbka: 70 mm (obr. 3:3).*

Kachlice z tejto pece slúžili až do požiaru v roku 1645, čo potvrdzujú aj nálezy keramiky z rovnakej vrstvy ako kachlice s miskovitou priehlbínou. Šedý redukčne vypálený zlomok nádoby s radielkovitou výzdobou patrí k tzv. „tvrdomestskému šedému riadu“, ktorý bol prvý krát zachytený na konci 16. storočia a dosiahol vrchol v 17. storočí (obr. 4:2, 3, 4, 6). Skúmaný súbor ukazuje existenciu niekoľkých vykurovacích telies v rovnakých obdobiach vývoja a prestavby obytnej veže Tereš. Tá slúžila na začiatku 17. storočia ako obytný priestor Petra a Pavla Aponiovcov, čo dokazuje nielen existencia kachľových pecí, ale aj prevétu, ktorý bol následne vybudovaný do priestoru pôvodne obrannej veže (Bóna 1999, 283).

V posledných rokoch sa stávajú gotické a renesančné kachle a kachľové pece jedným z predmetov vážneho záujmu bádateľov rôznych vedných odborov. Jedným z dôvodov je úspešný a všestranný rozvoj archeológie stredoveku. Cieľom príspevku je prezentovať nálezy kachlíc získané počas archeologického výskumu v roku 2008 z obytnej veže Tereš na Oponickom hrade. Nálezy pochádzajú zväčša z konca 16. až prvej polovice 17. storočia teda z obdobia neskorej renesancie. S podobným typom sa stretávame aj na vedľajšom Topoľčianskom hra-

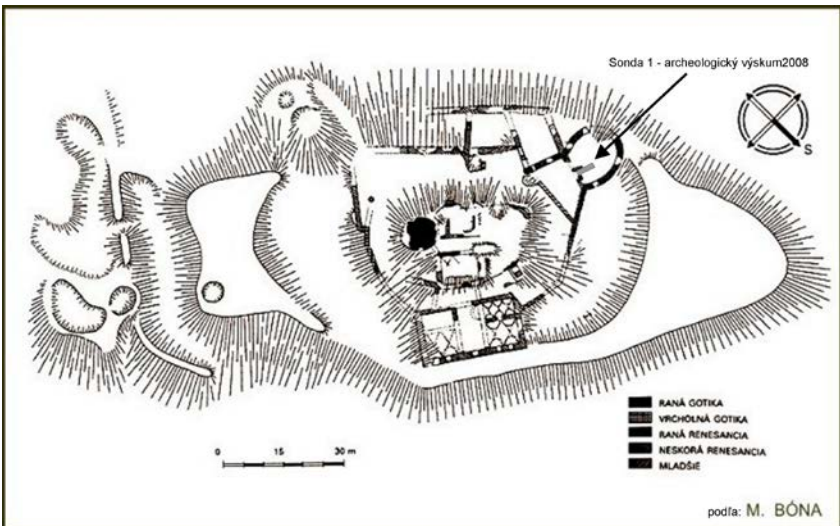
de, kde sa tento typ objavuje aj s kachlicou s chromogramom“1586“. S rovnakým typom miskovitých priehlbín sa stretávame aj na kaštieli v Topoľčiankach, kde sú kachlice glazované rovnako žltou zelenou glazúrou, a sú datované do 16. – 17. storočia (Ruttkay 2008, 129, B102-104). S podobnými kachlicami s miskovitými priehlbínami sa stretávame aj v novovekom súbore zo Strážnice (Pajer 1983, 110, 232). Vrchnou hranicou datovania kachľovej pece je rok 1645, keď hrad vyhorel a nebol už nikdy obnovený. Nálezy kachlíc dokladajú poslednú fázu bývania na hrade.

Literatúra

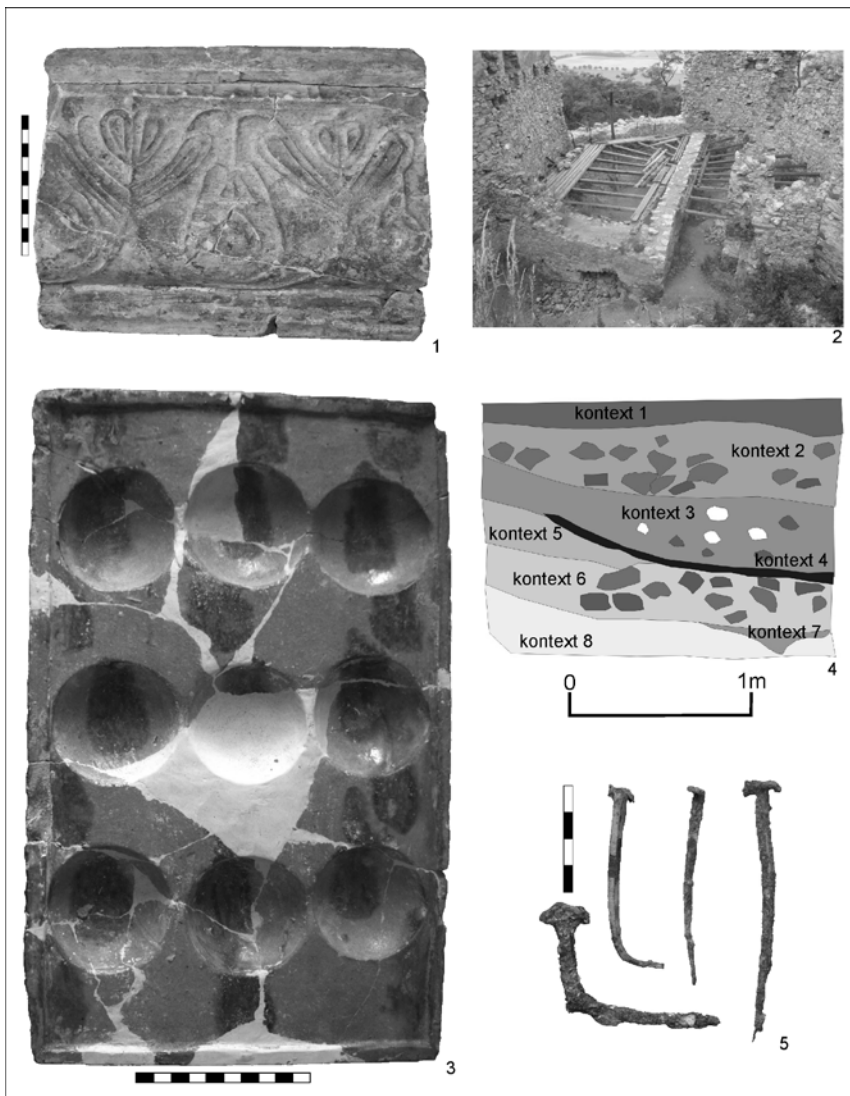
- BIELICH 2011 – Bielich, M.: Archeologický výskum delového bastiónu Oponického hradu. In *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2008, 2011*, s. 67-68.
- BÓNA – PLAČEK – LUKAČKA 1998 – Bóna, M. – Plaček, M. – Lukačka, J.: Oponický hrad. In *Pamiatky a múzea* 1998, č. 1, s. 19-23.
- BÓNA 1999 – Bóna, M.: Prevéty opevnených sídiel šľachty na strednom a hornom Ponitří. In *Archaeologia historica* 1999, č. 24, s. 273-290.
- Grafická a textová prieskumná dokumentácia J. Könyököho* (dva pohľady, pôdoris a správa) sú archivované v Órszágos Műemlékvédelmi Hivatal Budapest, K-700, 720.
- HOLL 1958 – Holl, I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon I*, Budapest Régiségei 18. 1958, s. 211-300.
- JANOTA 1935 – Janota, E.: *Slovenské hrady II*. Bratislava 1935, s. 237-241.
- KRÁLIK 1995 – Králik, P.: *Historia Oponic*. Oponice 1995, s. 25-26.
- MENCLOVÁ 1973 – Menclová, D.: Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku. In *Pisoň, Š.: Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Martin 1973, s. 407-408.
- PAJER 1983 – Pajer, J.: *Počátky novoveké keramiky ve Strážnici*. Strážnica 1983.
- PLAČEK – BÓNA 2007 – Plaček, M. – Bóna, M.: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007.
- RUTTKAY 1989 – Ruttkay, A.: *Pramene k dejinám osídlenia z konca 5. až 13. storočia I*, Nitra 1989, s. 350.
- RUTTKAY 2008 – Ruttkay, M.: Kachlice z hradu v Topoľčiankach. In *Študijné zvesti AÚ SAV*, 2008, 43, s. 121-232.
- Terénne skice a poznámky k hradu z pozostalosti D. Menclovej*, Archív Národného múzea Praha – fond D. a V. Mencloví kartóny 18, 36, 57.
- Výskumná nálezová správa A. Habovšiaka*, Archeologický ústav SAV v Nitre, č. 532/63.

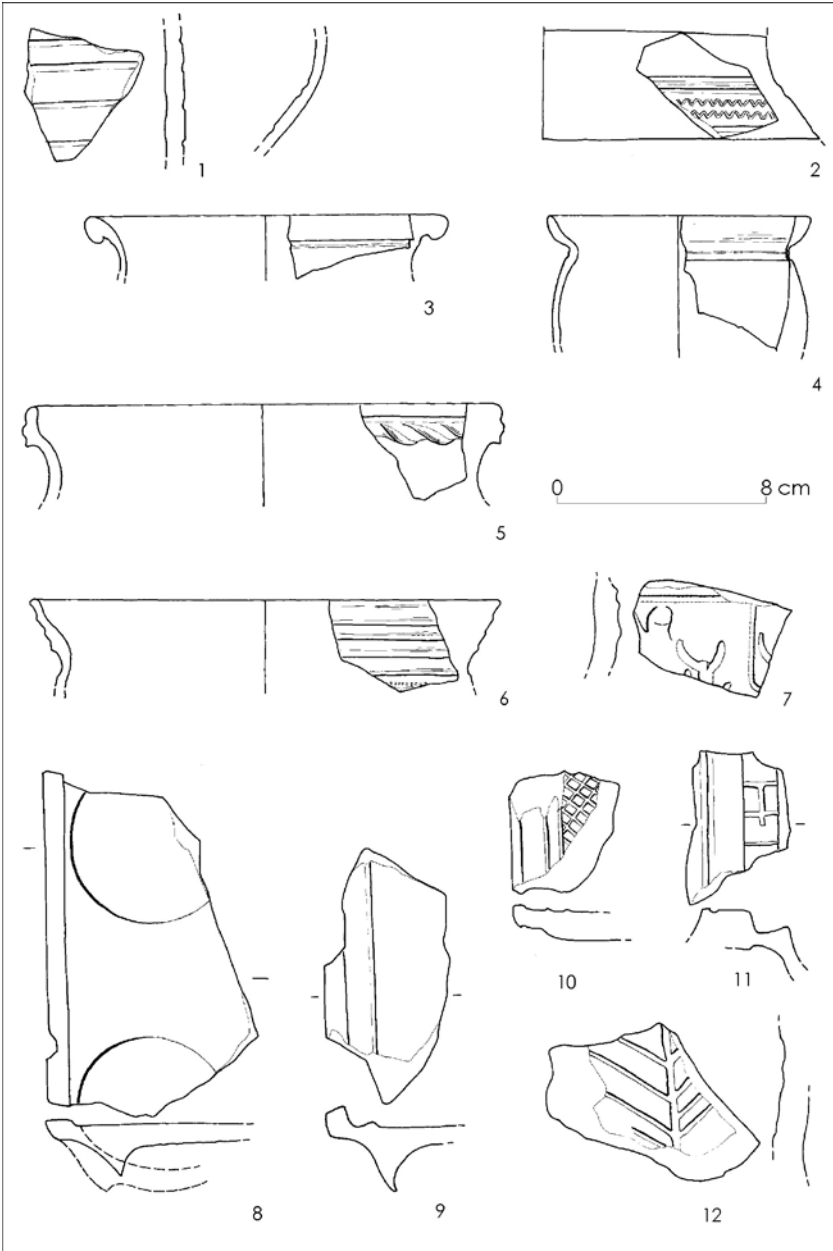
Obr. 1. Oponický hrad.

Obr. 2 Pôdorys hradu s jednotlivými stavebnými etapami podľa M. Bónu.

Obr. 3. Oponický hrad. 1, 3 Výber kachlíc z konca 16. storočia – prvej polovice 17. storočia, 2. Pohľad na priestor veže Tereš zvnútra, 4. Profil zásypových vrstiev vo veži, 5. Železné klince zo zásypu.

Obr. 4. Výber keramiky a kachlíc zo 16. – 17. storočia.

Summary

The goal of this paper is to publish the stove tiles that were found during the archaeological excavation of the residential tower Tereš in Oponice castle in 2008. The artifacts are dated mostly to the end of the 16th till the first half of 17th century, to the late Renaissance period in the western Slovakia. In the analyzed collection of 124 tiles there are mostly tiles with geometric ornaments and bowl-shaped hollows in the front side of the heating wall. The tiles have yellow-green glaze, which was oxidation fired. We can find very similar type of such tiles in the next castle Topoľčany, where this type can be found with chronogram „1586“ and in the manor-house in Topoľčianky. This confirms also the pottery context, which was found together with the tiles. There is the so called „tvrdomestský gray dish“ in the collection, which oldest appearance goes to the end of the 16th century and it dominates in the 17th century. The tiles support the existence of the tiles stove in the residential tower Tereš during the property of Peter and Pavol Apponi in the beginning of the 17th century. The youngest possible dating of the tiles stove is the year 1645, when the castle was burnt and was never rebuild again. The finds of tiles substantiate the last phase of living in the castle.

Hrad Střela u Strakoníc a jeho osudy

FRANTIŠEK KAŠIČKA – BOŘIVOJ NECHVÁTAL

Fakulta architektury ČVUT, Praha – Archeologický ústav AV ČR, Praha

Při průzkumu starobyklých feudálních sídel měli jsme příležitost podrobněji poznat jihočeský hrad Střelu a pořídit jeho plánky, které dosud neexistovaly. Získané informace posunuly poznání tohoto hradu, záhadného svým původem o krůček dopředu.

Hrad Střela, situovaný na skalnatém návrší nad starobyklou dálkovou cestou podél Otavy mezi Strakonícemi a Práchní, byl pravděpodobně založen strakonickými Bavorý, kteří nosili ve štítě střelu jako své erbovní znamení. Podle A. Birnbaumové mohl být dokonce jejich nejstarším sídlem. Mezi první známé držitele, jmenované ovšem jen v některé literatuře a bez bližšího uvedení pramenů, patřil kolem r. 1242 Martin ze Střely, podle pověsti syn Hroznaty ze Střely, padlého za krále Přemysla Otakara I. před Míšní. Martin měl sloužit ve dvoře Bavorů ze Strakoníc a účastnit se válečných výprav v jejich družině. Následně se uvádí k r. 1262 Zdeněk ze Střely, který měl ve znaku oslí hlavu. Téhož erbu byli i další majitelé, za nichž je již samotný hrad Střela s dvorcem výslovně uváděn. Byl to k r. 1318 připomínaný Bleh ze Střely, kolem r. 1324 přisídící na zemském soudu. Jeho potomky byli bratři Bleh, Dobeš a Zdeněk. Zdeňkovi dědici drželi hrad až do počátku 90. let 14. století. V roce 1393 se objevuje na Střele nový pán – Mikuláš z Landštejna a Borotína. Jeho synové Heřman a Jan se v období husitské revoluce postavili na stranu táboritů a Střela společně s Řepicí se tak stala v bezprostředním sousedství strakonických johanitů jedinými husitskými baštami. Po nich držel Střelu a Borotín Mikuláš – syn jednoho z obou bratrů. Vedle něho se v téže době připomínají jako páni na Střele Jan a Vilém z Landštejna. Jejich příbuzenskou vazbu k Mikuláši již blíže neznáme.

Následně se kolem r. 1448 stal majitelem hradu Jan Přebor z Radejšína, r. 1460 tu žil Jindřich z Kolovrat a v r. 1464 Lev z Rožmitálu, který přikoupil ke statku blízkou ves Novosedly. Od jeho syna Zdeňka Lva přešel hrad před koncem 15. století do rukou Půty Švihovského

z Rýzemberka. Po jeho smrti a smrti bratra Václava prodal před r. 1514 Vilém Švihovský hrad s panstvím Václavu Kraselovskému z Kraselova za něhož proběhla renesanční přestavba, po němž r. 1544 získal majetek Václav z Leskovce (+ 1573) a později jeho synové. Podle jediné zachované „dílní cedule“ z doby, kdy se bratři Kraselovští o majetek r. 1536 dělili, obsahovala tehdy jedna polovina hradu mimo jiné v dolním zámku: starou světnici s novou pavlačí nad studnicí a malou komůrku nad malým můstkem, několik komor, „moučnici“ a dvě maštale. V „horním zámku“ několik pokojů, pivnice, velkou světnici vedle kuchyně. Ke společnému užívání bratrů měly zůstat velký a malý most ke branám dolního zámku, nádvoří, bašty, studnice, chodba z dolního do horního zámku a obvodové valy.

Ještě před koncem 16. století vyměnili dědicové Václava Leskovce Střelu s Boubínskými z Újezda za statek Dub. Petr Boubínský zde údajně dal vymalovat vývod svého rodu. Po něm dědil Vilém a Ladislav, následovali bratři Pavel a Přibík.

Na začátku třicetileté války dobyli a vyplenili hrad vojska Martina de Hoeff – Huerty. Pro účast ve stavovském povstání byl majetek Boubínským konfiskován a r. 1623 koupil Střelu od konfiskační komise Jindřich Libštejnský z Kolovrat. Závěrem třicetileté války r. 1645 Střelu ještě vypálili Švédové. Dědic Jindřicha Libštejnského Václav, který zůstal bez potomků, vstoupil do jezuitského řádu a panství společně se Střelskými Hošticemi odkázal profesnímu domu v Praze na Malé Straně. Protože však profesní dům nemohl na rozdíl od koleje držet pozemkový majetek, prodal jeho rektor r. 1661 oba statky jezuitské koleji v Klatovech. V majetku klatovských jezuitů zůstala Střela až do zrušení řádu v r. 1773 a poté připadla t. zv. náboženskému fondu. V r. 1777 zakoupil soubor s přílehlými zahradami vrchnostenský správce maltézského majetku Josef Kraus. Později získal od Krausovy rodiny zámek Střelu Erasmus Obst, když již předtím skoupil střelecké a hoštické panství. Obstové vlastnili Střelu až do r. 1869, následně se zde až do r. 1945 vystřídalo několik dalších majitelů (písecká záložna, hrabě Wichenbrug, Dreher a od r. 1900 rodina Wesselých). Konfiskovaný soubor zámku sloužil následně jako internát zvláštní školy a naposledy jako depozitář a pracoviště strakonického státního okresního archivu, po r. 1990 byl v restituci navrácen soukromým majitelům.

Počátky středověkého hradu nutno patrně hledat před polovinou 13. století. Od svého vzniku se zřejmě soubor dělil na vlastní sídlo – horní hrad nepravidelně oválného půdorysu a hrad dolní zhruba v rozsahu dnešního zámku, na půdorysu nepravidelného oválného segmentu, připojeného v nižší poloze k jižnímu boku hradu horního. Zde se zřejmě nacházelo jak bývalo obvyklé zázemí sídla a jeho potřebná vedlejší příslušenství. Hranice mezi oběma díly byla pravděpodobně zhruba v linii terasy před jižním bokem dnešní kaple. Postupně byly oba hradní díly obklopeny zčásti zdvojenými příkopy a valy, vynucenými v pozdním středověku prudkým vývojem dělostřelby.

V podstatě ještě pozdněgotickou podobu horního hradu zachycuje dosud Willenbergova rytina z počátku 17. století v pozadí Strakonice. Převážně třípodlažní budovy horního hradu, řazené vedle sebe při východním boku individualizují na rytině samostatné strmé sedlové střechy s valbami či polovalbami a s hřebeny orientovanými převážně kolmo k hradnímu obvodu. Na přistavěných opěrných pilířích spočívá několik arkýřů se samostatnými štítky. Výraznější věžová dominanta zřejmě tehdy chyběla. Zobrazená podoba horního hradu zůstala až do událostí třicetileté války, završené vypálením hradu Švédy. Poté již zůstal horní hrad v troskách, postupně používaných na stavební materiál pro přestavbu hradu dolního a nakonec pro stavbu rozměrné barokní kaple sv. Jana Křtitele, která zabrala celý jižní díl někdejšího horního hradu.

Vzhledem k současnému zanedbanému stavu a k absenci archeologického poznání lze pouze s dochovaných úseků obvodového zdiva soudit, že horní hrad nepochybně prodělal složitý stavební vývoj. Na východní čelo barokní kaple, která dnes odděluje oba hradní díly, navazuje směrem k severu za zcela sesutou částí někdejší obezdívky horního hradu nejvyšší dochovaný střep zaoblené obvodové zdi hradního jádra, sevřený dvěma přízdeňnými opěrnými pilíři. Lomové zdivo torza s úlomky cihel, se zbytky vnějších omítek, je ode dna přilehlého příkopu poměrně pravidelně řádkováno, výše – nad úskokem v úrovni horní plochy hradu pokračuje zdivo podstatně méně pravidelné. V této úrovni se rovněž objevuje ve zdivu nepravidelně vylámaný otvor, z vnitřní strany s dochovanými díly šikmých špalet. Kromě vnitřní šikmé špalety z řádkového lomového zdiva a cihel s propadlými záklenky jsou zde dochovány i další dva otvory nad sebou. Mělo tedy přilehlé zaniklé sta-

vení nejméně tři podlaží, které podle dochovaných kapes oddělovaly zřejmě dřevěné trámové stropy. K posledně renesančně upravenému stavení patřily asi zčásti i oba boční přizděné opěrné pilíře. Jejich hrany byly vyvázány z cihel. Obezdivka hradního jádra pokračuje v nepravidelných úsecích a v nižší výšce téměř po celém obvodu horního hradu. Přizděné vnější pilíře různých půdorysných rozměrů, z nichž některé nesly arkýře, byly převážně zděny ze smíšeného materiálu. Pouze pilíř při severozápadním dílu obvodového příkopu má při hranách armaturu z tesaných kvádrů. Vnitřní dělení půdorysu horního hradu výrazněji připomíná pouze nízké torzo nároží, vzdálené 190 cm od severního boku barokní kaple. Její obvodové zdivo pravděpodobně rovněž dosud obsahuje fragmenty předbarokních konstrukcí. V západní štítové zdi kaple je patrné lomové zdivo s cihelnými ozuby nad sebou (t. zv. šmorcemí).

Více k severu v navázání na zmiňované nároží se v terénu dochoval pozůstatek koutového zdiva. Poměrně stíněný půdorys horního hradu obsahoval uprostřed patrně drobné nádvoří.

Barokní kaple sv. Jana Křtitele dokončená podle literatury v roce 1721, při vnitřní hraně horního hradu jezuitským řádem, má pravidelný obdélný půdorys s lehce vystouplým středním dílem. Východní čelo kaple, které dominuje panoramatu dnešního souboru, je rámováno nárožními pilastry s čabrakovými hlavicemi a uprostřed prolomeno kasulovým oknem. V úrovni hlavní římsy je na spodní díl průčelí nasazen štít s prohnutými volutovými křídélky uzavřený nahoře segmentem. V ose štítu se objevuje oválné okénko, nad ním druhé ve tvaru čtyřlístu. Hřeben střechy zvýrazňuje sanktusová věžička s cibulovou bání. Boční a západní průčelí jsou zcela prostá. Střední čtvercový díl půdorysu kaple je zaklenut českou klenbou s půlkruhovými čely, oddělenou pasy od užších čelních dílů. Východní čelní díl je pod valenou klenbou s trojúhelnými výsečemi nad mělkými bočními nikami. Do západního dílu byla vložena oratoř, podepřená pravoúhlým pilířem a podklenuta dvěma poli křížové klenby. Pod severním polem se objevuje zazděný vstupní otvor zvenčí se šikmými špaletami, překrytý segmentovým pasem. Nad oratoří probíhá valená klenba s bočními výsečemi, shodná s klenbou dílu východního. Na klenbách a částečně i na stěnách zůstala torzálně zachována ornamentální fresková výmalba s postavami světců.

Dnešní vstup do kaple vede z terasy nad dolním hradem – zámkem. Tvoří ho kamenný pravouhlý barokní portál s jednoduše profilovaným ostěním.

V počátcích stavebního vývoje horního hradu lze tu předpokládat palácovou budovu s obydlím vlastníka statku a patrně i s kaplí. Následně byla v mladších fázích gotiky a v renesanci zahušťována obvodová zástavba do podoby, kterou nám uchoval Willenbergův dřevoryt z roku 1601.

Podle vyobrazení hradu B. Kroupy, publikovanému r. 1867 ve Světotozoru, dochované střepy zástavby horního hradu dosud převyšovaly hřeben jezuitské kaple. Jediný přístup do horního hradu vedl z hradu dolního pravděpodobně stoupající rampou. Rampa zřejmě nahoře ústila v nižší věžové bráně horního hradu se strmou dlátkovou střechou, zřetelnou zcela vlevo na Willenbergově rytině nad hradem dolním. Podobnou dlátkovou střechu spatřujeme rovněž se dvěma makovicemi na protilehlé straně horního hradu, někde při jeho severním obvodu. Konkrétnější údaje o počátcích horního hradu a jeho půdorysné skladbě mohou nám poskytnout pouze výsledky archeologických výzkumů, ke kterým dosud nedošlo.

Dolní hrad přebudovaný na dnešní zámek má rovněž středověké a renesanční kořeny. Willenbergova rytina zachycuje od východu jeho složitější skladbu střech a hmot než je tomu dnes a jakési opevněné východní předbrání s předloženým mostem, od kterého klesala hlavní příjezdová hradní cesta. Druhá – západní brána dolního hradu vedla strmě ke dvorci a ke stavením v podhradí. Velké přestavby na Střele byly realizovány koncem 15. století za Lva z Rožmitálu a na samé hranici pozdní gotiky a renesance Švihovskými z Rýzemberka přestavbami na zámeček. Dochované fragmenty renesančních psaníčkových sgrafit připomínají další mladší stavební zásahy v průběhu 16. století. Vypálení hradu císařským vojskem v r. 1619 a zejména jeho zpusťování Švédy v r. 1645 bezpochyby těžce zasáhlo i dolní hrad, patrně ne však do té míry jako hrad horní. Traduje se pověst, že v hradní studni, údajně téměř 40 m hluboké je prý ukryto z doby dobývání hradu 12 stříbrných soch apoštolů. Je o nich zmínka i v kupní smlouvě z r. 1809. Tarasní zdi staršího předprostoru východní brány dolního hradu se zjevně dochovaly v zaobleném dílu příjezdové terasy s opěrnými pilíři.

Nepravidelně oválný půdorys dolního hradu obíhá dnes souvislý jednotrakt, doprovázený při nádvoří v přízemí arkádovou chodbou. Dolní hrad – označovaný jako zámek je dnes v celém rozsahu jednopatrový, uzavřený jednotnou hlavní římsou. Zbarokované východní vstupní průčelí bylo vlevo přizděno do pravoúhlého nároží. Průčelí člení omítkové pilastry s výraznými plastickými římsovými hlavicemi a s probíhajícím kordonovým pásem. Na římsové hlavice pilastrů navazují pod hlavní římsou kanelované nástavce. Zkrácené pilastry na bocích sdruženého okna mají své horní římsové desky, navíc podloženy hlavicemi ionskými. Suprafenestry oken v 1. patře s vloženými klenáky uzavírají prohýbané a zalamované nadokenní římsy, hlásící se do období po r. 1730. Vstupní část zvýrazňuje trojúhelný tympanon s oválným okénkem. Boční části průčelí mají do střechy vloženy vikýřky s prohnutými křídélky a oválnými okénky a se segmentovými římsami. Starší podoba průčelí se dochovala v parteru, kde mimo osu střední části ústí k nádvoří pozdněgotický portál s půlkruhovým záklenkem, jehož hrana je sejmuta výžlabkem. I zamřížované okno v přízemí vpravo od portálu si zachovalo starší kamenné členitě profilované ostění. Vlevo od vjezdu zůstal v úrovni přízemí úsek zaoblené zdi původního dolního hradu. Ostatní okna zbývajícího obvodového pláště zámku získala převážně jednodušší barokní charakter. V jihovýchodní části vnějšího pláště se dochovaly fragmenty renesančního psaníčkového sgrafita. Zcela prosté dvorní průčelí je v přízemí vykrojeno arkádovými otvory vesměs s půlkruhovými záklenky. Chodba v 1. patře se k nádvoří otvírá prostými nerámovanými okny. Tarasní zeď pod horním hradem s barokní kaplí obsahuje v úrovni nádvoří vstup k hlubokému sklepu vytesaném ve skalním podloží.

Za východním vjezdovým portálem navazuje průjezd ke dvoru s valenou klenbou půlkruhového průřezu, který je při pravém boku předělen slabší příčkou. Následně průjezd ke dvoru podchází křížovou klenbičku úzké nádvoří arkády. Vpravo od průjezdu navazují dvě klenuté místnosti, z nichž prvá je přístupná z arkády raněrenesančním pravoúhlým profilovaným portálkem a je zaklenuta valeně s trojúhelnými výsečemi. Následuje prostor rovněž s valenou klenbou opačné orientace, z něhož lze sestoupit do nepravidelného sklepa vytesaného pod kaplí ve skalním podloží. V přílehlé arkádové chodbě stoupá výstupní schodišťové rameno k terase se vstupem do kaple. Nárožní prostor vlevo od

průjezdu si zachoval nepravidelný půdorys před barokním přizděním nároží. Má valenou klenbu se styčnými a samostatnými trojúhelnými výsečemi. Všechny další prostory přízemí až k západní bráně jsou rovněž valeně klenuté převážně se styčnými trojúhelnými výsečemi. Podobné klenby překrývají současně nádvorní arkádovou chodbu. Západní průjezd lichoběžného půdorysu nese stopy dodatečných úprav a jeho valenou klenbu vykrajují výseče trojúhelné, s půdorysně prohnutými hranami. Cihelné ostění a půlkruhový záklenek západního vjezdu má omítnutou okosenou hranu. Vpravo od západního průjezdu se přibližují k masivu horního hradu ještě dva menší nepravidelné prostory, rovněž pod valenými klenbami.

Pod horní hrad ústí do nádvoří úzké sestupné schodiště do sklepů i s postranními lochy vytesané hrubě ve skalním podloží. Prostory prvního patra zámku v podstatě sledují půdorysný rozvrh přízemí. Zřejmě dodatečně překrytá chodba nad přízemní arkádou je v prvním patře plochostropá. Nad průjezdem a vpravo od něho nacházíme tři valené klenuté prostory s trojúhelnými samostatnými a styčnými výsečemi barokního původu a s vykrajovanými vpadlými stropními zrcadly. Půdorys mezi nimi a kaplí vyplňuje malá lichoběžná místnůstka, rovněž pod valenou klenbou. Před kaplí probíhá zastřešená terasa.

Nejhonosnější barokní prostor v 1. patře zámku se nalézá při jeho jihovýchodním nároží. Valenou klenbu vykrajují tři dvojice trojúhelných výsečí, vyklenutých z bočních polopilířů, které jsou v horních dílech konzolovitě prohnuty a završeny římsovými hlavicemi. Vrcholnici klenby člení bohatě vykrajovaná zrcadla s profilovanými štukovými rámy. V prostoru se dochovala i válcová klasicistní keramická kamna a parketová podlaha s ornamentální výzdobou a výplňová dveřní křídla.

Původní historický ráz rezidence se změnil po dvou novodobých stavebních úpravách, z nichž prvá proběhla v letech 1870 – 1880 a druhá v roce 1928. Další prostory zaoblené části půdorysu jsou již vesměs plochostropé s fabiony podloženými štukovou lištou. Neckovou klenbu obsahuje pouze západní prostor 1. patra. Mladší klenba je zde vykrojena na stranách pětibokými výsečemi s omítkovým pásem na hranách. Zbytek 1. patra stáčející se směrem ke kapli je po mladším stavebním zásahu plochostropý. V podkroví pultové střechy nad jihozápadní částí dvorní chodby se v 1. patře se dochovala dvě pole renesančního psaníčkového

sgrafita, na které zřejmě navazoval pás podřímsí se sgrafitem stáčených pásků s lístky, bez stop po požáru r. 1645.

Prameny a literatura

BÍLEK, T., 1882 / 1883: Dějiny konfiskací pobělohorských. Praha. s. 39, 44.

DURDÍK, T., 2000: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. 2. vydání. Praha. s. 526-527.

DURDÍK, T., - SUŠICKÝ, V., 2002: Zříceniny hradů, tvrzí a zámků. Jižní Čechy. Praha. s. 109-112.

HZT 1986: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, 5. díl, Jižní Čechy (ed. K. Tříška). Praha. s. 185.

SEDLÁČEK, A., 1864: Zámek Střela na panství Kraselovských. Prácheň.

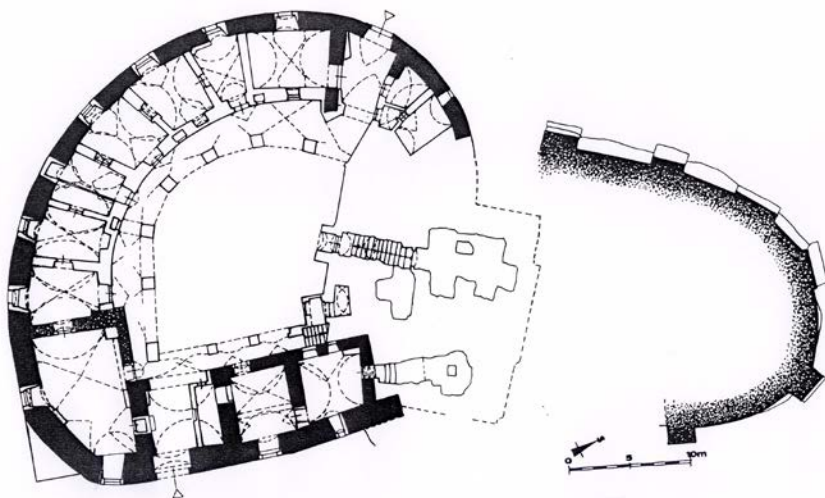
SEDLÁČEK, A., 1897: Hrady, zámky a tvrze v království českém, XI., Prácheňsko. s. 229-232.

SEDLÁČEK, A., 1908: Místopisný slovník historický království českého. Praha. s. 839.

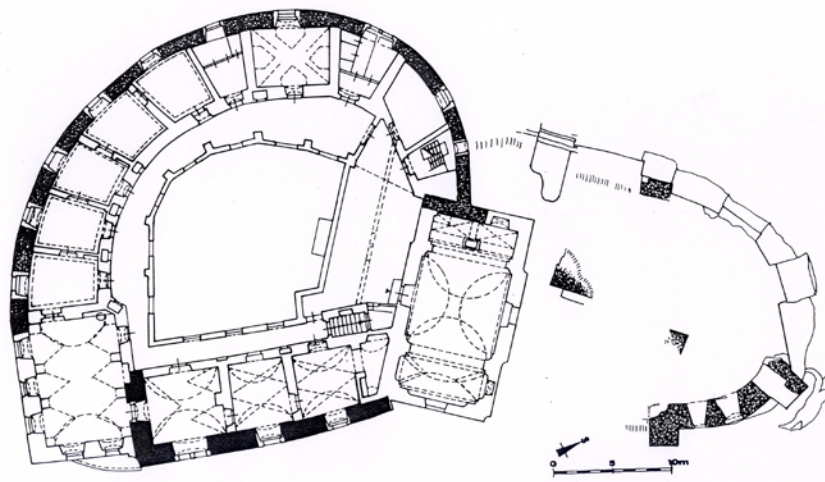
VOTÝPKOVÁ, E., 1933: Hrad a zámek Střela u Strakonice. Strakonicko. Propagace a adresář. Strakonice.

Obr. 1. STŘELA – hrad na pozadí prospektu Strakonice, dřevoryt J. Willenberga z r. 1601.

Obr. 2. STŘELA – náčrt půdorysu dolní úrovně hradu ve stavebně – historické analýze (černá a husté mřížky značí zdivo gotické).

Obr. 3. STŘELA – náčrt půdorysu horní úrovně hradu ve stavebně – historické analýze.

Hrad Střela u Strakonice a jeho osudy

Obr. 4. STŘELA – hrad a zámek od západu na vyobrazení B. Kroupy (Světobzor 1869).

Obr. 5. STŘELA – vstupní čelo dolního hradu s bývalou hradní kaplí.

Obr. 6. STŘELA – fragment jihovýchodního obvodu horního hradu.

Zusammenfassung

Burg Střela bei Strakonice und ihre Schicksale

Die Burg Střela liegt auf einem felsigen Hügel an der Fernstraße entlang des Flusses Otava zwischen Strakonice und Prácheň. Sie wurde wahrscheinlich von Bayern aus Strakonice, die in ihrem Wappen ein Geschoß hatten, gegründet. Nach A. Birnbaumová war die vielleicht ihre älteste Residenz. Unter ihren ersten Besitzern ist um das Jahr 1242 Martin aus Střela angeführt, der Legende nach der Sohn von Hroznyat aus Střela. Für das Jahr 1262 ist Zdeněk aus Střela, der in seinem Wappen einen Eselskopf hatte, angeführt. Das gleiche Wappen gehörte auch weiteren Eigentümern. Im Jahre 1318 war es Bleh aus Střela. Seine Nachkommen waren die Brüder Bleh, Dobeš und Zdeněk. Die Erben von Zdeněk besaßen die Burg bis zum Anfang der 90er Jahre des 14. Jahrhunderts. Im Jahre 1393 hat Střela einen neuen Herren – Mikuláš aus Landštějín und Borotín. Seine Söhne Heřman und Jan ergriffen in der Zeit der hussitischen Revolution für die Tábor's Seite. Nach ihnen besaß Střela und Borotín Mikuláš – Sohn von einem der Brüder. Neben ihm wurden in der gleichen Zeit als Herren von Střela Jan und Vilém aus Landštějín erwähnt. Wir wissen aber nichts näher über ihr Verwandtschaftsverhältnis zu Mikuláš.

Um das Jahr 1448 wurde zum Besitzer der Burg Jan Přebor aus Radejšín, im Jahre 1460 lebte hier Jindřich aus Kolovrat und im Jahre 1464 Lev aus Rožmitál. Von seinem Sohn Zdeněk Lev wurde die Burg vor dem Ende des 15. Jahrhunderts von Půty Švihovský aus Rýzmbek übernommen. Nach seinem Tod und Tod seines Bruders Václav verkaufte vor dem Jahre 1514 Vilém Švihovský die Burg mit der Herrschaft dem Václav Kraselovský aus Krasel, der sie im Stile der Renaissance umbauen ließ. Nach ihm wurde im Jahre 1544 zu ihrem Besitzer Václav aus Leskovce (+ 1573) und danach seine Söhne, die das Vermögen aufteilten. Später übernahm Střela Petr Boubínský aus Újezd (+ 1600). Er ließ hier die Abstammung seiner Familie ausmalen. Nach ihm wurden zu den Erben Vilém (+ 1611) und Ladislav (+ 1614) und dann die Brüder Pavel und Přibík.

Zu Beginn des Dreißigjährigen Krieges (1619) wurde die Burg von den Martin de Hoeff-Huerta's Truppen erobert und ausgeplündert. Wegen seiner Teilnahme im Standesaufstand war sein Vermögen von Boubínský beschlagnahmt und im Jahre 1623 kaufte Střela von der Beschlagnahmungskommission Jindřich Libštejnský aus Kolovrat (+ 1646). Am Ende des Dreißigjährigen Krieges (1645) wurde Střela von Schweden ausgebrannt. Als Erbe folgte sein Sohn Oldřich (+ 1650) und dann sein Onkel Václav, der aber keine Kinder hatte. Er trat in den Jesuitenorden ein und seine Herrschaft zusammen mit Střelské Hoštice vermachte dem *Berufshaus der Jesuiten* auf der Prager Kleinseite. Das Berufshaus durfte über kein Grundeigentum verfügen, deswegen verkaufte sein Rektor im Jahre 1661 beide Güter dem Jesuiten Konvikt in Klatovy. In seinem Besitz blieb Střela bis zur Abschaffung des Ordens und danach fiel sie einem sgn. religiösen Fond zu. Im Jahre 1777 kaufte die gesamte Komplex der Malteser *Vermögensverwalter* Josef Kraus. Später erhielt das Schloß Střela von der Familie Kraus Erasmus Obst. Die Obsts besaßen Střela bis zum Jahre 1869. Dann bis zum Jahre 1945 wechselten hier mehrere Eigentümer (Písek's Pfandhaus, Graf Wichienbrug, Dreher und seit 1900 die Familie Wessely). Die beschlagnahmte Komplex von Schlössern diente allmählich als Internat der Sonderschule, zuletzt als Depositar und Büro des Staatlichen Bezirksarchivs. Nach 1990 wurde ihren privaten Besitzern *zurückgegeben*.

Beginn der mittelalterlichen Burg ist es wahrscheinlich vor der Hälfte des 13. Jahrhunderts zu suchen. Seit ihrer Gründung wurde anscheinend die Komplex in eigenen Sitz geteilt – obere Burg mit einem unregelmäßig ovalen Grundriss und untere Burg im Umfang gegenwärtiger Burg. Die Grenze zwischen beiden Teilen waren wohl in etwa einer Linie der Terrasse vor der südlichen Seite heutiger Kapelle. Allmählich wurden die beiden Teile des Schlosses teilweise durch verdoppelte Gräben und Nudelbretter umgeben, im späten Mittelalter durch rasante Entwicklung der Artillerie gezwungen. Im Wesentlichen, die spätgotische Gestalt der Oberen Burg bildet noch bis heute die Willenbergs Gravüre vom Anfang des 17. Jahrhundert im Hintergrund von Strakonice ab. Damals fehlte anscheinend eine markante Turmdominante. Die abgebildete Gestalt der Oberen Burg blieb bis zum Dreißigjährigen Krieg erhalten, der durch die Brandschatzung der Burg von Schweden (1645) vollendet wurde. Danach blieb die obere Burg in Trümmern liegen, die allmählich für den Bau der geräumigen Barock-Kapelle *St. Johannes der Täufer (fertiggestellt vor dem Jahre 1721) verwendet wurden. Die Kapelle nahm dann den ganzen südlichen Teil der ehemaligen oberen Burg ein. Die obere Burg durchlief eine komplizierte Bauentwicklung. Zu Beginn ihrer Bauentwicklung ist es ein Palast mit dem Wohngebäude des Besitzers und offensichtlich auch mit der Kapelle zu vermuten. In den jüngeren Phasen der Gotik und Renaissance wurde dann die periphere Bebauung in die Form verdichtet, die den Willenbergs Holzschnitt (1601) verbildlichte. Der einzige Zugang zur Oberen Burg führte aus der unteren Burg wahrscheinlich durch eine ansteigende Rampe.*

Die für das heutige Schloss umgebaute untere Burg hat ebenso Wurzeln im Mittelalter und in der Renaissance. Die Willenbergs Gravüre zeigt von Osten mehr komplizierte Dachkonstruktion und Materialien, als es heute gibt, und irgendein befestigtes östliches Vordertor mit einer vorgeschobenen Brücke, von der der Haupt-Zufahrtsweg zur Burg abfällt. Das zweite – westliche Tor der unteren Burg führte steil zum Gehöf und zu den Nebengebäuden in der Vorburg. Große Umbauten auf Střela wurden während Lev aus Rožmítal am Ende des 15. Jahrhunderts verwirklicht und zugleich Umbauten auf ein Schloßchen an der Grenze der Spätgotik und -renaissance durch Švihovský aus Rýzmbek und Václav Kraselovský aus Kraselova. Die bewahrten Fragmente der geschriebenen Renaissance-Sgrafitos erinnern an weitere frühere Eingreifen in den Bau im Laufe des 16. Jahrhunderts. Die Brandschatzung der Burg von der kaiserlichen Armee im Jahre 1619 und auch ihre Verwüstung durch die Schweden im Jahre 1645 betrafen schwer auch die untere Burg. Unregelmäßig ovalen Grundriss der unteren Burg umschließt heutzutage ein kontinuierlicher Eintrakt, begleitet beim Vorhof im Erdgeschoss durch einen Arkadengang. Untere Burg – bezeichnet als Schloss – ist in ihrem ganzen Umfang einstöckig, geschlossen durch einziges Hauptgesims. Die östliche Hauptfassade im Stile des Barocks bekennt sich zur Periode nach dem Jahre 1730. Das ursprüngliche historische Gepräge der Residenz änderte sich nach zwei neuzeitlichen Instandsetzungen des Gebäudes, erstmals in den Jahren 1870 – 1880 und zweitens im Jahre 1928.

Pohnuté osudy troch obcí v časoch tureckej nadvlády. Sonda do dejín katastra Palárikova

JAROSLAV NEMEŠ

Katedra histórie, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Po bitke pri Moháči (29. augusta 1526), v ktorej padol aj uhorský kráľ Ľudovít II., mali už osmansko-turecké hordy¹ možnosť priamo ohrozovať tiež územie súčasného Slovenska. Aj keď sa ich záujem o banské mestá zdal väčší, častými vojenskými výpravami ohrozovali i územie Podunajskej nížiny. Ich koloniálne panstvo počas jeden a pol storočia neustále menilo hranice. Domáce obyvateľstvo trpelo častými útokmi, drancovaním a rabovaním, či nadmerným daňovým zaťažením. Cieľom našej štúdie je na príklade troch obcí potvrdiť alebo vyvrátiť, do akej miery je táto predstava reálna, prípadne zistiť mieru jej pravdivosti. Na príklade vybraných obcí by sme chceli ilustrovať, ako prebiehal život na tureckom pomedzí a akým spôsobom tu ľudia prežívali. Môžeme sa o to pokúsiť, nakoľko toto územie je relatívne dobre archeologicky preskúmané a navyše k jeho osídleniu máme i dostatok písomných správ.

Začiatkom 16. storočia a počas celého jeho trvania sa v chotári dnešného Palárikova sústredil život obyvateľstva viac-menej na troch centrálnych miestach. Historicky máme potvrdenú existenciu obcí Palárikovo, Križovany a Svätý Jur, ktoré sa začiatkom novoveku spomínajú v písomných prameňoch. O obci Čiky, ktorá sa prvý raz spomína v roku 1221, v tomto období už nemáme žiadne písomné správy, ako usadlosť sa obnovuje až v 18. storočí. Všetky obce sa nám prvý krát objavili v listinách takto: Čiky (*villa O Cheke*²) v roku 1221, Palárikovo (*villa*

¹ Pri používaní termínu „turecký“ musíme byť obozretní, lebo na expanzii Osmanskej ríše sa nepodieľali iba Turci, ríša bola viacnárodná. Súčasťou vojenských jednotiek boli napr. aj oddiely Tatárov.

² *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus : Árpádkori új okmánytár, tom. 11.* Ed. Gusztáv Wenzel. Budapest : Eggenberger Ferdinánd Akademiai, 1873, s. 160, č. 103; MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, tom. I.* Bratislava : SAV, 1971, s. 197, č. 266.

*Meger*³) v roku 1248, Svätý Jur 1423 (*possessio Zenthgergh*⁴) a Križovany 1424 (*villa Kerezthur*⁵). Mali rôznych vlastníkov, ale začiatkom 15. storočia sa všetky štyri dostali pod správu Šurianskeho hradu, ako to dokladá napr. listina z 24. februára 1457.⁶

Chotár dnešnej obce Palárikovo patril do južnej časti Nitrianskej stolice, nachádzal sa medzi riekami Váh a Nitra. Pôvodne stredoveké obce ležali na území dolného toku rieky Váh v jej inundačnom pásme. Vyššia vodná hladina a následné záplavy v tomto období výrazne ovplyvňovali život tamojších obyvateľov. Vysoká hladina Váhu na rovine nemala okrem vyvýšených pieskových dún takmer žiadnu prekážku. Keďže prevažným zamestnaním obyvateľstva na tomto území bolo už oddávna roľníctvo a pastierstvo, hlavne na jar boli často skúšaní. Systém hrádzí, odvodňovacích kanálov a protipovodňových násypov, tzv. týtešov, sa začal budovať až v 18. a 19. storočí. Problémy sa však definitívne zmenšili až po regulácii vodného toku rieky Váh.

Palárikovský chotár má rovinný charakter, avšak v jeho východnej polovici sa tiahnu vlny pieskových dún orientované smerom SZ-JV. Celkovo ide o päť dún, z ktorých tri sú súvislé a do diaľky presahujú kataster obce. Ich reliéf vznikol v štvrtohorách (v kvartére), sú teda z geologického hľadiska pomerne mladé. V súčasnosti pozorujeme v dôsledku intenzívnej poľnohospodárskej činnosti, vplyvu vody a vetra proces ich erózie, mnohé duny zanikajú či už úplne viditeľne zanikli. Archeologické lokality sústredené na ich vrcholoch sa tak dostali do stavu ohrozenia.

Z archeologického hľadiska je v chotári dnešnej obce Palárikovo doložená existencia osídlenia zo 16. a 17. storočia na siedmich samostatných lokalitách. Najmä západná časť katastra bola pravidelne

³ MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, tom. II.* Bratislava : Obzor, 1987, s. 219, č. 312.

⁴ *Zsigmondkori oklevéltár X (1423)*. Ed. Norbert C. Tóth. Budapest : A Magyar országos levéltár kiadványai, 2007, s. 604 [A Magyar országos levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 43]. Odlišne prvú písomnú zmienku v roku 1424 uvádza *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II.* Red. Miroslav Kropilák. Bratislava : Veda, 1977, s. 366-367.

⁵ Delili sa na Horné a Dolné Križovany. Viac *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II.*, s. 366-367.

⁶ Obce sa spomínajú ako *Keresthur*, *Megyer*, *Zenthgewrgh* a jedna usadlosť ako *predium Chykeveghaza*. Magyar Országos Levéltár Budapest (MOL) DL 15127.

ohrozovaná záplavami a trvalejšie osídlenie na nej v dávnej minulosti až do 18. storočia nevznikalo. Pôda tam nebola na poľnohospodársku činnosť vyhovujúca. Dodnes o tom svedčia močariská, tzv. struhy, ťažké nívne pôdy a lužné lesy neďaleko Váhu. Osídlenie preto vznikalo iba vo východnej polovici katastra.

Lokalita č. 1 Vršok v obci – pozdĺžna piesková duna tiahnuca sa v centre intravilánu dnešnej obce Palárikovo, domami husto zastavané územie. Prieskumom Bélu Szókeho a Jánosa Nemeskéryho z roku 1952⁷ a naším prieskumom zo 17. marca 1992 bolo potvrdené osídlenie v neskorom stredoveku až ranom novoveku. Ide o úlomky nádob, tanierov a misiek, väčšina črepov je glazovaná, prevažujú odtiene hnedej, zelenej, žltej a červenej farby. Zaujímavý je úlomok z tela nádoby s dierkovaním, asi cedidla alebo kadidla (priemer dierok 5 mm, červená keramika glazovaná zeleno-oranžovo). Správa v dokumentácii Archeologického ústavu SAV v Nitre hovorí o osídlení tejto lokality v piatich historických obdobiach.⁸ Je takmer isté, že na tomto mieste stálo včasnovooveké Palárikovo po tom, čo v 15. storočí spustla lokalita na tri kilometre vzdialených pieskových dunách – na „Čontoške“ a „Šopách“. Tu sa nachádza aj dnešné centrum obce.

Zaujímavý je i náhodný nález časti kamenného žarnova nami zdokumentovaný 12. novembra 1992. Boli sme privolaní k objavu spodného kameňa žarnova, tzv. ležiaka, miestnym obyvateľom pánom Duchoňom.⁹ Vykopal ho na vlastnom dvore okolo roku 1982 v hĺbke asi dvoch metrov. Pôvodne okrúhly kameň s vonkajším priemerom 385 mm bol rozlomený na dve polovice, ktoré spolu vážili 16,15 kg. Materiálom bol ryolit ružovo-fialovej farby dovezený pravdepodobne zo Žiarskej kotliny. Nález dokumentuje dobové zamestnanie obyvateľstva.

Lokalita č. 2 Dolné Krížovany, naľavo od cesty – dlhšia piesková duna s dvoma vyvýšeninami, dnes pole a domy so záhradami. Prieskumom 4.

⁷ SZÓKE, Béla - NEMESKÉRI, János. Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch. In *Slovenská archeológia*, 1954, č. 2, s. 105-127. Podrobnejšie výsledky z prieskumu z Palárikova sú uložené v dokumentácii Archeologického ústavu SAV v Nitre pod heslom Palárikovo.

⁸ Prieskum Bélu Szókeho a Jánosa Nemeskériho z roku 1952.

⁹ Námestie padlých hrdinov č. 33, dvor pána Duchoňa, pri „Malom parku“. Nález na základe našej správy publikoval Ing. Imrich Szabó (SZABÓ, Imrich. *Kultúrna minulosť Palárikova*. Nové Zámky : Crocus, 1997, s. 102).

mája 1992 sme na dune našli úlomky glazovanej keramiky, sklenených nádob a tehíel zo 16.-17. storočia. Ide o jednu z usadlostí ranonovovekého Medera ležiaceho na neďalekom Vršku. Zaujímavý je nález malej železnej podkovy rozmerov 67x62 mm z vojenskej obuvi, ktorý možno zaradiť k tomuto historickému obdobiu.

Lokalita č. 3 Kopcová remíza – mohutná duna dosahujúca výšku 119,07 metrov nad morom, najvyššie položené miesto v extraviláne obce. Tiahne sa vedľa železničných koľají idúcich do Tvrdošoviec. Výskumy Jozefa Paulíka¹⁰ z rokov 1972 – 1973 a Leva Zachara¹¹ z roku 1974 dokázali existenciu osady z konca 12. storočia najmenej do polovice 16. storočia.¹² Na najvyššom mieste tejto pieskovej duny bol zistený drevozemný strážny hrádok (palánka) postavený v časoch tureckej hrozby.¹³ Na tomto mieste predpokladáme jestvovanie stredovekých a ranonovovekých Križovian spomínaných až do roku 1608.¹⁴ O lokalite sa ešte budeme bližšie zmiňovať.

Lokalita č. 4 Englové, pri železnici. Pri prieskume v marci roku 1992 sme na ukončení pieskovej duny našli časť stehennej kosti dospelého ľudského jedinca (*caput ossis femoris*). Pri jeho datovaní nám napomáha fakt, že sme ho objavili na samom konci pieskovej duny protitureckej „pevnôstky“ a iné nálezy okrem ojedinelých úlomkov novovekých nádob odtiaľ nepoznáme.

Lokalita č. 5 Sv. Jur, juhovýchodne od dnešnej osady – mohutná piesková duna tiahnuca sa dnes na obrábanom poli, zasahujúca aj do záhrad. Prieskum sme vykonali 16. marca 1992, na severozápadnom svahu tejto rozsiahlej lokality sme našli niekoľko úlomkov keramiky. Neprispejú však žiadnou informáciou k otázke vzniku a zániku osídlenia. Možno

¹⁰ Výskum J. Pavlíka (1972 – 1973) bol publikovaný v PAULÍK, Jozef. Výskum Archeologického ústavu SNM v rokoch 1972-73 v Palárikove. In *Múzeum*, 1974, roč. 19, č. 1, 4s; tenže. Výskum protitureckej opevnenej polohy v Palárikove. In *Zborník SNM*, 1990, História 30, s. 85-107. Tam pozri i ďalšiu početnú literatúru.

¹¹ Výskum Leva Zachara z roku 1974 bol spracovaný v koautorstve: EGYHÁZY-JUROVSKÁ, Beata - ZACHAR, Lev. Príspevok k stredovekému osídleniu v Palárikove, okr. Nové Zámky. In *Zborník SNM*, 1987, História 27, s. 95-115.

¹² EGYHÁZY-JUROVSKÁ - ZACHAR, Príspevok k stredovekému osídleniu, s. 106.

¹³ PAULÍK, Výskum protitureckej opevnenej polohy, s. 85.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár Budapest (MOL), Kamarai levéltár, Conscriptio portarum (sectio E 158), Connumeratio humorum Comitatus Nitriensis a 1608. A 2650, fol. 385-392. Tu sa spomínajú Križovany už ako *deserta* – opustené.

práve na tomto najexponovanejšom mieste stál neskorostredoveký Svätý Jur,¹⁵ o ktorom máme prvú písomnú správu z roku 1423¹⁶ a poslednú z roku 1572.¹⁷

Lokalita č. 6 Svätý Jur, duna pri Cergáte – dve sotva viditeľné vyvýšeniny idúce z oboch strán agátového lesíka smerom k Dlhému kanálu (tzv. Cergátu). Prieskumom dňa 7. marca a 1. apríla 1992¹⁸ sme na základe početného keramického materiálu nájdeného na povrchu pieskovej duny vymedzili existenciu osídlenia od konca 15. storočia. Objavilo sa tu aj viac úlomkov novovekej glazovanej a mramorovanej keramiky. Išlo však pravdepodobne o krátko obývanú lokalitu menšieho rozsahu, možno o viac usadlostí neskorostredovekého Svätého Jura.

Lokalita č. 7 Drahy, za novým cintorínom. Na mieste troch sotva viditeľných pieskových dún za tzv. Lesíkom a Novým cintorínom (smerom k železničnej trati) sme našli 7. marca 1992 zopár úlomkov glazovaných črepov. No najdôležitejší bol nález kamenného kresadla do stredovekej pušky vyrobený z dlhého retušovaného úštetu zo žltkastého priesvitného kremičitanu. Úštep bol zosekaný do obdĺžnikového tvaru 30x40 mm a hrúbky 7 mm. Kresadlo nám dokazuje existenciu frekventovanej stredovekej cesty využívannej ešte v 19. storočí,¹⁹ ktorá spájala drevozemný hrádok v Križovanoch s Novými Zámkami, možno tadiaľ šla aj jedna z vetiev tzv. Českej cesty.²⁰

Aj zo zoznamu archeologických lokalít si môžeme vytvoriť čiastočný obraz o polohe troch hlavných centier osídlenia v období raného novoveku. Osada Palárikovo ležala na „Vršku“ v intraviláne dnešnej obce,

¹⁵ V 19. a 20. storočí bola táto usadlosť ľudovo nazývaná Svatodžurské.

¹⁶ Zsigmondkori oklevéltár X (1423), s. 604, pozri aj Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II, s. 366-367.

¹⁷ MARSINA, Richard - KUŠÍK, Michal (eds.). *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I*. Bratislava : SAV, 1959, s. 393-395.

¹⁸ Výsledky všetkých prieskumov palárikovského chotára z roku 1992 sme odovzdali do dokumentácie AÚ SAV v Nitre. Za pomoc pri spracovaní keramiky ďakujeme PhDr. Matejovi Ruttkayovi, CSc.

¹⁹ EGYHÁZY-JUROVSKÁ - ZACHAR, Príspevok k stredovekému osídleniu, s. 113.

²⁰ O ceste, ktorá „viedla cez močiare riek Žitava a Nitra a pri Nárhíde (kde bol most) vystúpila na tvrdú pôdu, ďalej šla rovno k Váhu a pri Šintave a Sereďi ho prekročila“, píše podrobnejšie SZÓKE, Béla. Brod na rieke Nitre pri Nových Zámkoch. In *Študijné zvesti AÚ SAV, Janšákov zborník*, 1957, č. 2, s. 105n.

Križovany na „Kopcovej remíze“ a niekoľkých vzdialených dunách a Svätý Jur sa rozkladal na vyvýšeninách v okolí dnešnej usadlosti.

Čo je však podstatné, že z obdobia 16. a 17. storočia sa nám zachovalo aj veľa písomných dokladov. Na základe bohatého písomného materiálu si dokážeme predstaviť vývoj osídlenia v palárikovskom chotári. V písomnostiach nájdeme odraz reálnej tureckej hrozby v živote miestnych obyvateľov. Dokladajú nám nepokojnosť a neistotu časov.

O včasnónovovekých obciach Palárikovo, Križovany a Svätý Jur nachádzame hneď niekoľko správ. Najzávažnejšie svedectvo vydávajú portálne súpisy (resp. súpisy domov) Nitrianskej stolice, ktoré boli vykonané v rokoch 1531, 1532, 1533, 1536, 1537, 1545, 1546, 1548, 1549, 1556, 1576, 1598, 1600, 1601 a 1608.²¹ Neznamená to však, že v každom súpise musela byť zapísaná každá obec a v každom roku musel byť zapísaný aj počet daňovníkov. Obce boli zapísané takto:

Palárikovo: 1533, 1576, 1598, 1600, 1601, 1608

Križovany: 1533, 1576, 1598, 1600, 1601, 1608

Svätý Jur: 1533

Ďalším prameňom boli urbáre feudálnych panstiev. V nich sme zistili iba jeden zápis pre všetky tri obce:²²

Palárikovo: 1572

Križovany: 1572

Svätý Jur: 1572

Pre dejiny 16. a 17. storočia sú významným prameňom i zápisy z cirkevných kanonických vizitácií, ktoré však boli robené iba sporadicky. Ani jedna z troch obcí v nich ale zapísaná nie je.

Z tureckých historických prameňov boli zatiaľ vydané súpisy obyvateľstva z rokov 1570 a 1664, a to vďaka Jozefovi Blaškovičovi, ktorého storočnicu narodenia sme si nedávno pripomenuli (podrobnosti o súpisoch ďalej). V oboch tureckých prameňoch sme našli iba Palárikovo.

²¹ MOL, Kamarai levéltár, Conscriptiones portarum (sectio E 158).

²² MARSINA - KUŠÍK (eds.), Urbáre feudálnych panstiev I, s. 393-395.

Pohnuté osudy troch obcí v časoch tureckej nadvlády. Sonda do dejín katastra Palárikova

Nepodaril sa nám zistiť pôvod informácie, že Križovany boli Turkom poplatné od roku 1555 a Palárikovo od roku 1559.²³ V listinnej podobe máme ešte zachovanú zmienku o Svätom Jure z 8. januára 1521.²⁴

Taktiež sme nepotvrdili ani nevyvrátili, že v súpise cirkevného desiatku z roku 1604 sa uvádzajú v Palárikove viacerí obyvatelia, z ktorých dvaja mali mať slovenské mená.²⁵ Taktiež sa v roku 1617 Palárikovo spomína ako Pustý Meder.²⁶ Tieto informácie však kvôli komplexnosti uvádzame. Zoznam písomných zmienok o obciach sme spracovali formou tabuľky.

Palárikovo v písomných prameňoch:

ROK	SPRÁVA	VÝKLAD
1533	Megyer fran. nyari deserta per totum II	Meder patrilo Františkovi Ľárimu, mal dve trvalo opustené porty
1559	-	začiatok poplatnosti osmanskej strane
1570	(turecky)	Međer falu. Tomáš Rác, jeho syn Štefan Juhás Jakob a jeho sluha František Ján Hegedűš, jeho syn Tomáš Kelemen Tót, jeho syn Jakub Juhás Demeter Počet domov 3 Príjem ročne paušálne 1700 akčie
1572	... Megier ...	Meder
1576	Turcis subiecti Megyer nobil ... por. 2 condescens in sede ... por. 2 residua deserta	Meder v tureckom vlastníctve, patrilo viacerým šľachticom, mal 2 poplatné porty, ďalšie dve porty boli vyčlenené, ostatné boli opustené
1598	Megyer ... domus 7	Meder mal 7 poplatných domov
1600	Megier ... domus 6	Meder mal 6 poplatných domov
1604	-	v súpise desiatku sa uvádza niekoľko obyvateľov, dve mená majú byť slovenské

²³ MARKOVIČ, Karol. *Dejiny Šurian do roku 1868*. Nové Zámky 1943 [Edícia Slovenskej jednoty, sv. 16], s. 55.

²⁴ Ako *possessio Zenthgyerg* (MOL DL 95480).

²⁵ KOLEČÁNI, Karol. *Pamätný spis k 725. výročiu prvej písomnej zmienky o obci Palárikovo*. Autor úvodu Miloslav Kubenka. Nové Zámky 1973, s. 27.

²⁶ Tamže, údaj Kolečáni odpísal z kroniky obce Palárikovo (Slovenský Meder) 2. polovice 20. storočia.

1608	Megyer deserta	Meder opustený
1617	praedium Pusta Meger	vlastníctvo pustatina Meder
1664	(turecky)	Međer, dedina patrí k Ňárhídu (Novým Zámkom), neobývaná, v blízkosti dediny Andód (Andovce). Príjem 1500 akče
1695	praedium Pusza Meger	vlastníctvo pustatina Meder

Križovany v písomných prameňoch:

ROK	SPRÁVA	VÝKLAD
1533	Kerezthwr fran. nyari fl. III levatur	Križovany patrili Františkovi Ňárimu, zaplatili tri zlaté (florény)
1572	... Kerezthwr ...	Križovany
1576	Turcis subiecti Keresthwr ad Suran Por. 3 1/2 condescens in sede por. 1 1/2 reliqua deserta	Križovany pri Šuranoch v tureckom vlastníctve, mali 3 a 1/2 poplatných port, ďalších 1 a 1/2 porty vyčlenených, ostatné boli opustené
1598	Keresthwr ... domus 9	Križovany mali 9 poplatných domov
1600	Keresthwr ... domus 6	Križovany mali 6 poplatných domov
1601	Keresthwr ... domus 6	Križovany mali 6 poplatných domov
1608	Keresthwr deserta	Križovany opustené
1685	Keresztur 12 [unbewohnt sessiones]	Križovany mali 12 neobývaných usadlostí

Svätý Jur v písomných prameňoch:

ROK	SPRÁVA	VÝKLAD
1521	possessio Zenthgyerg	vlastníctvo Svätý Jur
1533	Zenth gyerg nobil. deserta per totum p. VIII	Svätý Jur patrili viacerým zemepánom, mal 8 trvalo opustených port
1572	... Szent Georgi Deczka ...	Svätý Jur Deczka (patril Deckovi?)
1685	St: Georg ist verwisstedt ganz ordt	Svätý Jur je spustnutý, celé miesto

Na základe vykonaných archeologických výskumov a prieskumov a na základe zachovaných písomných správ si môžeme vytvoriť aspoň približný obraz o živote v Palárikove, Križovanoch a Svätom Jure v týchto pohnutých časoch. Osmanské nebezpečenstvo sa tu prejavilo v plnej miere.

Najprv si však pripomeňme dejiny skúmaného obdobia vo všeobecnosti. Ohrozenie priestoru dnešného juhozápadného Slovenska Turkami môžeme rozdeliť do troch etáp. Prvú etapu vymedzíme rokmi 1530 až 1606, teda od prvého nájazdu do tohto priestoru, opakovaných nájazdov až po udalosť tzv. pätnásťročnej vojny. Toto bolo najničivejšie obdobie osmanskej expanzie a zanechalo na osídlení aj najväčšie škody. Po podpísaní žitavského mieru v roku 1606 až do pádu novozámockej pevnosti 1663 nastali tzv. „mierové časy“. A napokon v rokoch 1663 až 1685 spravovali Osmani kraj z dobytých Nových Zámkov, odkiaľ ohrozovali už predtým zdecimované široké okolie. V roku 1685 boli Turci v novozámockej pevnosti kruto vyvraždení, čím sa skončilo ich neslávne panstvo nad týmto krajom.

Prvé výpady do oblasti dolného toku rieky Váh začali už v roku 1530. Smederovský Mehmed beg s vojskom prekročil Dunaj a za podpory uhorského protikráľa Jána Zápoľského smeroval do vnútrozemia. Oblasť, ktorá najviac trpela pustošením, bolo územie medzi riekami Váh a Nitra. V Nitrianskej stolici zostalo 80 úplne alebo čiastočne vypálených dedín.²⁷ Turci sa pri lúpení vyhýbali mestám a hradom, z podrobeného územia odvliekli zajatcov a dobytok. Udialo sa to za jeden týždeň, posledný septembrový tzv. michalský, no škody boli značné. Kronika Mikuláša Ištvánfiho (1538 – 1615) o tomto týždni hovorí²⁸: „Z Vráblov, Čifár, Zlatých Moraviec, Komjatíc odvliekol všetkých obyvateľov, obce podpálil. Napokon sa dal iným smerom a tiahol až k Šintave, Hlohovcu a piešťanským kúpeľom a páliť, raboval a vraždil celý kraj ležiaci pri brehoch Váhu, ktorý má veľký počet obyvateľstva a oplýva hojnosťou všetkého ... To je smutná spomienka na pustošenie oblasti alebo územia rozprestierajúceho sa medzi Váhom a Nitrou oddávna pomenovaného Matúšova zem. Na Mehmedovo plienenie si obyvatelia aj dnes spomínajú s veľkým zármutkom.“²⁹

²⁷ KOPČAN, Vojtech. *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1986, s. 35.

²⁸ Latinská Ištvánfiho kronika vydaná v roku 1622 vyšla tlačou v maďarčine v nekomentovanom dvojzväzkovom preklade: ISTVANFFY, Miklós. *Magyarország tolténete 1490 – 1606*, vol. 1-2. Prel. György Vidovich. Debreczen : Csáthy, 1867-1871. Krátke citáty z kroniky v slovenčine: HORVÁTH, Pavel. *Rabovali Turci. Výber z kronik a listov zo 16. a 17. storočia*. Bratislava : Tatran, 1972.

²⁹ „Verebelum, Cifarium, Marotum, Comiatum, abductis incolis omnibus succendit. Conversus demum in alteram partem usque ad Sentaviam, & Galgocium ac Thermas Pesthenienses, eam

Spočiatku hordy iba rabovali, no neskôr nadobúdala ich činnosť trvalejší charakter. Nevedno, kedy prvýkrát ohrozili osady Palárikovo, Križovany a Svätý Jur, no od ďalšieho roku 1531 podnikali pravidelné prepady, výnimkou boli iba zimy, kedy obmedzovali svoj pohyb a sťahovali sa viac na bezpečný juh.

Rušné obdobie rokov 1530 – 1533 zachytáva portálny súpis vykonaný v roku 1533.³⁰ Palárikovo a Križovany patrili Františkovi Ňárimu, vlastníkovi Šurianskeho hradu, Svätý Jur patrilo viacerým nemenovaným zemepánom. V Palárikove boli zapísané dve trvalo opustené usadlosti (porty),³¹ takže tu v dobe príchodu súpiscov trvalo nik nebýval, resp. ak áno, nebol schopný nič zaplatiť. Vo Svätom Jure našli dokonca osem trvalo opustených usadlostí. Obyvateľstvo, ak nebolo vyhubené, pravdepodobne zutekalo. Výnimkou boli susedné Križovany, ktoré boli schopné zaplatiť tri zlaté.

Ako vyplýva z písomných správ, problémové majetkové vlastníctvo prevzali v roku 1533 do vlastných rúk Ňáriovci,³² keď získali Šuriansky hrad s okolím, konkrétne František Ňári.³³ Rod pochádzal z obce Bedeg v (dnešnom) Maďarsku, na začiatku 16. storočia si upevnil mocenské pozície prižením sa k Pongráčovcom a usadením sa v Branči, ktorý sa stal ich hlavným sídlom. V tom istom roku získal aj grófsky titul, v roku 1632 barónsky.³⁴ Ani František Ňári však neposkytol obyvateľstvu dostatočnú ochranu pred „pohanmi“, hoci sa šuriansky hradný

omnem penes Vagi ripam regionem, oppidis, pagis, ac incolarum frequentia refertissimam, rerumque omnium abundantissimam, incendiis, caedibus, rapinis longe lateque devastavit.[...] Haec est provincia seu regionis, quae intra Vagum & Nitriam sita est, ac ditio Mathusii veteri nomine vocatur, gravis ac memorabilis clades ac vastitas; quam incolae Mehemetis depopulationem, hac quoque aetate vocant, non sine multo maerore animi, eius memoriam prosequentes.“ (Nicolai Isthvanfi Pannoni historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae : sumptibus Antonij Hierati, 1622, s. 172-173). Pozri aj HORVÁTH, Rabovali Turci, s. 25-27.

³⁰ MOL, Kamarai levéltár, Conscriptioes portarum (sectio E 158), Conscriptioes portarum Comitatus Nitriensis a 1533. A 2646, fol. 71-150.

³¹ Pojem *porta* vysvetľuje KOHÚTOVÁ, Mária. Demografický a sídlitný obraz Západného Slovenska. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1990, s. 7-21.

³² Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II, s. 366-367.

³³ Hrad bol postavený asi v rokoch 1382 až 1403 ako majetok Ctiborovcov. O dejinách hradu najnovšie: ELIÁŠ, Miroslav. *Pamätný spis k dejinám Šurianskeho hradu*. Šurany : Mestské kultúrne stredisko, 2006.

³⁴ NOVÁK, Jozef. *Rodové erby na Slovensku I*. Bratislava : Osveta, 1980, s. 183.

kapitán preslávil v boji proti Turkom, napr. v auguste 1544 víťazstvom pri Salke.³⁵ Pre zmenu spomenieme aj ich neúspech, Vavrinec Ňári sa dostal pri obliehaní Szolnoku do zajatia a bol odvedený do Istanbulu. Z väzenia mu pomohol utiecť Štefan Husár.³⁶

Osady v chotári dnešného Palárikova patrili Ňáriovcom iba krátko. Rod vlastnil šurianske hradné panstvo iba do roku 1565. Potom sa stal kapitánom hradu Šurany Štefan Deršfi, ďalej Ján Kružič, chorvátsky šľachtic, do roku 1569.³⁷

Nová ťarcha bojov doľahla na obyvateľstvo po páde mesta a hradu Ostrihom v roku 1543. Turci obsadili nielen sídlo arcibiskupa, ale aj strategické mesto. V roku 1546 už platili dane Turkom okolité obce Palárikova – Ňárhíd (Letomostie, 3 km severne od centra dnešných Nových Zámkov), Ďorok (Györök, aj Gyorok) a Gúg.³⁸

Ostrihomský arcibiskup Pavol z Várdy (1483 – 1549) sa preto v roku 1545 rozhodol vystavať prvú novozámockú pevnosť v chotári obce Lék na ľavom brehu rieky Nitry.³⁹ Jeho nástupca arcibiskup Mikuláš Oláh v stavbe pokračoval. Prvá drevozemná pevnosť mala obdĺžnikový pôdorys so štyrmi nárožnými, tzv. ušnicovými baštami. Bola palánkovou pevnosťou, jej hradby pozostávali z dvoch radov silných stĺpov spojených prúteným pletivom, medzery boli vyplnené hlinou. Steny drevených hradieb boli omazané ílom.⁴⁰ V roku 1546 bol lepšie opevnený aj Šuriansky hrad,⁴¹ takže tu jestvovalo systematické opevňovanie dôležitého regiónu.

Je takmer isté, že práve v tomto čase bol postavený i hrádok pri Križovanoch, konkrétne na Kopcovej remíze. Keďže osada bola iba minimálne osídlená, drevozemný strážny hrádok tu mohli postaviť iba „cudzinci“. Mohli to byť obrancovia novozámockej pevnosti alebo

³⁵ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 45.

³⁶ NOVÁK, Rodové erby I, s. 183.

³⁷ *Šurany 1138 – 1988*. Šurany : Mestský národný výbor, 1988, s. 7.

³⁸ Všetky tri obce ležali na území dnešného mesta Nové Zámky. KOLEČÁNI, Pamätný spis, s. 17.

³⁹ SZÓKE, Brod na rieke Nitre, s. 107; STRBA, Alexander. *Nové Zámky : história v obrazoch 1545 – 1691*. Nové Zámky : Alexander Strba, 1991, s. 5.

⁴⁰ KOČIŠ, Ladislav. *Nové Zámky v minulosti a súčasnosti*. Nové Zámky : Okresný národný výbor, 1967, s. 15, tam aj prehľad staršej literatúry o dejinách mesta.

⁴¹ PAULÍK, Výskum protitureckej opevnenej polohy, s. 104.

rovnako vzdialeného Šurianskeho hradu. Ich zámerom bolo vybudovať akúsi strážnu „vartovku“, veď Križovany stáli na dôležitej ceste, ktorú sme už spomínali.⁴² V okolí Nových Zámkov sa nachádzali ešte ďalšie opevnené protiturecké polohy, drobné opevnenia, a to v Kolárove (Gute), Komjaticiach, Trnovci nad Váhom a Svodíne. Ich dôležitosť bola iba v ich hustote a početnosti, lebo ich obranný systém nemohol odolávať dlhšiemu sústredenému obliehaniu.

Na základe výskumu vykonaného pracovníkmi Archeologického ústavu SNM v Bratislave (Jozef Paulík v roku 1972 a 1973) si môžeme vytvoriť presnejšiu predstavu o podobe križovianskeho opevnenia. Hrádok bol postavený na navršenej mohyle z mladšej doby bronzovej. Mohol vzniknúť prestavaním staršieho zemianskeho sídla, ktoré bolo po prebudovaní začlenené do systému naddunajského protitureckého limitu.⁴³ Organickým spojivom medzi okružnou priekopou (spojenou azda s ďalšou zložkou vonkajšieho opevnenia – s valom a palisádou) a predpokladanou ústrednou budovou (vežou) bola vnútorná štvorcová palisáda, na existenciu ktorej sa dalo usudzovať na základe v profiloch zachyteného žľabu.

Druhú skupinu nálezových celkov, preskúmaných aspoň v spodných častiach detailne, reprezentovali na lokalite súveké sídliskové objekty, rozložené na ploche ohraničenej vnútornou palisádou a vonkajšou priekopou, medzi ktorými sa dali rozlíšiť dve zemnice – obydlia (objekt č. I/72 a IV/73), zemnica – chata s pecou (II/72) a jedna pivnica (III/72).

Do tretej nálezovej skupiny sa dajú zaradiť obilné jamy predstavujúce jednak osamotené objekty, jednak menšie, akoby do batérie zoradené, ale i rozptýlené jamy (spolu 16 jám). Kým veľké osamotené obilné jamy boli akoby organicky včlenené medzi sídliskové objekty, čím sa i polohou podčiarkuje ich bezprostredná súvislosť so skôr vymedzeným nálezovým komplexom, menšie obilnice boli vyhĺbené aj do zasypanej priekopy a vyskytli sa tiež na priestore mimo priekopou ohraničeného areálu. Z tohto dôvodu však nemožno predpokladať ich spolupatričnosť s nálezovým celkom. Jamy akiste súviseli s okolitým osídlením, či už pred alebo po zániku opevneného priestoru.

⁴² EGYHÁZY-JUROVSKÁ - ZACHAR, Príspevok k stredovekému osídleniu, s. 113.

⁴³ PAULÍK, Výskum protitureckej opevnenej polohy, s. 101.

Poslednú nálezovú skupinu tvorili na priekopou ohradenom priestore v jeho juhovýchodnej štvrtine sústredené hroby.

Štyri základné skupiny objektov, ktoré bolo možné datovať aj na základe keramiky približne do 16. storočia, predstavovali uzavretý nálezový komplex, ktorého vznik a existenciu podnietili nezvyčajné dobové pomery na hraniciach tureckej ríše.⁴⁴ V datovaní doby funkčnosti opevnenia pomohli hlavne dva údaje – nález mince kráľa Ferdinanda Habsburského z roku 1557⁴⁵ a nález tzv. srdcového zachycovača zo žoldnierskeho výstroja s ťažiskom výskytu medzi rokmi 1550 – 1590.⁴⁶

Nie je známa presná doba zániku križovianskeho strážneho hrádka, ale okružná priekopa bola zasypaná pomerne zavčasu. Miesto sa muselo ľuďmi ďalej využívať, o čom svedčia obilné jamy zapustené do už zasypanej priekopy. O niektorých objektoch, ktoré vznikli až po zničení opevnenia, sa zmienime neskôr. Ak uvažujeme o jeho postavení v rokoch 1545 – 1546, jeho zánik mohol nastať už v roku 1555, kedy sa stali Križovany Turkom poplatné.⁴⁷ Ale najpravdepodobnejšími rokmi jeho zániku a zničenia mohli byť roky 1575 alebo 1599, kedy sa uskutočnili dve veľké pustošenia okolia Nových Zámkov osmanskými silami. Plienenie bolo také ničivé, že Turci zbúrali aj opevnený hrádok v Trnenci nad Váhom.

V druhej polovici 16. storočia sa na juhozápadnom Slovensku zmenila štruktúra sídlisk a sídliskových jednotiek. Obyvatelia v strachu pred Turkami dediny opúšťali, ale viacero obcí zaniklo v dôsledku priameho pustošenia, požiaru alebo jednoducho vymrelo. Turci pripojili Križovany v roku 1555 k Ostrihomskému sandžaku, Palárikovo v roku 1559, takže sa stali nepriateľovi poplatnými. Ostrihomský sandžak mal náhije (kraje) Ostrihom, Tekovské Lužany, Vráble, Bátovce a Ňárhíd (Nové Zámky), Križovany a Palárikovo boli začlenené k tomu posledne menovanému kraju. Zapísanie dediny do svojho daňového registra (tzv. deftera) považovala turecká strana za nepopierateľný dôkaz príslušnosti k Osmanskej ríši.⁴⁸ Zaradené obce museli platiť daň od každej domác-

⁴⁴ Tamže, s. 86-87.

⁴⁵ Tamže, s. 89.

⁴⁶ Tamže, s. 98.

⁴⁷ Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II, s. 366-367.

⁴⁸ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 168.

nosti, od hlavy (mužskej), desiatky z úrody, z dobytku, poplatky za pasenie, za slamu atď. Položíek bolo mnoho a daňový systém bol pomerne zložitý.⁴⁹ Dôležitými sa stali i robotné dni odpracované pre tureckých sipahimov (jazdcov).

Z roku 1570 sa zachoval cenný turecký register pre obec Palárikovo,⁵⁰ ktorý je v ňom zapísaný ako Međer falu. Vypočítavali sa iba mužskí potomkovia, ktorí boli zdaňovaní: *Tomáš Rác a jeho syn Štefan, Juhás Jakob a jeho sluha František, Ján Hegedűš a jeho syn Tomáš, Kelemen Tót a jeho syn Jakub, Juhás Demeter*. Počet domov bol tri, odvádzali ročne paušálne 1700 akče. Ako vidno, v Palárikove registrovali deväť mužov, ženy a deti do 15 rokov sa nezapisovali. Predpokladáme, že každý z nich mohol byť živiteľom rodiny, preto si môžeme vypočítať aj približný počet obyvateľov obce. Čo sa týka mien, v Palárikove sa minimálne dve rodiny živili pastierstvom, a to Jakubova a Demeterova rodina (boli pastiermi oviec – maď. juhász). Jedna rodina mala v priezvisku vyjadrený slovenský pôvod (maď. Tót). Suma, ktorú odvádzali Turkom, bola vyššia. Akče bola drobná strieborná minca s nestálou hodnotou,⁵¹ v druhej polovici 16. storočia predstavoval jeden uhorský zlatý asi 66 akče,⁵² teda mohlo ísť asi o 25 zlatých.

Turecký defter z roku 1570 nespomenul Križovany a Svätý Jur, ich osud nám nie je známy. Každý daňový súpis obyvateľov v tej dobe je však sporný, pretože obce mnohokrát platili na obe strany, tureckú aj cisársku, preto sa prirodzene daniam snažili vyhnúť opustením pôdy. Z opustenej pôdy sa ani tureckej ani uhorskej strane dane neplatili.

Región dnešného Palárikova vtedy ležal neďaleko pomyselnej hranice osmanského panstva, preto tu v určitých obdobiach vznikol systém tzv. kondomínia, spoločnej dvojitej vlády, keď ani jedna strana nemala dosť síl na to, aby presadila svoju nezávislú moc. Pri dvojitom zdaňovaní často obe strany znižovali svoje finančné a naturálne požiadavky na polovicu. O tom, že k takejto forme správy prichádzalo, svedčí i súpis

⁴⁹ Viac a podrobnejšie pozri KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 167-168.

⁵⁰ FEKETE, Lajos. *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest : Magyar Történettudományi Intézet, 1943, s. 167. Za informáciu ďakujem žiaľ už nebohému PhDr. Vojtechovi Kopčanovi, CSc.

⁵¹ KABRDA, Josef. Kánunnáme Novozámockého ejalétu. In *Historický časopis*, 1964, roč. 12, č. 2, s. 199.

⁵² KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 194.

príjmov Ostrihomskeho arcibiskupstva z rokov 1571 – 1573.⁵³ V roku 1572 sa medzi „árendovanými“ (zálohovanými) dedinami spomínajú aj Palárikovo, Križovany a Svätý Jur. Konkrétne zmienka je takáto: „Župe Komárňanskej a Rábskej, časti Nitrianskej, ktoré patria k dištriktu Komárno. Mimo vôd: ..., Križovany, Meder, Svätý Jur Decka ... Medzi vodami: ... Obce zálohovali za 400 zlatých, kedysi 350 zlatých. Teraz ale vlastníctva (držby) medzi Dunajom a Váhom, ktoré sú zdanené desiatkami, nachádzame blízko záplav, zasiate polia úplne zničené. Však ktoré je možné zálohovať, nech sú zálohované, ak nie, môžu sa pozberať...“⁵⁴

Ako zo zmienky vyplýva, okrem tureckej poroby a nadmerného zdaňovania obyvateľstvo ohrozovali aj povodne. Preto vznikali problémy so zásobovaním potravinami a pitnou vodou. Súpis príjmov arcibiskupstva z roku 1572 je zaujímavý aj tým, že sa v ňom poslednýkrát spomína Svätý Jur, ktorý sa hneď potom vytratil z historických prameňov a jeho názov nachádzame až roku 1685. K jeho poslednému oživeniu však prichádza až v 18. storočí, kedy sa celý jeho chotár stal súčasťou majetku grófskeho rodu Károlyi.

Obyvatelia Palárikova a Križovian sa pravdepodobne v rámci povinnej práce (tzv. *gratuitus labor*) zúčastnili aj opevňovaní Šurianskeho hradu, alebo na stavbe novej novozámockej pevnosti v rokoch 1573 – 1581.⁵⁵ Je to možné o to skôr, že už v roku 1569 sa stal Šimon Forgáč vlastníkom Šurianskeho hradu a panstva⁵⁶ a po dostavbe novozámockej pevnosti prebral ako hlavný kapitán Preddunajského kapitanátu od Fridricha Žerotína aj túto hotovú stavbu.⁵⁷ Rod Forgáčovcov je zemepánom oboch obcí od roku 1569.

⁵³ MARSINA - KUŠÍK (eds.), Urbáre feudálnych panstiev I, s. 278-409.

⁵⁴ „Comitatus Comaromiensis et Jauriensis partim vero et Nitriensis, quos vocant districtus Comaromienses. Extra aquas: ..., Kerezthur, Megier, Szent Georgi Deczka ... Intra aquas: ... Arendabantur fl. 400, aliquando fl. 350. Nunc vero possessiones inter Danubium et Vagum fluminis sitarum, quae eum decimantur, propter exundationis aquarum segetes sunt penitus deperditae. Quae si poterint arendari, arendentur, sin minus, possunt in spetie colligi.“ MARSINA - KUŠÍK (eds.), Urbáre feudálnych panstiev I, s. 393-395.

⁵⁵ KOČIŠ, Nové Zámky v minulosti, s. 16. Opevňovacie práce na Šurianskom hrade prikazovali aj viaceré zákonné články z rokov 1556, 1559, 1567.

⁵⁶ Šurany 1138 – 1988, s. 7.

⁵⁷ STRBA, Nové Zámky : história v obrazoch, s. 7.

V roku 1576 sú v súpise port v 3. a 4. slúžnovskom okrese⁵⁸ obe obce zaradené do kolónky *Turcis subiecti*. Palárikovo bolo rozdelené do vlastníctva viacerých uhorských zemepánov, dve sedliacke usadlosti zaplatili daň, ďalšie dve usadlosti neboli zapísané medzi zdanené. Tie boli zapísané ako *condescens in sede*, išlo o usadlosti poddaných, ktorí hospodárili na pôde, ktorú dostali od zemepána na základe dohody o podmienkach, za akých mali pracovať a akú protihodnotu mu mali poskytnúť. Ich povinnosti neboli rovnaké ako povinnosti iných, ale určite výhodnejšie. Takýchto ľudí nazývame kondicionálmi.⁵⁹ Ostatné usadlosti boli v Palárikove opustené (*residua deserta*). Križovany mali v tom istom čase spoplatnené tri a pol usadlosti, ďalších jeden a pol usadlosti obývali kondicionáli, zvyšné porty boli opustené (*reliqua deserta*). V oboch obciach však počet obyvateľstva zrejme neprekročil číslo päťdesiat. Boli zaradené k tureckým, platili však obom stranám, uhorskému panovníkovi asi len polovicu.⁶⁰ Spôsob vyberania daní sa však často podobal lúpeniu. Turci sa mnohokrát neštítali vyrabovať ani obce, ktoré im boli poplatné.

Po ťažkých 70. rokoch 16. storočia prišlo koncom 80. rokov k uvoľňovaniu a oslabovaniu moci osmanského panstva. Vnútna kríza rozľahlej ríše a začaté vojny s Perziou oslabili jej expanznú silu. V Uhorsku sa to prejavilo v poklese počtu poplatných obcí, však dane ostatným zvýšili. V niektorých prípadoch to vyvolalo otvorený konflikt.

Na jeseň roku 1591 vyhlásila turecká vláda nový súpis Ostrihomského sandžaku, no asi sedemdesiatka obcí odmietla stretnutie s ich súpiscami, medzi ktorými boli aj blízky Šók (časť dnešných Selíc), Guta (Kolárovo) a iné na okolí.⁶¹

Pre domácich osadníkov boli roky pätnásťročnej vojny (1593 – 1606) veľmi ťažkými. Na juhozápade dnešného Slovenska mala vojna nedozerné následky. Na plieneniach sa spolu s tureckými oddielmi zúčastňovali aj skupiny Tatárov. Časť hôrd postupovala po oboch stranách

⁵⁸ MOL, Kamarai levéltár, Conscriptioes portarum (sectio E 158), Registrum portarum Comitatus Nitriensis a 1576. A 2650, fol. 115-158v. Aj KOHÚTOVÁ, Demografický a sídlištný obraz, s. 119.

⁵⁹ KOHÚTOVÁ, Demografický a sídlištný obraz, s. 37.

⁶⁰ Tamže, s. 58.

⁶¹ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 84.

rieky Váh až k Trenčínu. Južné údolie Váhu a Nitry bolo vyľudňované. Podľa kronikárov odvliekli v týchto rokoch až tridsaťtisíc zajatcov, čo sa zdá byť ale nadhodnotený údaj. Pravdou je, že v Nitrianskej stolici spustlo až 98 dedín.⁶² Ukončenie dlhotrvajúcich vojen znamenal mier podpísaný pri ústí rieky Žitavy v roku 1606, ktorý znamenal pre obe bojujúce strany potvrdenie existujúcich pozícií.

Ako sa udalosti pätnásťročnej vojny odrazili v živote ľudu spomínaných dvoch obcí? Cenné poznatky čerpáme zo súpisov domov, ku ktorým sa prešlo od sčítavania port. Máme ich zachované z rokov 1598, 1600, 1601 a 1608. Obce boli zapísané takto:

Megyer: 1598 – 7 domov, 1600 – 6 domov, 1601 – 6 domov, 1608 – opustený
Keresthwr: 1598 – 9 domov, 1600 – 6 domov, 1600 – 6 domov, 1608 – opustený

Zo zaznamenaných čísel vyplýva, že ak odvodzujeme počet obyvateľov obce od počtu domov a v jednom dome počítame s deviatimi osobami,⁶³ tak sa počet žijúcich v každej obci pohyboval od 54 po 81, resp. 63 osôb. Obe obce preto patrili medzi menšie, väčšími v okolí boli podľa sčítaní Selice, Tvrdošovce a Ňárhíd. Zníženie počtu obývaných domov medzi rokmi 1598 až 1600 zapríčinil sám veľkovezír Ibrahim, keď v roku 1599 po prerušení rokovaní o mieri v Ostrihome znivočil celé okolie novozámockej pevnosti. Toto pustošenie bolo cieľom jeho vojenskej výpravy.⁶⁴

Už spomínaná kronika Mikuláša Ištvánfiho o pustošení v roku 1599 hovorí: „*Dalšiu časť vojsk poslal s príkazom pustošiť územie po oboch brehoch Váhu. Potom rozdelil do dvoch silných šikov Turkov a vydal im rozkaz, aby pustošili ohňom a mečom všetko, čo im príde do cesty. Sám postupoval medzi Novými Zámkami a Levicami, páliac a ničiac všetko až po mestečko Urmín ... Keď spustošili celý kraj, vracali sa naložení korisťou smerom na mestečká patriace Turzovcom, t.j. na Hlohovec, Prievidzu, Nitrianske Pravno, Bojnice, ďalej na Veľký Kýr a Ivanku pri Nitre a na prilahlé osady patriace k Novým Zámkom, t.j. Tvrdošovce, Ňárhíd a Čifáre. Posledné, hoci boli poplatné Turkom, veľmi kruto vylúpili a vzápätí zapálili hádzaním horiacich fakiel. Odvliekli*

⁶² Tamže, s. 109.

⁶³ Deväť obyvateľov v jednom dome je prepočet Márie Kohútovej (KOHÚTOVÁ, Demografický a sídlíštný obraz, s. 73).

⁶⁴ PAULÍK, Výskum protitureckej opevnenej polohy, s. 105; podľa KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 100.

stáda dobytky a naznášali na hromady úrodu tohto veľmi bohatého kraja a obrátili ju na popol. Veľkým nákladom vybudované obydlia šľachty taktiež vydrancovali a podpálili.“⁶⁵

V kronike je zápis, ako sa domáci obyvatelia lúpeniu bránili, aj keď to Ištvánfi hodnotí ako neúspešné: „*Tých obyvateľov, čo so svojimi ženami a deťmi prešli riekou Váh a strhli za sebou mosty v domnienke, že budú už v bezpečí, stihol rovnaký osud, pretože nepriateľ prebrodil riekou. Naši sa iba bezmocne prizerali z neďalekého tábora na dymiace strechy a na oheň, ktorý vyžaroval na všetky strany.*“⁶⁶ Aj preto sa mohli Palárikovo, Križovany a Svätý Jur nachádzať v daňových zoznamoch ako opustené, ľudia sa totiž často ukrývali v močariskách, ktorých bolo severným a západným smerom v záplavovom území Váhu mnoho. Močariská sa dodnes v chotári obce Palárikovo zachovali, nebyť veľkých odvodňovacích prác za posledných dvesto rokov, no i teraz sú často na jar premočené obrábané polia.

Najzávažnejšie sú zápisy z roku 1608, kde sa obe obce spomínajú ako opustené (*deserta*). Tento termín vystihoval v staršej fáze zhorené alebo vysídlené usadlosti, ale približne od roku 1600 sa písalo k vypáleným obciam *combusta*. Či boli Palárikovo a Križovany úplne ľudoprázdne, nie je celkom jednoznačné, ale skôr nie. Pojem *deserta* je široký – obec nemusela byť krátkodobo neobývaná alebo dokonca neobývaná vôbec. Mohlo ísť o obec, v ktorej sedliacke usadlosti nedosahovali v období súpisu hodnotu majetku stanoveného na zdanenie, alebo v nich mohli žiť želiari a iní obyvatelia, ktorí neboli sedliakmi a podľa

⁶⁵ „... *aliam eorundem manum ad utramque Vagi ripam vastandam emitit. Turcis quoque in duo praevalida divisim agmina, ferro & igni obvia quaeque absumenda committit; ipse facto inter Novam Arcem, & Levam itinere, populando ubique & urendo, ad oppidum Irmelium [...] Pervastata ea regione omni, praeda & sarcinis onusti redeuntes, obvia Turzonum oppida, Galgocium, Privigiam, Pronam, Baimocium, ac penes Nitriam Querium, Ivancam, & attigua Novae Arci municipia Tardosqueddium, Niarhidam, Cifariam, quamvis Turcis tributaria, infensissime direpta, mox iniectis facibus concremaverit: abacti armentorum greges, congesti fertilissime regionis frugum acerui, in cineres redacti, & magnis sumptibus extractae nobilium aedes direptae & incensae.*“ (Nicolai Isthvanfi Pannoni historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae : sumptibus Antonij Hierati, 1622, s. 744-745). Pozri aj HORVÁTH, Rabovali Turci, s. 52-53. Za poskytnutie presnejšej informácie ďakujem Mgr. Pavlovi Miklovičovi.

⁶⁶ „... *qui Vagum flumen cum coniugibus, & parvulis liberis transierant, disiectisque paulo post pontibus, tutos se fore crediderant, transnatato ab immani hoste fluvio parem cladis fortunam subierunt. Nostri e castris fumantia procul tectorum culmina, & ignes longe lateque; collucentes frustra prospiciebant.*“ (Nicolai Isthvanfi, s.745). Aj HORVÁTH, Rabovali Turci, s. 53.

zákonného ustanovenia nepodliehali zdaneniu.⁶⁷ Prípadne obhospodarovali chotár z územia susednej obce. Termín deserta pomenovával aj obce oslobodené od poplatkov – po znovuoobrození už opustenej pôdy sediaci tri roky neplatili dane. Takýto záznam nie je ojedinelý, lebo na konci pätnásťročnej vojny zostalo v Nitrianskej stolici zo 17909 danepoplatných domov iba 3962 domov, čo je len jedna pätina.⁶⁸

Zápisy zo spomenutých rokov 1598, 1600 a 1601⁶⁹ dokazujú priamy život v obciach, kým zápis z roku 1608⁷⁰ navodzuje dojem ukončenia ich živej historickej epochy. Je to aj preto, že pramene zo 17. storočia o oboch obciach takmer mlčia. Do roku 1608 sa Palárikovo údajne spomína v súpise cirkevného desiatku z roku 1604, kde sa hovorí o niekoľkých obyvateľoch, z ktorých dvaja vlastní slovenské mená.⁷¹ Lenže po roku 1608 sa už obec v 17. storočí spomína iba ako opustená. Tento fakt nás oprávňuje vysloviť myšlienku, že pred rokom 1608, prípadne práve vtedy, sa Palárikovo a Križovany rapidne vyľudnili (ak nie úplne).

V roku 1599 kúpil od Forgáčovcov Šuriansky hrad gróf Štefan Ilésházi. Po tom, čo sa pridala na stranu povstalcov pod vedením Štefana Bočkaja, za čo bol potrestaný, odsúdený a musel emigrovať, hrad v máji 1605 dobyl Tomáš Bosniak, ktorý sa stal jeho kapitánom a po roku 1613 aj jeho majiteľom a vlastníkom celého panstva.

V roku 1617 je Palárikovo spomínané ako *praedium Pusta Meger*.⁷² Názov môže predstavovať usadlosť alebo majer, ktorý obrábal jeho majiteľ vlastnými silami, resp. „cudzími“ ľuďmi. Prívlastok *praedium* (vlastníctvo, držba) naznačuje, že obec mala svojho zemepána, ktorý mal z jej chotára nejaký finančný osov.

Situáciu v tomto nejasnom období ilustrujú tiež archeologické nálezy J. Paulíka na Kopcovej remíze, ktorá patrila ku Križovanom. Po zániku tamojšieho hrádka a zničení jeho opevnenia asi v rokoch 1555 –

⁶⁷ Pojem deserta vysvetľuje KOHÚTOVÁ, Demografický a sídlisťný obraz, s. 22-31 a 52-54.

⁶⁸ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 109.

⁶⁹ MOL, Kamarai levéltár, Conscriptioes portarum (sectio E 158), Conscriptioes portarum, A 2650, vydala ich KOHÚTOVÁ, Demografický a sídlisťný obraz, s. 119.

⁷⁰ MOL, Kamarai levéltár, Conscriptioes portarum (sectio E 158), Connumeratio portarum Comitatus Nitriensis a 1608. A 2650, fol. 385-392.

⁷¹ KOLEČÁNI, Pamätný spis, s. 27.

⁷² Tamže, s. 17.

1559 (alebo v rokoch 1575 či 1599,⁷³ ako sme spomínali) nezanikol na tomto mieste život úplne. Dokazujú to nálezy obilných jám zapustené do zasypanej okružnej priekopy. Pozornosť si zasluhujú najmä dve z nich. Jama č. 11/72 bola vyplnená časťami ľudských kostier mužského pohlavia. Medzi rozsekanými a rozlamanými kosťami sa vyskytla aj železná súprava na upevnenie kordu⁷⁴ a gombík z vojenskej rovnošaty.⁷⁵ Vedúci výskumu nález vysvetlil ako prípad rozsekaných a do obilnej jamy nahádzaných žoldnierov. Podľa neho išlo asi o vraždu niekoľkých habsburských žoldnierov, ktorých mŕtvy boli ukryté. Podľa slov archeológa tento nálezový celok zachytáva dobový obraz z tureckých čias v poslednom štádiu občasnej okupácie juhozápadného Slovenska.⁷⁶

Spomenieme ešte obilnú jamu č. 3/72, v ktorej sa našla uložená kostra mladého muža (14 až 17 ročného). Pri pravom ramene sa objavila železná pracka z remeňa. Asi 30 cm pod jeho telom ležal brusiar sky kotúč so štvorcovým otvorom v strede.⁷⁷ Nález opisuje krutosť doby a tienisté stránky vtedajšieho života.

Situácia v tejto „zemi nikoho“ bola tak vážna, že je možné konštatovať, že neusporiadané pomery, keď pohraničné oblasti podliehali raz Turkom, inokedy boli majetkom „viedenského“ kráľa, mali svoj adekvátny odraz i v súvekom pohrebnom ríte. Vzhľadom na to, že v tomto období sa šíril protestantizmus, nehovoriac už o dvojitom zdanení obyvateľstva, zdá sa, že pravidlo *cuius regio eius religio* možno pozmeniť na „zem nikoho – takmer nijaké náboženstvo“.⁷⁸

Cirkevná organizácia a cirkevná disciplína v tureckých časoch skutočne upadala. Už v bitke pri Moháči v roku 1526 padli dvaja uhorskí arcibiskupi a piati biskupi. Cirkevná štruktúra sa začala postupne rozkladať, väčšina biskupských stolcov v krajine zostala neobsadená a mnohé farnosti vakantné. Ani v Palárikove a Križovanoch nemáme v 16. a 17. storočí doloženého nijakého kňaza, ani existujúci kostol alebo farskú správu. Počas týchto storočí patrili obe obce k farnosti

⁷³ PAULÍK, Výskum protitureckej opevnenej polohy, s. 105.

⁷⁴ Tamže, s. 96.

⁷⁵ Správa z výskumu v dokumentácii AÚ SAV v Nitre (tzv. malá nálezová správa).

⁷⁶ PAULÍK, Výskum protitureckej opevnenej polohy, s. 96.

⁷⁷ Správa z výskumu v dokumentácii AÚ SAV v Nitre (tzv. malá nálezová správa).

⁷⁸ PAULÍK, Výskum protitureckej opevnenej polohy, s. 103.

Tvrdošovce (*Tardoskedy*), keďže stredoveký kostol na „Čontoške“ zanikol ešte v 15. storočí a dnes sú pod zemou ukryté iba zvyšky jeho základov.⁷⁹ Turci nenechávali vo farnostiach pôsobiť kňazov, hoci niekoľkých rehoľníkov a niektoré rehole na svojom území trpeli.⁸⁰ V polovici 16. storočia máme vo vizitačnom protokole dekanátu Veľký Kýr (*Districtus Ker*) doložené na okolí iba farnosti *Nyarhyd*, *Thardoskedd*, *Komyathy*, *Sok*, *Farkasd*, *Ghugh* a *Bankezy*, pričom v rokoch 1560 bol kňaz iba v Gúgu.⁸¹ V dekanáte Veľký Kýr bolo totiž z 21 farností len 8 obsadených kňazom. Obce Palárikovo alebo Križovany ani neboli spomenuté, ostatné susedné farnosti boli zapísané medzi uprázdnenými (*vacantiae*). Novoveký chrám bol v Palárikove postavený až po roku 1690, kedy sa majiteľom časti šurianskeho panstva stal gróf Dominik Andreas von Kaunitz.⁸² Tento kostol bol však iba provizórny, postavený takmer celý z dreva.

Pravdepodobne neobývané dediny a neobrábaný chotár dostávajú v roku 1613 do rúk Bosniakovci, menovite Tomáš Bosniak (1580 – 1634), šuriansky, filakovský a novozámocký kapitán. Ako katolík bol rozhodným bojovníkom proti „pohanským“ Turkom. Akiste sa Tomáš zaslúžil aj o podpísanie žitavského mieru v roku 1606, lebo bol medzi cisárskymi vyslancami účastní tohto aktu.⁸³

Bosniakovci mali Šuriansky hrad v držbe až do roku 1663, do doby jeho obsadenia Turkami. Hoci v príprave jeho obrany urobil Tomáš ako vlastník všetko, čo bolo v jeho silách, hrad 12. augusta 1663 kapituloval. Jeho syn Tomáš mladší zahynul na bojisku a druhý syn Štefan, biskup a župan v Nitre, zomrel ako posledný potomok po meči v roku 1644.

⁷⁹ Bližšie informácie o lokalite Čontoška uvádzajú HABOVŠTIAK, Alojz. *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1985, s. 303-304; HANULIAK, Milan. *Sídliškové objekty z Palárikova (okres Nové Zámky)*. In *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Vladimíra Nekudy, DrSc.* Brno : Muzeální a vlastivědná společnost, 1997, s. 140-147.

⁸⁰ O politike Turkov k cirkvi, kňazom a misionárom najnovšie pojednáva TÓTH, István György. *Missionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Budapest : Balassi Kiadó, 2007.

⁸¹ Dnešné názvy Ňárhíd (Nové Zámky), Tvrdošovce, Komjatice, Selice, Vlčany, Gúg a Bánov. Spracované podľa *Visitatio comitatus Nitriensis ex anno 1560*, publikoval BUCKO, Vojtech. *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do roku 1564 : Reformatio in Archidiecesi Strigoniensi ad anno 1564*. Bratislava : Unia, 1939, s. 192-193.

⁸² Dominik Andreas I. gróf Kaunitz (1655 Brno – 1705 Viedeň).

⁸³ Šurany 1138 – 1988, s. 10.

Posledná fáza tureckých vojen začala v roku 1663. „*Píseň o Nových Zámkoch*“ to vyjadruje takto: „*Když se písal šestistý šedesátetí, přišel Turek, Tatár, nepřítel ukrutný, obsadil své vojsko před Novými Zámky.*“ Pri strategickej pevnosti Nové Zámky sa zozbierala 16. augusta 1663 vyše 50 tisícová armáda Turkov a Tatárov. Vojsko viedol veľkovezír Mehmed Köprülü. Pevnosť obklúčili od jej severu po juhozápad. Udalosti, ktoré sa tu udiali, zachytil turecký cestovateľ a kronikár Evliya Čelebi (1611 – 1682) vo svojej kronike *Kniha ciest*,⁸⁴ preto poznáme podobu pevnosti,⁸⁵ aj opis prebiehajúcich bojov.⁸⁶ Pred príchodom veľkej osmanskej armády sa vzdali obrancovia hradu Šurany a ešte predtým utiekla posádka svodínskeho hrádka. V novozámockej pevnosti sa bránilo 3000 pešiakov a 500 jazdcov, ktorým velil Adam Forgáč. Robustná a moderná pevnosť kapitulovala 24. septembra 1663 po výbuchu vo Fridrichovej bašte, jej obrancom bol povolený voľný odchod. Kapitán Adam Forgáč bol ako zradca väznený v Rábe.

Dobytím Nových Zámok sa dostalo pod tureckú nadvládu takmer celé juhozápadné Slovensko. Osmani na dobytom území zriadili novú provinciu – šiesty ejálet starého tureckého Uhorska (*Eyalet Uyvar*).⁸⁷ Miestodržiteľom ejáletu menovali pašu Kurda Mehmeda, za defterdára finančného úradu pašu Ahmeda a kádiho Mehmúda efendiho.⁸⁸ Ejálet sa skladal z náhijí (krajov)⁸⁹: Nárhíd, Komárno, Tekov, Nitra, Hont, Žabokreky a Šafa. Už pri dobíjaní pevnosti bolo terčom vojenských

⁸⁴ „Evliya Çelebi Seyahatnâmesi.“ Preklad: KARÁCSON, Imre (ed.). *Evlia Cselebi török világotazó magyarországi utazásai 1660 – 1664*. Budapest : Gondolat, 1985 (1. vyd. 1904 a 1908). Časti o Slovensku vyšli vo viacerých dielach: HORVÁTH, Rabovali Turci; MATUNÁK, Michal. *Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí*. [Pamäti a dokumenty, zv. 47] Bratislava : Tatran, 1983; ČELEBI, Evliya. *Kniha ciest. Cesty po Slovensku*. Ed. Vojtech Kopčan. Bratislava : Tatran, 1978.

⁸⁵ Opis pevnosti viď prehľadne KOČIŠ, Nové Zámky v minulosti, s. 15-18; STRBA, Nové Zámky : história v obrazoch, s. 6-7; PISOŇ, Štefan. *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Martin : Osveta, 1983, s. 247-248.

⁸⁶ MATUNÁK, Život a boje... Tam je opísané i zloženie armád, ktoré sa stretli pri Nových Zámkoch.

⁸⁷ KABRDA, Josef. Turecké pramene vzťahujúce sa na dejiny tureckého panstva na Slovensku. In *Historický časopis*, 1956, roč. 4, č. 2, s. 161.

⁸⁸ BLAŠKOVICZ, Jozef. Horné Ponitrie v čase osmansko-tureckej nadvlády. In *Horná Nitra* 14, 1990, s. 106; tam pozri i literatúru k tureckej administratíve.

⁸⁹ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo, s. 178.

výpadov aj jej okolie, priľahlé obce pustošili najmä tatárska jazda a kozáci, no prítomné boli i oddiely moldavského a valašského vojvodu, vazalov Osmanskej ríše. Tieto miesta boli pustošené ako prvé, lebo boli najbližšie.

Novozaložené administratívne orgány sa usilovali čo najskôr vybudovať funkčný systém správy, lebo chceli vyrubiť zákonité dane a poplatky. Získané údaje zapisovali do zošita väčšieho formátu (deftera). Tak sa dostalo spolu 420 obcí v okolí Nových Zámkov na 143 folií defteru č. 115 v Archíve predsedníctva vlády v Istanbule.⁹⁰ V defteri je aj údaj (v preklade)⁹¹: „*Med'er, dedina patrí k Ľárhídu (Novým Zámkom), neobývaná, v blízkosti dediny Andód (Andovce). Príjem 1500 akče.*“ Dediny zapísané v okolí boli „*Ezgó, obec patrí k dedine Ľárhíd, neobývaná. Ostrihomský timár.*“⁹² Príjem 2000 akče. *Fedímeš,*⁹³ *ostrihomský timár.*“ Chotár opustených dedín, ktorých bolo v okolí pevnosti mnoho, bol obyčajne pripojený k niektorej susediacej dedine.⁹⁴ Defter nám potvrdil domnienku, že Palárikovo bolo po celé 17. storočie takmer neobývané, aj keď roku 1664 vykázali z neho istý príjem. Intenzívne rabovanie však okolité obce vyľudnilo.

Turci hospodárili v Nových Zámkoch celých 22 rokov. Ako spravodliví majitelia si spísali svoj zákonník (Kānūnnāme). Podľa neho im odvádzaný desiatok pozostával z produktov zeme, obilnín, zelenín, ľanu, ovocia, muštu a medu.⁹⁵ Zdôrazňovalo sa v ňom, že musí predstavovať iba desiatu časť, nič viac. Proti zneužitiu zdaňovania výbercami obsahoval časti článkov s krutým postihom. Desiatok sa mal vyberať až po žatve a zbere. Produkty dodávané ako daň mala obec odvieŕť do sýpok sipahimov alebo dopraviť na najbližší trh. Dane platili aj tureckí

⁹⁰ BLAŠKOVIČ, Jozef. K dejinám tureckej okupácie na Slovensku. In *Historické štúdie*, 1963, č. 8, s. 95-116.

⁹¹ BLASKOVICS, Jozef. *Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában*. Budapest : Állami Gorkij könyvtár, 1989, s. 241. K tomu aj tenže. *Az Ujvári ejálet török adóösszeírásai*. Pozsony [Bratislava] : Magyar Ifjuság Érdekeit Védő Szövetség ERDEM kiadója, 1993.

⁹² Timár je všeobecné pomenovanie osmanských lén alebo lén s príjmom 2-20 000 akče (KOPČAN, *Turecké nebezpečenstvo*, s. 196).

⁹³ Utany nad Žitavou.

⁹⁴ BLAŠKOVIČ, Jozef. Turecký daňový súpis Nitrianskej župy z roku 1664. In *Agrikultúra*, 1971, č. 10, s. 32.

⁹⁵ KABRDA, *Turecké pramene*, passim; tenže. Kānūnnāme Novozámockého ejáletu, passim.

občania. Zákony boli v tej dobe spravodlivejšie a tresty miernejšie, než ako si Turci stanovili pred sto rokmi.

Doba tureckého panstva sa ale nenávratne končila. K istému uvoľneniu prišlo hneď po podpise „hanebného“ vašvárskeho mieru v roku 1664. Prímerie na dvadsať rokov nebolo i pod tlakom uhorskej šľachty dodržané. Šurany získal generál Adam Cobar až koncom októbra 1684. Turecká posádka Nových Zámkov sa postupne dostávala do izolácie, keď už predtým padlo aj Štúrovo (*Parkan*) a Ostrihom. Dňa 19. augusta 1685 vojvoda Karol Lotrinský zahubil so svojím niekoľko desaťtisícovým vojskom asi päťtisíc Turkov, ktorí zostali v pevnosti a vzdali sa. Turci pred 22 rokmi dovolili obrancom slobodne odísť, kým teraz ich žiadosť neakceptovali. Z celej tureckej posádky zostalo nažive popri ženách iba dvesto zajatcov.⁹⁶ Ženy potom predali po sto zlatých alebo po sto rišských toliaroch.⁹⁷

Tým sa definitívne ukončilo osmanské panstvo nad juhozápadným Slovenskom. Územie Podunajskej nížiny bolo ohrozené celých 155 rokov. Pôsobenie Turkov sa odrazilo aj v živote našich obcí. Podľa 92 stranového súpisu (tzv. *Consignatio*) obcí po vydobytí Nových Zámkov bola situácia v okolí žalostná. V šurianskom panstve našli súpisovia v Križovanoch 12 vysídlených usadlostí a iba konštatovali, že v ich chotári sa nachádza orná pôda a lúky, ktorých hodnotu odhadli na 1800 zlatých.⁹⁸ Ešte horšie bol na tom Svätý Jur, o ktorom sa vyjadrili, že bol úplne spustnutý⁹⁹ a o Mederi (Palárikove) sa ani nezmienili.

Obce v okolí pevnosti to mali najťažšie, z okolitých boli vyludnené osady Lék, Gúg, Ďorok, Ňárhíd (všetky na území dnešných Nových Zámkov), pevnosti a mestá Šurany a Kolárovo, ďalej dediny Kostolný Sek, Imeľ, Hul, Mojzesovo, Hurbanovo, ale aj neďaleké Andovce, Zemné

⁹⁶ MATUNÁK, Život a boje, s. 282.

⁹⁷ Tamže, s. 284. Rokom 1663 až 1685 sa vyčerpávajúco venoval prof. Blaškovič. Viď BLASKOVICS, Josef. Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663 – 1685). 2. časť. In *Castrum Novum*, 1990, č. 4, s. 17-112; tenže. Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663 – 1685). 3. časť. Podrobný súpis Novozámockého ejáleta. In *Castrum Novum*, 1991, č. 5, s. 22-159.

⁹⁸ *Keresztur 12 (unbewohnt sessiones)*. MOL, Urbaria et Conscriptioes, N° 10 : 2, Consignatio, 1685, p. 47-48.

⁹⁹ *St: Georg ist verwisstedt ganz ordt*. MOL, Urbaria et Conscriptioes, N° 10 : 2, Consignatio, 1685, p. 51-52.

atď.¹⁰⁰ Obyvateľstvo trpelo častými útokmi, preto sa buď skrývalo alebo opustilo svoje domy a odchádzalo do susedných obcí, či ešte ďalej. Historička H. Markusková situáciu opísala takto: „*Osmani pri svojich útokoch využívali psychológiu strachu, ich primárnym cieľom bolo donútiť obyvateľov platiť dane, keďže to bol jediný zdroj ich príjmu a preto dôsledne vyzývali obce, aby sa im podrobili. K vylúdeniu pohraničných oblastí prispeli nielen boje, ale aj zajímanie ľudí a ich odvečenie do otroctva, istým percentom k tomu iste prispela aj migrácia ľudí a ich opúšťanie nebezpečných území.*“¹⁰¹

V roku 1694 sa Palárikovo znova spomína ako *praedium Puszta Meger*, teda ako kuriálny majetok zemepána alebo nejakej vrchnosti, na ktorom hospodárila. Chotár bol obrábaný a využívaný zo susedstva, preto bol považovaný za pustatinu. Pojem môžeme chápať aj ako *villa Meger cum curia*, teda nepoddanská osada so zvláštnymi povinnosťami, ktorej vlastníkmi boli viacerí príslušníci šľachty. Obec a hrad Šurany boli v roku 1685 vylúdené, jeho panstvo sa rozdelilo medzi vzdialené príbuzenstvo Tomáša Bosniaka v ženskej línii rodu.¹⁰² Jednotlivé časti potom začal v roku 1690 skupovať gróf Dominik Andreas von Kaunitz, pán Slavkova a Uherského Brodu, ktorému bolo v Uhorsku udelené domovské právo dva roky predtým. Kaunitz odkúpil z bývalého šurianskeho panstva celkovo 5/12, a to podiely od grófkoy Forgáčovej a rodiny Kohárovej, ktoré ležali v obvode dnešného Palárikova. Zaplatil spolu 4400 zlatých a doviedol sem nových obyvateľov z Moravy, keďže také rozsiahle majetky neboli dostatočne zaľudnené. Prísťahoval sem svojich osadníkov, ktorí začali budovať novodobú tradíciu.¹⁰³ Obyvatelia, ktorí tu zostali, nestačili na obrábanie pôdy chotára. Obec gróf premenoval na Nové Kounice.¹⁰⁴ Definitívnym majiteľom Palárikova, Križovian

¹⁰⁰ Niektoré menuje aj MARKUSKOVÁ, Helena. Sociálne pomery v novozámockom ejálete počas osmanskej nadvlády (1663 – 1685). In *Acta historica Neosoliensia. Vedecký časopis pre historické vedy*, 12/2009, Vol. 1-2, s. 36.

¹⁰¹ MARKUSKOVÁ, Sociálne pomery v novozámockom ejálete, s. 35.

¹⁰² Šurianske panstvo bolo rozdelené takto: 3/12 vlastnila grófkya Forgáčová, 2/12 rodina Kohárovej, 3/12 Žofia Balaššová, vyd. Motešická, 3/12 gróf Peter Esterházy a 1/12 Kristína Barkóciová. Pozri SZABÓ, Kultúrna minulosť Palárikova, s. 116.

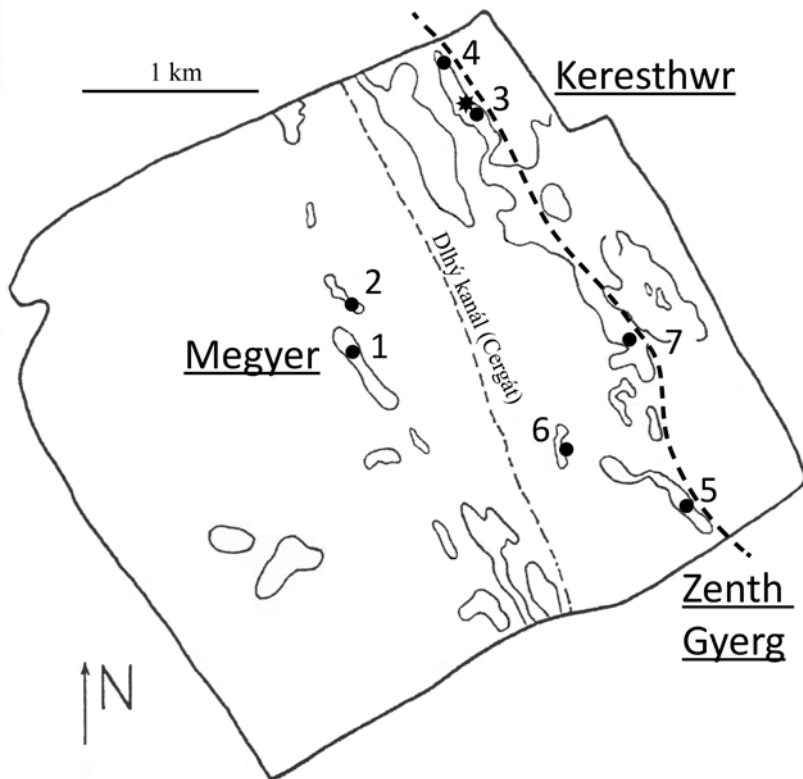
¹⁰³ KOLEČÁNI, Pamätný spis, s. 27.

¹⁰⁴ NOVÁK, Jozef. *Pečate miest a obcí na Slovensku*. II. Zväzok N-Ž. Bratislava : FiF UK, 2008, s. 86.

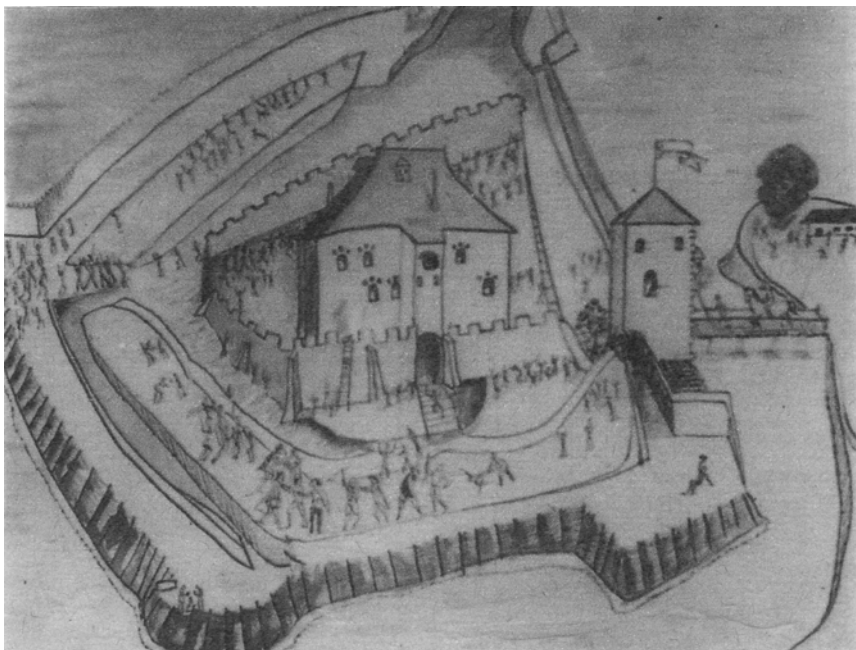
a Svätého Jura až do roku 1945 sa však nestal, lebo v roku 1739 ich odkúpil gróf Alexander Károlyi.

Čo možno o histórii troch obcí v tomto pohnutom období povedať na záver? Ich problematické susedstvo s Turkami začalo v roku 1530. Sporadické, ale intenzívne útoky mali za následok škody na obydliach a životoch, celkový pokles počtu obyvateľstva. Najničivejšie boli vpády v rokoch 1533, 1575, 1599 a iných, čo sa odráža aj v portálnych súpisoch. Najväčšie straty na životoch spôsobila pätnásťročná vojna, lebo v jej dôsledku sa dve obce pred rokom 1608 vyľudnili. V druhej polovici 16. storočia zanikol aj strážny hrádok v Križovanoch. Osada Svätý Jur sa nám už koncom 16. storočia v prameňoch nespomína. Začiatkom 17. storočia Palárikovo a Križovany mierne ožili. V mierových časoch 1606 – 1663 však žiadny väčší príliv obyvateľov nenastal, obce boli malé a pád Nových Zámkov v roku 1663 dielo skazy úplne dokonal. Pozemky potom skúpil „cudzinec“, ktorý si sem zo svojich moravských majetkov dovedol aj svojich poddaných.¹⁰⁵ Od príchodu moravských kolonistov datujeme moderné dejiny obce.

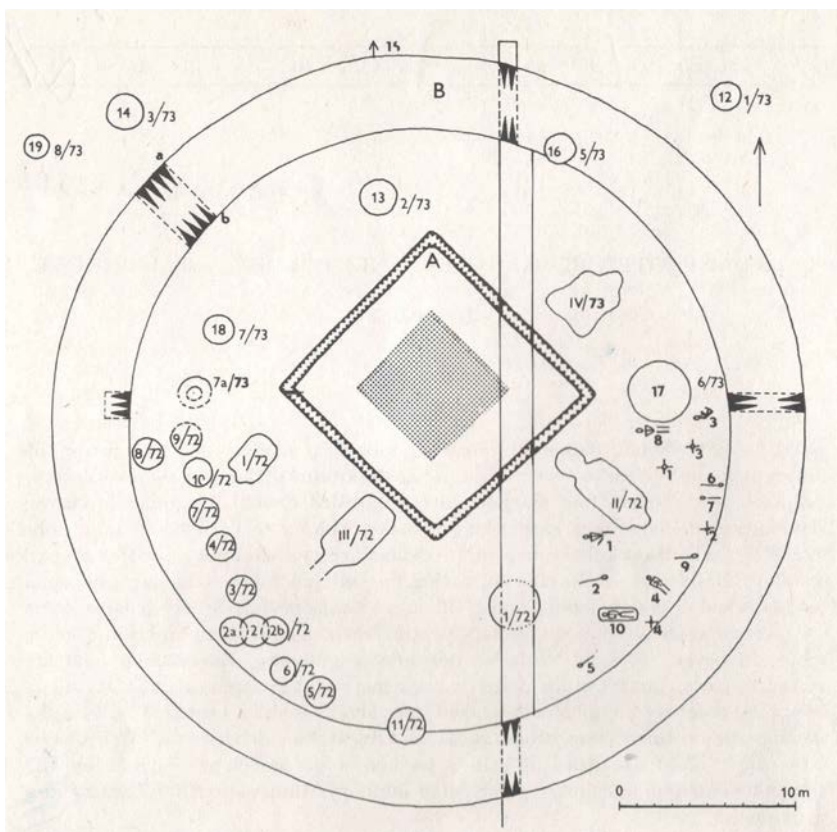
¹⁰⁵ Naša štúdiá má ešte jednu ambíciu – opravu textu vydania obecnej monografie SZABÓ, Imrich. *Kultúrna minulosť Palárikova*. Nové Zámky : Crocus, 1997, s. 90-115.

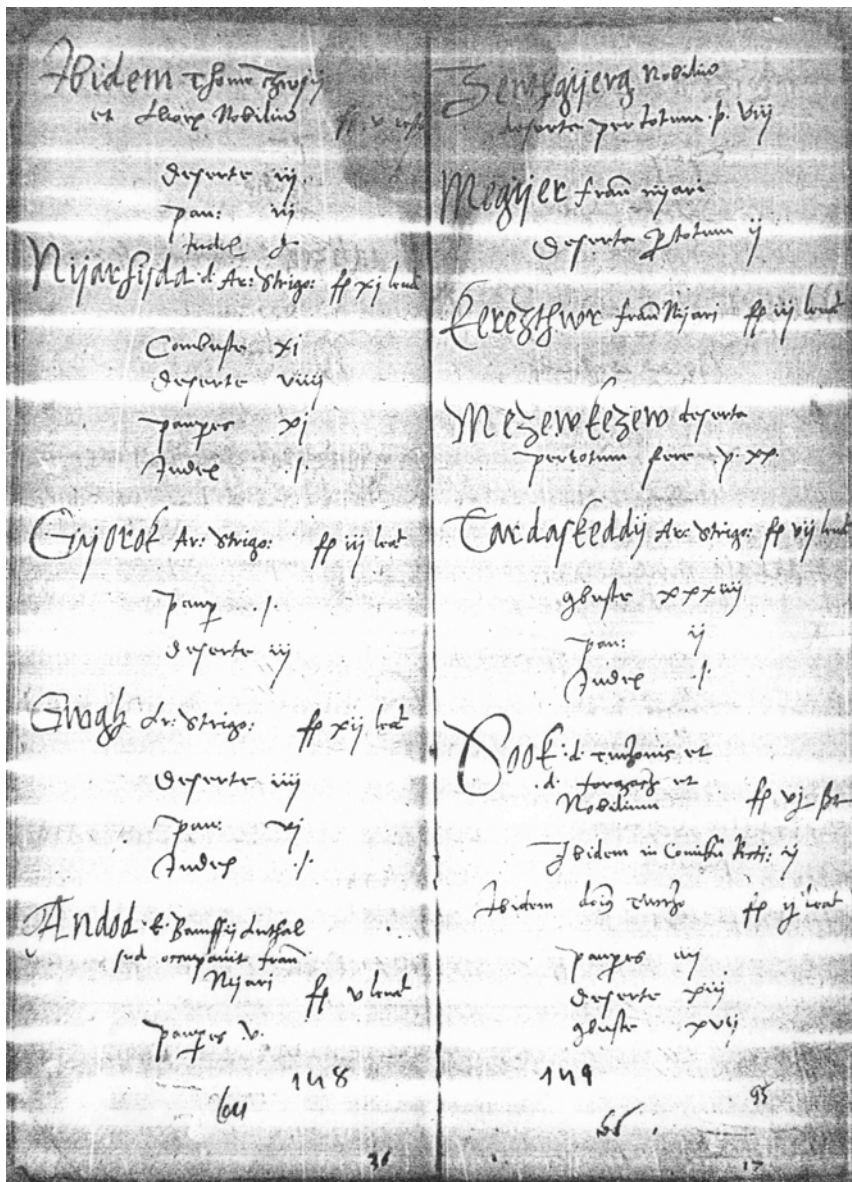
Obr. 1. Kataster obce Palárikovo, plán archeologických lokalít (raný novovek).

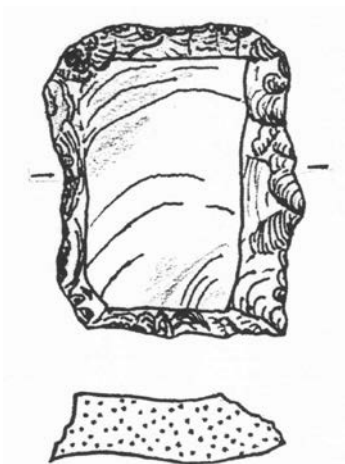
Obr. 2. Dobový pohľad na Šuriansky hrad, kresba dnes neexistujúcej stavby.

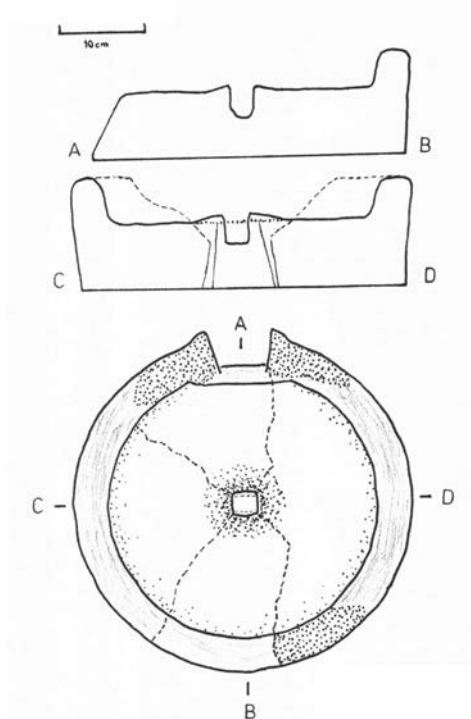
Obr. 3. Kopcová remíza: plán protitureckej opevnenej polohy podľa J. Paulíka (1990).

Obr. 4. Portálny súpis Nitrianskej stolice z roku 1533, tri skúmané obce zapísané vpravo hore.

Obr. 5. Palárikovo – Drahy, stredoveké kresadlo rozmerov 30x40 mm.

Obr. 6. Palárikovo – Vršok, ležiak kamenného žarnova s vonkajším priemerom 385 mm.

Summary

Emotional destiny of three villages during the Turkish hegemony. Exploration of the Palárikovo cadastre history

With example of selected medieval villages, we would like to illustrate the life along the Hungarian-Turkish borders and the way how people had survive there at complicated times full of threat. We can make this effort since this territory has been relatively well archeologically researched and we have enough written reports about its settlement in the 16th century. All three medieval villages being subject to the research are located in the bounds of current town Palárikovo currently with approx. 5000 inhabitants (district Nové Zámky, Slovakia).

Citizens' live was concentrated in the bounds of current Palárikovo on three central areas at the beginning of the 16th century. The history confirmed existence of medieval villages Palárikovo (*villa Meger*), Križovany (*villa Kerezthur*) and Svätý Jur (*possessio Zenthgergh*), mentioned in the written deeds also at the beginning of the modern times. They belonged to the Šurany castle dominion. Their complicated neighborhood with the Turks began in 1530. Sporadic but intensive attacks resulted in damaged houses and lives up to total reduction of inhabitants' headcount. The most destructive invasions were reported in years 1533, 1575, 1599 and later that is also reflected in the lists of ports. 15-years taking war caused major fatalities; two villages were completely unmanned before year 1608. Guard castle at Križovany was demolished in the 2nd half of the 16th century. Settlement Svätý Jur disappeared from the chronicles at the end of the 16th century. Palárikovo and Križovany were slightly revived at the beginning of the 17th century. During peaceful period of years 1606 – 1663, significant inflow of inhabitants wasn't reported; the villages were small with low headcount and the destruction was completed by Turkish annexing of the neighboring fortress Nové Zámky in 1663. The cadastre was bought as lands by a „foreigner“ from Moravia, Dominik Andreas von Kaunitz, who brought his villains with from his Moravian property. The modern history of current village has been date since arrival of the Moravian settlers after year 1690.

Rehoľa antonitov a jej rozšírenie v stredovekom Uhorsku

ADRIANA REŤKOVSKÁ

Krajský pamiatkový úrad Žilina, pracovisko Martin

Súčasnú znalosť o stredovekých mníšskych reholiach majú ešte nejednu Terra incognita. Biele miesta na mape krajiny a nášho poznania predstavujú špitálne a rytierske rehole, zohrávajúce dôležitú, lokálne až nezastupiteľnú úlohu na poli sociálnej starostlivosti, zabezpečenia ochrany obchodných a pútnických ciest, šírenia kresťanskej viery, vzdelanosti a kultúry. Takou bola dnes už takmer neznáma rehoľa antonitov.

Vznik špitálneho laického bratstva

Antoniti sa ako kresťanské spoločenstvo sformovali v závere 11. storočia, v období oživenia náboženského života, vzrastajúceho kultu svätých prejavujúcim sa masovými púťami k miestam uloženia ich ostatkov, snahy po obrode a zjednotení cirkvi, v roku vyhlásenia prvej krížovej výpravy za oslobodenie Svätej zeme. Laické bratstvo zasvätené sv. Antonovi Pustovníkovi založil v roku 1095 francúzsky rytier Gaston de Valloire v malej dedinke La Motte-Saint-Didier,¹ neskôr premenovanej na Saint-Antoine-l'Abbaey, neďaleko biskupského mesta Vienna v oblasti Isère na juhovýchode Francúzska.

Oheň sv. Antona

Gaston založil špitálne bratstvo na znak vďaka za zázračné uzdravenie svojho syna Guèrina z choroby ergotizmu, nazývaným *ignis sacer*, alebo *ignis occultus* (svätý, posvätný alebo skrytý oheň), medzi ľudom známy ako *oheň sv. Antona*.² Toto ochorenie v stredovekej západnej Európe a najmä vo Francúzsku veľmi rozšírené, malo svoj pôvod v

¹ V skromnom kostolíku podhradnej osady s pôvodným názvom La Motte-aux-Bois sa uchovávali relikvie sv. Antona Pustovníka, o ktoré sa starali benediktíni z materského kláštora Montmajour v Arles, až neskôr prešli spolu s kostolom a kláštorom pod správu antonitov. ADVIELLE, V. 1883. *Histoire de l'Ordre hospitalier de Saint Antoine de Viennois et de ses commanderies et prieurés*. s. 4.

² ADVIELLE, V. 1883, s. 9.

konzumácii chleba z obilnín napadnutých parazitickou hubou.³ Dochádzalo k masovým otravám celých oblastí, v ktorých sa jedol chlieb z nakazeného obilia. Chorí trpeli mučivým pocitom pálenia v končatinách, ich postupným odumieraním v dôsledku zúženía hladkých svalov a obmedzenia prietoku krvi, čo často viedlo ku gangréne a následne k smrti. Gaston so svojím synom a ôsmymi spolubratmi 27. júna 1095 kúpili v La Motte dom, ktorý pomenovali *Maison de l'Aumône*,⁴ alebo *Domus elemosinariae* (Dom almužny, alebo Dom milosrdenstva). V ňom zriadili útulok pre pútnikov, ktorí sa prichádzali modliť do miestneho pútného kostola uchovávaťceho ostatky sv. Antona Pustovníka, a tiež prvý civilný špitál, slúžiaci najmä pre chorých na ergotizmus. Členovia bratstva sa nazývali *Frères l'Aumône* (Bratia almužny), neskôr podľa svojho patróna sv. Antona Pustovníka antoniti. Antoniti postihnutým pomáhali podávaním kvalitného chleba a vína zmiešaného s liečivými bylinami, tiež protizápalovou bylinnou masťou nazývanou *balzam sv. Antona*. V nevyhnutných prípadoch záchrany života ergotikov pristupovali k chirurgickým metódam, vykonávali amputácie končatín napadnutých gangrénou. Antoniti využívajúci inovatívne vedecké medicínske postupy sa vypracovali na uznávaných ošetrovateľov a liečiteľov. Vo svojom materskom kláštore sa postupne špecializovali na liečbu pacientov podľa ochorenia v samostatne budovaných špitálnych oddeleniach. Už za pôsobenia druhého veľmajstra Štefana bol pred rokom 1131 vybudovaný druhý špitál, väčší ako ten prvý, nazvaný *Grand Hôpital*, alebo *Hôpital des Démembrés* (Veľký špitál, alebo Špitál mrzákov). Po roku 1342 za Guillaume Mitte pristavali jeho pobočky, Nový špitál a špitál na liečbu

³ Prvý raz bola táto choroba vedecky popísaná a pomenovaná ako *Ergotismus gangraenosus* a *Ergotismus convulsivus* až v 17. storočí. MISCHLEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden und seine Generalpräzeptoreien für die Niederlassungen in der Schweiz. In *Helvetia Sacra. Die Antoniter, die Chorherren vom Heiligen Grab in Jerusalem und die Hospitaliter vom Heiligen Geist in der Schweiz*, Bd IV/4, Basel und Frankfurt am Main : Verlag Helbing & Lichtenhahn, 1996, s. 37.

⁴ RAUCH, Jacob. 1957. Der Antoniterorden. In: *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, Vol. 9, 1957, s. 35. Opatrnejšie datuje založenie *Maison de l'Aumône* do obdobia okolo roku 1100 Mischlewski.

chorých na ergotizmus. Pre chorých pútnikov bol okolo roku 1380 zriadený *Hôpital Saint-Jaques* (Špitál sv. Jakuba).⁵

Od laického bratstva po rehoľnú ustanovizeň

Laicke bratstvo antonitov získalo povolenie na svoju činnosť od pápeža Urbana II. už v roku svojho vzniku (1095) na koncile v Clermonte, známym predovšetkým pápežským vyhlásením výzvy na organizovanie prvej križiackej výpravy za oslobodenie Svätej zeme. Pri príležitosti posvätenia novej baziliky v Saint-Antoine a po návšteve antonitského špitála vydal pápež Calixt II. v roku 1119 bulu v prospech ochrany majetku nového špitálneho bratstva.⁶

Reformné snaženie veľmajstra Bruna de Sens vyústilo v roku 1202 do konsolidácie pomerov spoločenstva antonitov a vydania záväzných pravidiel pre ich komunitný život, ktoré majú charakter stanov mníšskeho rádu. Hlavné ustanovenia sa týkali volieb veľmajstra, zavedenia jednotného odevu pre členov komunity, pravidiel každodenného komunitného života, stravovania, povinností pre duchovných a laikov. Ustanovovali každoročné stretnutie *Chapitre général* (Generálnej kapituly), konanej zo začiatku deň po sviatku sv. Antona Pustovníka, na ktorej *les Maîtres des Commanderies et le Grand-Maître* (velitelia komandérii a veľmajster) sa zodpovedali za svoju správu. Neskôr sa termín Generálnej kapituly presunul na sviatok Nanebovstúpenia Pána (štyridsať dní po Veľkej noci), pričom sa jej mali povinnosť zúčastniť predstavitelia generálnych preceptorátov vzdialených od materského kláštora menej ako desať dní pešej cesty a z odľahlejších centrálnych sídel každé tri roky.⁷ Veľmajster sa staral o potreby všetkých bratov a mal plnú moc nad ostatnými antonitskými domami a kláštorami, ktoré potvrdzoval alebo rušil. V prípade vážneho rozhodnutia bol povinný zvolať členov poradného zboru a vypočuť si ich názor, pričom mal právo vlastného rozhodnutia, ktoré musel dodržať. Poslušnosť voči veľmajstrovi bola nevyhnutná a pre všetkých členov rehole záväzná.⁸

⁵ MISCHLEWSKI, A. 1958. *Der Antoniterorden in Deutschland*. Archiv für Mittelrheinische Kirchengeschichte. Limburg, Trier, Mainz, Speyer. a. Rh., 1958, s. 39 – 69.

⁶ ADVIELLE, V. 1883, s. 11.

⁷ RAUCH, J. 1957, s. 42.

⁸ ADVIELLE, V. 1883, s. 16-17.

Hoci sa spoločenstvo antonitov úspešne rozrastalo, v materskom Saint-Antoine pôsobilo v skromných podmienkach špitálnych domov a popri benediktínmi spravovanom kostole, bez vlastného kláštora a kaplnky. Až v roku 1208 antoniti dostali povolenie od viennenského biskupa Humberta, následne aj od pápeža Innocenta III., na otvorenie oratória bratstva pri *Domus elemosinariae* v Saint-Antoine. Ďalšia výsada bola antonitom udelená až po dvadsiatichpiatich rokoch, keď mohli popri špitáloch zakladať cintoríny.⁹

Bulou pápeža Innocenta IV. v roku 1247 bolo schválené kresťanské spoločenstvo *Fratres ordinis sancti Anthonii* pôsobiace v konventných domoch *Domus pauperum Sancti Antonii*, v ktorých malo žiť podľa regule sv. Augustína ako samostatná rehoľa patriaca priamo pod správu Svätej stolice.¹⁰ Po uznaní spoločenstva antonitov za regulérnu cirkevnú reholu bolo možné začať so stavbou budovy konventu pozostávajúcej z refektoria, dormitoria, kapitulnej siene a bibliotéky.¹¹ Nová rehoľa bola významne podporovaná nasledujúcimi pápežskými výsadami vplyvujúcimi na jej celkový rozvoj a úspech. Rozhodnutím pápeža Klementa IV. v roku 1267 antoniti získali kostol a benediktínsky kláštor v Saint-Antoine do vlastníctva a konečne tak mali svoje dôstojné materské sídlo.

Významný predel v dejinách antonitskej rehole prinášajúci radikálnu zmenu v jej organizácii predstavovala bula pápeža Bonifáca VIII. *In dispositione ministrorum ecclesiae* vydaná v roku 1297, ktorá určila konečnú podobu stanov rehole antonitov. Rehoľa sa zmenila z rytierskej na kanonickú. Na čele materského kláštora v Saint-Antoine už nestál veľmajster, ale opát, ktorému boli podriadení opáti a členovia všetkých antonitských kláštorov kresťanského sveta. Antoniti sa oficiálne začali nazývať *Canonici Regulares Sancti Anthonii* (skratkou *CRSAnt*), a tiež podľa diecézy svojho materského kláštora *Canonici monasterii sancti Antonii Viennensis*. Antoniti aj ako kanonici si ponechali svoje predchádzajúce rehoľné pravidlá a naďalej sa venovali plneniu svojho hlavného poslania, ktorým bola starostlivosť o chorých.

⁹ MISCHLEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden und seine Generalpräzeptoreien für die Niederlassungen in der Schweiz. s. 43.

¹⁰ ADVIELLE, V. 1883, s. 16-17.

¹¹ MISCHLEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden und seine Generalpräzeptoreien für die Niederlassungen in der Schweiz. s. 43

Organizácia rehole

Antonitské kláštory so špitálmi podliehali pod prísnu centrálnu správu kláštora v Saint-Antoine riadenú ako u rytierskych reholí. Na čele materského kláštora stál veľmajster - *Grand Maître*, volený vždy len z radov francúzskych šľachticov. Tento titul obdržal pri zvolení do čela *Les Hospitaliers de la Maison de l' aumône* (Špitálnici z Domu almužny) nástupca zakladateľa rehole Gastona de Valoir (okolo 1100 – 1120) burundský gróf Štefan (1120 – 1131)¹² a preberali ho jeho nástupcovia až po v poradí pätnásteho veľmajstra Aymona de Montagne (1274 – 1316), ktorý bol po zmene rehole na kanonickú v roku 1297 vymenovaný za opáta. Rehoľu antonitov zo začiatku tvorili len laici. Až druhý veľmajster Štefan bol viennenským arcibiskupom vysvätený na kňaza. Kríž sv. Antona ako rehoľný znak zaviedol štvrtý veľmajster Guillaume le Roux, ktorý bol vo funkcií do roku 1181. Za Falka I. (1208 – okolo 1220) sa špitálne bratstvo úplne konštituovalo a postavilo nový kostol zasvätený Matke Božej, stojaci až do 17. storočia.¹³

Do vedúcej funkcie kláštora v Saint-Antoine, ako aj všetkých dcérskych kláštorov, boli po roku 1297 menovaní opáti. Opát bol po dohode s voľbou konventu materského kláštora menovaný priamo pápežom. Funkčné obdobie opáta bolo až do konca jeho života. Mal právo vymenovať opátov dcérskych kláštorov, priora a cellerara. Opátovi radil poradný zbor štyroch konzultantov, ktorí sa pravidelne schádzali pri rozhodovaní o dôležitých veciach ako bolo založenie nového kláštora, v náboženských otázkach, postupoch v hospodárení kláštora atd. Medzi najvýznamnejších opátov v Saint-Antoine patrili Guillaume Mitte, Pierre Lobet, Artaud de Grandval, Jean de Polley, Humbert de Brion. Posledný opát Théodore de St-Chamond tu pôsobil až do roku 1526.¹⁴ V rehoľnej

¹² ADVIELLE, V. 1883, s. 11-12.

¹³ RAUCH, Jacob. 1957. Der Antoniterorder. In: *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, Vol. 9, 1957, s. 36.

¹⁴ Zoznam predstavených kláštora St-Antoine a obdobie ich pôsobenia (to je u viacerých historikov odlišné) uvádza MISCHLEWSKI, A. 1996. *Einleitung der Antoniterorden ...* na s. 52.

Grands-Mâtres: Gaston (ca. 1100), Etienne I. (+1131?), Guillaume Roux (11.?.), Pierre Soffred (1181-1199), Burnon de Lens (1199-1205), Falco (ca.1208-1220), Jocelin (1223/4), Etienne II. (1230-1237), Lantelme (po 1237-1241), Falque Mathion (1242-1254), Guillaume Soffred (1254-1262), Ponce Roux (+1267), Guillaume Daniel (1267-1273), Etienne III. (1273-1274).

hierarchií hneď po opátovi nasledoval prior, ktorý riadil praktické zabezpečenie chodu kláštora, ako napr. distribúciu potravín, rozdávanie almužien núdznym, opateru a liečbu chorých. Hlavným pomocníkom priora bol *cellerar* (*kletar*, *kvestor*), ekonomický vodca kláštora. Rehoľné spoločenstvo v jednotlivých kláštoroch pozostávalo z kňaza, laikov a konveršov. Starostlivosť o pútnikov a chorých zabezpečoval po duchovnej stránke kňaz, po materiálnej mnísi a konverši, ktorí vykonávali aj ostatné fyzické práce. V kláštorných špitáloch, majúcich na starosti väčšie množstvo chorých oboch pohlaví, pracoval popri mníchoch aj tím laických ošetrovateľov, mužov i žien.¹⁵

Stanovy antonitov, aj po reforme rehole v roku 1477, zdôrazňovali prísnu centralizáciu v organizácii rehoľného spoločenstva. Všetci jeho členovia, bez ohľadu na miesto ich pôsobenia, boli podriadení materskému kláštoru Saint-Antoine. Tento princíp absolútnej jednoty rehole nezohľadňoval špecifiká preceptorátov v rozličných krajinách sveta, čo neskôr viedlo k ostrým konfliktom niektorých preceptorov s centrálnym vedením.¹⁶

Charitatívna zbierka

Ludové zbierky za účelom výstavby a rekonštrukcie kresťanských kostolov sa vo Francúzsku rozšírili najmä od polovice 11. storočia. Rehoľa antonitov praktizovala samostatnú každoročnú charitatívnu zbierku, nazývanú *kvešta* (z latinského *quaestus* - výťažok, zisk), ktorá prebiehala na území každého preceptorátu. Kvešta sa stala hlavným zdrojom príjmov rehole. Zbierku vykonávali vybraní členovia rehole, ktorí podnikali v príslušných okrskoch jednotlivých antonitských kláštorov cesty, tzv. *viagia*.¹⁷ Vďaka svojej obetavej a dobre organizovanej starostlivosti

Abbés: Aymon de Montagne (1274-1316), Ponce de Layrac (1316-1328), Guillaume Mitte (1328-1342), Pierre Lobet (1342-1369), Ponce Mitte (1369-1374), Bertrand Mitte (1374-1389), Gérenton de Châteauneuf (1389-1410), Hugues de Châteauneuf (1410-1418), Falques de Monthenu (1418), Artaud de Grandval (1418-1427), Jean de Polley (1427-1438), Humbert de Brion (1438-1459), Benoît de Montferrand (1460-1470), Jean Jouguet (1470-1482), Antoine de Brion (1482-1490), Antoine de Rochemaure (1490-1493), Pierre de l'Aire (1493-1495), Théodore de St-Chamond (1495-1526).

¹⁵ MISCHELEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden und seine Generalpräzeptorien für die Niederlassungen in der Schweiz. s. 38.

¹⁶ RAUCH, J. 1957. Der Antoniterorden. s. 39.

¹⁷ RAUCH, Jacob. 1950. Die Almosenfahrten der Höchster Antoniter am Ausgang des Mittelalters. In: *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, Vol. 2, 1950, s. 163.

o chorých mala rehoľa v období stredoveku veľký vplyv na vtedajšiu spoločnosť a verejná mienka jej bola naklonená. Ľudia sa do svätoantonskej zbierky zapájali štedrými príspevkami predovšetkým finančného charakteru. Kvešta sa stala každoročným rituálom v kalendári kresťanských sviatkov a podujatí. Rehoľou poverení vyberači almužny popri žobraní ponúkali na predaj predmety s náboženskou tematikou a liečivé bylinky, pričom zašli aj do tých najodľahlejších usadlostí. Výťažok zo zbierky, svedomito evidovaný v tzv. *diariach*, bol prostredníctvom slávnostnej procesie veľkého počtu veriacich nesúcich relikviáre s ostatkami sv. Antona, odovzdaný príslušnému antonitskému kláštoru. Vyberanie zbierky výrazne obmedzil až Tridentský koncil (1545-1563), čo malo závažný dopad na ekonomickú stránku antonitských kláštorov.

Dve charakteristické zložky praktického života rehole antonitov – vyberanie almužny a pasenie čried ošípaných, ktoré sa realizovali na určitom vymedzenom území, si v snahe predchádzania stretu záujmov jednotlivých antonitských sídel vyžiadali organizačne vyčlenenie priestoru medzi jednotlivými kláštorami. Dom alebo kláštor antonitskej rehole bol vo Francúzsku označovaný bez ohľadu na veľkosť – komenda (*commanderie*) a viedol ho ako pri rytierskych reholiach komtúr (tiež nazývaný *commendator*, *magister*, *rector*). Vo väčších kláštoroch bol volený ešte prior (*prior domus*). Správna jednotka zložená z niekoľkých kláštorov alebo domov sa nazývala *bailia* a rešpektovala existujúce cirkevné hranice diecéz alebo dekanátov. Väčšia organizačná oblasť pozostávajúca z jednej alebo viacerých bailií sa označovala pojmom preceptorát. Najvýznamnejšie preceptoráty boli povýšené na generálne preceptoráty, podliehajúce priamo pod správu materského kláštora v Saint-Antoine. Centralizácia riadenia antonitských kláštorov bola posilnená aj tým, že do čela jednotlivých preceptorátov boli volení francúzski šľachtici, členovia rehole materského kláštora. Príslušnosť do konkrétnej bailie sa evidovala u chorých liečených v jednotlivých antonitských špitáloch, ktoré boli medzi sebou informačne prepojené a systémovo organizované v rámci preceptorátov. V prípade, že chorý pochádzal z mesta alebo obce patriacej do inej bailie než tej, v ktorej bol prijatý na ošetrovanie, upovedomil sa o tom príslušný kláštorový špitál, prípadne bol pacient na ďalšiu liečbu prevezený do špitála vo svojom okrsku.

Udeľovanie výsad

Antoniti, zakladajúci si svoje kláštory v mestách, ako aj v osadách pri dôležitých obchodných a pútnických cestách, dostávali do vlastníctva rozsiahle pozemky a boli im udeľované výsady zakladať rybníky, prevádzkovať mlyny, vyberať mýto i žobrať, z čoho výnosy použili na chod špitálov, sirotincov a starobincov, útulkov pre chudobných a pútnikov. Ich vysoká angažovanosť v terapiách chorých na ergotizmus a nákazlivé choroby z nich urobila špecializovaných odborníkov, čo koncom 13. storočia ocenil pápež Mikuláš IV., keď ich poveril starostlivosťou nad zdravím pápežskej kúrie. Túto výsadu potvrdil pápež Bonifác VIII., veľký dobrodinec antonitov, udelením titulu *Prior curiae Romanae* pre správu ošetrovania chorých pápežského dvora, ktorý reholi náležal až do jej zániku.¹⁸

Antoniti získali právo voľného pasenia ošípaných, pretože pri výrobe liečivých balzamov používali bravčovú masť. Ošípané patriace k majetku rehole boli označené antonitským krížom, okolo krku nosili zavesený zvonček a porázané boli 17. januára na sviatok sv. Antona Pustovníka.

Antonitské špitále mali zabezpečené dodávky múky, ktoré oficiálne nariaďovala bula pápeža Bonifáca VIII. z roku 1297. Na území svojich preceptorátov, ktoré sa rozprestierali od severného Škótska až po Svätú zem, antoniti každoročne vyberali charitatívnu zbierku pre svoje kláštorne špitále, podporenú niekoľkými pápežskými dekrétmi. Ako prvý vydal povolenie pápež Klement IV. pre organizovanie zbierok k podpore antonitských špitálov obsiahnuté v bule *Ex parte dilectorum* v roku 1265. Toto právo bolo opätovne potvrdzované nasledujúcimi pápežmi. Ako posledný ho vydali pápeži Klement VII. v bule *Rationi congruit* v roku 1523 a Pavol III. v roku 1536. Až Tridentský koncil túto zbierku výrazne obmedzil. Klement VII. v pápežskej bule zároveň potvrdil práva antonitov na správu svojich majetkov, ktoré im nemali byť odnímané, ďalej právo žobrať a získané prostriedky použiť na starostlivosť o chorých a núdzných.

Patrón rehole sv. Anton Pustovník a jeho kult

Hlavným patrónom antonitov bol sv. Anton z Komy (nazývaný

¹⁸ RAUCH, J. 1957. Der Antoniterorder. s. 42.

tiež Veľký, Pustovník a Opát), jeden z prvých egyptských pustovníkov 4. storočia po Kristovi, ochranca všetkých mníchov.¹⁹ Jeho ostatky boli v druhej polovici 11. storočia prenesené z Konštantínopola do francúzskej podhradnej osady La Motte Saint-Didier, kde boli uložené v miestnom malom farskom kostole Panny Márie. Množstvo pútnikov prichádzajúcich k hrobu svätca podnietilo prestavbu kostola na väčší a zmenu jeho patrocinia na sv. Antona Pustovníka ako aj názvu obce na Saint-Antoine. Správu pútného kostola vykonávali benediktíni z Montmajour pri Arles, ktorí si tu vybudovali svoj kláštor.²⁰ Pri kostole sv. Antona a pod jeho patronátom vzniklo spoločenstvo antonitov, ktoré sa po konsolidovaní na rehoľu a rozšírení do celého kresťanského sveta zaslúžilo o veľkú popularizáciu kultu tohto svätca. Po pridelení kostola a kláštora antonitom a odchode benediktínov boli pozostatky sv. Antona v roku 1491 prenesené do farského kostola St. Julien v Arles.²¹ Sv. Antonovi boli zasvätené viaceré antonitské kostoly a kaplnky s jeho vyobrazeniami v sochách a na nástenných i tabuľových oltárnych maľbách. Svätec je zobrazovaný v podobe starca s dlhou bradou odetého v mníšskom habite, inokedy v opátskom rúchu. V ruke takmer vždy drží palicu, niekedy ukončenú do pravého uhla ako pastierska palica,²² alebo dvojitém patriarchálnym krížom, najčastejšie však v tvare písmena „T“, nazývaným tiež kríž sv. Antona. Ďalším atribútom sv. Antona je biblia v koženom obale, ktorú drží v ruke. Pri jeho nohách je niekedy oheň, znak choroby ergotizmu, pred ktorou mal svätec ochraňovať, alebo prasiatko, symbol skroteného diavla a tiež antonitského práva voľného pasenia ošípaných. Maliari nástenných a oltárnych tabuľových malieb sv. Antona zobrazovali v scénach vychádzajúcich zo svätoantonskej legendy „*Vita Antonii*“ (356-373) spísanú alexandrijským biskupom sv. Athanasi-

¹⁹ BIEDERMANN, Hans. 1989. *Knaurs Lexikon der Symbole*. „Antonius d. Gr.“ München : Droemer Knaur, 1989. s. 33-34.

²⁰ ADVIELLE, V. 1883, s. 4.

²¹ TREBBIN, H. 1994. *Sankt Antonius: Geschichte, Kult und Kunst*. Franfurkt am Main : Haag und Herchen, 1994, s. 29.

²² Sv. Anton je považovaný tiež za patróna domácich zvierat. Na jeho sviatok bolo pred portálom kostola sv. Ondreja na Quirinale v Ríme Ríme (s pristavanou budovou kláštora a nemocnice, kde do roku 1566 sídlila antonitská rehoľa a tiež jej rímsky rehoľný prokurátor, dnešné sídlo pápežského orientálneho inštitútu), antonitmi udeľované požehnanie tu zhromaždeným domácim zvieratám. RAUCH, J. 1957. *Der Antoniterorder*. s. 42.

om, ktorú medzi širokou verejnosťou spopularizovala „*Legenda aurea*“ (okolo r. 1270) od Jacoba de Voragine.²³ Svätec bol spodobovaný ako pletie košík pred svojou pustovňou, poučuje spolubratov, na púšti zázračne uvoľňuje prameň zo skaly a modlitbou vyprosuje nasýtenie zjavením sa stáda tiav, stretáva sa na púšti so satyrom a kentaurom, navštevuje sv. Pavla Pustovníka, delí si s ním chlieb a po smrti ho pochováva. Sv. Anton je často zobrazovaný obklopený diabliami, ktorí ho pokúšajú a mučia. Diabolský zvodca k nemu prichádza aj v podobe krásnych žien, mladíka či poľovníka. Svätec odolal všetkým pokúšeniam a za odmenu ho navštevuje anjel, má exatické videnia a po smrti jeho dušu vynášajú anjeli do neba.

Rehoľný odev, znak a erb antonitov

Rehoľný odev antonitov pred koncom 13. storočia pozostával z čierneho habitu, čierneho pláňa s veľkou kapucňou, na krku zopnutým sponou. Habit aj plášť boli označené na ľavej strane znamením kríža - antonitským krížom v bledomodrej farbe. Tento odev ostal pre antonitských mníchov aj po zmene rehole na kanonickú, pri kňazoch mníšsky habit vystriedal chórový odev, čierny talár s modrým krížom na ľavej strane, doplnený rochetou a mozetou. Odev antonitov sa od 15. storočia prispôboval praktickému pôsobeniu v špitáloch, na hlave nosili baretu, alebo cez uši presahujúce pokrývky hlavy.

Kríž v tvare písmena „T“ (gréckeho písmena tau), nazývaný tiež kríž sv. Antona,²⁴ svojím tvarom pripomína barlu chorých, ktorých antoniti liečili vo svojich špitáloch. Tento kríž v latinčine nazývaný *potentia*, alebo *crux commissa*, sa stal rehoľným znakom antonitov už od obdobia okolo polovice 12. storočia, odkedy ho v bledomodrej farbe nosili našitý na svojom rehoľnom pláni.²⁵ Antonitský kríž mal pomáhať pri liečbe

²³ TREBBIN, H. 1994. *Sankt Antonius...*, s. 13-14.

²⁴ Tau kríž bol starozákonným symbolom Bohom vyvolených. Podobu „T“ kríža (korunovaný kruhom alebo oválom) mal staroegyptský kríž života, ktorý neskôr prijali egyptský kresťania ako symbol Kristovej obety a večného života. Tau kríž bol pravdepodobne aj Kristov kríž, na ktorom bol ukrižovaný. In BIEDERMANN, H. 1992. *Lexikón symbolov*. s.146.

²⁵ MISCHLEWSKI, A. 1976. *Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts*. s. 37-38.

ergotizmu²⁶ a chrániť pred morovou nákazou.²⁷ Ako ochranný symbol ho zavesený na krku nosili aj pútnici putujúci k hrobom svätcov.

Značenie tau krížom a erbami rehole antonitov (niekedy s pripojenými erbami antonitských preceptorov) na niekoľkých do súčasnosti zachovaných západoeurópskych antonitských kláštorov a kostolov predstavuje charakteristický znak, ktorým si rehoľa antonitov označovala svoje vlastníctvo.²⁸ Erb antonitského materského kláštora Saint-Antoine vo Francúzsku sa stal erbom všetkých rehoľných domov. Tvoril ho belasý antonitský kríž v štíte gotického tvaru. Jednotlivé antonitské comendy si tento erb z časti prispôbovali, aby reprezentoval ich miestnu komunitu. V roku 1502, za zásluhy opáta materského kláštora antonitov v Sait-Antoine Theodora Mitte, cisár Maximilián I. udelil antonitom erb doplnený o ríšsku orlicu, ktorá má na hrudi zmenšený stredoveký antonitský erb, v zlatom poli belasý tau kríž.²⁹ Antonitský erb často prechádzal do erbov obcí a miest, v ktorých antoniti pôsobili.³⁰

²⁶ Kovové gravírované príviesky v tvare tau kríža boli v stredoveku obľúbené ako symboly ochrany pred nákazlivými chorobami. BARNET, P. – WU, N. 2012. *The Cloisters. Medieval Art and Architecture. The Metropolitan Museum of Art*. New York : Yale University Press, 2012. S. 139, obr. 100.

²⁷ WICKERSHEIMER, E. 1928. *Le Signe Tau. Faits et Hypothèses*. Strasbourg Médical (Gazette médicale de Strasbourg), Bd. 88, 1928, Heft 22.

²⁸ Napr. antonitský erb (1428) na mestskej bráne a značka tau kríža v podjazde brány kláštora antonitov v Isenheime; erb antonitov (s erbom preceptora) nad portálom kláštora antonitov a tau kríž (1378) na svorníku klenby antonitského kláštorného kostola (dnešný „Kinderlehrkirche“) v Memmingene; erb antonitov na svorníku klenby kláštora v Lichtenburgu (štvrtý erb s tau krížmi a ondrejskými krížmi); antonitský erb pridržiavaný dvoma prasiatkami pod nikou so sochou sv. Antona na bráne antonitského kláštora vo francúzskom Laives; antonitský erb (1695) v antonitskom kláštore, antonitský erb (1520) na kamennom náhrobku preceptora Henricha Meierspacha (spolu s jeho osobným erbom) a antonitský erb s ríšskou orlicou (1726) na hlavnom oltári antonitského kostola sv. Justina vo Frankfurt am Main – Höchst; antonitský erb (1749) na fasáde antonitského špitála Saint-Antoine vo francúzskom Loives (doplnený o biskupskú berlu a mitru); antonitský znak na fasáde antonitského kláštora v španielskom Castrojeriz; ale aj tau kríž na kalichu z antonitského kláštora v Grünbergu.

²⁹ MORÉRI, L. 1759. *Le grand dictionnaire historique*. Vol 7. s.578-579. Heslo „Mitte (Théodore)“.

³⁰ Napr. vo Francúzsku erb obce materského kláštora antonitov Saint-Antoine-l'Abbaye (doplnený o dvojhlavú orlicu); erb obce Saint-Antoine-de-Ficalba, v ktorom je belasý tau kríž doplnený trom zlatými kruhmi; erb obce Boussy-Saint-Antoine (červený tau kríž na hrudi orlice),...

Antoniti – patróni svätajakubských pútnických ciest

Antoniti zakladali svoje sídla popri pútnických cestách do Ríma a Svätej zeme, najmä však na v stredoveku veľmi frekventovanej európskej ceste smerujúcej k hrobu apoštola sv. Jakuba Staršieho v španielskom Santiagu de Compostela. V mestách ležiacich na trase svätajakubských pútnikov si antoniti vybudovali značný počet svojich domov, z ktorých najznámejšie sa nachádzali vo Freiburgu, Isenheime, Baseli, Berne, Chambéry, Saint-Marcelline, Avignone, Arles, Montpellier, Béziers, Narbonne, Carcassonne, Toulouse, Olite, Castrogerize, Leóne. Z nich sa však do súčasnosti zachovalo len málo. V hospicioch, ktoré tvorili súčasť kláštorného komplexu, antoniti poskytovali útulok a pohostenie pre pútnikov, v špitáloch liečbu chorým. Mnohé kaplnky a kostoly antonitských kláštorov boli okrem sv. Antonovi zasvätené patrónovi pútnikov a povozníkov sv. Jakobovi St., ktorého meno niesol aj špitál hlavného antonitského kláštora v Saint-Antoine, založený pre chudobných pútnikov. Kostoly antonitov zachovávali jednoduchú architektúru jednolodia alebo halového priestoru, s presbytériom ukončeným pravouhlým alebo polygonálnym uzáverom, zvyčajne bez veže, ktorú nahrádzal sanktusník. Naproti tomu interiér kostolov bol vybavený bohatým a umelecky vysoko hodnotným mobiliárom, vytvoreným na objednávku najvýznamnejšími umelcami tej doby.

Vzostup a pád

Medzi rokmi 1297 až 1378 prežívala rehoľa sv. Antona svoj zlatý vek.³¹ V materskom Saint-Antoine bol dobudovaný kláštor s opevnením a zrealizovala sa nákladná prestavba pútnického kostola, začatá za Guillaume de Mitte (1328-1342) a ukončená v 15. storočí.³² Bola to epocha rozvoja, prosperity a rozšírenia antonitskej rehole do celého sveta. Viacerí jej členovia vstúpili do vysokej politiky. Vo významných funkciách ako diplomati a poradcovia ministrov hlavných európskych dvorov využívali príležitosti vyjednať výhody a privilégia pre svoju rehoľu. Majetní mecenáši obdarúvali Opátstvo sv. Antona a niektoré antonitské kláštory umelecky stvárnenými relikviármi, liturgickými rúchami a manuskriptami, ktoré dopĺňali votívne dary nespočetného

³¹ MISCHLEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden und seine Generalpräzeptoreien für die Niederlassungen in der Schweiz. s. 44.

³² RAUCH, J. 1957. Der Antoniterorden. s. 44.

zástupu pútnikov. Popri dobudovávaní kostola a kláštora v Saint-Antoine boli medzi rokmi 1336 až 1380 vystavané ďalšie špitálne budovy pre mrzákov, chorých a pútnikov.³³

K postupnému úpadku rehole antonitov, napriek prijímaniu reformných opatrení, dochádzalo v rozmedzí rokov 1378 až 1525. Prispel k nemu nepriaznivý vývoj cirkvi poznačený pápežskou schizmou, ako aj nástup reformácie, ktorá dosiahla zrušenie výnosnej kvešty, hlavného zdroja príjmov rehole.³⁴ Ďalších príčin krízového obdobia smerujúceho až do zániku rehole je niekoľko. Jedna z najdôležitejších príčin súvisela paradoxne so zníženým výskytom ochorenia ergotizmu, na liečbu ktorého sa rehoľa špecializovala, v dôsledku zlepšujúcej sa produkcie potravín a výživy obyvateľstva.

Nasledujúce 16. storočie až po rok 1777 je možné nazvať dlhou agóniou rehoľného spoločenstva antonitov, vyúsťujúcej do zrušenia rehole.³⁵ Hlavné opátstvo v Saint-Antoine oslabované vnútornými spormi sa ocitlo pred katastrofou náboženských vojen. Lúpežné prepady hugenotov priniesli obyvateľom materského kláštora a dcérskych kláštorov vo Francúzsku kruté utrpenie. Zničené boli kláštorné budovy, knižnice a zbierky drahocností, hlavná fasáda veľkého kostola sv. Antona ostala bez gotických sôch.³⁶ V roku 1616 sa v reholi sv. Antona prijali reformné opatrenia. Nezabránili však postupnému vnútornému úpadku antonitskej rehole, ktorému napomohli aj sekularizačné snahy presadzujúce sa v spoločnosti v druhej polovici 18. storočia. Po rapidnom poklese počtu členov boli antoniti pápežskou bulou *Rerum humanorum conditio* zo 17. decembra 1776 zlúčení s rehoľou špitálnikov sv. Jána Jeruzalemského - johanitmi, neskôr známymi ako Maltézski rytieri. Po tomto akte rehoľa sv. Antona pozostávala z 217 rehoľných kňazov a 13 konveršov pôsobiacich už len v 31 kláštorných domoch.³⁷

Johaniti po príchode do Saint-Antoine začali s odpredajom prebytočného majetku bývalého materského antonitského kláštora a jeho

³³ MISCHLEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden... s. 46.

³⁴ MISCHLEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden... s. 46, s. 50.

³⁵ MISCHLEWSKI, A. 1996. Einleitung der Antoniterorden... s. 50.

³⁶ RAUCH, J. 1957. Der Antoniterorden. s. 46.

³⁷ MISCHLEWSKI, A. 1995. *Un ordre hospitalier au Moyen Age. Les chanoines réguliers de Saint-Antoine-en-Viennois*. Grenoble : Presses Universitaires de Grenoble, 1995, s. 128.

špitál previedli do vlastníctva mesta. Od roku 1787 v kláštore sídlila komunita ženskej vetvy rehole johanitov až do roku 1792, kedy ho naráchlo opustila pred postupujúcim davom revolucionárov. Kláštorné budovy boli zoštatnene, mobiliár bol z časti zničený a rozkradnutý, niektoré umelecké predmety a obrazy boli prevezené do Grenoblu. Podobný osud postihol väčšinu antonitských kláštorov a len veľmi málo ich ostalo otvorených. Posledné antonitské spoločenstvá pôsobiace v nemocničných domoch boli rozpustené počas sekularizácie v roku 1803.³⁸

Rozšírenie rehole

Charitatívne zameranie rehole sv. Antona, venujúcej sa pútnikom k hrobom svätcov a špeciálne ľuďom postihnutým ergotizmom, neskôr aj inými nákazlivými chorobami, našlo uplatnenie v celom kresťanskom svete. Najväčšie zastúpenie mala rehoľa vo Francúzsku a Nemecku, kde nebolo takmer žiadneho väčšieho mesta, v ktorom by sa antonitský dom so špitálom nenachádzal.

Antoniti okrem špitálneho zamerania sa od svojho vzniku, zrejme pod vplyvom zakladateľa – francúzskeho rytiera, organizovali ako vojenské zoskupenie. Vznikli v roku vyhlásenia prvej križiackej výpravy do Svätej zeme a je pravdepodobné, že sa križiackych výprav zúčastnili, keďže mali kláštory aj na Blízkom východe.³⁹ Militantnú zložku si v niektorých svojich sídlach antoniti podržali aj po roku 1297, kedy sa zmenili na kanonickú rehoľu.⁴⁰

Už v období pôsobenia prvých antonitských veľmajstrov (1131 – 1190) bolo z materského kláštora Saint-Antoine založených sedem dcérskych komandérií, ktoré neskôr súperili o postavenie s materským kláštorm – v Marseille a Chambéry, v talianskom Ranvers v diecéze Turín a vo Florencii, Bailleul vo Flandrách, Xérès v Španielsku a „Rostok, en

³⁸ ENCYCLOPEDIA OF THE MIDDLE AGES, I. diel, Ed. Vauchez, André – Dobson, Barrie – Lapidge, Michael (Mischlewski, A.: Antonines, s. 76), Cambridge : James Clarke & Co, Chicago : Fitzroy Dearborn Publishers, 2000, 1624 s.

³⁹ Už za Falca I. si antoniti založili svoje sídla v Konštantinopole a Akku v Palestíne. RAUCH, J. 1957. Der Antoniterorder. In: *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte*, Vol. 9, 1957, s. 36.

⁴⁰ Ako krížovníci „cruciferi“ sa antoniti označujú aj napr. v Dravciach takmer po celé obdobie ich pôsobenia v miestnom kláštore (1288-1555), ešte na konci 15. storočia.

Bohême“ (Roztokách nad Vltavou v Čechách).⁴¹ Na vrchole svojho rozvoja v polovici 15. storočia bola antonitská rehoľa organizačne členená na 42 preceptorátov, pod ktoré patrilo 365 antonitských domov a kláštorov.⁴² Najviac preceptorátov sa nachádzalo vo Francúzsku, kde bolo sídlo materského kláštora, pod ktorého správu patrili všetky antonitské kláštory. Preceptor kláštora v Saint-Antoine mal tiež právo menovania nového preceptorátu. V Nemecku bolo šesť preceptorátov so sídlom v mestách Memmingen, Isenheim, Konstanz, Roßdorf-Höchst, Grünberg a Prettin. V Taliansku mali antoniti preceptoráty v Ranvers pri Turíne, vo Florencii, v La Pouille pri Neapole, v Sardagne na Sicílii a dom v Ríme. Antonitské kláštory v Španielsku patrili pod preceptoráty v Olite a Xerez. V Anglicku bol preceptorát v Londýne v Škótsku v Leithe pri Edinburgu (1218)⁴³. V Prusku, dnešnom severnom Poľsku, sa nachádzali antonitské domy vo Fromborku (*Frauenburg*) a Malborku (*Marienburg*) až do nástupu reformácie okolo roku 1530, ktoré spadali pod generálny preceptorát v hesenskom Grünbergu. Sídlo antonitov v Sliezsku, dnešnom južnom Poľsku, bolo vo Vroclavi (*Breslau*) a v Brzegu (*Brieg*), ktoré patrili pod generálny preceptorát v Roßdorf-Höchst. V Rakúsku mali antoniti kláštor vo Viedni. V Čechách spadajúcich pod správu memmingského preceptorátu boli antonitské kláštory v Prahe a Roztokách nad Vltavou, špitále antonitov sa spomínajú v stredovekých písomnostiach aj v Plzni a Domažliciach.⁴⁴ Na Morave sídlili antoniti v Olomouci. Na Slovensku bol preceptorát v Bratislave a neskôr v Dravciach. Antoniti územie svojho pôsobenia rozšírili až na Sicíliu, do Alexandrie⁴⁵, Grécka a na ostrov Cyprus.⁴⁶

⁴¹ ADVIELLE, V. 1883. *Histoire de l'Ordre Hospitalier...* s. 12. „Rostock in Bohmen (an der Moldau nördlich von Prag)“ In RAUCH, J. 1957. *Der Antoniterorder*. s. 36.

⁴² HALBEKANN, J. J. 2007. Zur Geschichte einer bislang unerforschten Ballei des Antoniterordens: Esslingen am Neckar. In BÜNZ, E., TEBRUCK, S., WALTHER, H.G. *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*. Boehlau. s. 281.

⁴³ RAUCH, J. 1957. *Der Antoniterorder*. s. 36.

⁴⁴ VLČEK, P. - SOMMER, P. - FOLTÝN, D. 1998. *Encyklopedie českých klášterů*. Praha : Libri, s. 101.

⁴⁵ BRODMAN, J. V. 2009. *Charity and religion in Medieval Europe*. The hospitaller orders. The Antonines. The Catholic University of America Press, 2009, s. 127-137.

⁴⁶ RAUCH, J. 1957. *Der Antoniterorder*. s. 43.

Generálne preceptoráty v Memmingene a Isenheime

Sídlo antonitov v bavorskom Memmingene patrilo medzi najstaršie v nemeckých krajinách. Antoniti pôsobili v Memmingene, v diecéze Augsburg, od roku 1215 až do roku 1562. Do mesta ich povolal cisár Fridrich II., ktorý im zveril správu nad farským kostolom sv. Martina so všetkými jeho právami a majetkom. V roku 1378 si antoniti oproti farskému kostolu postavili kaplnku sv. Antona, dnešný Kinderlehrkirche. Pri kaplnke v 15. storočí antoniti vybudovali štvorkrídlový kláštor, ktorý je v súčasnosti sídlom Antonitského múzea. Na čele kláštora a farnosti v Memmingene stáli preceptorí volení z radov antonitov šľachtického pôvodu, pochádzajúcich z francúzskej oblasti Dauphiné, sídla materského kláštora v Saint-Antoine. Generálny preceptorát v Memmingene (1215 – 1531, 1549 – 1562) spravoval najrozsiahlejšiu oblasť pôsobnosti rehole antonitov v nemecky hovoriacich krajinách i mimo nich, rozprestierajúcu sa od Čiech po južné Tirolsko, od východného Švajčiarska po východné hranice Uhorska. Pod správu memmingenského káštora sa postupne dostávali viaceré preceptoráty v Nemecku, ako aj mimonecke antonitské domy a kláštory. Na východe jeho pôsobnosť zasahovala až do oblastí Pruska a Ruska. Pre odľahlosť antonitských sídel vo východnej časti Európy od Memmingenu bol zriadený dcérsky preceptorát v Uhorsku, so sídlom v Bratislave a neskôr v spišských Dravciach.

Generálny preceptorát v Isenheime, založený okolo roku 1300, spravoval preceptoráty v Bambergu a Würzburgu. Neveľké sídlo antonitov v Isenheime preslávil tzv. Isenheimský oltár (1512 – 1516), ktorý sa radí medzi najvýznamnejšie neskorogotické diela. Pre kaplnku antonitského špitála ho na objednávku preceptora Guida Guersiho vytvoril nemecký maliar Matthias Grünewald. Krídlový oltár pozostáva z dvoch vymeniteľných retabúl s maľbami, ktoré zobrazujú novozákonne témy a výjavy zo života sv. Antona Pustovníka, a vnútornej oltárnej skrine so sochami adorácie Tróniaceho sv. Antona. Prvá časť oltárneho retabula predstavuje tabuľovú maľbu Ukrižovaného Krista, ktorého krčovito skrútené a doráňané telo nesie znaky utrpenia postihnutých ergotizmom. V súčasnosti je oltár vystavený v kostole bývalého dominikánskeho kláštora vo francúzskom pohraničnom meste Colmar, ako súčasť zbierok tu sídliaceho *Musée d'Unterlinden*.

Brzeg

V Sliezske mali antoniti svoje jediné zastúpenie v mestečku Brzeg (*Brezeg, Brieg, Breh*)⁴⁷ ležiaceho neďaleko biskupského mesta Vroclav, kde sa usídlili medzi rokmi 1310 až 1319, pravdepodobne po príchode z Čiech. Brzeské knieža Boleslav III. Štedrý antonitom pridelil pozemky v neďalekej Brzeskej Wsi. Pri mestských hradbách na dnešnej Špitálskej ulici si postavili kostol sv. Antona, kláštor a v roku 1314 špitál, ktorý bol financovaný zo zbierok celej vroclavskej diecézy. Komplex budov antonitov známych pod názvom *Dvor antonitov* bol prestavaný potom ako padol za obeť veľkému požiaru mesta v roku 1494. Činnosť antonitov ukončila reformácia a v roku 1538 opustili Brzeg. Kláštorne budovy načas slúžili ako kniežacia zbrojnica, značne poškodené povodňou boli nakoniec v roku 1593 spolu s kostolom zbúrané. Na mieste bývalého antonitského sídla so špitálnym kúpeľom boli vystavané mestské kúpele, ktoré slúžili až do roku 1821, kedy boli nahradené školou pre chudobné deti.⁴⁸

Uhorská provincia

Antoniti sa podľa niektorých zachovaných písomných prameňov dostali do Uhorska za pôsobenia v poradí šiesteho generálneho preceptoru Falka I., ktorý stál na čele kláštora v Saint-Antoine od roku 1208 až do obdobia okolo roku 1220. Antoniti prichádzali spolu s nemeckými osadníkmi,⁴⁹ ktorí si zakladali svoje sídla zväčša pri už existujúcich osadách s farskými kostolíkmi. Krížovnícka rehoľa s charitatívnym zameraním preberala staršie, alebo si zakladala nové špitále v mestách i v mimomestských lokalitách so zvýšeným pohybom obyvateľstva, pri dôležitých stredovekých obchodných a pútnických trasách. S nastupujúcim rozvojom miest a rastúcou úlohou strednej spoločenskej vrstvy sa záujmy reholí dostávali do konfliktu so zámermi bohatnúcich mešťanov. V závere stredoveku, poznamenanom vpádmi husitov a ná-

⁴⁷ ENCYKLOPEDIA KATOLICKA, I. diel, Ed. Szafranski, A. - Wilk, B. Lublin : Katolicki uniwersytet Lubelski, 1973, ods. 667.

⁴⁸ MAJEWSKI, J. 2003. Opowieści brzeskich ulic – Nadodrzańska i Szpitalna. In *Gazeta Brzeska*, č. 434 z dnia 9 grudnia 2003.

⁴⁹ SLIVKA, M. 1987. Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálno-ekonomických vzťahoch (so zameraním na krížovnícke rády). In *Archaeologia historica*, č. 12, 1987, s. 383-402, s. 396.

stupom reformácie, rehoľné inštitúcie postupne upadali a v prípade antonitov na území Uhorska zanikli.

O príchode a pôsobení antonitov v Uhorsku z torza dochovaných písomných prameňov vieme len veľmi málo. Uhorská provincia antonitov patrila pod generálny preceptorát kláštora v Memmingene⁵⁰. V stredovekom Uhorsku podľa údajov zo zachovaných písomnosti je doložený antonitský kláštor v Sighișoara (v dnešnom Rumunsku), kláštor so sídlom preceptorátu v Bratislave, neskôr premiestnený do spišských Draviec. Významné postavenie týchto preceptorátov vedie k presvedčeniu, že neboli osamotené,⁵¹ ale si vytvorili pevné zázemie pozostávajúce z niekoľkých pobočiek. Praktické zameranie rehole, ktorá plnila sociálnu funkciu bezplatného opatrovania a liečenia chorých ako aj vojenského zabezpečenia pohraničia a obchodných trás, isto prispelo k jej rozšíreniu. Tejto tendencii napomáhal aj v stredoveku pomerne častý jav striedania reholí v mestských i obecných centrách, keď zakladateľov kláštora z rôznych dôvodov nahradili iné rehoľné komunity.⁵² Antoniti preukazateľne pôsobili v Spišskom Podhradí, svoje kláštory so špitálmi mali aj v Levoči a Košiciach. Za dôkaz existencie antonitov v spišskom Vrbove a Spišských Vlachoch považujeme miestne erby antonitského uhorského preceptorátu. Je možné, že budúci archívny, umelecko-historický a archeologický výskum prinesie nové poznatky o stredovekých sídlach antonitov ešte v niekoľkých ďalších slovenských lokalitách.

Sighișoara

Antoniti sa v Sedmohradsku usídlili spolu s nemeckými hosťami, prichádzajúcimi do tejto odľahlej juhovýchodnej pohraničnej oblasti stredovekého Uhorska v kolonizačných vlnách v priebehu 12. a 13. storočia. V centre sedmohradských Sasov meste Sighișoara (nem. *Schäßsburg*, maď. *Segesvár*) založili svoj kláštorňý dom so špitálom a kostolom sv. Antona. Špitál, ktorý dnes pripomína len vstupná brána, sa prvý raz

⁵⁰ MISCHELEWSKI, A. 1958. *Der Antoniterorden in Deutschland*. s. 39.

⁵¹ BURAN, D. 2002. *Studien zur Wandmalerei um 1400 in der Slowakei. Die Pfarrkirche St. Jakob in Leutshau und die Pfarrkirche St. Franziskus Seraphicus in Poniky*. Weimar : UDG., s. 104.

⁵² SLIVKA, M. 1987, s. 398.

písomne spomína v roku 1487 ako *xenodochium*,⁵³ zariadenie poskytujúce útulok pre cudzincov, chudobných, vdovy a chorých. Špitál bol po ekonomickej stránke zabezpečený charitatívnou zbierkou, ktorú každý týždeň vykonávali antonitskí mnísi medzi obyvateľmi mesta a okolia. Významný príjem pre samotnú rehoľu a chod špitála predstavoval prenájom rozsiahlych pozemkov s lúkami a rybníkmi, ktoré z časti obhospodarovalo mesto. Špitál bol v prevádzke aj po reformačných zmenách po roku 1547, kedy ho spolu s kostolom prevzali evanjelici. Špitálnici sv. Antona sa aj naďalej starali o núdznych a chorých až do prvej polovice 17. storočia, kedy správu nad špitálom prebralo mesto a mestský farár. V Sighișoare antoniti pravdepodobne pôsobili aj v druhom sociálnom zariadení - *leprosariu*, ktoré sa písomne spomína až v roku 1575. Bolo situované za hradbami v predmestskej časti na brehu rieky Tarva. Liečili sa v ňom postihnutí infekčnými chorobami, najmä na v stredoveku rozšírený mor a malomocenstvo. Chorí boli v špitáli sv. Ducha liečení v oddelených miestnostiach. Na bohoslužbách v špitálnom kostolíku sa mohli zúčastňovať len pred jeho vonkajšou fasádou vybavenou kazateľnicou, z ktorej kázal kňaz malomocným zhromaždeným pred kostolom.⁵⁴

Bratislavský preceptorát

V otázke obdobia príchodu antonitov do Bratislavy sa názory historikov rozchádzajú. Podľa tradície ich do Uhorska pozval kráľ Ladislav I. Svätý (1046 – 1095),⁵⁵ čo by bolo v roku oficiálneho založenia bratstva sv. Antona vo francúzskej diecéze Vienna, i keď staršia literatúra jeho

⁵³ ACKER, U.W. 2010. St. Antonius in Schäßburg. In *Antoniter – Forum. Für das Antoniter-Forum Gesellschaft zur Pflege des Erbes der Antoniter e. V. herausgegeben von Adalbert Mischlewski*. Heft 18, München : Verlag der Gesellschaft, 2010, s. 51-77.

⁵⁴ SCHULLER, August. Die soziale Verantwortung der Evangelischen Kirchengemeinde. In *Schäßburger Nachrichten*. Informationsschrift der HOG – Heimatortsgemeinschaft Schäßburg e.V. Heilbronn. Folge 29, Jahrgang 15, Juni 2008, München, s. 44-46.

⁵⁵ BEL, Matej. *Notitia Hungariae novae historico - geographica I*. Viennae 1725, s. 617 - 618; Bratislava Mateja Bela. J. Tibenský (ed.). Bratislava, Obzor 1984, s. 88, 89, pozn. 59. M. Bel založenie špitála spája so sv. Ladislavom, ktorému bola zasvätená kaplnka pri špitáli, postavená po kanonizovaní svätca. Tento údaj prebrali napr. KRAPKA, E., MIKULA, V. (eds.) 1990. *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Dobrá kniha : Cambridge, 1990. 526 s., s. 105.

vznik kladie aj pred rok 1095.⁵⁶ Je možné, že členovia novozaloženého rytiersko - špitálneho bratstva sa po vyhlásení výzvy pápeža Urbana II. na obranu Svätej zeme na clermontskom koncile 27. novembra 1095 ešte toho roku zúčastnili „ľudovej“ križiackej výpravy smerujúcej cez Uhorsko do Jeruzalema. Počas prechodu nedisciplinovanej masy pútnikov cez Uhorsko došlo k prepadávaniu a rabovaniu sídel miestneho obyvateľstva, čoho následkom bolo vojenské zdecimovanie časti výpravy. Po týchto udalostiach sa špitálnici sv. Antona, zaiste naplňajúci svoje poslanie ošetrovateľov zranených a chorých, rozhodli nepokračovať v púti ďalej. Usadili sa na bratislavskom predmestí pred Laurinskou bránou v osade sv. Vavrince, kde si vybudovali kláštor so špitálom.⁵⁷ V tejto súvislosti je zaujímavý nedávny archeologický nález základov predrománskej rotundy pod cintorínskou kaplnkou sv. Jakuba pri kostole sv. Vavrince, na súčasnom Námestí SNP v priestore pred Starou tržnicou, datovaný predbežne okolo roku 1100.⁵⁸ Kaplnka kruhového pôdorysu bola postavená na mieste staršieho pohrebiska.⁵⁹ Jej zasvätenie sv. Jakubovi St. môže mať spojitosť so stavbou blízkeho antonitského kláštora a špitála, situovaného pár desiatok metrov východným smerom od osady pri ceste vedúcej do Nitry.

Druhá skupina historikov kladie založenie antonitského kláštora v Bratislave o storočie neskôr a spája ho s kanonizáciou sv. Ladislava I.

⁵⁶ Vznik laického spoločenstva antonitov sa uvádza aj pred oficiálnym rokom (1095) rok 1093. HELYOT, P. – BULLOT, M. 1710. *Des Religieux de l'Ordre de Saint Antoine de Viennois*. In *Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires*. Volume 2, Paris 1714, s. 108.

⁵⁷ O osade a kostole sv. Vavrince pochádza prvá písomná zmienka z roku 1311, ich vznik sa kladie ešte pred krátko po udelení bratislavských mestských výsad v roku 1291. HOŠŠO, J. – LESÁK, B. 1999. In *Pamiatky a múzeá*. Revue pre kultúrne dedičstvo. Bratislava : SNM a PÚ SR, č. 4, 1999, s. 12-14, s. 12. Tiež HOŠŠO, J. – LESÁK, B. 1996. Archeologický výskum predrománskej rotundy a karnera zaniknutej osady Sv. Vavrince v Bratislave. In *Archaeologia Historica*, 21, Brno, s. 241-251.

⁵⁸ Archeologický výskum kostola sv. Vavrince a jeho okolia sa realizoval v rokoch 1994 - 1996. Predrománska rotunda pod kaplnkou sv. Jakuba St. bola datovaná iba orientačne okolo roku 1100. Tamže, s. 14.

⁵⁹ Autori výskumu predpokladajú, že rotunda mala pôvodné patrocinium sv. Vavrince, ktoré neskôr prešlo na trojloďový farský kostol postavený na sever od kaplnky pred rokom 1200. Tamže, s. 12. Rovnako však môže platiť, že kaplnka si svoje pôvodné patrocinium ponechala, tak ako tomu bolo napr. pri románskych karneroch sv. Michala v Banskej Štiavnici, Kremnici a Banskej Bystrici, v blízkosti ktorých boli neskôr vystavané farské kostoly s inými patocíniami.

v roku 1192.⁶⁰ Kláštorný špitál a útulok pre pocestných, ktorý bol zasvätený sv. Ladislavovi, stál na dnešnej Špitálskej ulici na mieste klasicistického kostola sv. Ladislava.

Antonitský špitál sa spomína v listine z 24. júna 1309, v ktorej mesto po dohode s „*frater Lantelinus, praeceptor ordinis sancti Antonii in regno Hungariae, aut sui successores super fratres et sorores ac alios, hospitali Bratislaviensi (Posoniensi) subiectos*“⁶¹ preberá správu špitála aj s jeho majetkovými záležitosťami, pričom rehoľníci sa mali venovať už len liečiteľstvu a duchovným veciam. Ako odškodné získal Lantelinus kamenný dom so záhradou pri kúpeli, zrejme v blízkosti špitála, a reholi boli priznané dotácie.⁶²

Správa o špitáli z roku 1343 označujúca ho ako starobylý - „*antique domui hospitalis in Posonio*“ sa nachádza v majetkoprávnej listine vydanéj Bratislavskou kapitulou, špitál priraduje reholi „*ordinis beati Anthonii per totam Sclauoniam et Hungariam*“⁶³. Z uvedenej citácie vyplýva, že antonitský kláštor v Bratislave bol minimálne do tohto obdobia centrálnym sídlom povereným riadením všetkých kláštorov rehole sv. Antona v Uhorsku a Slavónsku. V priebehu 14. storočia dochádzalo k postupnému oslabeniu pozície bratislavskej antonitskej komunity spôsobenej snahou mesta prebrať špitál pod svoju správu. V roku 1397 na mieste starého antonitského špitála postavili mešťania nový s kaplnkou sv. Ladislava, v ktorom antoniti pôsobili až do zániku kláštora v roku 1529.⁶⁴

V archívnych dokumentoch o Bratislave sa spomínajú dva špitále, starý sv. Antona a nový sv. Ladislava.⁶⁵ Je pravdepodobné, že v Bratislave - stredisku správy rozsiahleho preceptorátu, mali antoniti

⁶⁰ ŠPIESZ, A. 2008. *Bratislava v stredoveku*. Bratislava : Perfekt, s. 165.

⁶¹ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Tomus I. Sedlák, V. (ed.). Bratislava : Veda, 1980, s. 293 - 295, č. 660 - 661.

⁶² OSLANSKÝ, F. 1993. Cirkev v stredovekej Bratislave. In *Historický časopis*, 41, 1993, č. 2, s. 113-122. Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Tomus I. V. Sedlák (ed.). Bratislava : Veda, 1980, s. 293 - 295, č. 660 - 661.

⁶³ Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Tomus Tercius. Joannis Cardinalis Csernoch, colegit Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924, s. 491-492.

⁶⁴ JANOTA, I. 2008. *Rehole, kostoly a kláštory v Bratislave*. Bratislava : Albert Marenčin - Vydavateľstvo PT, s. 53 - 54.

⁶⁵ OSLANSKÝ, F. 1993. Cirkev v stredovekej Bratislave. In *Historický časopis*, 41, 1993, č. 2, s. 113-122.

dve sídla, tak ako tomu bolo napr. aj v Memmingene. Dom so špitálom sv. Antona vybudovaný zrejme v období krátko po príchode antonitov mohol stáť neďaleko cintorínskej kaplnky sv. Jakuba St. a novšia budova predstavujúca väčší kláštorný komplex so špitálom vystavaná neďaleko po kanonizovaní sv. Ladislava.⁶⁶ Okolo polovice 14. storočia vedúcu úlohu organizačného centra po Bratislave prebrala druhá antonitská lokalita - spišské Dravce, ktoré sa stali hlavným antonitským kláštorom a sídlom preceptora až do svojho zániku okolo polovice 16. storočia.

Sídlo generálneho preceptorátu antonitov v Bratislave nebolo zrejme jediným pôsobiskom tejto rehole na území dnešného južného Slovenska. Cesta z Bratislavy do Nitry bola spojnicou aj dvoch kostolov rovnakého zasvätenia. Začínala sa za Laurinskou mestskou bránou pri cintorínskej kaplnke sv. Jakuba a končila pred mestskými hradbami Nitry pri farskom kostole sv. Jakuba St., ktorý tu stál minimálne už v 12. storočí. „Extra muros“ sa nachádzal aj špitál, podporovaný panovníkmi Gejzom II. (1141-1162) a v roku 1183 Belom III., pri ktorom bol pravdepodobne v prevádzke aj mestský kúpeľ.⁶⁷ Nitriansky kostol sv. Jakuba v stredoveku prosperoval a stal sa hlavným farským kostolom mesta s najväčšími príjmami, v 15. storočí však zanikol.⁶⁸ Hoci neexistujú písomné doklady, že špitál a kostol sv. Jakuba boli založené alebo istý čas spravované antonitmi, vzhľadom na uvedené skutočnosti to nemožno vylúčiť.⁶⁹

Dravecký preceptorát

Antoniti so sídlom v Dravciach (nem. *Drauz*, lat. *villa Draucariorum*, maď. *Darocz*, *Szepesdaróc*) vykonávali charitatívnu činnosť pre chorých

⁶⁶ „V najstaršom súpise bratislavských predmestí z r. 1379 je Špitálska ulica uvedená ako Špitálska nová štvrť (Spitalnewsidel), kde je zaznamenaný starý špitál (antiquum hospitale), ktorý je lokalizovaný na ľavú stranu ulice smerom od mestského jadra. Na protíľahlú pravú stranu, kde bol aj kúpeľ zase nový špitál (novum hospitale).“ OSLANSKÝ, F. Cirkev v stredovekej Bratislave. Dejiny - Dejiny pod mikroskopom - Dejiny cirkvi. [online]. [cit. 2013-05-10]. Dostupné na internete:< <http://www.dejiny.sk/mikro/cirkev.htm>. >

⁶⁷ LUKAČKA, J. 2010. Nitra. In. Lexikon stredovekých miest na Slovensku. (Ed. ŠTEFÁNIK, M.- LUKAČKA, J. a kol.), Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 283-293.

⁶⁸ Tamže, s. 289.

⁶⁹ Pri opise mestského erbu Nitry, tiež blízkych Šurian a Topoľčan, vyslovuje Ladislav Vrteľ možnú súvislosť s pôsobením rytierskych reholí – najmä johanitov. VRTEĽ, L. 1999. *Osem storočí slovenskej heraldiky*. Martin : Matica Slovenská, 1999. 296 s., s. 62.

a pútnikov, no zároveň naplňali druhú - militantnú zložku rehole, funkciu strážcov pohraničia s blízkym Poľskom a významnej obchodnej cesty. Tým sa draveckí antoniti označovaní ako križiaci *cruciferi* líšia od antonitov bratislavských, ktorí mali hlavné špitálne zameranie. Antoniti sa v Dravciach usadili podľa údajov z Hainovej *Levočskej kroniky* v roku 1288 na pozvanie vlastníka časti pozemkov, grófskeho rodu spišských Sasov, pánov z Hrhova. Podľa dávnej kronikárskej tradície pred príchodom antonitov existoval v Dravciach hospic, v ktorom sa zastavoval kráľ so svojou suitou v čase poľovačky.⁷⁰ Antoniti pri kostole zasvätenom sv. Antonovi Pustovníkovi, neskôr so zmeneným patrocíniom sv. Alžbety Uhorskej, prevzali už existujúci kláštor, prestavali ho a pôsobili v ňom až do svojho odchodu v roku 1555.⁷¹ Z kláštorného komplexu zostalo len torzo na východnej strane kostola. Takmer v nezmenenej podobe sa zachoval stredoveký kostol sv. Alžbety (sv. Antona), pôvodne jednoloďový s pravouhlým uzáverom presbytéria, v 14. storočí zaklenutý na stredové stĺpy tvoriace dvojloдие. Na svernej stene presbytéria boli odkryté nástenné maľby predstavujúce cyklus štyroch výjavov zo života sv. Antona – Stretnutie sv. Antona so sv. Pavlom Pustovníkom, Mučenie sv. Antona diablom, Pokúšanie sv. Antona diablom v podobe mladej ženy, Poranenie sv. Antona diablom rúcajúcim strechu jeho cely.⁷² Z pôvodného hlavného oltára - gotického triptychu sv. Antona (1450 – 1460) sa zachovalo len ľavé krídlo s tabuľovou maľbou Pokúšenie sv. Antona, predstavujúcou scénu pokúšania svätca nahou ženou ležiacou na zemi. Oltárne krídlo je ukončené trojuholníkovým štítom s maľbou proroka Elijáša.⁷³ Z čias pôsobenia antonitov pochádza i mobiliár kostola, označený, ako to u tejto rehole bolo zvykom, rehoľným znakom v tvare antonitského kríža. Antonitské erby nesú dve chórové päťsedadlové stallá zo začiatku 16.

⁷⁰ HOMZA, M. 2009. Počiatky kresťanstva na Spiši. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. *Historia Scepusii*. Vol. I. Bratislava : FiFUK, Krakow: IHUJ, s. 267.

⁷¹ RUCIŇSKI, H. 2009. Cirkevné štruktúry na Spiši v neskorom stredoveku. In HOMZA, M., SROKA, S., A. 2009. C. d., s. 400-429, s. 419.

⁷² KRESÁNEK, P. a Kol. 2009. Ilustrovaná encyklopédia pamiatok. Slovensko. Bratislava : Simplicissimus vydavateľstvo, s.r.o., s. 761.

⁷³ GRYNÆUS, T. 2005. Die Antoniter in Ungarn. (Drautz, Preßburg, Schäßburg). In *Antoniter – Forum. Für das Antoniter-Forum Gesellschaft zur Pflege des Erbes der Antoniter e. V. herausgegeben von Adalbert Mischlewski*. Heft 13, München : Verlag der Gesellschaft, 2005, s. 80-111, obr. 6.

storočia. Erb na bočnici severného stalla s ústredným antonitským krížom s dvoma zvoncami zavesenými na konci jeho ramien, symbolizuje strom života a viery, ku ktorému zo strán prichádzajú dve prasiatka predstavujúce pohanov, pričom dobre živené prasiatko vľavo sa kríža dotýka – už prijalo vieru, chudé prasiatko pred krížom vpravo zosobňuje čakateľov na krst. Erb antonitov z Draviec predstavuje misijný zámer, s ktorým členovia komunity prišli z prosperujúceho kláštora nemeckej oblasti⁷⁴ do odľahlých krajov severovýchodného Uhorska. Bolo to šírenie a upevňovanie kresťanskej viery, od ktorej sa pod vplyvom pohanských Kumánov a Tatárov, pozvaných uhorským panovníkom Ladislavom IV., obyvateľstvo odklášalo. Erb zo severného stalla môžeme pokladať za erb draveckých antonitov, ktorí si symbol kríža so zvončkami priniesli zo svojej vlasti a doplnili ho animálnymi prvkami. Podľa fotografie latinského nápisu na dnes už neexistujúcej doske nadstavca dvojmiestneho stalla v sakristii: *In honorem · et laudem · omnium sanctorum (...) / Religios(us) · frat(er) · alb(er)tus · cr(ucifer)*,⁷⁵ bol donátorom stáľ Albertus de Thapolcza, ktorý bol v tomto období preceptorom rehole antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie so sídlom v Dravciach. Zrejme jemu patrí erb s jednorožcom a po stranách s ružicou a hviezdou na bočnici južného stalla. Ďalší antonitský znak v podobe jednoduchého antonitského kríža sa nachádza na plášti neskorogotického zvona z roku 1516, umiestneného v príkostonnej zvonici.⁷⁶

Draveckí antoniti aktívne zveľaďovali svoj kláštorný kostol a farnosť, pre ktorý si v roku 1402 vymohli privilégia priamo z rúk pápeža Bonifáca IX., o čom sa zachovala písomná správa označujúca dravec-

⁷⁴ Tau kríž so zvončkami na ramenách majú v svojom mestskom erbe viaceré nemecké mestá s kostolmi zasvätenými sv. Antonovi, ktoré ich pravdepodobne zdedili po antonitoch v nich pôsobiacich, napr. Sassen, Wederath, Herdringen, Hartenfels pri Torgau. Tau kríž so zvončkami na konci ramien sa nachádza napr. na svorníku rebrovej klenby predsiene na prízemí kláštora v Isenheime, v tympanone portálu antonitskej kaplnky v Mainz (doplnený tretím zvončekom pod základňou tau kríža).

⁷⁵ ŠEDIVÝ, J. 2009. Stredoveká spišská písomná kultúra. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s. 483-520, s. 512.

⁷⁶ Zvon je dielom na Spiši pôsobiaceho dnes málo známeho majstra Andreja. In SPIRITZA, J. 1971. Nejestvujúce a nesprávne datované spišské zvony v Súpise pamiatok na Slovensku. In Monumentorum Tutela. Ochrana pamiatok 7. SÚPSAOP Bratislava : Palas, s.326.

kú farnosť ako „*parochialis ecclesia sancti Anthonii in Dorowez, Strigoniensis diocesis, preceptoria sancti Anthonii de Ungaria*“.⁷⁷

V stredovekých listinách sa zachovalo niekoľko záznamov zväčša majetkoprávneho charakteru, v ktorých sa spomínajú mená preceptorov draveckého kláštora.⁷⁸ Prvý dosiaľ známy preceptor menom Remundus (Reimundus) vystupuje v listine spišského biskupa Jakuba z roku 1300 ako svedok uloženia listín na hodnovernom mieste v štiavnickom a draveckom kláštore: „*Domini Abbatis de Scepus & Magistri Remundi Ordinis Cruciferorum Literas dari faceret, aut etiam procuratet (hinc apparet in Schavnik et Darótz vel Drávetz Locum), quem vocamus, credibilem fuisse.*“⁷⁹ Meno preceptora Reimunda je uvedené v listine zo 16. mája 1313, v ktorej je svedkom sporu medzi spišským comesom Štefanom a Pavlom zo Spiša, kde je označovaný ako „*Religiosum virum fratrem Reimundum magistrum cruciferorum domus hospitalis per ungariam et sclauoniam*“.⁸⁰ Preceptor Guido (Quido) vystupuje v majetkoprávnej listine z 29. apríla 1325 ako jeden z hodnoverných svedkov sporu riešeného comesom spišských Sasov medzi opátstvom a konventom Panny Márie na Spiši a obyvateľmi Popradu, uvádzaný ako „*viro religioso fratri Gvidoni, ordinis sancti Anthonii magistro et commendatori in Dravcz*“.⁸¹ Meno preceptora Guida sa tiež nachádza v listine datovanej 12. marca 1320, v ktorej vystupuje ako „*frater Guido preceptor*“. V roku 1366 je uvedený preceptor Ján (Joannes) ako „*Prior demum Praeceptor Ordinis Cruciferorum S. Antonii de Darouch*“.

⁷⁷ HRDINA, J. 2010. Spišská Města a pápežská kurie v době velkého západního schizmu. Komunikace a transfer informací na příkladugraciálních listin. In *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. (Ed.) Kukačka, J.–Štefánik, M. a kol. Bratislava : HÚ SAV, 2010, s. 199-215, s. 203. Citácia z Monumenta Vaticana regni Hungariae illustrantia. Tomus IV, Budapestini 1891, s. 422.

⁷⁸ Listiny, v ktorých sa vyskytujú mená draveckých preceptorov uverejnil Karol Wagner. In *Analecta Scepusii sacri et profani*. Vol 3. Ed. Carolus WAGNER. Posonii et Casoviae, 1778, s. 163-172. Z neho čerpal a v skrátenej forme spísal zoznam draveckých preceptorov VADRINA, M. 2009. Zoznam generálnych preceptorov rádu antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie v Dravciach. Dodatky. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. *Historia Scepusii*. Vol. I. Bratislava : FiFUK, Krakow: IHUJ, s. 568.

⁷⁹ Supplementum analectorum terrae Scepusiensis, ed. Joanne Bárdosy. Leutschoviae : Typis Michaelis Podhoránszki, 1802, s. 452.

⁸⁰ Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár, szerkesz. Nagy Imre. Budapest 1878, s. 298.

⁸¹ Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Tomus Tercius. Joannis Cardinalis Csernoch, colegit Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924, s. 64-65.

Nasledujúci dravecký preceptor vystupuje pod označením Anonymus v listine z roku 1392. Preceptor Almanius v listine z roku 1399 je uvádzaný ako „*Religioso Viro Fratri Almanno, Praeceptor Praeceptoratus Sancti Antonii de Darouch*“. Nasledujúci preceptor Gerharo de Combrycz je titulovaný ako „*Gerharo de Combrycz crucifero domus Sancti Antonii de Daroch et preceptor domorum et hospitalium eiusdem Sancti [Anthonii] in regnis Hungarie et Sclauonie*.“ Z listiny datovanej rokom 1412 je známy preceptor Renardus (Reinhardus). Preceptor Albertus de Thapolcza sa spomína v listinách z rokov 1484⁸², 1496 a 1507 ako „*Praeceptor Ecclesiae Praeceptorialis S. Antonii de Darocz*“. Jeho meno sa objavuje tiež v roku 1505 – 1506 v tlačou publikovaných listinách privilégii od pápeža Júliusa II. pre rehoľu antonitov.⁸³ V levočskej kronike je uvedený preceptor Ján (Joannes) v roku 1517. Nasledujúci preceptor Mikuláš (Nicolaus) je doložený v listine informujúcej o udelení výsad reholi antonitov pápežom Klementom VII. v roku 1523. V bule sa antonitom povoľuje žobraf a milodary použiť pre starostlivosť o chorých, tiež sa im potvrdzuje právo na vlastníctvo ich kláštorných majetkov, ktoré v prípade straty môžu obhajovať pred svetským súdom. Toto pápežské nariadenie sa zo strany uhorských panovníkov nedodržiavalo, ako vyplýva z listiny z roku 1538, v ktorej sa rieši spor medzi draveckým preceptorom Jánom (Joannes) a majiteľom obce Dravce Melicharom Tlukom o pôvodné pozemky antonitov pod Spišským hradom. Kráľ Ferdinand prideliť pozemky šľachticovi Melicharovi Tlukovi, ktorý si svoje rodové meno následne zmenil na Dravecký. Posledný preceptor Štefan (Stephanus) de Szentgyoergy, v listine z roku 1555 označený ako „*Praepositus Ecclesiae hospitalis S. Antonii Confefloris de Dravec*“, sa neúspešne sporil s Draveckými, no zánik antonitského kláštora v Dravciach sa mu už nepodarilo odvrátiť. Kláštor bol spolu s kostolom vykradnutý a zničený, v kostole sa už neslúžili

⁸² VADRNA, M. 2009. Zoznam generálnych preceptorov rádu antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie v Dravciach. Dodatky. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s. 568.

⁸³ BORSA, G. 1963. *A Szent Antalról vezetett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomatványai (1505-1506)*. Könyvtörténeti írások III. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyveiben megjelent tanulmányok. 1961-1962, 223-231.

bohoslužby.⁸⁴ Tento neblahý stav pretrvával aj o storočie neskôr, kedy bola spísaná cirkevná vizitácia spišského prepošta Jána Pálfalvaya (1655) opisuje „starobyľý, pred pár storočiami katolíckmi postavený“ dravecký kostol sv. Antona Veľkého ako zničený, stojaci pri ruine kláštora *Monasterii Eremitarum S. Anthonii Abbas*. Kostol a kláštor rozvrátené „hereetikmi“, spolu s okolitými pozemkami, prevzala pod svoj patronát miestna šľachtická zemepanská rodina *Draveczy*. V kostole, v ktorom bol zničený mobiliár spolu s dvoma oltármi, bol po oprave umiestnený nový oltár sv. Alžbety Kráľovny. Kostol mal jednoduché odpustky udeľované Spišskou Kapitulou, no v minulosti aj miestnym farárom, antonitským preceptorom.⁸⁵

Zaujímavým, aj keď rozsahom skromným zdrojom informácií o draveckých antonitoch poskytuje schematizmus z roku 1852. Dravecký kostol je tu uvedený pod dosiaľ neznámym patrocíniom Blahoslavenej Panny Márie, v ktorom pôsobila *Ordinis Cruciferorum S. Antonii* od roku 1288 až do obdobia približne okolo roku 1555. Bola tu *Praepositura* spravovaná *Cruciferos Magistratus Praepositorum*. Ale málokto z *Commendatoribus, Magistris, et Prioribus* tu aktívne vykonávali svoju funkciu, pretože z dôvodu choroby boli často v Dravciach neprítomní. Po odchode rehole antonitov sa dravecký kostol dostal pod správu Spišskej Kapituly.⁸⁶

⁸⁴ VADRNA, M. 2009. Zoznam generálnych preceptorov rádu antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie v Dravciach. Dodatky. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s. 568.

⁸⁵ „*Filialis Dravec, templum antiq̄issimum ruina proximum peny quod extant rudera Monasterii Eremitarum S. Anthonii Abbas. A. Catholici ante aliquod sacula adificatum. Patrocinium eii est S. Anthonii Magni. Eus Patronatus pratendit Familia Draveczy. Dos et fundatio est per Hareticos distracta...DD: Terrestres sunt Nobily Draveczy...Altaria suerunt tria: Nune extat Vnum S. Elisabetha Regina. Alia 2 per Lutheranos sud destructa. Indulgentia nuda habentur. Cartem Deinna potiorem habet Capitulum Scepusiense aliam autem partem Parochii...*“ Archív Biskupského úradu v Spišskej Kapitule, archívny fond Spišské biskupstvo, oddelenie Kanonické vizitácie, inv. č. 2, Pálfalvayova vizitácia 1655, s. 110.

⁸⁶ „*B. Mariae V. de Dravec. Ordinis Cruciferorum S. Antonii, floruit in hodierna possessione Dravec ab Anno 1288, usque Annum cireiter 1555. Neque tamen stricto nomine Praepositura erat, nam supremi apud hos Cruciferos Magistratus Praepositorum nomine veniebant, quos fratre: da Dravec etiam paucos habuerunt, pottissimum enim Commendatoribus, Magistris, et Prioribus subditi curandis infirmis vacabant. Pertinet ad V. Capitulum Scepusiense.*“ Archív Biskupského úradu v Spišskej Kapitule. Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Scepusiensis. Pro anno a Christo nato 1852. Spišské Podhradie, 1852, s. 40.

Spišské Podhradie

Zachovaný listinný prameň dokazuje pôsobnosť antonitov v ďalšej spišskej lokalite nachádzajúcej sa priamo pod Spišským hradom, v Spišskom Podhradí (nem. *Kirchdrauf*, lat. *Subcastrum*, maď. *Szepesóáralja*), kde stál špitál sv. Alžbety. Jeho poloha pri potoku na južnom konci usadlosti vypovedá o dobe jeho založenia v 13. storočí,⁸⁷ dokázateľne bol však koncom 14. storočia prestavaný donátorom - miestnym farárom Henczmanom, no čoskoro bol opustený až do príchodu augustiniánov eremitov okolo roku 1400.⁸⁸ V listine pápeža Bonifáca IX. z 9. marca 1402 sa rieši spor medzi farárom z farského kostola Panny Márie v Spišskom Podhradí a kňazmi rôznych mendikantských reholí, ako aj antonitov - kanonikov kláštora a domov sv. Antona z Vienny (vo Francúzsku), regule sv. Augustína, „*quod nonnulli diversorum ordinum mendicantium fratres, quam etiam canonici monasterii et domorum sancti Antonii Viennensis, ordinis sancti Augustini*“. Rehoľní duchovní narúšali práva mestského farára, keď v kostole špitála chudobných, s patrocíniom sv. Alžbety zriadeným pod správou Spišského Podhradia, „*hospitale pauperum sancte Elysaabeth in dicto Suburbio constitutum*“, kázali a vysluhovali sviatosti, čím obmedzovali práva oficiálneho správcu tohto kostola - mestského farára v Spišskom Podhradí, v prospech ktorého bol spor vyriešený a iní kňazi mohli tu pracovať iba s jeho súhlasom.⁸⁹ Z listiny vyplýva pre náš výskum dôležitý fakt, že v Spišskom Podhradí pôsobili spolu s predstaviteľmi viacerých reholí osobitne menovaní antoniti. Pri špitáli s kamennou kaplnkou sv. Alžbety stáli obytné drevené budovy,⁹⁰ ktoré mohli obývať malé komunity dvoch alebo viacerých rehoľných spoločenských, deliacich si starostlivosť o chorých v špitáli a vysluhovanie sviatosti v kaplnke.

⁸⁷ KOSZTA, L. 2009. Benediktínsky kláštor z 11. storočia na Spiši? In *Historický časopis*, roč. 57, č. 2, 2009, s. 339 – 356, s. 353-354.

⁸⁸ ŠTEVÍK, M. 2010. K počiatkom a lokalizácii stredovekých kláštorov na Spiši. In *Sandecko-spišské zošity*. Tom. 5. Stará Lubovňa. 2010, s. 8 – 22, s. 17.

⁸⁹ VÁRSZEGI, A., ZOMBORI, I. (eds.) 2000. *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. Ser. I., Tom. 4, Budapest : METEM, 2000, 654 p., s. 424-425.

⁹⁰ ŠTEVÍK, M. 2010. K počiatkom a lokalizácii stredovekých kláštorov na Spiši. In *Sandecko-spišské zošity*. Tom. 5. Stará Lubovňa : Lubovnianske múzeum, 2010, s. 17.

Erby preceptorátu pre Uhorsko a Slavónsko

Vzhľadom na torzálnosť listinných dokumentov týkajúcich sa pôsobenia antonitov na území Slovenska je potrebné skúmať aj nepísomné pramene, akými sú erby a znaky antonitskej rehole zachované na architektúre a mobiliári stredovekých kostolov.

V kostole sv. Alžbety v Dravciach je zobrazený erb miestnej komunity antonitov na bočnici stálla a ako všeobecný znak antonitov v podobe jednoduchého „T“ na zvone vo zvonici. Okrem draveckého kostola sa antonitské erby nachádzajú ešte v dvoch spišských rímskokatolíckych kostoloch, vo Vrbove a Spišských Vlachoch. Antonitský erb sa tu vyskytuje na bronzových krstiteľniciach (Vrbov, Spišské Vlachy), gotických stallách, svorníku klenby a na samostatnom drevenom štíte (Spišské Vlachy). Opakuje sa ten istý erb, zložený z gotického štítu (ranogotický, neskorogotický), ústredného antonitského kríža, na stranách s rozetou (ruža s piatimi okvetnými lístkami) a hviezdou (päťcípá, šesťcípá, osemcípá), nad ramenami kríža je minuskulný nápis *ihs* alebo *ihns* - monogram *Iesus Hominum Salvator* (Ježiš Spasiteľ ľudstva).⁹¹ Nad ramenami kríža je minuskulný nápis „*ihs*“ alebo „*ihus*“ so značkou skrátenia nad písmenami *hs*, ktorý je možné vysvetliť ako monogram mena Ježiš - *Ihesus*, tiež skrátené heslo *Ihesus Salvator Hominum*, alebo, vzhľadom na rytierske zameranie rehole, ako skratku kresťanského hesla *In Hoc Signo (vinces)*, (V tomto znamení zvíťazíš). V latinských nápisochoch po obvode krstiteľníc sú zvýrazňované písmena „T“. Je to antonitský zvyk uplatňujúci sa vo všetkých písomných prejavoch tejto rehole, zvýrazňovať majuskulou aj ornamentálne písmeno „T“, ktoré má tvar antonitského kríža, symbolu rehole antonitov. Erby vo Vrbove a Spišských Vlachoch patria preceptorátu antonitskej rehole pre Uhorsko a Slavónsko. Hviezda a rozeta na stranách antonitského kríža sú znaky prebraté z erbu precep-

⁹¹ Monogram IHS bol spolu s tau krížom obľúbeným znakom antonitov. Vo Francúzsku sa zachovalo niekoľko antonitských znakov, ktorými signovali architektonické články svojich stavieb. V dedinke Moissej, v ktorej sa nachádza antonitský špitál Saint-Antoine je monogram IHS vyrytý uprostred chronostikonov v kamenných nadpražiacich portálov špitálnych budov. V domoch, ktoré patrili k špitálu, na č. 9 a 11 ulice *Dieu de Pitié* je v jednej miestnosti na kruhovom svorníku rebrovej klenby chronostikon z roku 1615 s IHS a krížikom vyrastajúcim z písmena H, tiež chronostikon s ústredným tau krížom „+ 16 C T S 92 +“ a na ríme kozuba v dome *des Chaniet* je chronostikon so stredovým IHS a iniciálkami predstaveného špitála „1-rozeta-6-P-IHS-S-6-rozeta-3“.

tora Albertusa de Thapolcza, pretože z obdobia jeho pôsobenia vo funkcií preceptora v Dravciach pochádzajú všetky doteraz známe antonitské erby na území Slovenska. Označujú stavby kostolov a ich mobiliár, ktoré boli v danom období majetkom antonitskej rehole spadajúcej pod správu draveckého preceptorátu.⁹² Tieto erby sú v odbornej literatúre vykladané ako prejav donátorstva antonitov pre kostoly patriace pod cirkevnú farskú správu, ktoré neboli vo vlastníctve antonitskej rehole. Tento výklad pokladáme za mylný, keďže rehoľa zveľaďovala výlučne kostoly, v ktorých pôsobili jej členovia a boli jej majetkom.

Spišské Vlachy

Erb antonitského preceptorátu pre Uhorsko a Slavónsko sa nachádza v niekoľkých exemplároch v kostole sv. Jána Krstiteľa v Spišských Vlachoch (nem. *Wallendorf*, lat. *villa Latina*, maď. *Olasi*, *Szepesolaszi*). Obec bola kolonizovaná talianskymi prisťahovalcami (hospites) v roku 1248.⁹³ Pôvodne románsky farský kostol bol zväčšený prestavbou v roku 1434, v rámci ktorej bolo jeho presbytérium predĺžené východným smerom a zaklenuté až na štyri klenbové polia, čo je nesporne znakom kláštorného kostola. Na klenbe chóru je na jednom svorníku antonitský kríž, ktorý bol pri úpravách kostola v 19. storočí prekrytý dreveným reliéfom.⁹⁴ Po stranách chóru sú dve neskorogotické jedenásťmiestne stallá, zachované v zbarokizovanej podobe, z ktorých severné je nositeľom znaku antonitského preceptorátu. Na záklenku baldachýna je v spleti neskorogotického rastlinného ornamentu s rokom 1496 namaľovaný štítkový znak antonitov uhorského preceptorátu so stredovým antonitským krížom, na stranách s rozetou a hviezdou, hore s nápisom *ihs*, pričom zvislá nožička *h* je hore predĺžená a ukončená krížom. Antonitský kríž na stranách s rozetou (vľavo) a hviezdou (vpravo) sa opakuje na dvoch miestach

⁹² Antoniti sa okrem svojho špitálneho zamerania s veľkou pravdepodobnosťou, podobne ako napr. rehoľa kanonikov strážcov sv. Hrobu Jeruzalemského (Božohrobcov), zaoberali aj duchovnou správou na inkorporovaných farách. In TOMAS, M. 2005. Rytieri a kanonici sv. Hrobu. In *Rytierstvo element v živote stredovekého človeka. Zborník príspevkov z rovnímerného sympózia Trnava 5.-7. novembra 2004*. Trnavský historický spolok, Trnava : KON-PRESS, 2005, s. 105.

⁹³ FREIHERRN, K.C. 1857. *Ethnographie der Oesterreichschen monarchie*. Zv. 2, Wien, 1857, s. 128.

⁹⁴ WIESE, E., SCHÜRER, O. 1938. *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn-Wien-Leipzig, 1938, s. 103.

kupy bronzovej krstiteľnice z roku 1497 v presbytériu kostola, ktorá je dielom Jána Wagnera, kovolejára zo Spišskej Novej Vsi. V minuskulnom nápise na kupe: „*Hic fons baptisti precursoris ihesu cristi Terre scepusy oppidi vocati olasiy 1497*“ je na antonitský spôsob písmeno „T“ v slove „Terre“ zvýraznené a doplnené reliéfnym dekorom. Rovnaký erb, realizovaný ako samostatný drevený reliéf, je dnes uložený v budove fary. Povrch reliéfu je pokrytý polychrómiou a nad ramenami kríža je v striebornom štítku nápis *ihms*. Kostol stojaci na miernej vyvýšenine obkolesený príkostolným múrom má k východnej fasáde pripojené farské (kláštorné) budovy s prejazdom a integrovanou sýpkou, vytvárajúce v pôdoryse v tvare L s nadväzujúcim múrom opevnenia areál typický pre stredoveký kláštor. Poniže spišskovlašského farského kostola východným smerom stojí mestská radnica s vežou, ktorej polovicu stavby tvorí kostolík Nanebovzatia Panny Márie. Jeho pôvodná funkcia bola pravdepodobne špitálskeho charakteru a je zrejme totožný s písomne doloženým kostolom sv. Ducha, neskôr sv. Alžbety, ktorý bol s príľahlým špitálom v 15. storočí prestavbou zmenený na radnicu s vežou.⁹⁵ V závere kostolíka sa zachoval neskorogotický krídlový oltár Panny Márie, datovaný okolo roku 1500, s tabuľovými maľbami, z ktorých jedna predstavuje patróna pútnikov sv. Jakuba St. a na zadnej strane patróna rytierskych reholí sv. Juraja. Erby antonitského preceptoriátu na svorníku klenby, stallách, krstiteľnici a samostatnom reliéfe sú dôkazom o miestnom pôsobení komunity antonitov, ktorá v priebehu 15. storočia realizovala veľkolepú prestavbu farského (kláštorného) kostola, príľahlých farských (kláštorných) budov a interiér kostola vybavila novým umelecky hodnotným mobiliárom signovaným vlastníckym rehoľným erbom.⁹⁶

Vrbov

Kostol sv. Serváca v spišskej obci Vrbov (nem. *Menhardsdorf*, lat. *villa Menhardi*, *Menardi*, maď. *Ménhárd*) pochádza z prvej polovice 13.

⁹⁵ HOMZA, M. 2009. Zoznam patrocínii Spiša. Dodatky. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s. 591.

⁹⁶ O živom kulte sv. Antona v Spišských Vlachoch píše v svojom liste rodák zo Spišských Vlachov významný súčasný etnograf Ján Olejník, v ktorom opisuje, že v každom dome v obci, aj v jeho rodičovskom, mali na malom oltáriku sochu sv. Antona. GRYNÆUS, T. 2002. *Szent Antal Tüze*. Budapest : Akadémiai Kiadó. 2002.189 s., s. 70.

storočia (uvádza sa rok 1222), prestavaný bol v 14. storočí na pseudohalový priestor. Pravouhlo ukončené presbytérium zaklenuté na tri polia krížovej klenby je takmer rovnako dlhé ako loď, čo je znakom mníšskeho chóru. Príľahlá severná sakristia zaklenutá troma poľami krížovej klenby so svorníkmi zdobenými reliéfnymi rozetami a listami má rozmery kapitulnej siene.⁹⁷ Na južnej strane víťazného oblúka je postavená bronzová krstiteľnica, odliata v roku 1484 majstrom Jánom Wagnerom zo Spišskej Novej Vsi. Kupa krstiteľnice je pokrytá bohatým plastickým dekorom v podobe striedajúcich sa reliéfov Ukrižovania, apoštolov sv. Petra a sv. Pavla, a dvoch kruhových reliéfov otláčkov pečatí, značiacich obecnú a krajinnú príslušnosť diela. Na reliéfnom otláčku pečate s kruhopisom „SIGILLVM VILLE MENHARDI“ stojí v strede poľa lemovaného gotickou kružbou na podstavci biskup sv. Servác, patrón vrbovského kostola, odetý v ornáte a s biskupskou mitrou na hlave, v rukách drží biskupskú berlu a kľúč.⁹⁸ Otláčok pečate s kruhopisom „S(IGILLVM) BOLESLAVI DEI GRATIA DUCIS POLONIE“ zobrazuje rytiera v zbroji zabíjajúceho mečom draka, s požehnaním Božej pravice nad jeho hlavou a za sprievodu trúbača na vrchole veže stojacej vľavo.⁹⁹ Takmer identický motív pečate s dobre čitateľným kruhopisom sa nachádza na nedatovanej bronzovej krstiteľnici v Spišskom Podhradí z prvej polovice 15. storočia, ktorá je dielom Jána Weygela z gaalovskej kovolejárskej dielne, inšpirujúcim sa tvorbou krakovských majstrov.¹⁰⁰ Rytier v boji s drakom predstavuje poľské knieža Boleslava Pobožného,¹⁰¹ v ruke drží štít so

⁹⁷ Podľa miestnej tradície sa tu konali zasadnutia rady Bratstva 24 spišských farárov *Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium terrae scopusiensii*. (*Confraternitas XXIV Plebanorum Scepusiensium*).

⁹⁸ Kruhopic reliéfné pečate sv. Serváca na vrbovskej krstiteľnici je nečitateľný. Identické pečatidlo s kruhopisom, ako najstaršie zachované pečatidlo obce Vrbov pochádzajúce zo 16. storočia, opísal Jozef Novák. In NOVÁK, J. 2008. *Pečate miest a obcí na Slovensku*. II. zväzok, s. 480.

⁹⁹ Výjav rytiera v zbroji, bojujúceho alebo stojaceho, s vežou (dvoma vežami) a trúbačom, sa vo viacerých obmenách nachádza na stredovekých pečatiach poľských kniežat a kráľov.

¹⁰⁰ SPIRITZA, J. - BORODÁČ L. 1975. *Podoby starého Spiša*. Bratislava : Pallas 1975, s. 7. Krstiteľnica je datovaná aj do druhej polovice 15. storočia. In Súpis pamiatok na Slovensku III. Bratislava : Obzor, s. 164.

¹⁰¹ Spiritza (Tamže) uvádza nesprávne pečať Boleslava Chrabrého (+1025). Otláčok pečate na vrbovskej krstiteľnici patrí veľkopoľskému kniežatu Boleslavovi V. Pobožnému (1221-1279). Zobrazenie pečate In ROSIK, S. - WISZEWSKI, P. 2007. *Wielki poczet polskich kró-*

znakom leva, na rozdiel od vrbovskej krstiteľnice, na ktorej rytierov štít má znak dvojitého kríža,¹⁰² pri nohách mu leží zabitý dračie mláďa.

Po obvode kupy krstiteľnice vo Vrbove je gotický minuskulný nápis: „Anno m cccc LxxxIII hic fons baptismi servati presulis almi Terre scepusi oppidi vocati menardi. Magister iohannes de nova villa fecit hoc opus“. V nápise je zvýraznené písmeno „T“ v slove „Terre“, zmenené z minuskuly na majuskulu, symbolizujúce rehoľný znak antonitov. Na vrchnom leme kupy sú na náprotivných stranách umiestnené dva erby antonitského preceptorátu pre Uhorsko a Slavónsko. V gotickom štíte je antonitský kríž, nad ramenami má nápis *ih̄s* a na stranách rozetu a hviezdu. Z nápisu a výzdoby krstiteľnice jasne vyplýva, že bola objednaná priamo rehoľou antonitov (erby antonitského preceptorátu a zvýraznené písmená T v nápise) v gaalovskej kovolejárskej dielni v Spišskej Novej Vsi u majstra Jána Wagnera (meno majstra a obce v nápise) pre kostol sv. Serváca vo Vrbove (názov obce *menardi* v nápise a reliéf pečate s patrónom vrbovskeho kostola sv. Servácom). Zaradenie pečate veľkopoľského kniežaťa Boleslava Pobožného (1221-1279), ktorý nebol svätorečený, do dekorácie krstiteľnice¹⁰³ môže vypovedať

lów i ksiazat. Wrocław : Wydawnictwo Dolnoslaskie, 2007, s. 489. Tiež In HLEBIONEK, M. 2010. *Boleslaw Pobożny i Wielkopolska jego czasow*. Krakow : Avalon, 2010, obraz pečate na averze obalu. Otláčok pečate na krstiteľnici v Spišskom Podhadí, ktorý je takmer rovnaký ako vo Vrbove, pripisuje Boleslavovi V. Cnostrnému (Pobožnému) aj Miroslav Hutka, ktorý ale nesprávne identifikuje rytiera zabíjajúceho draka ako sv. Juraja. In HUŤKA, M. 2005. Reflexia rytierstva v stredovekej sakrálnej ikonografii na Slovensku. In *Rytierstvo element v živote stredovekého človeka. Zborník príspevkov z rovnímerného sympózia Trnava 5.-7. novembra 2004*. Trnavský historický spolok, Trnava : KON-PRESS, 2005, s. 75.

¹⁰² Boleslav Pobožný je spodobený na svojich pečetiach ako rytier v zbroji držiaci štít so znakom leva (osobný erb Boleslava Pobožného, na pečati s rytierom zabíjajúceho draka) a na inej pečati (pečať s jazdcom) so znakom orlice (erb rodu Piastovcov). Uhorský dvojkríž na štíte vrbovskej pečate môže súvisieť s Boleslavým nárokom na uhorskú korunu, pretože mal za manželku Jolanu (Jolanta, zvaná tiež Helena), dcéru uhorského kráľa Belu IV. Jolana spolu so svojim manželom sa aktívne angažovali v charitatívnej oblasti, podporovali viaceré kláštory, po smrti svojho manžela vstúpila do klariského kláštora, blahoslavená bola v roku 1827.

¹⁰³ Pečať poľského kniežaťa na krstiteľnici je vyjadrením zemepisno-politickej príslušnosti obce Vrbov a kostola, ktorá bola spolu s ďalšími spišskými obcami od roku 1412 – 1772 v zálohu Poľska. Boleslav Pobožný nebol kanonizovaný a aj keď zrejme žil príkladným kresťanským životom je neobvyklé, že jeho pečať bola zaradená do výzdoby sakrálneho diela určeného pe posvätný obrad kresťanského krstu.

o sympatiách objednávateľa k tejto historickej postave pokladanej za prototyp kresťanského rytiera, jedného z najväčších bojovníkov za záujmy poľskej krajiny a mecéna viacerých poľských kláštorov, alebo aj o jeho možnom donátorstve pre rehoľu antonitov.

Pri severnej fasáde kostola sa nachádza cintorín a torzo budovy bývalého špitála¹⁰⁴, z ktorého sa zachovali dva kamenné múry. Na východnej strane kostola s prejazdom stojí farská budova na stredovekej parcele, ktorá je obohnaná neomietnutým kamenným múrom ohraničujúcim hospodársku časť s kamennou sýpkou. Znaký antonitského preceptorátu na krstiteľnici ako aj architektúra vrbovského kostola, ktorá je spolu s torzom stavby špitála, budovou fary a sýpkou súčasťou opevneného areálu stredovekého kláštorného charakteru, sú dôkazom miestneho pôsobenia rehole antonitov.

Levoča

V spišských kronikách sú záznamy o pôsobení antonitských mníchov aj v hlavnom meste Spiša, v Levoči (nem. *Leutschau*, lat. *Leutschovia*, maď. *Lőcse*).¹⁰⁵ Existenciu levočského sídla špitálnych bratov sv. Antona naznačuje niekoľko skutočností. Farský kostol v Levoči je zasvätený sv. Jakubovi St. a postavený bol na významnej medzinárodnej obchodnej trase spájajúcej Orient s Baltom, ktorá slúžila aj pre pútnikov smerujúcich z východného okraja kresťanskej Európy na jej západnú hranicu, k hrobu v stredoveku výnimočne uctievaného svätca sv. Jakuba St. v Španielsku. Levočský kostol sv. Jakuba existoval už v druhej polovici 13. storočia. Na mieste staršej stavby bol od roku 1300 stavaný dnešný trojloďový pseudohalový kostol. Jeho severná sakristia, datovaná do poslednej štvrtiny 13. storočia, mala pôvodne inú funkciu. Slúžila pravdepodobne ako špitálna kaplnka, čo naznačujú aj nástenné maľby nad vstupom zo strany severnej lode zobrazujúce skutky milosrdenstva a smrteľné hriechy.¹⁰⁶ Sakristia prístupná portálom v severnom múre severnej bočnej lode kostola sv. Jakuba má obdĺžnikový pôdorys ukon-

¹⁰⁴ Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, fond MM Vrbov uchováva tzv. Sirotské zápisnice z 18. a 19. storočia zo sirotinca prevádzkovaného vo Vrbove. Tiež v archíve rímskokatolíckej fary vo Vrbove sú účtovné knihy vrbovského „xenodochia“ z rokov 1936-1950.

¹⁰⁵ HOMZA, M. 2009. Počiatky kresťanstva na Spiši. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s. 252.

¹⁰⁶ POMFYOVÁ, B. 2003. Levoča, Rím. kat. kostol sv. Jakuba. Katalóg diel. In BURAN, D. a kol. 2003. C. d., s. 628.

čený polygónom, zaklenutý troma poliami krížovej klenby a štvrtým v závere (okolo r. 1330)¹⁰⁷, s bohato zdobenými reliéfnymi svorníkmi - hlavou Krista, listami a s troma zajacmi. Svorník s motívom troch rotujúcich zajacov okolo stredovej osi a so spoločnými ušami tvoriacimi trojuholník bol v architektúre západnej Európy rozšírený najmä v 15. storočí. V severnom múre sakristie je architektonicky poňaté pastofórium, preobmené na lavabo, vo forme gotickej edikuly s rímsovým štítom s krabami a fiálami po stranách.

Na silnú svätoantonskú tradíciu v kostole sv. Jakuba v Levoči poukazujú zachované fragmenty nástenných malieb na východnej stene severnej predsieni vedľa portálu do kaplnky sv. Juraja, kde po pravici Tróniacej Madony je už len fragmentárne zachovaná postava svätice v červenom šate, zrejme sv. Mária Magdaléna, a po ľavici ako pustovník s palicou a zvoncom v ruke je sv. Anton pokúšaný nad ním sa vznášajúcim diablom. Maľby svätcov, porušené výstavbou portálu vedúceho zo severnej predsieni do kaplnky sv. Juraja, boli zopakované v jeho tympanóne. Tu sv. Anton odetý do červeného plášťa sv. Atanáza a so zvoncom v ruke stojí spolu so sv. Máriou Magdalénou držiaca nádobu s drahou masťou, ako adorant uprostred nich zobrazeného Krista Bolestného - Vir Dolorum vstávajúceho z hrobu, s vročením 1515.¹⁰⁸ Táto netradičná kompozícia poukazuje na špitálne patrocínium.¹⁰⁹ Reliéf sv. Antona sa nachádza v interiéri chrámu na oltári sv. Anny, z obdobia pred rokom 1516, kde je svätec zobrazený so zvoncom v ruke a so svojím zvieračím atribútom. Výnimočný prejav kultu sv. Antona Pustovníka na maľbách severnej predsieni a na oltárnom reliéfe v lodi kostola sv. Jakuba sú možným znakom pôsobenia antonitov, ktorí ako patróni svätojacob-

¹⁰⁷ Ilustrovaná encyklopédia pamiatok, s. 782.

¹⁰⁸ Postavy po stranách Krista boli nesprávne identifikované ako Bolestná Panna Mária a sv. Ján Evanjelista. In Ilustrovaná encyklopédia pamiatok, s. 783. Nejedná sa o scénu Vzkriesenia Krista z hrobu, ale o symbolickú kompozíciu adorácie Krista Bolestného, ktorý sa podľa evanjelia zosobňuje v každom trpiacom človeku, a dvoma svätcami, patrónmi chorých. Sv. Mária Magdaléna bola vzývaná pri očných chorobách a podobne ako sv. Anton pri morových epidémiách.

¹⁰⁹ Sv. Anton Pustovník v spoločnosti sv. Márie Magdalény sú ako patróni chorých vyobrazení na neskorogotickom krídlom oltári Narodenia, známym ako oltár Portinariovcov (okolo r. 1475), od flámskeho maliara Huga van der Goes, pre kostol špitála St. Maria Nuova vo Florencii; a tiež na oltárnej tabuľovej maľbe „Sv. Anton, sv. Kornelius, sv. Mária Magdaléna“ (r. 1435, Alte Pinakothek, Mníchov) od nemeckého maliara Stefana Lochnera.

ských pútnikov mohli mať svoj dom so špitálom a špitálnou kaplnkou (dnešná severná sakristia) pri levočskom farskom kostole.¹¹⁰

V stredovekej Levoči sa nachádzali najmenej dva špitále: špitál s kostolom sv. Jána stojaci do roku 1530, kostol sv. Ducha so špitálom pochádzajúci z 11. storočia, doložený v roku 1515 a 1516, a kostol sv. Alžbety založený saskými osadníkmi po tatárskom vpáde, ktorý stál mimo mestských hradieb až do roku 1532.¹¹¹ Mestský špitál sa spomína v súvislosti s požiarom v roku 1462.¹¹² V roku 1515 sa správcom špitálskeho kostola sv. Ducha stal mešťan Konrád Sperfogel.¹¹³ Dosiaľ nezodpovedanou otázkou zostáva, ktorý z týchto špitálov založili, resp. istý čas vlastnili a prevádzkovali antoniti.

Červený Kláštor

Pravdepodobnou sa javí tiež teória o pôsobení antonitov na strategickom mieste severných hraníc Uhorska pri ústí potoka Lechnica do Dunajca, v údolí nazývanom *Vallis s. Antonii prope Donayec* (Dolina svätého Antona vedľa Dunajca), kde bol brod a kadiaľ viedla frekventovaná cesta do Poľska, ešte pred založením známeho Červeného Kláštora kartuziánskej rehole v roku 1320, kde prevádzkovali špitál a útulok pre pútnikov s pristavanou kaplnkou sv. Antona Pustovníka.¹¹⁴ Patrocínium sa prenieslo aj na novopostavený kartuziánsky kostol. Antoniti sa podľa niektorých teórií do doliny sv. Antona vrátili, keď sa tu v závere stredoveku presťahovali z kláštora v Dravciach. Ako hmotný dôkaz ich pôsobenia v Červenom Kláštore môžu byť interpretované znaky v refektári, prestavanom koncom 15. storočia až v prvej štvrtine 16. storočia. Na dvoch svorníkoch neskorogotickej sieťovej klenby sú znaky T-kríža a monogram *ihs*. Svorníky s rovnakým značením a v tomto poradí sa nachádzajú aj na klenbe presbytéria antonitského kostola sv. Antona Pustovníka v Kolíne nad Rýnom. Priestranná miestnosť refektára je ukončená veľkým trojstupňovým oknom s pravouhlým uzáverom, ktoré

¹¹⁰ V Memmingene bol antonitom pridelený farský kostol sv. Martina, ktorý sa stal hlavným rehoľným kostolom celého generálneho preceptorátu.

¹¹¹ Rábik, Vladimír. 2010. Levoča. In. Lexikon stredovekých miest na Slovensku. (Ed. ŠTEFÁNIK, Martin - LUKAČKA, Ján a kol.), Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 252-262.

¹¹² Tamže, s. 256.

¹¹³ Tamže, s. 257.

¹¹⁴ RUCIŇSKI, H. 2009. Cirkevné štruktúry na Spiši v neskorom stredoveku. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s.415.

je charakteristické pre mestskú a palácovú architektúru záveru gotiky a nástupu renesancie. Refektár s architektonickými článkami vychádzajúcimi zo vzorov honosného neskorogotického nesakrálneho umenia je vzdialený od jednoduchosti a skromnosti, ktorými sa vyznačujú kartuziánske stavby, skôr sa hlási k výrazovým prostriedkom používaných v architektúre antonitov v nemeckých krajinách v závere stredoveku. Na možné pôsobenie antonitov v doline sv. Antona poukazuje aj patrocínium kostola v susednej obci Lechnica. Stredoveký jednolodňový kostol s pravouhlým uzáverom presbytéria je ako jediný na Slovensku zasvätený patrónovi pútnikov sv. Jodokovi (*Jošt, José*), ktorého svätyne, podobne ako antonitské, sa nachádzali popri pútnických cestách k hrobu sv. Jakuba St.

Boj antonitov o stratené pozície

Výnos pápeža Urbana V. v roku 1364 nariaďoval pod hrozbou cirkevných trestov, aby sa špitále vrátili k svojmu pôvodnému účelu a nestali sa súčasťou daru alebo zámeru iného využitia. V tomto duchu sa antoniti snažili obnoviť svoje predchádzajúce pozície a znovu získať do vlastníctva kláštorné domy a špitále, ktoré im podľa ich vyjadrenia v minulosti patrili. Špitále boli v tom čase v rukách mestských správ, ktoré na ich obnovu použili nemalé prostriedky a nemienili sa ich vzdať. Rozsudky panovníkov, opierajúcich sa o mestá ako zdroj financií a obranyschopnosti krajiny, mestám vlastnícke práva na špitále potvrdzovali. Antoniti viedli spor o špitál v Košiciach, Spišskom Podhradí a Spišskej Novej Vsi (1412).¹¹⁵ V Spišskom Podhradí antoniti skutočne pôsobili, čo sme dokladovali listinou, ktorá však pochádza z obdobia, kedy bol miestny špitál sv. Alžbety už v rukách mesta.

Košice

Spor o vlastníctvo špitála, ktorý viedli antoniti s mestom Košice (nem. *Kaschau*, lat. *Kassovia*, maď. *Kassa*) je dôkazom snahy rehole o obnovenie svojho sídla v meste. Je možné ho stotožniť so špitálom sv. Ducha nachádzajúcim sa „*extra muros opidi Cassouiensis*“, alebo špitálom sv. Antona, písomne doloženým v roku 1412, pričom môže ísť o dvojité

¹¹⁵ GRYNÆUS, Tamás. 2005. Die Antoniter in Ungarn. (Drautz, Preßburg, Schäßburg). In *Antoniter – Forum. Für das Antoniter-Forum Gesellschaft zur Pflege des Erbes der Antoniter e. V. herausgegeben von Adalbert Mischlewski*. Heft 13, München : Verlag der Gesellschaft, 2005, s. 80-111.

pomenovanie toho istého špitála. Antoniti dostali povolenie od pápeža zaberáť pod svoju správu opustené, alebo nikomu nepatriace kláštory. V súvislosti s touto výsadou mohli načas viesť aj Špitál sv. Ducha v Košiciach.¹¹⁶

V Košiciach sa nachádzal špitál sv. Ducha a pravdepodobne aj druhý špitál v severozápadnej časti mesta.¹¹⁷ Andrász Mezö pred mestské hradby Košíc „*extra muros opidi Cassouiensis*“ lokalizuje špitál s patrocíniom sv. Antona, písomne doložený v roku 1412,¹¹⁸ pričom môže ísť o dvojité pomenovanie toho istého špitála. Prvá zmienka o špitáli v Košiciach pochádza z roku 1283 v listine pápeža Martina IV. pre ostrihomského arcibiskupa riešiaceho spor o príjmy špitála medzi rehoľou johanitov zo Stoličného Belehradu a mestom Košice. V špitáli s patrocíniom príznačným pre johanitov, neskôr pôsobila rehoľa antonitov z Draviec, pokračujúca v presadzovaní si svojich práv na prevádzku a zisky špitála v listine z roku 1366. Antoniti v Košiciach si svoj nárok na stálu správu špitála neobhájili pre záujem mesta vlastniť toto pre život mestskej komunity nevyhnutné zariadenie, ktoré napriek výdavkom na prevádzku bolo finančne zabezpečené a prinášalo zisk, tak ako tomu bolo aj v prípade antonitského špitála v Bratislave. Rozhodnutím kráľa Žigmunda v roku 1399 sa špitál v Košiciach stal mestským sociálnym zariadením.¹¹⁹ V ďalšej listine kráľa Žigmunda z roku 1392 pre košických mešťanov -richtára Jakuba Stojana mladšieho a staršieho Jakuba syna Kelyena, sa spomína špitál sv. Ducha, slúžiaci pre vydržovanie a výživu slabých a biednych, patriaci pod správu mesta Košice: „*Hospitale in honorem Sancti Spiritus in dicta ciuitate nostra Cassouiensi pro sustentatione et alimento debiliū et miserorum fundarunt et aedificarunt*“¹²⁰ Tiež sa spomína už ako košický špitál v listine z roku 1412.

¹¹⁶ VADRNA, M.: Zoznam generálnych preceptorov rádu antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie v Dravciach. Dodatky. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s. 568.

¹¹⁷ SLEZÁKOVÁ, M. – NÁDASKÁ, K. 2010. Košice. In. Lexikon stredovekých miest na Slovensku. (Ed. ŠTEFÁNIK, M. - LUKAČKA, J. a kol.), Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 194-238.

¹¹⁸ MEZŐ, A. 2003. *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest : METEM, 2003. s. 49.

¹¹⁹ Tamže, s. 200.

¹²⁰ Codex diplomaticus hungariae. Tomi X. Volumen II. (1392-1400). (Ed.) FEJÉR, Georgii. Budae 1834, s. 60.

V predchádzajúcej publikácii sme sa venovali možnosti usídlenia a pôsobenia rehole antonitov v oblasti stredoslovenských bankských miest – v obci Svätý Anton pri Banskej Štiavnici, v bývalých samostatných obciach Sásova a Jakub, dnes mestských častí Banskej Bystrice, ktorým sa v tejto štúdií nebudeme venovať.¹²¹

Patrocínium sv. Antona Pustovníka ako možný znak vplyvu rehole antonitov

Listinný záznam, značenie antonitským krížom a erbom sú historickými prameňmi dokazujúcim prítomnosť rehole antonitov v danej lokalite. O niektorých obciach a mestách, kde sa tieto historické pramene o antonitoch nezachovali, je možné vytvoriť teóriu o miestnom pôsobení tejto rehole, podporovanú niekoľkými indíciami, ako napr. zasvätenie kostola sv. Antonovi a jeho viacnásobné vyobrazenie v interiéri. Úcta k sv. Antonovi sa šírila prostredníctvom rehole antonitov a tiež benediktínov – eremitov, no prinášali si ju zo svojej domoviny aj nemeckí kolonisti.¹²² Na Slovensku je niekoľko stredovekých kostolov s patrocíniom sv. Antona Veľkého (Jaklovce, Ordzovany, Stojany, Spišská Belá, Važec, Jarovnice, Ladmovce, Šarišské Bystré, Hodejovec, Svätý Anton pri Banskej Štiavnici), ktoré sú znakom pôsobenia kultu tohto svätca. V 13. storočí je doložený kostol sv. Antona v Jaklovciach (neskôr s pridaným patrónom sv. Pavlom Pustovníkom) a v Ordzovanoch. V Stojanoch, dnes mestskej časti Popradu, patrocínium už zaniknutého kostola sv. Antona Pustovníka sa uvádza v roku 1390.¹²³ Ako demonštráciu vlastníctva obce Stojany dalo mesto Spišská Sobota (maď. *Szepesbéla*) okolo roku 1500 vyhotoviť monumentálny neskorogotický oltár sv. Antona Pustovníka, ktorý bol umiestnený netradične vedľa hlavného oltára vo svätyni kostola sv. Juraja v Spišskej Sobote.¹²⁴ Stred krídlového oltára tvorí nika so sochou sv. Antona. Po stranách sú dve pohyblivé krídla s dvanástimi tabuľovými maľbami predstavujúcimi scény zo svätoantonskej legendy:

¹²¹ REŤKOVSKÁ, A. 2011. Rehoľa antonitov na Slovensku. In *Acta Historica Neosoliensia. Ročenka Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2010, č. 13, s. 5-33.

¹²² SLIVKA, M. 1987. Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska..., s. 396.

¹²³ HOMZA, M. 2009. Zoznam patrocínií Spiša. Dodatky. In HOMZA, M., SROKA, S.A. 2009. C. d., s. 582 - 594.

¹²⁴ GLATZ, A. C. 2001. Kostol sv. Juraja v Spišskej Sobote. Košice : Agentúra Sáša, 2001, s. 28.

Stretnutie sv. Antona so satyrom, Stretnutie sv. Antona a sv. Pavla Pustovníkov, Sv. Anton pochováva sv. Pavla, Pokušenie sv. Antona diablom v podobe krásnej ženy, Videnie sv. Antona s anjelmi a diablmami, Sv. Anton poučuje rehoľníkov, Pokušenie sv. Antona, Sv. Anton v rozhovore s anjelom, Videnie sv. Antona, Pokušenie sv. Antona diablom v podobe poľovníka, Pokušenie sv. Antona diablmami v podobe troch žien, Sv. Anton bitý diablmami. Tabuľové maľby sú dielom majstra Hansa T.¹²⁵ Socha sv. Antona sa nachádza tiež v nadstavci gotického oltára sv. Mikuláša (1507-1510), ktorý stojí na svojom pôvodnom mieste pri triumfálnom oblúku na južnej strane lode. Osobitá úcta venovaná sv. Antonovi v kostole sv. Antona v Stojanoch a sv. Juraja v Spišskej Sobote by mohla naznačovať vplyv antonitov z Draviec.

Patrocínium sv. Antona Opáta má tiež kostol v Spišskej Belej, ktorý pochádza z roku 1270. Predĺžené presbytérium zaklenuté dvoma poliami krížovej klenby je možným znakom pôsobenia rehole.¹²⁶ V tejto súvislosti, ako aj vzhľadom na viaceré zachované výtvarné diela v jeho interiéri s vyobrazením sv. Antona – v závere presbytéria na severovýchodnej stene polygónu sa zachoval fragment nástennej maľby predstavujúci sv. Antona¹²⁷ s palicou ukončenou v tvare tau kríža a žehnajúcim gestom pravice, ktorý stojí pod lineárne naznačeným oblúkom arkády, zprava k nemu pristupuje prasiatko a malá postava prosebníka (donátora maľby?). Socha sv. Antona z pôvodného neskorogotického oltára je dnes umiestnená na novogotickom hlavnom oltári. V týchto súvislostiach možno uvažovať o antonitoch ako staviteľoch či neskorších správcoch kostola.

Jarovnice v Šariši sa v listinách z rokov 1262 a 1320 označujú ako *villa Sancti Anthonii*, tiež sa tu nachádza pôvodne stredoveký kostol sv. Antona Pustovníka, neskôr renesančne a barokovo prestavaný. O obci Ladmovce na Zemplíne je listinný záznam z roku 1332-1335 „*Syxtus sacerdos Sancti Anthonii de Ladamath*“. V gemerskej obci Hodejovec, miestnej časti zvanej Sebden ležiacej v doline Antal, bola farnosť zasvä-

¹²⁵ FAJT, J. 2003. Medzi dvorom a mestom. Maliarstvo na Spiši okolo roku 1500 a magnátska rodina Zápoľských. In BURAN, D. a kol. 2003. C. d., s. 418.

¹²⁶ ŽÁRY, J. 1986. *Dvojloďové kostoly na Spiši*. Bratislava : Tatran, 1986, 312 s., s. 254.

¹²⁷ Námet maľby bol nesprávne identifikovaný ako Pokušenie sv. Antona. In TOGNER, M. 1988. *Stredoveká nástenná maľba na Slovensku*. Bratislava : Tatran, 1988. 156 s., s. 96.

tená sv. Antovi (dnes sv. Martinovi), s písomnou zmienkou z roku 1332. Šarišské Bystré má gotický kostol sv. Antona, v zázname v roku 1438 uvedený ako „*ecclesiam lapideam in honorem sancti Anthonii*“¹²⁸ Obec Rožkovany na Šariši mala sv. Antonovi Pustovníkovi zasvätený farský kostol pochádzajúci z 13. storočia, v 19. storočí zbúraný a oproti nemu bol postavený nový kostol s prevzatým patrociom.

Kult sv. Antona v gotickom výtvornom umení.

Úcta k sv. Antonovi sa prejavila aj v jeho častom spodobovaní v sochách a na tabuľových maľbách gotických oltárov farských kostolov v Bardejove, Spišskej Kapitule, Danišovciach, Spišskej Sobote, Očovej.

V kostole sv. Egídia v Bardejove sú sv. Antonovi Pustovníkovi venované viaceré zobrazenia na dvoch gotických krídlových oltároch. Tabuľová maľba sv. Antona spolu so sv. Barborou je na krídle oltára sv. Ondreja (okolo r. 1460).¹²⁹ Na oltári Piety sú dve tabuľové maľby na zavretých krídlach oltárnej skrine (1. štvrtina 16. storočia).¹³⁰ Maľba vľavo predstavuje Stretnutie sv. Antona so sv. Pavlom Pustovníkom pred jeho jaskynnou pustovňou. Svätci sedia za stolom a nad ich hlavami prilietajú havran nesúci im v zobáku bochník chleba. Na tabuli vpravo sv. Anton pochováva sv. Pavla za pomoci dvoch levov, ktorí svojimi labami vyhrabávajú pre mŕtveho svätca hrob.

Tabuľová maľba sv. Antona je na oltári Kľaňania sa troch kráľov (1470-1478) v Spišskej Kapitule.¹³¹ V kostole Všetkých svätých v Očovej je v skrini neskorogotického oltára sv. Mikuláša a sv. Antona (r. 1514) umiestnená socha sv. Antona, držiaceho palicu ukončenú tau krížom a bibliu. V interiéri stredovekého kostola Blahoslavenej Panny Márie (dnes evanjelický) v Štítniku sa nachádza nástenná maľba sv. Antona (15. storočie), na ktorej je zobrazený ako patrón domácich zvierat, v pravej ruke držiaci palicu so zakončením do pravého uhla, v ľavej ruke má zvonec a vedľa neho kráča malé prasiatko. Kaplnka zasvätená sv. Antonovi Pustovníkovi (druhá polovica 15. storočia) sa nachádza v kostole sv.

¹²⁸ MEZŐ, A. 2003. *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest : METEM, 2003. s. 48-50.

¹²⁹ CIDLINSKÁ, L. 1989. *Gotické krídlové oltáre na Slovensku*. Bratislava : Tatran, 1989, s. 28-29.

¹³⁰ CIDLINSKÁ, L. 1989, s. 27, nesprávne určené scény na tabuľových maľbách.

¹³¹ CIDLINSKÁ, L. 1989, s.78.

Martina v Bojniciach. Tabuľová maľba sv. Antona Pustovníka je súčasťou predely oltára (50. roky 14. storočia) florentského maliara Narda di Cione, ktorého dielo tvorilo kolekciu umeleckých zbierok grófa Jána Pálffyho na Bojnickom zámku. V zbierkach gotického umenia Slovenskej národnej galérie v Bratislave sa nachádza tabuľová maľba od neznámeho augsburgského maliara s Tróniacou madonou medzi sv. Barborou a sv. Antonom Pustovníkom (medzi r. 1510 – 1520).¹³² Súčasťou zbierok sú dve sochy sv. Antona predstavujúce svätca ako antonitu v rehoľnom odevu – habit s koženým pásom a škapuliarom, dlhý plášť, mozeta s kapucňou, na hlave baret. Je to socha sv. Antona (20. roky 16. storočia) z neznámej spišskej lokality¹³³ a reliéf sv. Antona (okolo a po r. 1520), držiaceho palicu ukončenú antonitským krížom, zvonec, pri nohách s prasiatkom, pôvodne pochádzajúci z kídla oltára sv. Mikuláša z kostola sv. Márie Magdalény v Danišovciach.¹³⁴

Záver

Rehoľa sv. Antona, založená na konci 11. storočia, mala spočiatku charakter laického bratstva venujúceho sa opatere a liečbe chorých na ergotizmus. Pravidlá pre svoj komunitný život antoniti prevzali od križiackych reholí a uchovali si ich aj po zmene na kanonickú rehoľu po roku 1297. Užitočnosť a dobrá organizácia práce priniesli antonitom úspech a pevné miesto v spoločnosti. Z materského kláštora vo francúzskom Saint-Antoine pri Vienne sa antoniti rozšírili do všetkých končín kresťanského sveta, kde si zakladali kláštory so špitálmi.

Písomné záznamy o pôsobení mníchov rehole sv. Antona na Slovensku sa podľa súčasného stavu výskumu vzťahujú na lokality - Bratislava, Dravce, Spišské Podhradie, Levoča, Košice a Spišská Nová Ves. Na základe antonitských znakov zachovaných v kostoloch, je možné ich počet rozšíriť o Spišské Vlasy, Vrbov a hypoteticky aj o Červený Kláštor, Svätý Anton, Sásovu a Jakub pri Banskej Bystrici. Činnosť antonitov v stredovekej západnej Európe bola veľmi intenzívna a šírila sa aj do okrajových oblastí vplyvu kresťanstva. Antoniti si vytvorili preceptorát v Bratislave a neskôr v Dravciach, čo vypovedá o vhodných podmien-

¹³² GLATZ, A.C. *Gotické umenie v zbierkach Slovenskej národnej galérie*. Edícia Fontes, I. zväzok. Bratislava : Tatran, 1983, s.186.

¹³³ GLATZ, A. 1983, s. 158-159.

¹³⁴ GLATZ, A. 1983, s. 147-148.

kach pre ich pôsobenie, ktoré pretrvávali až do záveru stredoveku, kedy ako rehoľa u nás zanikli. Pokúsili sme sa zmapovať prostredníctvom priamych i nepriamych dôkazov výskyt antonitov na území dnešného Slovenska. Čerpali sme z listinných prameňov, zo zachovaných antonit-ských erbov a znakov, tiež na základe umelecko – historického zhodnotenia sakrálnych stavieb a mobiliáru s osobitným prejavom kultu sv. Antona Pustovníka sme sa pokúsili hypoteticky určiť ich pôsobenie. Na záver možno konštatovať, že história rehole antonitov na území dnešného Slovenska pre nedostatok hodnoverných pramenných materiálov zostáva naďalej z veľkej časti neobjasnená.

Činnosť Československého štátneho učiteľského ústavu v Banskej Bystrici v rokoch 1919 – 1939

LUCIA VOZÁROVÁ

Katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Úvod

Učiteľské vzdelávanie v Banskej Bystrici nadobudlo svoju inštitucionálnu podobu už v polovici 19. storočia, kedy zásluhou Štefana Moyseša vznikla dvojročná učiteľská preparandia (1856-1872). Bola jednou z mála vyšších škôl, na ktorej sa popri nemčine a maďarčine vyučovalo aj po slovensky. Jej poslaním bolo pozdvihnutie statusu učiteľského povolania a prostredníctvom vzdelaných učiteľov šíriť kultúru a osvetu v okolí Banskej Bystrice. Učiteľská preparandia zohrala v období narastajúcej maďarizácie v druhej polovici 19. storočia významnú rolu v procese národného uvedomovania sa a pri formovaní mladej slovenskej inteligencie. Poskytovala vzdelanie nielen pre študentov z rodín vyššej sociálnej vrstvy, ale aj pre chudobných študentov. Banskobystrická katolícka učiteľská preparandia aj napriek svojmu krátkemu pôsobeniu mala významné postavenie v príprave aspirantov učiteľského povolania.

1 Renesancia učiteľského vzdelávania v Banskej Bystrici

Po definitívnom zatvorení preparandie v roku 1874 nastalo krátke obdobie útlmu vzdelávania učiteľov v Banskej Bystrici. Prispel k tomu celý rad zákonov, ktoré brzdili v rozvoji „národnostnej školy“. Roku 1879 bol vydaný zákonný článok 18/1879 o vyučovaní maďarského jazyka na nemaďarských ľudových školách, ktorý zavádzal povinné vyučovanie maďarčiny do všetkých ľudových škôl s nemaďarským vyučovacím jazykom, ako aj do učiteľských ústavov s nemaďarským vyučovacím jazykom. Tým sa maďarčina od roku 1879 stala riadnym vyučovacím predmetom na nemaďarských učiteľských ústavoch, ktorých študenti si ju museli za tri roky štúdia osvojiť slovom i písmom. Poslednými kvapkami v procese maďarizácie znamenali najsmutnejšie Apponyiovské školské zákony (1907), ktoré priklincovali všetku snahu o pozdvihnutie

vzdelanostnej úrovne a národného povedomia Slovákov. Politika maďarizácie na stredných školách (i učiteľských ústavoch) nebola ťažká, pretože boli zriaďované a vydržiavané štátom.¹

2 Vznik Československého štátneho ústavu učiteľského

Vznik učiteľských ústavov v dvadsiatych rokoch dvadsiateho storočia si vynútila absencia kvalifikovaných slovenských učiteľov, rozšírenie školopovinnosti zo 6 na 8 rokov a rozvoj meštianskych škôl.

Renesancia učiteľského vzdelávania v Banskej Bystrici nastala až po utvorení prvej ČSR v roku 1918, kedy učiteľský ústav vstúpil do nového obdobia svojej činnosti.

Prvá výročná správa Československého štátneho ústavu učiteľského (od roku 1933/34 vystupoval pod názvom Československý koedukačný ústav učiteľský a od roku 1938/39 ako Štátny slovenský učiteľský ústav²), ktorá zachytávala počiatkové dejiny ústavu, jeho vznik, vývoja a umiestnenie, pochádza zo školského roku 1927/28.³ Svoju existenciu si učiteľský ústav v Banskej Bystrici začal písať od roku 1919, kedy vystupoval ešte ako dievčenská preparandia. Hoci sa preparandia nazývala dievčenskou, od 15. októbra 1919 ju mohli navštevovať aj chlapci. Oficiálny začiatok výučby bol 25. septembra 1919 zásluhou profesora miestneho chlapčenského gymnázia Andreja Sládkoviča a prvého správcu dievčenskej preparandie Jozefa Hádeka,⁴ s podporou učiteľov Š. Dobeckého, F. Kulhánka, O. Nováka, F. Vlčkovej a E. Trubačkovej. Zriadenie preparandie, už pod názvom učiteľský ústav⁵, bolo ukotvené vo Vestníku MŠaNO č. 16 nasledovne: „*Ministr školství a n. o. svolil, aby zřízeny byly nové státní učitelké ústavy: ženský v Bratislavě, mužský v Banské Bystrici*

¹ PŠENÁK, J.: Uhorská školská politika v druhej polovici 19. storočia a boj Slovákov o slovenskú školu. In *Zborník FF UK 2001, Universitas Comeniana, Pedagogica, FF UK, Bratislava* : 2002, s. 113-114.

² Výročná zpráva čl. koeduk. ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1933/34; Školská zvesť štátneho slovenského učiteľského ústavu v Banskej Bystrici 1938/39.

³ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 6-8.

⁴ Jozef Hádek pôsobil na škole ako správca len veľmi krátko. Už v októbri 1919 sa stal novým riaditeľom školy Eduard Skopál. In *Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28*, s. 6.

⁵ Škola niesla oficiálny názov Československý štátny učiteľský ústav v Banskej Bystrici a bol organizovaný podľa zákonného článku č. 38/1868, ktorý bol novelizovaný zákonom č. 293/1919 Zb.

a mužský v Lučenci.“⁶ Aj napriek tomu, že bol učiteľský ústav zriadený ako mužský, v prvých rokoch väčšiu časť žiactva tvorili dievčatá.

2.1 Materiálne podmienky ústavu

Zásluhou nového správcu E. Skopála, ktorý sa postaral o dokončenie administratívnych náležitostí, sa začalo od 5. novembra 1919 pravidelné vyučovanie. Najväčšie problémy, ktoré narúšali organizačný priebeh vyučovania v škole, boli materiálne a personálne. Začiatkom školského roku 1919/20 vyučovalo päť profesorov v štyroch ročníkoch spolu 120 študentov.⁷ Postupne sa vynárala potreba stabilizovania učiteľského zboru, najmä v dôsledku vysokej fluktuácie. Učiteľský ústav zápasil i s nedostatkom vyučovacích priestorov. Keďže škola nemala vlastné priestory, vyučovanie v jednotlivých triedach prebiehalo selektovane vo viacerých prenajatých priestoroch. Prvé dva ročníky boli umiestnené v budove Kláštornej mestskej školy dievčenskej na Dolnej ulici. Tretí a štvrtý ročník spolu s malou izbietkou, ktorá slúžila ako riaditeľňa a zborovňa, dočasne umiestnili na druhom konci mesta, na prvom poschodí Obchodnej školy (Súdobná ulica č.11 – dnes Skuteckého č. 8).⁸

V školskom roku 1921/22 sa učiteľský ústav (4 ročníky ústavu a 2 triedy cvičnej školy) premiestnil do časti budovy bývalého evanjelického gymnázia (na Súdobnej ulici č. 5). Prvé dva roky mali prístup len do učební, od školského roku 1923/24 mali prenajatú celú budovu, sprístupnilo sa i používanie zbierok. „Preberacím protokolom dala evanjelická cirkev v Banskej Bystrici do prenájmu Československému eráru pre umiestnenie Štátneho učiteľského ústavu v Banskej Bystrici svoju budovu bývalého evanjelického gymnázia na Súdobnej ulici v Banskej Bystrici s dvorom a záhradou, s patriacimi pobočnými budovami, ktoré sú zapísané v pozemkovej knihe. Nájomné sa platilo vo výške 25 000 Kč ročne. Zmluva bola podpísaná 03.08.1923 v Banskej Bystrici.“⁹

⁶ Vestník MŠaNO č. 16 z 15.10.1919.

⁷ Z prvej výročnej správy z roku 1928 nie je zrejmé, na akom princípe prebiehalo prijímanie študentov do jednotlivých ročníkov ústavu. Domnievame sa, že študenti boli prijatí na banskobystrický Učiteľský ústav z iných učiteľských ústavov.

⁸ Výročná správa čsl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 6.

⁹ Výročná správa čsl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 6.

Okrem učební pre skvalitnenie výučby škola potrebovala špeciálne učebne ako kresliareň, hudobnú sieň, dielňu a telocvičňu. Kvôli stiesňujúcim podmienkam musela kresliareň slúžiť aj ako hudobná sieň, aj ako aula. Jedna trieda slúžila ako dielňa a pre telocvičňu sa nenašli priestory. Prvé dva roky mal ústav k dispozícii telocvičňu dievčenského gymnázia a kláštora, od školského roku 1921/22 používal ústav telocvičňu chlapčenského gymnázia, vzdialeného len 13 minút. Pri budove sa nachádzal pozemok – záhrada (100m²), kde študenti pestovali kvety a zeleninu; za budovou bola lúka (2260m²), ktorú študenti využívali k pokusným prácam v poľnohospodárstve. V žalostnom stave sa nachádzali i samotné pomôcky a zbierky, ktoré zo začiatku fungovania ústavu neboli vôbec k dispozícii. Čo sa týkalo učebníc, prvý rok činnosti ústavu študenti nepoužívali žiadne učebnice. Jedinou slovenskou učebnicou, vydanou už v školskom roku 1919, bola Čítanka pre I. triedy slovenských stredných škôl, ktorá slúžila vo všetkých ročníkoch ako podklad k vyučovaniu materinského jazyka.

Ústav, okrem toho, že nedisponoval dostatočným vybavením učebnicami, literatúrou a pomôckami, v zlom stave sa nachádzal i stav zbierok. Do konca roku 1921/22 bolo uvedených iba 168 inventárnych položiek v profesorskej knižnici a 213 inventárnych položiek v žiackej knižnici. Z cirkevných zbierok literatúry sa nevyužili žiadne, pretože obsahovali maďarské knihy. Podľa protokolu o prevzatí vecí z 1.4.1925 bolo prevzaté: 1. vnútorné zariadenie bývalého gymnázia – lavice, skrine a kancelárske zariadenie; 2. zbierky dejepisné - 341 kusov (mapy a obrazy), geometrické - 32 kusov, prírodopisné (somatológia, zoológia, botanika, mineralógia, geológia), zbierky fyzikálne, zbierky chemické (i s prístrojmi), zbierky kresliarske – 118 kusov. V rámci hudobného vybavenia a hudobných pomôcok ústav získal piano, ktoré bolo pridelené z ústavu slepcov v Levoči, dva klavíry z dievčenského gymnázia v Banskej Bystrici. Harmoniky získal ústav z inventáru banskobystrického bývalého gymnázia, z dievčenského gymnázia a z Učiteľského ústavu v Štubnianskyh Tepliaciach. Učiteľský ústav v Hradci Královej venoval banskobystrickému ústavu organ. Od školského roku 1922/23 mal ústav

stolársku a kníhviazačskú dielňu. Všetky cirkevné zbierky prevzal, premiestnil, uložil a zinventoval profesor Myšička.¹⁰

Učiteľský ústav v Banskej Bystrici nemal vlastný internát a ani žiadne fondy na podporu študentov. Študenti mohli byť ubytovaní na internáte pri Štátnom dievčenskom reálnom gymnáziu, pri Štátnom chlapčenskom reálnom gymnáziu, na internáte pri Štátnej kovorobnej škole Vincentinum, ktorý bol kláštorným chlapčenským penzionátom.¹¹ Prvé roky od založenia ústavu sa študenti stravovali v chlapčenskom gymnáziu v alumneu (trvalo až do školského roku 1923/24), ktoré poskytovalo zlacnenú stravu. Niektorým študentom sa odpúšťalo z povinného platenia štúdia. Zo začiatku existencie ústavu síce neboli trvalé fondy pre podporu študentov, ale pôsobili tu inštitúcie, ktoré poskytovali podpory. Takou bola napríklad Slovenská banka, Nadácia generálneho finančného riaditeľstva v Bratislave, podpora zvolenského župana Dr. Markoviča, a i.¹² I samotný ústav sa snažil sám pomôcť v rámci podpory študentov prostredníctvom usporadúvania hudobných predstavení a pod.¹³ Študenti počas štúdia mohli byť podporovaní štipendiom alebo odmenami. Jedným zo získaných štipendií bolo napr. Krajské štipendium, Štipendium Banskobystrického okresu, Pálffyovské štipendium; podpory poskytovala Stredoškolská starostlivosť, Slovenská liga, Salvov fond evanjelických učiteľov, Starostlivosť o mládež v Banskej Bystrici či Sirotinec „Vincentinum“ a Jednota katolíckych žien v Banskej Bystrici.¹⁴

Zájemcov o štúdium na Učiteľskom ústave sa z roka na rok zvyšoval, z tohto dôvodu vedenie školy prijalo definitívne riešenie výstavby novej školskej budovy a v roku 1933 sa začalo s jej výstavbou. O novostavbe sa začalo uvažovať už v roku 1931, stavebné miesto malo byť situované na rohu ulíc Hronské nábrežie, Kapitulská ulica a Ulica

¹⁰ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 19.

¹¹ Výročná zpráva štátneho československého koed. ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1933/34, s. 10.

¹² Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 17-19.

¹³ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 20.

¹⁴ Školská zvesť štátneho slovenského učiteľského ústavu v Banskej Bystrici 1939/40, s. 11-15.

hronská¹⁵ (dnes ZUŠ J. Cikkerova – Štefánikovo nábrežie č. 6). Ako trojpodlažná stavba mala poskytnúť dostatok priestoru pre štyri triedy, päť učební cvičnej školy (piata trieda cvičnej školy bola otvorená až v školskom roku 1937/38), špecializované učebne kreslenia, hudby a fyziky, kabinety a telocvičňu. Súčasťou komplexu budovy mal byť i riaditeľský byt.¹⁶

Po dlhých rokoch čakania sa Učiteľský ústav v Banskej Bystrici predsa len dočkal otvorenia nového školského roku 1934/35 v nových priestoroch budovy. Vyučovanie sa začalo 6. septembra 1934. Oficiálne prevzatie novej budovy do užívania sa konalo 20. októbra 1934. Na slávnostnom otvorení sa zúčastnili poprední predstavitelia politického života: minister výučby Dr. Ján Krčmář, za referát MŠaNO vrchný školský radca František Heřmanský, ale i zástupcovia mesta na čele so starostom M. Samuhelom.¹⁷

Začiatky výučby v nových priestoroch komplikoval nedostatok materiálneho vybavenia tried – neboli tabule, lavice a iný mobilný inventár.¹⁸ Hoci v plánoch novej budovy sa počítalo i s výstavbou telocvične, na jej realizáciu chýbali finančné prostriedky. Až do vybavenia využíval ústav ihrisko miestnej Jednoty „Sokol“.

2.2 Organizácia a obsah vyučovania

Osud Učiteľského ústavu v Banskej Bystrici poznačili vplyvy spoločensko-politických pomerov v Európe a v Československu v 30-tych rokoch 20. storočia. Po Viedenskej arbitráži 2. novembra 1938, ktorej výsledkom bolo rozhodnutie o odstúpení častí južného Slovenska horthyovskému Maďarsku. Automaticky na zabranom území boli zrušené všetky školy, v ktorých sa vyučovalo po slovensky. Takýto osud stihol učiteľské ústavy v Leviciach, v Košiciach a v Lučenci. Študenti Učiteľského ústavu v Lučenci boli premiestnení do Banskej Bystrice.¹⁹ Nový

¹⁵ MÚ BB, 1923 – 45, sig. VI 460 /1-3/ 1934, č. škatule 101, reg. 10.

¹⁶ ŠA BB, Fond Okresný úrad v Banskej Bystrici, Inv. č. 511.

¹⁷ ŠA BB, Fond Okresný úrad v Banskej Bystrici, Inv. č. 276: Slávnostné otvorenie novostavieb učiteľského ústavu a kovorobnej školy.

¹⁸ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1934/35, s. 4.

¹⁹ Zrušený lučenecký ústav bol pod vedením Riaditeľstva štátneho slovenského koedukačného učiteľského ústavu v Banskej Bystrici. Päť rokov slovenského školstva 1939-1943, 1944, s. 184-185.

prísun študentov skomplikoval zabezpečenie vyučovania v priestoroch budovy. Na škole boli vytvorené paralelné triedy (II.A, II.B, III.A, III.B, IV.A, IV.B), do ktorých umiestnili študentov zo zrušeného Učiteľského ústavu v Lučenci. Ako učebne sa používali priestory kresliarne, špecializovanej učebne hudby a fyziky. Riadne vyučovanie pokračovalo od 21. januára 1939.²⁰

Ďalším zásahom do priebehu výučby na banskobystrickom Učiteľskom ústave znamenala zmena politických pomerov a štátoprávneho usporiadania vyhlásením autonómie Slovenska 6. októbra 1938, po ktorom boli donútení opustiť priestory slovenských škôl českí učitelia (v prípade banskobystrického učiteľského ústavu to bol riaditeľ Eduard Skopál, siedmi učitelia, jeden učiteľ z cvičnej školy a dvaja školníci). Učiteľský zbor dopĺňali učitelia z lučeneckého učiteľského ústavu a z ostatných gymnázií zo Slovenska.

Vyučovanie a organizácia na učiteľskom ústave prebiehala do začiatku školského roka 1938/39 bez väčších prekážok. Vyučovanie prebiehalo dopoludnia a popoludní, v stredu a v sobotu do 13:00 hodiny.²¹ Výnosom MŠaNO Slovenskej krajiny zo dňa 13.10.1938, číslo 13.583/38-P/II., ktorým sa vydávali dočasné smernice pre vyučovanie na stených školách a učiteľských ústavoch, v školskom roku 1938/39 sa organizovala výučba nasledovne: dopoludňajšie vyučovanie prebiehalo od 8:00 hodine a končilo o 12:30 hodine. Na ústavoch so striedavým vyučovaním sa zavádzalo 5 vyučovacích hodín, trvajúcich 50 minút, so 4 päťminútovými prestávkami. Odpoľudňajšie vyučovanie sa začínalo o 13:00 hodine (platilo i pre predmety nepovinné) a koniec vyučovania bol stanovený na 16:30 hodinu. Na učiteľských ústavoch, na ktorých bol začiatok posunutý na 8:30 hodinu, trvala vyučovacia hodina 45 minút. Popoludňajšie vyučovanie prebiehalo v rámci 4 vyučovacích hodín (3 vyučovacie hodiny 50 minútové a posledná vyučovacia hodina 45 minútová).²²

Obsah výučby na učiteľskom ústave predstavovali všetky povinné predmety podľa predpísaných osnov. Počet týždenných hodín bol

²⁰ Školská zvesť štátneho slovenského koedukačného ústavu učiteľského v Banskej Bystrici 1938-39, s. 8.

²¹ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 22.

²² Zvesti MŠaNO, Roč. I. a II. (1938/39). Bratislava : 1939, s. 16.

stanovený na 35, prípadne 36 (v II. ročníku). Ako povinné predmety sa vyučovali: náboženstvo, slovenský jazyk, dejepis a občianska náuka, zemepis, pedagogika, vyučovacia prax s metodikami, matematika, prírodopis, chémia a fyzika, poľné hospodárstvo, kreslenie s písaním, náuka o hudbe a speve, hra na husle, hra na organ, hra na klavír, ručné práce. Vyučovanie nepovinných predmetov nebolo zavedené. Nemecký jazyk a ručné práce sa vyučovali ako predmety relatívne povinné. Študenti, ktorí pochádzali z Banskej Bystrice alebo jej okolia, cvičili na hudobných nástrojoch do 19:00 hodiny večer. Povinnosti, ktoré boli spojené s bohoslužbami, vykonávali študenti podľa pokynov katechétoz alebo z vlastnej vôle alebo z vôle rodičov.²³

Telesná výchova sa na ústave vyučovala oddelene pre dievčatá a chlapcov. V stredu poobede sa študenti pravidelne stretávali v rámci telesnej výchovy na tzv. školských hrách.²⁴ Každoročne sa konali školské preteky, kde ústav obsadzoval popredné miesta.²⁵

Učiteľský ústav v Banskej Bystrici poskytoval príležitosť pre budúcich definitívnych učiteľov vykonať skúšky učiteľskej spôsobilosti pre ľudové a meštianske školy, ktoré boli upravované ministerským výnosom č. 56.827/34-I, zo dňa 23.1.1935, ktorým sa vydával skúšobný poriadok pre skúšky učiteľskej spôsobilosti pre ľudové a meštianske školy.²⁶ Jednou z komisií, ktorá bola zriadená pre skúšky učiteľskej spôsobilosti pre ľudové a meštianske školy, bola i komisia v Banskej Bystrici. Kandidáti v oboch prípadoch sa mohli prihlásiť na dva termíny: jarný (do 15. februára) a jesenný (do 15. septembra). Podmienkou k pripusteniu ku skúškam učiteľskej spôsobilosti pre ľudové školy bolo vykonanie 20 mesačnej praktickej školskej služby (praktikantská, hospitantská služba). Skúšky učiteľskej spôsobilosti pozostávali z písomnej (z pedagogiky a druhá písomná skúška mala praktický charakter – vychádzala

²³ Zvesti MŠaNO, Roč. I. a II. (1938/39). Bratislava : 1939, s. 22.

²⁴ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 26.

²⁵ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 27.

²⁶ Predpisy zákonného článku XXXVIII/1868 platili na Slovensku až do roku 1920. Zákonom č. 276/1920 Zb. z. a n. boli zavedené skúšky podľa starých rakúskych skúšobných poriadkov, ktoré pochádzali z roku 1886 a platili pre celú ČSR. ČERNÝ, N.: Skúšky učiteľskej spôsobilosti. In *Naša škola*, roč. XII., 1936/37, s. 36.

z kandidátových skúseností na praxi) a ústnej časti (pozostávajúca z pedagogicko-didaktickej, metodickej časti, organizácie školstva, školskej hygieny a literatúry pre mládež).²⁷

Skúšky učiteľskej spôsobilosti pre meštianske školy pozostávali z troch predmetov. Podmienkou kandidátov pre pripustenie k skúškam bola 30 mesačná školská služba. Súčasťou skúšok bolo napísanie záverečnej práce, po ktorej schválení sa mohol kandidát prihlásiť na písomné a ústne skúšky.²⁸

3 Učiteľský zbor

V počiatkoch fungovania Učiteľského ústavu deficit slovenských učiteľov pomáhali riešiť českí učitelia, z tohto dôvodu v prvých rokoch značnú časť učiteľského zboru v bansko-bystrickom ústave tvorili učitelia z Čiech. Zakladajúcimi členmi učiteľského zboru pod vedením dočasného správcu J. Hádeka (funkciu vykonával do 15.10.1919) a neskôr riaditeľa E. Skopála (vo funkcii od 15.10.1919) boli z českých predstaviteľov Š. Doubek, O. Novák, E. Trubáčková, F. Vlčková, F. Kulhánek. Zo Slovákov vyučovali J. Hruška – učiteľ evanjelického náboženstva, J. Jančí a F. Valentín – učitelia katolíckeho náboženstva.²⁹ Učiteľský ústav v Banskej Bystrici sa mohol počas svojej pôsobnosti pýšiť nielen skvelými pedagógmi, ale niektorí z nich boli významnými osobnosťami v celoslovenskom kontexte z oblasti vedy, kultúry umenia. Z učiteľov, pôsobiacich na Učiteľskom ústave, *Gabriel Čeněk*³⁰ (pôsobil v rokoch 1927-1929) sa zaoberal prírodnými vedami; v oblasti hudby vynikali napr. český hudobný skladateľ *Štefan Doubek*³¹ (pôsobil v rokoch 1919 – 1921); externý vysokoškolský pedagóg *Karola Štika*³² (pôsobil v rokoch 1919 – 1935); hudobný pedagóg *E. Horáček*³³ (pôsobil v rokoch 1918-1934); profesor hudby, klavirista, komorný hráč a dirigent *Viliam Figuš-*

²⁷ Pozri bližšie : ČERNÝ, N.: Skúšky učiteľskej spôsobilosti. In *Naša škola*, roč. XII., 1936/37, s. 36-41.

²⁸ Pozri bližšie: ČERNÝ, N.: Skúšky učiteľskej spôsobilosti pre meštianske školy. In *Naša škola*, roč. XII., 1936/37, s. 69-74.

²⁹ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 12-14.

³⁰ Slovenský biografický slovník. I. zväzok A – D. Martin : 1983, s. 415.

³¹ Slovenský biografický slovník. I. zväzok A – D. Martin : 1983, s. 497.

³² Slovenský biografický slovník. V. zväzok R – Š. Martin: 1992, s. 524.

³³ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...*s. 76.

*Bystrý*³⁴ (pôsobil v rokoch 1920 – 1927), ktorý na banskobystričskom ústave skomponoval známu operu *Detvan*. V literárnej oblasti pôsobili na učiteľskom ústave napr. známy bibliograf, literárny historik *Rudolf Jarušek*,³⁵(pôsobil v rokoch 1938 – 1940); publicista *František Kulhánek*³⁶ (pôsobil v rokoch 1919 – 1939); učiteľ učiteľského ústavu a cvičnej školy *G. Pavlovič*³⁷ (pôsobil v rokoch 1934-39).

Situácia v učiteľskom zbore z hľadiska personálneho obsadenia sa zmenila po roku 1938, kedy boli prepúšťaní zo školských služieb na Slovensku českí učitelia, menovite z banskobystričského ústavu opustili svoje miesta riaditeľ E. Skopál, učitelia F. Braun, B. Gründl, Z. Keller, F. Kulhánek, F. Marušník, J. Myšička, O. Julák a J. Urbášek.³⁸ Problém s doplnením voľných miest slovenskými učiteľmi nebol taký veľký. Odchádzajúcich učiteľov nahradili učitelia z obsadených území horthyovským Maďarskom.

Štátoprávne zmeny spôsobujúce fluktuáciu v učiteľskom zbore, ktorú zaznamenávame hlavne v rokoch 1938/39 – 1939/40 na Učiteľskom ústave v Banskej Bystrici, neboli jedinou príčinou. Vojenské udalosti znamenali pre učiteľov – mužov nástup na povinnú vojenskú službu, a preto v priebehu vojnových udalostí boli časté zmeny v učiteľskom zbore. Celkovo v školskom roku 1938/39 prišlo 17 nových učiteľov a odišli 15. V školskom roku 1939/40 pribudlo 12 nových členov učiteľského zboru a odišli piati učitelia.³⁹

Učitelia pôsobiaci na škole sa rozdeľovali na interných – vlastných zamestnancov a externých učiteľov. Interní vyučujúci pôsobili buď ako riadni profesori na učiteľskom ústave alebo ako cviční učitelia na cvičnej škole. Najdlhšie pôsobiaci cviční učitelia na banskobystričskom učiteľskom ústave boli Z. Keller (1923/24 – 1938/39) a V. Pihera (1920/21 – 1931/32). Externí učitelia prevažne vyučovali predmety ako náboženstvo, kreslenie, hudobná výchova a ženské ručné práce.

³⁴ ELIÁŠ, M.: *Slávni Slovinci*. Martin : 2010, s. 25. LEIKERT, J.: *Osobnosti Slovenska. II. diel*. Bratislava : 2010, s. 85-86.

³⁵ Slovenský biografický slovník. II. zväzok E – J. Martin : 1987, s. 538.

³⁶ Slovenský biografický slovník. III. zväzok K – L. Martin : 1989, s. 304.

³⁷ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...*s. 145.

³⁸ Školská zvesť štátneho slovenského koedukačného ústavu učiteľského v Banskej Bystrici 1938-39, s. 5.

³⁹ RAČEKOVÁ, K.: Učiteľský ústav v Banskej Bystrici do roku 1945....s. 70.

Mimoškolské aktivity učiteľov. Okrem plnenia si hlavných školských povinností sa pedagogický zbor banskobystrického Učiteľského ústavu angažoval v mnohých oblastiach školskej a mimoškolskej činnosti, napr. organizovaním počas zimných mesiacov pravidelných bezplatných besiedok, striedavo s rozmanitým programom alebo bábkovou hrou.⁴⁰ Prostredníctvom vychádzok, výletov a exkurzií (napr. Čechy - hlavne Praha, Brno, Macocha, ale i spoznávanie krás mnohých slovenských miest - hlavne Tatry, okolie Banskej Bystrice, Donovaly), sa snažili vyučujúci skvalitniť výchovno-vzdelávací proces a lepšie motivovať študentov k štúdiu. Prostredníctvom exkurzií sa študenti oboznamovali s elektrárňami, papierňami v Harmanci, železiarňami v Podbrezovej, mincovňou v Kremnici. Navštevovali rôzne príležitostné výstavy (napr. výstava školských pomôcok, výstava detských kníh v Ústrednom kníhkupectve československého učiteľstva, výstava hračiek, keramiky z Modranskej továrne a prác žiakov zo škôl v Banskej Bystrici a okolia, ovocinárska a včelárska výstava), navštevovali múzeá, mestské knižnice i priemyselné podniky v meste i v okolí. Ďalšie aktivity, ktoré priamo súviseli s vyučovacím procesom, boli napríklad pravidelné organizovanie prednášok, premietanie diapozitívov, návšteva náučných filmov. Prednášky sa konali zvyčajne pri príležitosti spomienky na významnú spoločenskú udalosť, prednášajúcimi boli väčšinou profesori učiteľského ústavu. Medzi významné pamätné udalosti, ktoré si študenti a učitelia učiteľského ústavu každoročne pripomínali, patrili: Deň slobody, Deň československo-juhoslovenskej vzájomnosti, Deň československo-rumunskej vzájomnosti, Deň oslobodenia poľského národa, Deň československého zahraničia a i.⁴¹

Okrem spomienkových prednášok sa usporadúvali prednášky s osvetovou a ľudovými tematikou (napr. prednášky o hygiene, prednášky o nakažlivých chorobách, prednášky o hasičstve, prednášky o letectve, 4- hodinový kurz zdravotníctva, prednášky o poslaní knihy, ľudovýchve,...).

⁴⁰ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 37.

⁴¹ Výročná zpráva čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1927/28, s. 23.

4 Študenti banskobystrického Učiteľského ústavu

V prvých rokoch po založení ústavu ako „dievčenskej preparandie“ väčšinu žiactva tvorili dievčatá (graf č. 1).

Graf č. 1 Počet zapísaných dievčat a chlapcov Učiteľského ústavu na začiatku každého školského roku (1919/20 – 1939/40)⁴²

Situácia sa postupne od školského roku 1923/24 menila, pri vstupe do 1. ročníka sa začali prijímať väčšinou chlapci. Vysoký nepomer prijatých dievčat a chlapcov do ústavu pretrvával do školského roku 1930/31. V nasledujúcich rokoch sa pomer prijatých dievčat a chlapcov vyrovnal – vyučovanie na Učiteľskom ústave v Banskej Bystrici bolo koedukované. Takýto stav však netrval dlho, ďalšími organizačnými a obsahovými zmenami prešiel Učiteľský ústav v Banskej Bystrici po roku 1938. Výnosom⁴³ MŠaNO č. 7122/II zo dňa 9. mája 1939⁴⁴ bola zrušená koedukácia na Učiteľskom ústave v Banskej Bystrici. Následne od školského roku 1939/40 prijímal do prvého ročníka už len chlapcov.

⁴² Počet dievčat a chlapcov Učiteľského ústavu bol spracovaný zo školskej výročnej správy z roku 1927/28 a z Triednych výkazov za obdobie školských rokov 1927/28 – 1939/40.

⁴³ Výnos MŠaNO zavedením koedukácie mení učiteľské ústavy na : 1. mužský učiteľský ústav; Štátny slovenský koedukačný ústav učiteľský v Bratislave, Banskej Bystrici, Prešove (v tom i grécko-katolícke pobočky), 2. ženský učiteľský ústav; Štátny slovenský koedukačný ústav učiteľský v Modre a v Štubnianskych Tepliciach. Zvesti Ministerstva školstva a národnej osvety, roč. I. a II. (1938-39), 1939, s. 192.

⁴⁴ Zvesti Ministerstva školstva a národnej osvety, roč. I. a II. (1938-39), 1939, s. 192.

Tak, ako sa v prvých rokoch menil stav učiteľského zboru, tak kolísal i počet študentov v jednotlivých ročníkoch. Počiatkové roky činnosti Učiteľského ústavu v Banskej Bystrici zaznamenávali značné posuny študentov nielen z ročníka do ročníka, ale aj v priebehu školského roka. Fluktuácia študentov sa počas školského roka ustálila po roku 1923. Príčiny odchodov študentov zo školy boli rôzne: zmena bydliska, zlý prospech, sociálne dôvody, zlý zdravotný stav a v niektorých prípadoch dokonca úmrtie študenta.

Počet zapísaných študentov v školskom roku 1930/31 sa výrazne nemenil, v priemere bolo zapísaných od začiatku činnosti ústavu do šk. roku 1930/31 114 študentov. V ďalšom období sa počet mierne zvýšil, do ústavu bolo zapísaných v priemere 153 študentov ročne. V období rokov 1919-1945 na Učiteľskom ústave (a neskôr Učiteľskej akadémii) študovalo priemerne 143 študentov ročne.⁴⁵ Počas trvania Učiteľského ústavu v Banskej Bystrici (1919-1940) bolo zapísaných celkovo 3046 študentov.

Štruktúra študentov z pohľadu miesta narodenia, vierovyznania, materinského jazyka, prospechu bola spracovaná na základe celkového počtu študentov (Σ 2058) uvádzaných na konci školských rokov, vykazovaných vo výročných školských správach (1927/28 – 1939/40).

Väčšina študentov, hlavne v prvých rokoch od jeho založenia, ktorí navštevovali banskobystriický Učiteľský ústav, pochádzala priamo z Banskej Bystrice, z jeho najbližšieho okolia. Stav študentov sa dopĺňal záujemcami z Čiech a Moravy. Postupne sa však situácia menila, keďže počet záujemcov o štúdium z roka na rok narastal, a preto sa od školského roku 1925/26 znižovali počty prijatých študentov, hlavne z Čiech a Moravy. Z analýzy triednych katalógov sme zistili, že na ústave študovali i študenti, ktorí boli zaradení do kolónky „cudzina“ (v tom období do roku 1939 to bola Juhoslávia, Rumunsko, Rakúsko, Maďarsko).

Miesto narodenia študentov. V období školských rokov 1927/28-1939/40 z celkového počtu študentov učiteľského ústavu (2058), väčšina študentov (1648 študentov - 80%) pochádzala z rôznych miest a obcí

⁴⁵ RAČEKOVÁ, K.: Učiteľský ústav v Banskej Bystrici do roku 1945. In MICHALIČKA, V. et. al., s. 81.

Slovenska, 165 študentov (8%) priamo z Banskej pochádzalo zo zahraničia.⁴⁶

Vierovyznanie študentov. Z celkového počtu študentov (2058), navštevujúci banskobystriický ústav v školských rokoch 1927/28-1939/40, boli prevažne rímsko-katolíckeho⁴⁷ vierovyznania (1372 študentov – 66,7%), 625 študentov evanjelického vierovyznania (30,4%), 30 študentov československého vierovyznania (1,5%), bez vierovyznania boli uvedení 14 študenti (0,7%), 12 študentov židovského (0,6%) a študentov, ktorí mali iné vierovyznanie (adventisti, českobrabské), bolo päť (0,2%).⁴⁸

Materinský jazyk študentov. Z celkového počtu študentov (2058) v období školských rokov 1927/28-1939/40 bol v prevažnej miere (2055 žiakov – 99,9%) materinským jazykom študentov Učiteľského ústavu v Banskej Bystrici jazyk československý, po vyhlásení vzniku Slovenského štátu sa vo výročných správach uvádzal slovenský materinský jazyk. Len traja študenti (0,1%) mali uvedený iný materinský jazyk (nemecký, český, ruský, ukrajinský) ako československý (slovenský).⁴⁹

Prospech študentov. Hlavnou smernicou, ktorú vydala Štátna školská správa, slúžiaca na hodnotenie a klasifikáciu správania a prospechu študentov Učiteľského ústavu v Banskej Bystrici, bol „Skúšobný, klasifikačný a rokovací poriadok na stredných školách a učiteľských ústavoch.“⁵⁰ Klasifikačný poriadok určoval postup študenta do vyššieho ročníka na základe prospechu, ale aj jeho klasifikáciu správania, prípadne okolností, za ktorých má byť študent vylúčený zo štúdia. V rokoch 1927/28 – 1939/40 stupnica celkového prospechu, ktorá bola stanovená podľa známok z jednotlivých vyučovacích predmetov, bola nasledovná: 1. stupeň – spôsobilý s vyznamenaním; 2. stupeň- spôsobilý (súci jednoducho); 3. stupeň – nie spôsobilý (nesúci). Z celkového počtu študentov (2058) študujúcich na Učiteľskom ústave v období školských rokov

⁴⁶ VOZÁROVÁ, L.: *Vývoj učiteľskej prípravy v Banskej Bystrici do roku 1949*. B. Bystrica : 2011, s. 71-72.

⁴⁷ Pozn.: Do rímsko-katolíckeho vierovyznania sa počítalo i grécko-katolícke vierovyznanie.

⁴⁸ VOZÁROVÁ, L.: *Vývoj učiteľskej prípravy v Banskej Bystrici do roku 1949*. B. Bystrica : 2011, s. 72.

⁴⁹ VOZÁROVÁ, L.: *Vývoj učiteľskej prípravy v Banskej Bystrici do roku 1949*. B. Bystrica : 2011, s. 73.

⁵⁰ RAČEKOVÁ, K.: Učiteľský ústav v Banskej Bystrici do roku 1945. In MICHALIČKA, V. et. al....s. 83.

1927/28-1939/40 bolo 1642 študentov spôsobilých (79,8%), 177 študentov nespôsobilých (8,6%), klasifikovaných s vyznamenaním bolo 166 študentov (8,1%), 62 študentom bola povolená oprava (3%) a 11 študentov bolo neklasifikovaných (0,5%). Z výsledkov vyplýva celkovo vysoké percento študentov so zlým prospechom. Tento výsledok bol ovplyvnený do určitej miery aj skutočnosťou, že len malý počet študentov (8%) pochádzal priamo z Banskej Bystrice, ostatní buď bývali na private alebo do školy dochádzali. Vo výročnej správe⁵¹ sa otázka absencie internátu považovala ako jedna z príčin vysokého neprospievania študentov. Iní študenti si zase nemohli dovoliť študovať z hmotných dôvodov, čo sa odzrkadlilo aj v prospechu študentov.⁵²

Absolventi Učiteľského ústavu. Učiteľský ústav v Banskej Bystrici počas svojho pôsobenia odchoval desiatky významných osobností, ktoré sa uplatnili vo viacerých sférach verejného života na Slovensku. Medzi najvýznamnejších absolventov Štátneho československého učiteľského ústavu patril napr. hudobný skladateľ, dirigent, pedagóg, zaslúžilý umelec *T. Andrašovan*;⁵³ učiteľ, publicista, prekladateľ *V. Bágel*;⁵⁴ herec, kultúrny pracovník *P. Dúbravský*;⁵⁵ pedagóg, publicista *M. Foltín*;⁵⁶ učiteľ, maliar *J. Gálus*;⁵⁷ violista, hudobný pedagóg a organizátor, dirigent *L. Hrdina*;⁵⁸ slovenský herec, režisér, dramatik, prozaik a publicista *A. Chmelko*;⁵⁹ hudobný skladateľ, pedagóg *A. Očenáš*;⁶⁰ spisovateľ, učiteľ,

⁵¹ Výročná zpráva Štátnej slovenskej učiteľskej akadémii v Banskej Bystrici za školský rok 1944/45, s. 4-5.

⁵² VOZÁROVÁ, L.: *Vývoj učiteľskej prípravky v Banskej Bystrici do roku 1949*. B. Bystrica : 2011, s. 74.

⁵³ Dostupné na internete: <http://www.salkova.sk/vyznamne-osobnosti-spojene-so-salkovou/> [online]. [cit. 2011-16-10].

⁵⁴ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...* s. 13.

⁵⁵ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...* s. 47.

⁵⁶ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...* s. 54.

⁵⁷ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...* s. 58.

⁵⁸ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...* s. 77.

⁵⁹ Dostupné na internete : <http://www.hliniknadhronom.sk/chmelko-andrej.phtml?id3=50391> [online]. [cit. 2011-16-10].

⁶⁰ Dostupné na internete : <http://www.selce.sk/?mnu=osobnosti&idosobnost=1> [online]. [cit. 2011-16-10].

predstaviteľ naturizmu v slovenskej literatúre *F. Švantner*;⁶¹ spisovateľ pre deti a mládež, učiteľ *D. Štubňa-Zámostský*.⁶²

Mimoškolská činnosť študentov. Študenti počas štúdia na Učiteľskom ústave v Banskej Bystrici mali možnosť navštevovať tri študentské krúžky (niektoré trvali až do konca činnosti neskoršej akadémie), ktoré aktívne prispievali k rozvoju mimoškolských aktivít študentov. Ako prvý krúžok, ktorý si samostatne viedli študenti a mohli sa doň aktívne zapojiť, bol *Študentský samovzdelávací krúžok*, ktorý počas svojej existencie vykazoval pravidelnú pozoruhodnú činnosť. Na jeho schôdzach sa často stretávali aj študenti iných škôl. V ňom si mohli študenti rozvíjať svoj talent v recitácii, speve a hudbe. Zakladateľkou a stálou patrónkou bola profesorka *F. Vlčková*. Študenti sa podieľali na pripravovaní programu k mnohým oslavám sviatkov a výročí. Samovzdelávací krúžok spolupracoval aj s Červeným krížom.

Ďalším študentským krúžkom bol *Študentský abstinенčný krúžok*. Krúžok svoju činnosť začal v školskom roku 1932/33 (aspoň podľa uvedenia vo výročnej školskej správy toho istého školského roku). Na zasadnutí krúžku sa konali prednášky o abstinencii, s výpomocným vedením prof. *Lányiho*. Na prednášky chodili i učitelia z okolitých dedín. Krúžku boli venované knihy a brožúry zo Štátneho nakladateľstva.

Spevácky zbor mohli navštevovať študenti Učiteľského ústavu od jeho založenia až do konca pôsobenia Učiteľskej akadémie. Zbormajstrom a hlavným vedúcim speváckeho zboru od školského roku 1927/28 bol profesor učiteľského ústavu *Karol Štika*. Okrem hudobných a speváckych čísel, ktoré si zboristi pripravovali pri rôznych príležitostiach a oslavách, usporadúvali aj niekoľko koncertov. Veľkým koncertom bol koncert, ktorý sa konal 2. mája 1931 za účasti hudobného skladateľa *V. Kaprála* a koncertného speváka *A. Korečka* z Brna.⁶³ V školskom roku 1939/40 boli na učiteľskom ústave dva zbory – chlapčenský a dievčenský (ženský).⁶⁴

⁶¹ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000...s.* 194.

⁶² *C. d.*, s. 193.

⁶³ Výročná správa čl. štátneho ústavu učiteľského v Banskej Bystrici za školský rok 1930/31, s. 30.

⁶⁴ Školská zvesť štátneho slovenského koedukačného ústavu učiteľského v Banskej Bystrici 1939-40, s. 6-7.

Summary

The Activity of the Czechoslovak National Teaching Institute in Banská Bystrica in the years 1919-1939

The history of teaching education in Banská Bystrica has its determinants in the social, political changes, as reflected in the subsequent periods of its development organization and profiling of schools in each. With evolving time is developed effort to raise the education of teachers at a higher level. New hope in the field of teacher training in the creation of the Czechoslovak Republic, Banská Bystrica, occurred after the establishment of the Czechoslovak National Institute of teaching (1919). The National Institute of teaching in Banská Bystrica had to overcome several material, spatial, organizational problems and problems with staffing in the period of the Czechoslovak Republic. The teaching at The National Institute of teaching was ongoing in the new building spaces in the school year 1934/35. There were attended overall 3046 students in the years 1919/20-1939/40. From statistical data from the school years 1927/28 – 1939/40 students come mainly from the nearby Slovak towns and municipalities (even 12% of the students come from abroad from this period). They were mostly the Roman Catholic religion, Czechoslovak (later Slovak) language predominantly-talked and were prevailingly classified by degree of capable (79,8%). Students in extracurricular activities may be carried out in the *Student our self-study cluster*, *Student abstinent cluster* and in the *Choir*.

Key words: teaching Institute in Banská Bystrica, teacher education, teachers and students, an extra-curricular activity of teachers and students, organization and content of the teaching.

K počiatkom vysokoškolského vzdelávania učiteľov v Banskej Bystrici

JÚLIUS ALBERTY

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Motto: „Mnoho udalostí zostane skryté, iné nepovšimnuté, mnohé nedocenené, alebo zabudnuté.“

(Otto Tomeček: Univerzita Mateja Bela. Desaf rokov rozvoja a perspektívy)

Dejinami vysokoškolského učiteľského vzdelávania v Banskej Bystrici – konkrétne dejinami Pedagogickej fakulty a Univerzity Mateja Bela – sa už zaoberalo viacero publikovaných projektov organizovaných dekanstvom, resp. rektorátom. Každý edičný počín sa prednostne sústreďoval na svoju súčasnosť a tejto predchádzajúcu fázu; počiatky a najstaršie vývojové etapy sa v ňom postupne vytrácajú; viac-menej ich pripomínajú len strohé informácie a súvahy vydedukované z predchádzajúcich publikácií a potom preberané do nasledujúcich; čím bližšie k súčasnosti, tým v redukovanejšej a bezobsažnejšej podobe. Veľmi vážnym odborným-metodickým problémom vydanej série monografií je ich vzájomná nadväznosť a kompatibilita. Domnievam sa, že každý článok série má subsumovať všetky základné parametre vývoja už aj a najmä preto, že má podtitulky ako: 10, resp. 20 rokov činnosti, pamätnica... Zakladanie, existencia a vývoj vysokej školy je síce špecifický fenomén, ktorý ale svojím spôsobom determinovali podmienky, v ktorých sa to dialo. Publikáciám chýba práve tento rozmer. Každá udalosť, každé dianie, každý proces či trend má svoju primárnu charakteristiku a hodnotu len v kontexte súdobých daností a podmienok. Isteže monografiou sprístupňované a prezentované dejiny nemôžu byť kalendárom udalostí od roku 1954, ani registráciou každodenného života akademickej obce, jej inštitútov a predstaviteľov. Ale práve táto každodennosť má byť základom poznávania; odbornou-morálnou povinnosťou historika je spracúvať ju, pochopiť ju a zviditeľňovať jej súdobé a súčasné hodnoty. Historik a s ním aj čitateľ jeho diela si má uvedomiť, že nič sa neudialo automatickým samospádom, dynamikou vývoja, že nič „bežné“ nebolo v podstate bežným a samozrejmým, ako sa to publikáciami

pod súva a fixuje najmä štatistikami. Jednotlivé publikácie vychádzali vždy ako limitované: časom, rozsahom, peniazmi; dobrý zámer trvalej hodnoty by predsa nemal mať limity!

Cieľom predkladaného príspevku je pootvoriť čitateľovi dvere do doby a podmienok, za akých sa vysokoškolské vzdelávanie rodilo a vyvíjalo do r. 1970. Výklad sa sústreďuje na nosné problémy, historický kontext, realie a personálie v presvedčení, že história je zaujímavá viac svojou konkrétnosťou ako finálnymi zovšeobecňujúcimi závermi. Príspevok zároveň koriguje aj nesprávne informácie. Autor príspevku je nielen pamätníkom, ale – od začiatku do r. 1970 – aktívnym účastníkom, „spoluvorcom“ histórie ako prodekan a dekan Vyššej pedagogickej školy, zástupca riaditeľa Pedagogického inštitútu a dekan Pedagogickej fakulty. Príspevok vníma ako jednu z posledných možností prispieť do virtuálnej pokladnice poznania „z prvej ruky“.

V súvislosti so zriadením Vyššej pedagogickej školy (VPŠ) v Banskej Bystrici k akademickému roku 1954/55 sa ako dôvody spomínajú: okrem vládneho nariadenia č. 66/53 nedostatok a nekvalifikovanosť učiteľov na II. stupeň základnej školy (ZŠ) v regióne, mesto ako sídlo kraja (v tom čase Banskobystrického), jeho geografická poloha a komunikačná dostupnosť; ale uvádzajú sa aj umelé konštrukcie ako: školské a kultúrne tradície mesta, jeho zástoj v Slovenskom národnom povstaní. Ani jeden autor nespomenul takú zásadnú podmienku, že mesto, presnejšie povedané Odbor školstva a kultúry Krajského národného výboru (OŠK KNV) ponúkol pre novú inštitúciu **vhodný školský a internátny objekt**. OŠK KNV, ktorý viedol Ján Bartoš a ktorému podliehali výberové stredné školy v kraji (vrátane v meste) sa zaviazal, že k septembru 1954 uvoľní **budovu na Tajovského ul. č. 10**, v ktorej v tom čase pôsobila pedagogická škola. Tento objekt (v súčasnosti v ňom sídli Ekonomická fakulta UMB) bol účelovo postavený pre potreby 8-roč. gymnázia. Po školskej reforme r. 1948 (zníženie počtu gymnaziálnych ročníkov na 4) bola kapacita tohto objektu využitá pôvodne pre školské účely len čiastočne (preto bolo v ňom otvorené aj konzultačné stredisko Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského); počas pedagogickej školy boli v objekte aj triedy národnej – cvičnej školy. Architektonické dispozície a technické vybavenie interiéru nezodpovedalo potrebám

vysokej školy (bežné učebne, riaditeľňa, zborovňa, kresliareň, aula, telocvičňa, knižnica, kabinety). Navyše pri preberaní budova bola obsadená bytmi (riaditeľský, domovnícky, školnícky a núdzový pre profesora). Internát tvorili spoločné spálne, študovne, umyvárne, správa, administratíva, izby pre pedagogický dozor, kuchyňa, sklady potravín, výdajňa jedla a jedáleň. Objekt mal lokálne vykurovanie a jednu telefónnu linku – do riaditeľne. Budovu od ulice (Tajovského a Cesty na amfiteáter) oddeľovala plotom ohradená kultivovaná plocha (trvalý trávnatý porast a dreviny), za budovou bolo jedno volejbalové ihrisko a veľká trávnatá plocha, okolo ktorej bol na svahu divoký neplotený porast rôznych drevín a kríkov.

Vysoká škola, na ktorej sa mali pripravovať budúci pedagógovia pre modernú výučbu prírodných vied, potrebovala špecializované posluchárne, laboratória, všetky posluchárne adaptované na použitie modernej didaktickej techniky, osobitné pracoviská pre katedry ako základné a rozhodujúce pedagogicko-organizačné a výkonné zložky; škola ako právna subjektivita aj osobitné pracoviská pre dekanát – pre riadiacu, hospodársku, rozpočtovú, plánovaciu a personálnu agendu - vrátane študijnej. Čiže základnou podmienkou a potrebou sfunkčnenia objektu bola **prestavba jeho vnútorných dispozícií**. Práve v tejto súvislosti treba pripomenúť, že VPŠ „štartovala“ v období, keď sa dva roky (1954-55) dorábala nesplnená prvá päťročnica a nastavovali sa nové rozpočtové a plánovacie pravidlá. Veľké, už skonštituované stavebné podniky (Pozemné stavby, Stavoindustria) nemali o adaptačné práce záujem; k dispozícií boli len tzv. komunálne podniky, ktoré nemali ani náležitú techniku (napr. nemali ani zbijačku na prerážanie stien a stúpačiek), ani personálne kapacity. Šťastím bolo, že na VPŠ prešli kvalifikované kádre z OŠK KNV, bývalý vedúci J. Bartoš (ako odborný asistent a vedúci katedry), Václav Halgaš (za tajomníka) a Ondrej Mišík (na hospodársky a plánovací úsek). Títo zamestnanci z predchádzajúceho pracoviska poznali aparát povereníctva, metodiku plánovania a získavania finančných prostriedkov a mali aj personálne kontakty s miestnym prostredím.

Prvá fáza prestavby interiéru sa začala v lete r. 1955 za dekana Jozefa Fraňu. Lavý trakt priechelia na prízemí sa oddelil a prestaval na **pracovisko chémie** (katedra, špeciálna poschodová poslucháreň vybavená vodou, elektrickým rozvodom, zatemnením, manipulačným pultom;

laboratórium pre anorganickú a organickú chémiu s digestormi, príručný sklad chemikálií a didaktických pomôcok). **Druhá fáza** prebiehala od leta 1957 za dekana Júliusa Albertyho. Pozostávala z inštalácie **ústredného kúrenia**, telefónnej siete a **telefónnej ústredne**. V akad. roku 1957/58 sa podarilo vysťahovať internát, čím sa vlastne pre potreby školy uvoľnilo celé pravé krídlo budovy a suterén pod ním. Prízemie obsadilo dekanstvo (jedáleň a výtvarňa potravín sa prestavala na kancelárie), prvé poschodie dostala **fyzika**, kde sa zo spoločných spální, študovne a umyvárne vybudovala poslucháreň (vybavená ako chemická), laboratória, prípravne a kabinety pre pomôcky; pri vybavovaní pracoviska pomáhali Strojárne, n. p. Piesok. V suteréne sa z kuchyne a skladov potravín a kuchynského náradia zriadili **drevo-, kovo- a elektrodielne** (súčasťou prípravy učiteľov fyziky boli aj tzv. práce v dielni). Ostatné priestory zdedené po gymnáziu resp. pedagogickej škole s väčšími či menšími úpravami boli využiteľné pre spoločenskovedné katedry a biológiu – ako pracoviská, prednáškové a seminárne miestnosti, aula na slávnostné podujatia; a telocvičňa pre potreby povinnej všeobecnej telovýchovy. Po týchto úpravách **interiér budovy** svojou kapacitou, usporiadaním a technickým vybavením **zodpovedal potrebám VPŠ**. Všetky tieto adaptačné práce prebehli bez prerušenia prevádzky v budove!

Nová situácia vznikla zriadením Pedagogického inštitútu (PI) v Banskej Bystrici akad. rokom 1959/60. Tento nový projekt učiteľského vzdelávania koncentroval spoločnú prípravu učiteľov pre I. a II. stupeň ZŠ, čo predstavovalo potrebu viac ako dvojnásobného zvýšenia kapacity (kým do I. roč. VPŠ sa prijímalo okolo 100 poslucháčov, a to do dvojročného štúdia, k štúdiu na PI sa malo prijímať po 300 poslucháčov do trojročného štúdia) a prinášal aj novú organizačnú štruktúru edukačného procesu (v I. a II. roč. štúdia išlo o integrovanú výučbu: povinné spoločné prednášky pre celý ročník; v III. roč. zas o dezintegrovanú na desiatky kombinácií). Poskytovanie takej kvalifikácie, ktorá predtým na VPŠ nebola (učiteľstvo hudobnej, telesnej a výtvarnej výchovy) znamenalo ďalšie špecializované pracovné a výučbové priestory. Zároveň súčasťou PI bol aj Krajský ústav pre ďalšie vzdelávanie učiteľov a razila sa koncepcia spoločného školského a internátneho objektu. Hoci PI boli prijímané odbornou verejnosťou a verejnou mienkou s nedôverou

a pochybnosťami, politickými orgánmi naopak: ako prvé socialistické vysoké školy, ktorým sa po tejto linke dostalo maximálnej podpory. Ich zriaďovateľom bol KNV. Začiatkom 60. rokov nik netušil, aký budú mať osud – vlastne rýchly koniec. S veľkým zaujatím sa areály PI začali stavať v nových vysokoškolských centrách – v Nitre, Trnave, Martine.

O stavbe nového účelového areálu pre PI v Banskej Bystrici sa začalo hovoriť hneď po r. 1959. Riaditeľ PI Jozef Hagara ako člen vrcholného politického regionálneho orgánu (Byra Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska – KV KSS) presadil **investičný zámer**, ktorý bol technicky a finančne spracovaný a schválený (išlo o opakovaný projekt z Trnavy) 21. 8. 1961 a ako investičná úloha schválená KNV 10. 1. 1962 v objeme 29 843 tis. Kčs. Úvodný projekt vypracoval Krajský projektový ústav v Banskej Bystrici, ateliér č.4 so sídlom v Ružomberku, ktorého vedúcim bol Ing. arch. Štefan Hatala. **Úvodný projekt** bol schválený **Povereníctvom školstva** 16. 10. a 1. 11. 1963 a **Ministerstvom školstva** v Prahe **30. 6. 1964**, a to v objeme **29 470 320 Kčs.** (PI od r. 1963 podliehali pod Povereníctvo, resp. Ministerstvo školstva). Za generálneho dodávateľa stavby boli určené Pozemné stavby n. p. Banská Bystrica. Projekt počítal s 12 katedrami, s cca 600 poslucháčmi, so stovkou pedagógov a s asi 40 ďalšími zamestnancami. V rokoch PI sa k obvodovému múru hlavnej budovy oproti volejbalovému ihrisku pristaval nízky jednopodlažný objekt, ktorý slúžil ako **ateliér a gymnastická telocvičňa.**

K akad. roku 1964/65 bola v Banskej Bystrici zriadená Pedagogická fakulta (PdF), a to zlúčením miestneho PI s martinským (dekan J. Albery) a nabiehala aj príprava pedagógov v ďalších nových aprobáciách (v cudzích jazykoch, v prácach v dielňach a na pozemkoch). Pri zriaďovaní PdF dekan zrušil „služobný byt“ a provizórny pod ním v suteréne; uvoľnené priestory sa prestavali na potreby dekanátu (sekretariát, kancelária dekana, tajomníka, zasadačka, študijné oddelenie, úradovňa pre prodekanov, ekonomické oddelenie a pokladňa). V ľavom krídle na 2. poschodí sa zriadili **jazykové posluchárne.** Súbežne sa sprístupnila knižnica (dokončila sa katalogizácia) a otvorila **čítareň – študovňa**, v podkroví vznikli ďalšie ateliéry, na dvore sa spevnilo volejbalové ihrisko, zriadilo ďalšie – **basketbalové a hádzanárske**, na okrajoch trávniku sa založila oválna **päťdráhová škvarová dráha**, živelne zarastajúce svahy sa skultivovali na spôsob lesoparku a celý areál sa oplotil. Časť

trávnatej plochy popri pravom krídle sa zmenila na pokusné kvetinové a zeleninové záhony. V r. 1967 sa za telocvičňou vo vlastnej réžii pristavil **panelový objekt**, do ktorého boli premiestnené katedry marxizmu-leninizmu, pedagogiky, psychológie a základov poľnohospodárskej výroby; mimo pracovísk boli v objekte aj posluchárne. Reštaurácie a jedálne otvorili v ústrednej budove bufet. Napriek takémuto sprístupňovaniu zdedeného objektu a zväčšovaniu jeho kapacity, zabezpečovanie chodu PdF, najmä edukačného procesu, bolo veľmi náročné. Už v polovici 60. rokov počet interných poslucháčov narástol na tisícku, počet pedagógov na 150 a ostatných zamestnancov na 80. (Vyučovalo sa aj v študentskom domove, na cvičnej škole, a to od 7 h do 18 h; katedra hudobnej výchovy bola dislokovaná do študentského domova a katedra metódik a pedagogickej praxe na cvičnú školu).

Zmena, ktorá sa udiala r. 1964 a jej následky sa zákonite premietli aj do investičného zámeru. Dezignovaný dekan (J. A.) už 13. 5. 1964 rokoval na Povereníctve školstva o potrebe otvoriť schválený úvodný projekt. Ďalšie rokovania prebehli 5.-6. 10. 1965 a **dohoda** sa dosiahla až **9. 2. 1966**. Spočívala v tom, že sa skrúti projektová príprava, stavať sa bude po etapách a schvaľovať sa budú len vykonávacie projekty na jednotlivé etapy. Náklady na výstavbu sa zvýšili na 90 365 tis. Kčs. Náklady na objekt školy sa zvýšili zo 4 983 tis. Kčs na 21 918 tis. Kčs, na telovýchovný objekt zo 4 813 tis. Kčs na 11 138 tis. Kčs, na internát a jedáleň s kuchyňou z 12 098 tis. Kčs na 33 184 tis. Kčs; v pôvodných reláciách ostala len aula (2 674 tis. Kčs). **Výstavba začala** hneď v **apríli 1966**. Tempo výstavby sa zdynamizovalo už v r. 1968-69 (v r. 1968 preinvestovaných 8 599 tis. Kčs, v r. 1969 až 12 817 tis. Kčs); rok 1970 bol útlmový (ani nie 7 mil. Kčs). Do r. 1970 sa prestavalo celkom 35 327 tis. Kčs a do užívania bol odovzdaný telovýchovný objekt. Druhým, už rozostávaným objektom, bola škola. Výstavba v rokoch 1966-1970 prebiehala vlastne len na báze osobných kontaktov a dôvery zainteresovaných, pretože **investičnú úlohu schválilo Ministerstvo školstva** Slovenskej republiky až **15. 12. 1970**, a to v náklade 87 063 tis. Kčs.

Realizovať načrtnutý projekt v daných politicko-spoločenských a ekonomických podmienkach si vyžadovalo takmer každodennú nielen pozornosť, ale najmä aktivitu vedenia PdF, osobitne **prodekana pre výstavbu** (Pavel Kachnič) a **stavebného oddelenia dekanátu** (vedúci Ing.

Juraj Fajt). Investičný zámer bolo treba dostať **do päťročnice**, t. j. celoštátneho rozvojového národohospodárskeho plánu, čo zabezpečovalo jednak financie, ale aj stavebný materiál. Komisia Ústredného výboru KSS, ktorá pripravovala podklady pre IV. päťročnicu (r. 1966-1970) po dohode s KV KSS rozhodla, že sa výstavba PdF presunie do V. päťročnice, o čom informovala dekanát aj KNV, ktoré blokovalo oných 29 mil. Kčs. Po osobnej intervencii dekana a zástupcu Krajskej plánovacej komisie (Ing. Kóteleš) na Ministerstve školstva (u nám. ministra školstva Havlina) v Prahe sa predsa výstavba do IV. päťročnice dostala! Následne vznikol problém so **stavebným pozemkom** – s jeho vyvlastnením. Dizajnovaná plocha bola poľnohospodárskou ornou pôdou využívanou Jednotným roľníckym družstvom Podlvice. Do tohto priestoru bola situovaná aj výstavba Krajského ústavu národného zdravia (KÚNZ) – nemocnice. Družstvo sa svojej najúrodnejšej pôdy nemienilo vzdať, nakoniec celospoločenskému tlaku a záujmu (aj vlastnému) ustúpilo; rozrastajúce sa mesto bolo neoceniteľnou devízou pre samotnú obec! Stavebný pozemok pre PdF bol zavedený do **územného plánu** a rozvoja mesta. Ukázalo sa však, že samotné mesto tento plán neberie záväzne. Do priestoru určeného pre PdF povolili výstavbu troch rodinných domov (dva z nich stihli aj postaviť!) a dodatočne sa doň zakomponovala hlavná príjazdová cesta do nemocnice (pôvodne sa plánovala len príjazdová cesta do spaľovne biologického odpadu). Týmto fakulta prišla o ďalší priestor, na ktorom sa mali budovať ihriská a v perspektíve postaviť pavilón pre vedecké ústavy PdF a alokovanie katedier a pracovísk hudobnej a výtvarnej výchovy. Zároveň areál novostavby sa tak stal otvoreným. Nosným objektom výstavby vo vyčlenenom priestore mal byť KÚNZ – od čoho sa pôvodne odvíjali aj technické možnosti a podmienky pre výstavbu PdF. Išlo najmä o **inžinierske siete** a **teplovodné potrubie**, ktoré malo zásobovať aj areál PdF. V praxi sa ukázalo, že takéto zámery zdržiavajú a komplikujú výstavbu PdF, ktorá sa v konečnom dôsledku musela saturať sama. Po konfrontácii vykonávacích projektov s dodávateľmi stavby sa ukázalo, že **Pozemné stavby**, ktoré mali monopol na výstavbu bytov a objektov občianskej vybavenosti, **nemajú technické možnosti realizovať projektové zámery** – sporných bolo až 92 rôznych segmentov a kompromisy sa hľadali len veľmi ťažko a zdĺhavo. Hoci výstavba PdF bola súčasťou **štátneho** náro-

dohospodárskeho **plánu** a dodávateľ stavby ju mal v ročných vykonávacích plánoch, tie sa však nikdy **nenaplnili** – pre veľkú „zanepriaznenosť“, obmedzený park mechanizmov a nedostatok pracovných síl (prodekan neraz chodil po regióne získať murárov, tesárov a pod.). Sústavne viazli **odberateľsko-dodávateľské vzťahy**, čo sa týka stavebného materiálu. Výstavba areálu bola predmetom každého kolégia dekana, kontrolných dní na stavbe – nehovoriac o takmer dennom styku s vedúcim stavby p. Košekom. Na tieto komplikácie dekanstvo reagovalo tým, že r. 1970 požiadalo o **zaradenie stavby** ako **prioritnej**, čo zaviazovalo dodávateľa venovať sa jej prednostne. Damoklovým mečom až do r. 1970 boli **nepotvrdené finančné náklady**. Bez investičného nadšenia, odvahy a realizačného rizika hocikedy hrozilo uviaznutie výstavby, nehovoriac o trestnoprávnej zodpovednosti investora pre nelegalizovaný projekt. Ďalšie osudy investičnej výstavby (po r. 1970) nepoznám.

Integrálnou súčasťou vysokej školy je **študentský domov**. O pôvodnom, patriacom VPŠ, už bola zmienka. Nevyhovoval ani kapacitne, ani funkčne a navyše blokoval rozvoj školy. V akademickom roku 1957/58 sa podarilo študentský domov z Tajovského ul. č. 10 premiestniť **do budovy YMCA** na Národnú ulicu č. 12 (t. č. sídlo rektorátu). Nový objekt poskytoval poslucháčom komfortnejšie ubytovanie (namiesto spoločných spálni 2-3 posteľové izby). Hygienické podmienky sa zlepšili len čiastočne (sprchy a WC zostali spoločné). V objekte bola kuchyňa a jedáleň, ale žiadne spoločenské priestory. Na VPŠ, resp. PI sa dochádzalo pešo. Tento prenajatý objekt neposkytoval ubytovaným z hľadiska súkromia a štúdia vyhovujúce podmienky, pretože bol v príliš rušnom prostredí. Na dvore boli súkromné garáže. Kuzmányho ul. bola síce „slepá“, ale Národná spriechodnená obojsmerne od námestia po hrónské nábregie. „Cez ulicu“ bol Národný dom, kaviareň, ktorá bola veľmi navštevovaná, pretože v nej hrala hudba a tancovalo sa, hotel, divadelná sála, v ktorej sa konali mestské kultúrno-spoločenské udalosti a od r. 1959 bola sídlom opery Divadla J. G. Tajovského. Tento spoločenský objekt celodenne rušivo pôsobil na pobyt poslucháčov a nejedného z nich aj „zaujal“. Jediným príjemným miestom v tomto prostredí bol malý parčík s fontánou, v ktorej voda padala sklenenými farbu meniacimi kaskádami. Premiestnenie študentského domova sa od počiatku považovalo za provizórium. Dekanstvo VPŠ zabezpečilo výstavbu **no-**

vého moderného účelového internátneho objektu na sídlisku pri novej hlavnej stanici (na Triede SNP č. 53) mimo národohospodárskeho plánu (t. j. vo vlastnej réžii projekt, dodávateľov stavby, financie), ktorý bol daný do užívania k akad. roku 1961/62 a následne ďalší objekt pre separované ubytovanie poslucháčov, dokončený r. 1965. V dievčenskom internáte bolo v akad. roku 1969/70 ubytovaných 704 poslucháčok a v chlapčenskom 200 poslucháčov. To, že **PdF** poskytovala **ubytovanie** takmer **75% odkázaným**, bolo v republike výnimočnosťou a kladom pre záujem o štúdium. Ubytovanie bolo viazané na odber celodennej stravy. V študentskom domove bola **ambulancia** praktického a zubného lekára. Dňa 23. 2. 1968 bol otvorený **vysokoškolský klub** a v ňom od 14. 3. 1969 pôsobilo **divadlo hudby**. Spoločenské miestnosti boli vybavené tlačou, rádiom a televíziou. V areáli bolo malé športové ihrisko.

Napriek tomu, že išlo o **základné podmienky pre ukotvenie Banskej Bystrice ako vysokoškolského centra** a o jeho perspektívy (v kontexte so snahou posunúť existujúcu inštitúciu na vyššiu úroveň), tejto problematike sa meritórne **nevenuje ani jedna z doterajších publikácií** o PdF a UMB. To všetko, ako sa dialo a udialo, sa uvádza len marginálne a ako samozrejmosť. Elementárnym princípom historického poznávania a prezentovania sú **fakty v kontexte** miestnych, spoločenských, dobových **daností a možností!**

*V prevej publikácii: **10 rokov vysokoškolského štúdia v Banskej Bystrici 1957-1964** (Stredoslovenské vydavateľstvo, 1996) sa na str. 26 registrujú dovtedajšie výsledky adaptácie interiéru budovy na Tajovského ul. č. 10, a je informácia o prebiehajúcej výstavbe študentského domova (rozumej pre poslucháčov - mužov) a na str. 32 o vybudovanom internáte v hodnote za 12 mil. Kčs (objekt na Triede SNP č.53). V následnej publikácii: **Pedagogická fakulta Banská Bystrica 1954-1974** (Osveta Martin, 1975) sa na str. 6 konštatuje: „Po vynaložení veľkého úsilia..... a po účinnej pomoci straníckych a štátnych orgánov podarilo sa začať s výstavbou nového areálu PF v máji 1966. Hlavnou príčinou toho, že sa dokončenie stavby stále predlžuje je nedostatok pracovných síl a kapacít“. Údaj je síce čiastočne nepresný, ale chybnou informáciou je najmä účelové pochlebovanie straníckym orgánom, pretože okrem schválenia investičného zámeru pri zelenom stole pre jeho realizáciu „nehli ani prstom“, ba dokonca súhlasili s časovým posunom jeho realizácie – teda so zneistením. V ďalšom pokračovaní tejto edície: **Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici** (Osveta*

1984) je vytlačené: „Vznik Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici podmienil a urýchlil.... materiálne dobudovanie jednotlivých katedier a účelových zariadení.... Postavil sa moderný areál pedagogickej fakulty V piatej päťročnici sa fakulta presťahovala do nového komplexného moderného areálu.... s krásnou budovou školy, telovýchovným pavilónom a s dvomi komfortne vybavenými internátmi.“ (nepaginované). V **Pamätnici vysokého školstva v Banskej Bystrici 1954 – 1994** sa možno dočítať, že: „Koncom augusta 1954 už bola budova bývalého gymnázia pripravená na vyučovanie a ubytovanie študentov... Nadšenou obetavou prácou učiteľov a zamestnancov sa postupne VPŠ v Banskej Bystrici materiálne dobudovala“ (str. 7). (Použitie anonymity je zavádzajúce!). A ďalej: „So vznikom a rozvojom PF... bolo spojené... materiálne dobudovanie jednotlivých katedier, pracovísk a účelových zariadení.... výstavba i dokončenie nového areálu PF“ (str.8). Keďže táto pamätnica už pochádzala z obdobia po páde socializmu, v protiklade s vydanou v r. 1974, sa v nej píše: „Orgány Komunistickej strany sústavne a pravidelne vytvárali proti fakulte nezdravé náklady... prijímali opatrenia narušujúce a brzdiace rozvoj fakulty, úspešnosť práce.“ (str.9). V publikácii **Univerzita Mateja Bela – Desať rokov rozvoja a perspektívy** je na str. 24 stručná retrospektíva vysokoškolských tradícií v meste, v ktorej sa VPŠ, PI a PdF venuje jeden a pol strany, ale bez akejkoľvek zmienky o materiálno-technických podmienkach, hoci boli dôležitým a nezastupiteľným vkladom pre vznik univerzity, z ktorých profitovala najmä Ekonomická fakulta a Fakulta prírodných a humanitných vied.

Druhou, priam kľúčovou podmienkou pre vznik a vývoj vysokej školy bolo personálne krytie jej funkcie **pedagogickým zborom**. Tomuto sa venujú všetky uvedené publikácie (štatisticky i menovite), ale bez aspektov na súdobé podmienky a možnosti.

Pedagogický zbor VPŠ vygeneroval jej prvý dekan v priebehu dvoch rokov. Dialo sa tak na základe doporučení OŠK KNV a zo záujemcov z iných zdrojov. Robil to úplne vo vlastnej kompetencii. Pri výbere a ustanovovaní do pedagogických pozícií rozhodovala **kvalifikácia** a osvedčenie sa v **praxi** (s výnimkou pre asistentov, ktorí nastupovali spravidla po absolvovaní fakúlt). Personálne pohyby počas VPŠ (do r. 1959) boli minimálne – prílev nových pedagógov súvisel s nábehom na špecializáciu pedagógov. Zlom v tomto trende (registrujú ho aj vydané publikácie) nastal zrušením VPŠ a zriadením PI, na ktorom sa štúdium

začínalo dvojročným základom a zaviedlo sa získavanie kvalifikácie aj pre I. stupeň ZŠ. V dôsledku toho väčšina pedagógov zabezpečujúcich odbornú kvalifikáciu poslucháčov stratila úväzky (a musela odísť zo zamestnania); len výnimočne sa niekoľkí mohli uplatniť v spoločnom základe. Pred nabehtutím PI sa na ideologickom oddelení **KV KSS** pod vedením O. Šajbana vytvorila **komisia**, ktorá prijímala pedagógov pre spoločný základ (najmä pre výučbu výchov a didaktík I. stupňa). Rozhodujúcou podmienkou pre prijatie bolo členstvo v KSS; do pedagog. zboru sa dostali nielen nedoštudovaní na vysokých školách, ale dokonca aj bez úplnej stredoškolskej kvalifikácie. Potom v ďalších rokoch inštitútu prijímanie robili vo vlastnej réžii a kompetencii riaditeľa. Práve v súvislosti s takto nabehtutou „kádrovou politikou“ vznikli spory medzi výborom základnej organizácie ZO KSS a riaditeľom (J. Hagarom), ktoré nadriadený politický orgán posúdil ako opozíciu „ľudákov a demokratov“. V záujme „ukončenia“ sporov riaditeľ nezákonne a nedôvodne prepustil zo zamestnania niekoľkých kvalifikovaných a osvedčených pedagógov. Po úprave štúdia, ako aj v snahe rozšíriť diaľpazón študijných možností vznikla potreba pedagógov najmä na výučbu cudzích jazykov. Ďalším výrazným faktorom v personálnej oblasti bolo **zlučovanie inštitútov** v kraji zriadením PdF. V r. 1964 a v nasledujúcich prešlo z Martina na PdF do Banskej Bystrice 30 pedagógov. Od polovice 60. rokov sa voľné miesta obsadzovali **výberovým konaním** a na katedre marxizmu-leninizmu len so súhlasom KV KSS. Potrebný stav pedagógov nebol nikdy naplnený (napr. v akad. roku 1968/69 chýbalo 18 pedagógov). Sústavne totiž narastali potreby a možnosti nielen v internom (nové kombinácie), ale aj externom štúdiu (získavanie, rozširovanie kvalifikácie, získavanie pedagog. kvalifikácie na učňovských školách a učilištiach, stredných odborných školách, postgraduálne štúdium). Pedagogický zbor na jednotlivých katedrách mal administratívnych a technických spolupracovníkov a vedecké pomocné sily zo študujúcich poslucháčov (v akad. roku 1968/69 bolo 35 poslucháčov v takejto pozícii).

V personálnej politike hral mimoriadne dôležitú úlohu **bytový problém**. So slobodnými pedagógmi to bolo jednoduché – boli ubytovaní v študentskom domove (aj keď voči poslucháčom to nebolo férové, ale škola nemôže existovať ani bez vyučujúcich – v r. 1969 bývalo v ŠD 8

slobodných zamestnancov). Prvý dekan VPŠ a riaditelia PI zaujali „služobný“ riaditeľský byt. (Po skončení funkcie sa z neho vysťahovali; v r. 1957-59 v tomto byte býval vedúci katedry S-R). V 50. a 60. rokoch neexistoval trh s bytmi, ani hypotéky na kúpu domu, pričom učiteľské platy na takéto účel boli nedostačujúce. Drvivá väčšina do Banskej Bystrice prichádzajúcich ženatých pedagógov bola odkázaná na tzv. **štátnu bytovú výstavbu**, ktorej investorom bolo mesto. Vtedy sa stavali bytové domy na Fortničke, pri novej hlavnej železničnej stanici a na Fončorde. Bolo si treba podať žiadosť na mestský kompetentný orgán, nasledovala písomná a osobná intervencia aj zamestnávateľa a čakanie na rozhodnutia (mesiace i roky!). Pridelovanie bytov bolo nepravidelné a počet pridelených bytov vždy poddimenzovaný. Niektoré núdzne rodiny čakajúce na byt boli dočasne ubytované tiež v študentskom domove – v r. 1969 bývalo v ŠD 7 rodín. Potom sa otvorila nová možnosť získania bytu tzv. **družstevnou bytovou výstavbou**. Záujemca zložil určitý kapitál, štát doložil s tým, že „družstevník“ zapožičanú sumu bude splácať v nájomnom. Veľký dopyt po bytoch najmä po fúzii s Martinom viedol ku vzniku **fakultného bytového družstva**, ktoré postavilo bytový dom na Fončorde (23 bytov). Potrebu bytov sa podarilo ako-tak saturovať. Na prelome 60. a 70. rokov sa začala na Kačici aj **individuálna bytová výstavba** – tzv. radová. Niekoľko pedagógov sústavne dochádzalo (zo Zvolena denne, z Martina podľa potreby s možnosťou prenocovať v študentskom domove). Takéto podmienky blokovali možnosť angažovať graduovaného pedagóga a podieľali sa aj na nenaplnení potrebného stavu v pedagogickom zbere.

Popri odbornej špecializácii a diferenciacii pedagogického zboru vysokú školu zakladal (a zakladá) stupeň jeho **vedecko-pedagogickej kvalifikácie** dosiahnutý na báze ukončeného vysokoškolského štúdia. Podľa tradície a legislatívy oprávnenie prednášať mali pedagógovia s vedecko-pedagogickou hodnosťou **docent**, resp. **profesor**, ktorá sa získavala habilitáciou, resp. inauguráciou. Keďže dynamicky rozvíjajúcu sa sieť vysokých škôl po slovenských regiónoch nebolo možné zabezpečovať kvalifikovanými kádrmi takýmto postupom, legislatíva a prax zaviedla dočasné vedecko-pedagogické hodnosti **zástupca docenta** a **mimoriadny profesor** a popri habilitáciách a inauguráciách aj ich me-

novanie. Pri nabíehaní VPŠ bol v pedagogickom zbore iba dekan ako zástupca docenta (aj ten r. 1957 odišiel). Takže pedagogický proces zabezpečovali starší vysokoškolsky vzdelaní pedagógovia ako odborní asistenti (za to sa im prednášky počítali do úväzku dvojnásobne). Z toho zboru na PI prešlo len 17 pedagógov a kvalifikačná štruktúra pretrvala (skôr sa zhoršila) aj po prijatí nových. Dňa 1. dec. 1960 traja členovia pedagogického zboru dostali dekrétu zástupcu docenta, neskôr sa docentom stal riaditeľ a postupne pribúdali ďalší – najmä zástupcovia docentov. Všetky vedecko-pedagogické hodnosti v období PI boli udelené menovaním! Niektoré menovania boli čisto politické, v rozpore nielen s tradíciami, ale aj s duchom legislatívy. (Např. riaditeľ J. Hagara, ktorý mal aprobáciu na jazyky, bol menovaný za docenta marxizmu-leninizmu, z ktorého nenapísal ani riadok, a ani sa takto inak neprezentoval; riaditeľ T. Slouka, ktorý mal len maturitu z učiteľského ústavu, bol menovaný zástupcom docenta; obaja po skončení vo funkcii z PI odišli).

Pri vzniku PdF – po fúzii s Martinom boli v pedagogickom zbore 6 docenti (z toho dvaja prišli z Martina), 5 zástupcov docenta, 89 odborných asistentov, 7 asistentov a 7 pedagógov bez vysokoškolského vzdelania (dedičstvo kádrovej politiky z obdobia PI). V druhej polovici 60. rokov zanikla prax získavania vedecko-pedagogických hodností menovaním a dočasné kvalifikačné stupne. Vedecko-pedagogická hodnosť docenta bola viazaná na získanie vedeckej hodnosti **kandidáta vied** (CSc.) a profesora na hodnosť **doktora vied** (DrSc.). Keďže šance získať do pracovného pomeru „hotového“ docenta či profesora boli minimálne, jedinou možnosťou bolo zvyšovanie odbornej a pedagogickej kvalifikácie vlastných kádrov cestou **externej aspirantúry**, čo prinášalo hneď trojicu problémov. Adept kandidatúry okrem skúšok z odboru a kandidátskej dizertačnej práce musel absolvovať povinne predbežné skúšky z marxizmu-leninizmu a z ruského jazyka, čo najmä pôvodne stredoškolským profesorom, ktorí získali kvalifikáciu za predchádzajúceho režimu, spôsobovalo nemálo ťažkostí a predlžovalo celý proces. Externá aspirantúra sa mohla absolvovať len na školiaciach pracoviskách (univerzity a vedecké ústavy) a pod vedením oprávneného školiteľa. V mene akceptácie členov zboru PdF dekanstvo nadväzovalo kontakty so školiacimi pracoviskami, ich zástupcov menovalo do Rady fakulty a poverovalo aj pedagogickou činnosťou (takto angažovaní boli např.

prof. Dr. L. Bakoš, prof. E. Sýkora, prof. Dr. E. Palaj, prof. Dr. G. Pavlovič, prof. Dr. M. Dillinger, prof. Dr. R. Lukáč a iní). Keďže išlo o obojstranný záujem (zamestnávateľa a zamestnanca) bolo treba napr. plánovať nástup do aspirantúry, pružne organizovať pracovné povinnosti, dočasne od nich oslobodzovať, vytvárať podmienky pre vedecký výskum a sťaže, pre publikačnú činnosť (vydávanie zborníkov) a zabezpečovať finančné prostriedky (na cestovné, výskumy, výskumné pobyty doma i v zahraničí a pod.). K 11. dec. 1967 bolo v **externej aspirantúre 39 členov pedagogického zboru** (v tom čase pôsobilo na PdF 163 pedagógov). Kvalitatívny rast pedagogického zboru umožnil fakt, že Štatút PdF platný od 11. okt. 1966 a schválený povereníkom školstva, legalizoval Radu fakulty ako **vedeckú radu** a PdF postupne získala v niektorých odboroch právo vykonávať **rigorózne skúšky, habilitácie** a otvoriť **postgraduálne štúdium**. K 1. 10. 1968 bol zriadený prvý **vedecký ústav**: pre regionálne dejiny. V rokoch 1968 – 1969 prebiehalo habilitačné konanie u 10 odborných asistentov (pre politické pomery bolo ukončené len jedno: 19. 12. 1969 sa pred VR PdF habilitoval R. Dúbravec) a 5 inaguračných konaní (ukončené dva: prof. Dr. J. Mikleš a prof. F. Klimáček). Vo vedeckej príprave bolo 36 pedagógov. V r. 1969 pôsobili na PdF 2 profesori, 9 docentov a 22 kandidátov vied. Tento trend narušila **okupácia republiky** v auguste 1968 a jej politicko-spoločenské dôsledky. Novelou vysokoškolského zákona 163/1969 zo dňa 18. 11. 1969 minister školstva dňom 15. 2. 1970 zrušil všetky vedecké rady vysokých škôl. Zároveň sa zmrazili aj snahy o transformáciu PdF na vysokú pedagogickú školu (k čomu dekana splnomocnilo rokovanie kolégia 8. 7. 1968 a Vedeckej rady 10. 7. 1968 a 27. 11. 1968), resp. Univerzitu SNP s fakultami filozofickou, prírodovednou, lekárskou a ekonomickou. S mandátom na transformáciu PdF na vyššiu úroveň odišiel dekan v dec. 1968 na celoštátny aktív akademických funkcionárov na Donovaly, ktorý poveril práve PdF v Banskej Bystrici vypracovať podklady pre legislatívu.

Vyššia pedagogická škola začala svoju činnosť v období budovania socializmu a jej nástupkyne sa časovo posúvali do fázy "víťazstva" **socializmu**. Túto politicko-spoločenskú realitu vydané publikácie nereflektujú, napr. v takej oblasti ako bola existencia **politickej** a **masových or-**

ganizácií – s výnimkou telovýchovných. Prvé tri publikácie sú koncipované pre súčasníkov s predpokladom trvalej reality súdobého spoločenského stavu, zatiaľ čo posledné dve obraz tejto minulej doby z uvedeného aspektu obchádzajú. V historickom procese výstavby socializmu si vedúcu úlohu vyhradila Komunistická strana Československa (KSČ), resp. Slovenska (KSS). Ako taká mala svoje zastúpenie na každom významnejšom pracovisku svojou základnou závodnou organizáciou (ZO KSS) v čele s výborom, ktorého predsedu schvaľoval okresný výbor (OV KSS). Členstvo v tejto organizácii bolo výberové, jeho podmienkou bol triedny pôvod a socialistické presvedčenie, ktoré bolo treba dokázať dvojročným prípravným obdobím (kandidátska lehota) a za vstup do strany sa museli zaručiť dvaja členovia strany. Vystúpiť z tejto organizácie, resp. dať sa z nej vylúčiť, znamenalo sebalikvidáciu s následkami aj pre rodinných príslušníkov. Rizikovým bolo aj odmietnutie ponúkaného členstva. V mnohých a významnejších oblastiach bolo členstvom v KSS podmienené nielen zastávanie funkcií, ale aj pracovný resp. kariérny postup. Pre niektorých bolo členstvo v KSS atraktívne zo zisťných dôvodov, ale do strany vstupovali aj takí, ktorí v tom videli podmienku a možnosť aktívnejšie sa podieľať vo veciach verejného záujmu.

Takéto **ZO KSS** bola aj na **VPŠ**. Mala priemerne 15 členov. Bola viac – menej formálna (vydržiavala členské schôdze, prejednávala došlé smernice, vyberala členské, a pod.), verejne sa nijako neangažovala. Aj keď v súvislosti so študentskými udalosťami v Bratislave v jeseni 1956 (vysokoškoláci vyšli do ulíc s protestom proti sociálnym pomerom v internátoch) ju KV KSS (pracovník V. Kortiš) tlačil do verejnej aktivity, vyjadrila sa v tlači indferentným stanoviskom. **Masovou** sa ZO KSS stala za **PI**, pretože prijatie do zamestnania bolo podmienené členskou legitimáciou. Pre svoju početnosť bola rozdelená na stranícke skupiny. Riaditeľ (J. Hagara) si dal výborom ZO KSS odobrovať svoje personálne zámery. Inak bola introvertne zameraná; okrem vlastných organizačných problémov sústreďovala sa na tzv. Rok stranického školenia (RSŠ); každý člen musel byť v nejakom útvare – najvyšším bola večerná univerzita marxizmu-leninizmu (VUML). Keďže straníci na PI boli odborne kvalifikovaní, predpokladala sa aj ich politická spôsobilosť, takže nadriadené politické orgány ich využívali ako lektorov, inštruktorov, akti-

vistov a pod. Personálna politika riaditeľa a nadriadených politických orgánov produkovala opozíciu u tých členov strany, ktorí uprednostňovali odborné a morálne kvality, chod a perspektívy inštitúcie, pretože naordinované nastavenie ZO KSS vôbec nenapomáhalo v existenčných potrebách a záujmoch inštitútu. Stupňujúce sa vnútorné napätie v ZO KSS riešili – ako už bolo spomenuté – aj nadriadené stranícke orgány; malo svoje obete, ale viedlo aj k odvolaniu riaditeľa (J. Hagaru) a jeho preloženiu.

Na jar r. **1964** bolo v čitárni PI zasadnutie výboru ZO KSS (predseda O. Gábor) rozšírené o vedúcich straníckych skupín. Na zasadnutí bol prítomný aj delegát KV KSS (M. Beňo). Predmetom rokovania bola situácia po odvolaní ďalšieho riaditeľa PI (T. Slouku), informácia o predpokladanej transformácii PI. V tejto súvislosti sa zdvihla kritika na politiku KSS nielen pre zásahy do personálnej politiky PI, ale aj na všeobecnú politiku KSČ (revízia procesov s tzv. buržoáznymi nacionalistami, karibská kríza = rozmiestňovanie sovietskych rakiet na Kube a reakcia USA, vylučovanie zo strany a zo zamestnania tých, čo rozširovali a čítali tzv. Husákové listy = odsudzujúce politiku generálneho tajomníka ÚV KSČ a prezidenta A. Novotného a pod.). Priebeh schôdze hodnotil zástupca KV KSS ako protistranícku provokáciu a takto o nej informoval aj svojich nadriadených. Vedúci tajomník KV KSS (R. Cvik) a tajomník pre ideológiu (J. Harvát) nástojili na zvolaní členskej schôdze, ktorá mala odsúdiť a stranícky potrestať kritizujúcich diskutérov (najmä O. Gábora, B. Kovalovú, I. Vaňu, Z. Tomkovú), verejne sa dištancovať a ospravedlniť. Keďže sa tak nestalo, na pléne KV KSS **11. 8. 1964** sa prednávala politická situácia na PI. Zmanipulované plénum odsúdilo ZO KSS a vedúcim funkcionárom udelilo **stranícku výčitku** (I. stupeň straníckeho trestu). Na pléne boli prednesené aj návrhy, aby sa PdF otvorila v Martine resp. Prievidzi.

Výbor ZO KSS sa na **PdF** vyjadroval k voľbe akademických funkcionárov (boli v r. 1966 a 1969), k menovaniu vedúcich funkcionárov a predsedov organizácií, k habilitačnému konaniu, nominoval svojho zástupcu do vedeckej rady a pod. ZO KSS nabehla na štandardný režim a program. V r. 1968 mala organizácia **121 členov**. Po januári 1968 sa ZO KSS angažovala do obrodného procesu po straníckej linke, pretože obroda spoločnosti predpokladala predovšetkým obrodu jej vedúcej sily –

KSS resp. KSČ. Pričinila sa o opakovanie okresnej a krajskej konferencie KSS. ZO KSS a akademická obec reprezentovaná jej pedagogickou zlozkou prijala 26. 8. 1968 **manifest proti vstupu vojsk** Varšavskej zmluvy a 27. 8. 1968 list školám družby, aby odsúdili okupáciu Československa, pretože v ňom nenabiehala nijaká kontrarevolúcia, len procesy na humanizáciu socializmu. Keďže v kontexte už s „normalizáciou“ ZO KSS nepodliehala vonkajším tlakom z OV KSS a KV KSS na dištancovanie sa od postojov v r. 1968 a zotrúvala na pozíciách pokračovať v obrodnom procese a odchode cudzích vojsk. KV KSS 8. 5. 1970 ZO KSS rozpustil, naoktrojoval tzv. „zdravé jadro“, okolo ktorého sa potom z preverených členov formovala nová ZO KSS. Následne bolo po previerkach vylúčených 17 členov (tí postupne boli zo zamestnania na PdF prepustení, odborné i spoločensky vytesnení a aj inak s rodinami diskriminovaní) a 29 nepreverených, ktorí síce na PdF zostali, ale bol im zablokovaný funkčný a platový postup či získavanie vedecko-pedagogických hodností.

Načrtnutá **aktivita ZO KSS** a jej výboru na PI a PdF bola **záslužná** a **progresívna**. Nemožno ju zastrieť paušálnym a jednostranným ponímaním KSS. Treba pochopiť, že sa odvíjala demokratickými metódami, na spoločensky rozhodujúcej úrovni a predstavovala mobilizujúci impulz aj v regionálnych reláciách. A ani **prehratý boj** (ukázalo sa, že dočasne) **nie je nikdy márný**.

Každý zamestnanec VPŠ, PI a PdF bol členom **Revolučného odborového hnutia** (ROH). Táto organizácia bola predurčená KSČ ako nástroj na mobilizáciu pracovných síl (najmä nestraníkov) k plneniu hospodárskej a sociálnej politiky. Mala svoje organizácie na pracoviskách, ktoré riadil výbor a boli podriadené regionálnym orgánom – okresnej a krajskej odborovej rade. Podľa legislatívy mal jej výbor ingerenciu v zamestnaneckých pracovných a platových podmienkach, ale čo je dôležité, prepustenie zamestnanca bolo viazané na súhlas ROH. **Výbor ROH** (pod vedením Ing. E. Štolca resp. F. Baníka) svojím postojom v r. 1969 – 1970 **blokoval protiprávne prepúšťanie** zamestnancov za ich aktivitu a postoje v obrodnom procese a k vstupu cudzích vojsk v r. 1968. Odborové hnutie spolu s vedením PdF obhospodarovalo tzv. fond kultúrnych a sociálnych potrieb, z ktorých sa financovali napr. vlastivedné i zahraničné zájazdy, vstupenky na kultúrne a športové podujatia, rekreácie členov a rodinných príslušníkov, detské letné tábory a pod.

Poslucháči (asi všetci) boli členmi jednotnej mládežníckej organizácie: **Československého zväzu mládeže** (ČSM). Takéto členstvo bolo „bonusom“ pri prijímaní na vysokú školu a do internátu. Táto organizácia bola pod priamou kontrolou KSČ. Z nej mali vychádzať adeпти na členstvo v KSČ a zväzáci ako pionierski vedúci sa mali podieľať na soc. výchove školskej mládeže. Na fakulte ju riadil výbor a od polovice 60. rokov mala aj plateného tajomníka, ktorý bol členom Vedeckej rady PdF. Fakultná organizácia ČSM bola podriadená svojim regionálnym orgánom, zodpovednosť za ňu niesla ZO KSS, ktorá mala v nej zo svojich členov stranícku skupinu. Táto organizácia mala pretrvávajúce elementárne problémy (v evidencii členstva, platení členského, v schôdzovej činnosti, v možnostiach angažovania sa v samospráve študentských domovov, v stravovacej komisii a pod.). Signifikantnejšie sa prejavovala pri „imatrikulácii“ (paródii na tento úradný akt), pri verejných spoločenských vystúpeniach (napr. 1. mája) a v organizovaní letnej pracovnej aktivity. Drvivá masa poslucháčov **nemala o prácu ČSM záujem** pre jej ideologickú podstatu a zameranie, takže sa pod jej patronátom nevytvárali ani nijaké mladým ľuďom bližšie záujmové zoskupenia. Poslucháči zostali vlastne komunitou, spútanou iba spoločným bývaním, čiastočne štúdiom; komunitou, v ktorej dominovali poslucháčky, inak s rôznym denným režimom, osobnými záujmami; komunitou, ktorá sa v časoch voľna a víkendov rozptyľovala do svojich domovov.

Študentská organizácia ČSM na VPŠ sa do spoločenského vedomia zapísala tzv. Tajovskou akciou = návodom a pomocou ako využiť podhorské lúky a pastviny ekonomicky, ekologicky a rekreačne; na prázdninových brigádach sa tieto trvalé trávne porasty kultivovali, budovali sa hnojovicové hospodárstva, prístrešky, senníky a pod. V r. 1967 sa PdF ako jediná zo slovenských odvážila zúčastniť na verejnej televíznej vedomostnej súťaži Univerziády. Za poslucháčov fakulty súťažilo päťčlenné družstvo vedené P. Štrelingerom s družstvom UK v Bratislave, ktoré tvorili piati poslucháči žurnalistiky. Súťaž prebiehala telemostom z Národného domu v najsledovanejšom večernom čase; v prestávkach sa ďalší poslucháči predstavili spevácko-tanečným vystúpením. Poslucháči za svoje vedomosti, kultivované vystúpenie a kultúrno-spoločenské aktivity získali všeobecné uznanie a obdiv. Ako odmenu za dôstojnú

reprezentáciu fakulty dostali od vedenia týždenný rekreačný pobyt pri mori.

Komunitu poslucháčov zaujali politické trendy **z jari r. 1968**. K aktivite ich burcovali jednotlivci a skupiny z iných vysokoškolských centier (najmä zo Žiliny), ktoré prichádzali do študentského domova a tam organizovali mítingy. Po jednom takomto podujatí – 20. 3. 1968 – sa prítomní rozhodli vystúpiť z ČSM, založili **študentskú akademickú radu** (na čele s J. Feketem – neskôr poslancom NR SR a spisovateľom) a zaviazali sa na druhý deň zorganizovať **manifestačný pochod mestom** k PdF a ku KV KSS a na oboch destináciách predložiť svoje požiadavky. Riziko takéhoto vystúpenia v mestskom spoločenskom prostredí ľahostajnom v tom čase k demokratizácii a v atmosfére rôznych recidív až avantúr si vôbec neuvedomili. Na pôde PdF sa dožadovali akademickej slobody a ochrany akademickej pôdy. O tom, čo sa udialo pred KV KSS kolovali rôzne verzie. Toto verejné vystúpenie bolo politickými orgánmi posudzované ako protistranícke, protisocialistické – v ľudáckom duchu. Najaktívnejšie proti poslucháčom popri politických orgánoch vystupovala miestna organizácia Zväzu protifašistických bojovníkov, ktorá dokonca dvakrát mimoriadne zasadala a svojich členov v akademickej obci (M. Olejára, Ing. Varinského a V. Hlôšku) volala na zodpovednosť. Napriek tomu, že poslucháči v tlači očisťovali povahu a zámer svojho vystúpenia a dištancovali sa od im imputovaných prejavov, verejná mienka zostala zmanipulovaná straníckymi orgánmi a zodpovednosť za vystúpenie poslucháčov sa prevalila na pedagogický zbor a vedenie PdF, ktoré nebolo ani organizátorom a ani iniciátorom tohto podujatia. Bolo to **vystúpenie samostatných dospelých mladých ľudí**, ktorí takto chceli vyjadriť svoje politické názory, a to v rámci **demokratických práv a slobôd spolčovania sa a prejavu**. Po prvýkrát v histórii vysokého školstva v Banskej Bystrici, bez organizačného tlaku z vedenia PdF, poslucháči nastúpili spontánne a masovo do prvomájového sprievodu (r. 1968) a zaujali najmä svojimi názormi na štátoprávne usporiadanie republiky – niesli návrhy na nový štátny znak a symboly Slovenska.

V čase **vstupu vojsk Varšavskej zmluvy** boli prázdniny. Nesúhlas s týmto okupačným aktom vyjadrovali študenti odmietaním skúšok z ruského jazyka a vyjadroval ho aj fakultný študentský časopis **ADAP**. Tento časopis vychádzal od roku 1967 ako príloha SMER-u, orgánu KV

KSS. Prvé číslo III. ročníka vyšlo v októbri 1968, síce pod záštitou študentskej akademickej rady, ale vydali ho vlastne dvaja poslucháči: J. Fekete a J. Cyprich. Číslo bolo ladené proti vojskám Varšavskej zmluvy a proti kapitulantskej politike. Dňa 28. okt. 1968, na 50. výročie vzniku Československa, študentská akademická rada zorganizovala sprievod zo študentského domova na Námestie SNP, kde prehovoril jej predseda J. Fekete. Podujatie nijako nezaujalo verejnosť. Ešte koncom letného semestra vznikla na Slovensku nová mládežnícka organizácia **Zväz vysokoškolákov Slovenska**. Na PdF sa táto organizácia etablovala 30. 10. 1968 a jej predsedníčkou sa stala K. Zambojová. Študentský parlament rozhodol o vydávaní nového časopisu **NEOFÓRUM**, zvolil redakčnú radu a zodpovednosť za časopis preniesol na plateného tajomníka. Poslucháči sa pridali k celoštátnemu štrajku vysokoškolákov, ktorý prebiehal koncom novembra, a to za odchod okupačných vojsk a proti vracaniu sa zdiskreditovaných politikov do funkcií. Dňa 22. nov. sa s nimi stretol v študentskom domove v Banskej Bystrici prítomný predseda vlády O. Černík. Stranícka skupina poslucháčov, ktorá v tejto komunite nemala nijakú autoritu, zostala celkom paralyzovaná. Keďže bola záťažou aj pre ZO KSS, jej výbor rozhodol vyčleniť ju zo svojej štruktúry a 9. dec. 1968 vznikla **samostatná ZO KSS** s 18 členmi – **poslucháčmi**. Na protest proti vstupu okupačných vojsk sa v januári 1969 verejne upálil na Václavskom námestí v Prahe vysokoškolák J. Palach. Na túto tragickú udalosť reagovali poslucháči PdF inštaláciou katafalku na Námestí SNP a držaním čestnej stráže. Na nátlak bezpečnostných orgánov katafalk premiestnili do vestibulu študentského domova. Niekoľko desiatok poslucháčov sa zúčastnilo aj na pohrebe J. Palacha v Prahe. Posledným verejným prejavom poslucháčov bolo ich nočné spontánne vystúpenie po víťazstve čs. hokejistov nad sovietskymi v **marci 1969** na majstrovstvách sveta. Pod štátnymi a slovenskými zástavami tiahli od študentského domova na Námestie SNP a až na Hušták, kde sa rozišli. Štafetu boja proti okupácii a nábehom na tzv. konsolidáciu udržiaval fakultný mládežnícky časopis NEOFÓRUM. Mal rozsah 14-16 strán, vychádzal v náklade 350 až 400 kusov. Pre svoje zameranie bol v máji 1969 zakázaný. Normalizačný proces zastavil všetky študentské aktivity a všetky organizačné štruktúry boli rozpustené. Vznikla nová, naordinovaná

jednotná mládežnícka organizácia **Socialistický zväz mládeže (SZM)**, na pôde PdF založená 20. 10. 1970.

*Od pojednávaných udalostí uplynulo takmer polstoročie. Nejde ani tak o roky či desaťročia, ako o fakt, že po roku 1989 sa zmenil politický systém. Až do pádu socializmu, obrodný proces, politiku socializmu s ľudskou tvárou prekvalifikovala oficiálna politika a následne aj oficiálna historiografia ako pokus o kontrarevolúciu, prekonávanie jeho následkov ako normalizáciu či konsolidáciu a vstup cudzích vojsk a zotrvanie sovietskych na území republiky – okupáciu na internacionálnu bratskú pomoc na záchranu reálneho socializmu. Hoci v 60. rokoch išlo o dejinotvorné procesy, o historické reálie, autori im nevenujú náležitú pozornosť. Ani jeden neuvádza napr. existenciu ZO KSS a zástoj jej výboru v dejinách PdF. Aj v posledných publikáciách, ktoré už revidujú tendenčné a zdeformované hodnotenia r. 1968-1970, sú informácie len zovšeobecnené a niektoré fakty pripisované aj nesprávnym subjektom. Pojednávané udalosti nech sa **aspoň touto cestou zachovajú v pamäti**, pretože si to zaslúžia. Nie je cieľom tohto príspevku polemizovať s autormi, ale nemožno neuviesť na ilustráciu aspoň dve konfrontácie:*

*V knižke **Pedagogická fakulta Banská Bystrica 1954-1974** sa píše: „Konsolidačný proces prebiehal po krízových rokoch 1968 – 1969 v znamení náprav chýb z minulosti, najmä v oblasti politicko-výchovnej práce medzi učiteľmi a študentmi (str. 8)... Výchovná funkcia fakulty... v rokoch 1968-1969 vyústila do úplnej deštrukcie (str. 108)“. Toto napísal Ján M. ako dekan, ktorý bol práve v inkriminovaných rokoch prodekan pre interné štúdium priamo zodpovedný za výchovnú prácu medzi poslucháčmi! (Pozn. J. A.). „V tejto novej etape (rozumej po r. 1970) zaznamenala fakulta úctyhodné pracovné úspechy... za čo bola poctená vysokým vyznamenaním pri príležitosti 50. výročia založenia KSČ od ÚV KSČ, federálnej vlády a ústrednej rady ROH (str. 8)“, Tento zázrak sa udial od októbra 1970 do mája 1971! (Pozn. J. A.). V publikácii **Pamätnica vysokého školstva v Banskej Bystrici 1954-1994** čítame (bez udania nositeľa): „V podstate išlo o obranu demokracie, humanizmu a tolerancie... proti vulgárnemu, necitlivému a nevráživému triednemu a straníckemu prístupu... (str. 9)“. Ale aj: „Učitelia, pracovníci a študenti fakulty sa pričínili o opakovanie okresnej konferencie KSS (str. 9)“. To je nezmysel! (Pozn. J. A.)*

Súčasťou existencie a následne aj histórie každej školy – teda aj vysokej – je jej **edukačný program a proces**; jeho obsah, organizačné formy,

ciele a výsledky. Táto pôsobnosť osobitne pri vysokej škole je vo svojej podstate ťažko postihnuteľná, a preto sa jej prezentácia orientuje spravidla na konkrétne objektivizovateľné aspekty. Aj keď za obdobie socializmu, ktoré je predmetom tejto retrospektívy, boli vysoké školy v značnej miere jednotné, predsa každá z nich mala svoju autochtónnosť; vystihnúť tieto **špecifiká** je vecou kvality historika. Aj autori dejín či statí o PdF vsadili na tie objektívne aspekty, nevyvinuli snahu zviditeľniť, ale najmä zhodnotiť špecifiká. Najprv jedno všeobecné východisko, ktoré nemalo absentovať, pretože je rozhodujúce pre poznanie a pochopenie edukačného systému na VPŠ, PI a PdF.

Vysokoškolská príprava učiteľov pre **II. stupeň ZŠ** (v tom čase meštianskych) sa zlegalizovala r. 1946 zriadením **pedagogických fakúlt** pri univerzitách. Ešte počas predmníchovskej republiky boli diskusie o tom, čo má byť predmetom odbornej skúšky, ktorá bola kvalifikáciou pre meštianske školy; išlo o profil odborného učiteľa, o obsah jeho odbornosti. V súvislosti s legalizáciou pedagogických fakúlt sa tieto diskusie obnovili v dvoch krajných rovinách: či to má byť iba špecializované psychologicko-pedagogické štúdium v kontexte so starším školským vekom a s didaktikou vyučovacích predmetov záujmu, alebo iba odborné štúdium v zmysle zvolených vyučovacích predmetov. V oboch prípadoch išlo aj o to v koľkých: troch či dvoch. Dosiahol sa **kompromis** oboch zložiek (psychologicko-pedagogickej a odbornej) o dvojpredmetovej odbornosti a ten sa začal realizovať na PdF a ako overený prevzali ho aj VPŠ. Keďže sa na štúdium hlásili výlučne absolventi gymnázií, nastavený systém nepotreboval alternatívy (tie by boli potrebné pri masovom záujme absolventov učiteľských ústavov). S vysokoškolskou prípravou učiteľov **pre I. stupeň ZŠ** sa začalo experimentovať zriadením inštitútu v Martine a celoplošne sa zaviedla r. 1959, ale **integrovane**, cez tzv. spoločný základ spoločne s prípravou učiteľov pre II. stupeň ZŠ. Bol to odborne nepripravený, neoverený model, ktorý bol po troch rokoch podstatne zreformovaný a upravoval sa takmer permanentne. **Ani jeden študijný cyklus sa neskončil podľa pôvodnej koncepcie.** V akad. roku 1963/64 interné štúdium prebiehalo podľa troch druhov učebných plánov! Situácia sa **stabilizovala** po prijatí nového vysokoškolského zákona r. **1966**, ale aj v nasledujúcich rokoch vydávalo Ministerstvo školstva ďalšie výnosy, ktorými sa upravoval edukačný proces. Autori publikácií

a statí o PdF si tento kontext síce uvedomujú, ale nezviditeľňujú jeho dôsledky v daných banskobystrických podmienkach. Vyššia pedagogická škola, PI a PdF mali síce jednotné záväzné učebné plány a pre niektoré disciplíny aj akési tézy, ale **konkrétny obsah** prednášok a cvičení si musel zostaviť **každý pedagóg sám** – podľa svojich vedomostí – skoordinať ho na katedre a so všeobecným základom. Pre dynamiku zmien sa nestíhali pripravovať ani učebnice, ani len pomocné texty. Získavanie kvalifikácie vyučovať na II. stupni ZŠ výtvarnú, hudobnú a telesnú výchovu, základy priemyselnej a poľnohospodárskej výroby bolo **vôbec po prvýkrát** predmetom vysokoškolského štúdia profesného zamerania. Keď výnosom MŠ z r. 1967 bolo interné štúdium rozšírené z troch na štyri roky, obsah tohto záverečného ročníka sa ocitol v réžii vedenia PdF a jednotlivých katedier. Pre pripomenutie pamätníkom a informáciu ostatným treba uviesť, že interné štúdium na **VPŠ** bolo **dvojročné** a **dvojkombinačné**. Na **PI** pôvodne **trojročné** pre získanie kvalifikácie na I. stupeň ZŠ a **štvorročné trojkombinačné** pre II. stupeň ZŠ. Po zrušení spoločného základu interné štúdium bolo zjednotené na **tri roky**, kvalifikácia na I. stupeň ZŠ rozšírená o jeden odborný predmet a pre II. stupeň ZŠ zavedené dvojkombinácie. Zákomom z r. 1966 bolo interné štúdium na PdF zjednotené na **štyri roky**.

Edukačný proces bol poznačený dobou, v ktorej prebiehal. Jeho všeobecnou povinnou zložkou vo všetkých druhoch interného štúdia bol **marx-leninizmus**, konkretizovaný troma okruhmi: filozofickým (dialektický a historický materializmus a tzv. vedecký ateizmus), ekonomickým a historickým (dejiny KSČ, Komunistickej strany Zväzu sovietskych socialistických republík, medzinárodného robotníckeho hnutia). Opatrením dekana PdF sa po r. 1966 rozsah jeho štúdia redukoval (napr. poslucháči histórie si nemuseli zapisovať historické disciplíny). Marx-leninizmus bol predmetom nielen semestrálnych, ale občas aj štátnej záverečnej skúšky. K akad. roku 1969/70 dekan PdF (J. Alberty) **zrušil katedru marxizmu-leninizmu** a namiesto neho nabehla filozofia a sociológia garantovaná novými katedrami filozofie a sociológie. Podľa nového vysokoškolského zákona (č. 163/1969 zo dňa 18. 11. 1969) minister školstva s platnosťou od 15. 2. 1970 zriadil Ústav marxizmu-leninizmu spoločný pre PdF a Vysokú lesnícku a drevársku školu vo Zvolene. Druhou, všeobecne povinnou zložkou edukačného procesu bola **všeobecne pe-**

dagogická / všeobecná a vývinová psychológia, základy pedagogiky, didaktika, teória výchovy, dejiny pedagogiky a na PI do nej pribudla aj biológia dieťaťa). Táto zložka bola predmetom tak semestrálnych, ako aj štátnej záverečnej skúšky. Poslucháči povinne absolvovali aj telesnú výchovu na udržanie a rozvoj telesnej kondície a záujmu o telovýchovu a šport. Špecifická **odborná príprava** sa kreovala podľa obsahu príslušných vyučovacích predmetov na ZŠ a popri vecných okruhoch do nej patrila aj didaktika príslušného vyučovacieho predmetu. Vecné okruhy na VPŠ a PI sa koncipovali podľa štruktúry nastavenej na pôvodných PdF, ale z výchovných predmetov, pretože išlo o nový prvok na PI, podľa názoru príslušných katedier. Obsah tzv. **spoločného základu** (pre kvalifikáciu na I., resp. II. stupeň ZŠ) kopíroval v podstate vyučovacie predmety na ZŠ; jeho ťažiskom bola rekapitulácia či systematizácia 9 vyučovacích predmetov s didaktikami, hra na husliach, rôzne povinné kurzy (lyžovania, plávania, turistiky) a pre kvalifikáciu na I. stupeň aj rôzne prázdninové praxe (v pionierskom tábore, v závode, v poľnohospodárskej výrobe). V tomto spoločnom základe bolo týždenne 32-34 hodín a semestre (s výnimkou letného semestra v I. roč.) boli 16-17 týždňové. **Dochádzka** na prednášky bola **povinná** a podmienkou pre postup do ďalšieho semestra **bolo vykonanie všetkých** predpísaných **skúšok** za predchádzajúci. Do takto naordinovaného edukačného procesu ešte pred vydaním nového vysokoškolského zákona r. 1966 a nadväzných smerníc, po konzultáciách na katedrách a so súhlasom Vedeckej rady (z 30. 4. a 19. 6. 1965) vedenie PdF vstúpilo novými organizačnými opatreniami a smernicami, ktorých cieľom bolo posilniť integráciu edukačného procesu do cieľovej stratégie – do kvalifikovaného absolventa, pre výučbu na I. či II. stupni ZŠ, a to **otvorením obsahu štúdia** a **liberalizáciou študijného poriadku**. Táto stratégia dostala pracovný názov pedagogizácia. Zrušila sa povinná dochádzka na prednášky. V každom študovanom segmente sa určili nosné disciplíny, pričom aj satelitné mali mať pedagogické vyústenie. Učebný plán sa dopĺňal prednáškami a cvičeniami podľa záujmu poslucháčov. Zrušilo sa encyklopedické ponímanie obsahu prednášok zavedené na PI a nahradilo sa výberovým. Bola zriadená **katedra metodík** (vyučovacích predmetov I. stupňa ZŠ) a **praxe**, ktorej úlohou bolo zoznamovať poslucháčov so školskými predpismi, administratívou a hospodárskou agendou,

s organizovaním záujmovej činnosti žiakov, s funkciou triedneho učiteľa, s modernou didaktickou technikou a pod. Pri katedre marxizmu-leninizmu bol **kabinet občianskej prípravy** s cieľom svojimi podujatiami (praktickými) viesť poslucháčov do občianskeho spoločenského života – do koncepcie samosprávy, ochotníctva v oblasti miestnej kultúry a športu. Študijný poriadok bol zliberalizovaný tým, že si poslucháč mohol presunúť dve skúšky zo zimného semestra do letného s povinnosťou ukončiť ročník k začiatku nového akademického roka. Povinnosť pre poslucháčov neštudujúcich cudzie jazyky a robiť skúšky z dvoch cudzích jazykov bola zmiernená len na skúšku z jedného, pričom sa mohla vykonať v priebehu dvoch akademických rokov; pre záujemcov zabezpečilo dekanstvo lektorské cvičenia z ruštiny, angličtiny, nemčiny a francúzštiny. Vybraní poslucháči z katedry cudzích jazykov boli delegovaní na študijné pobyty nielen do ZSSR a NDR, ale aj do Francúzska a Veľkej Británie. Na tej istej katedre pôsobili za vlastné finančné zdroje PdF lektori z Francúzska a NDR.

Súčasťou prípravy adeptov učiteľského povolania bola **pedagogická prax**. Svojho času v učiteľských ústavoch boli cvičné školy, takže študenti boli v dennom kontakte s budúcim pracovným prostredím. Keďže sa kvalifikácia odborného učiteľa viazala na vykonávanie učiteľského povolania, postulát praktického výstupu pred odbornou komisiou bol zo skúšobných predpisov vynechaný. Záujemca o kvalifikáciu sa prezentoval doporučením riaditeľa, resp. okresného školského inšpektora o učiteľskej spôsobilosti. Učiteľské fakulty univerzít mali lektorov metodikov – stredoškolských profesorov, u ktorých poslucháči hospitovali a pokusne vyučovali. Na VPŠ v Banskej Bystrici bola pedagogická prax tiež vo forme **náčuvov** u vybraných učiteľov a samostatných **výstupov**. Len málo učiteľov bolo ochotných akceptovať na svojom vyučovaní pozorovateľov, málo riaditeľov znášalo na svojej škole cudzí element, ktorému sa prispôboval aj rozvrh hodín. Každá hospitácia (náčuv, výstup) bola spojená s následným rozborom. Hoci prax prebiehala na školách v historickom jadre mesta, jej organizácia bola náročná najmä tým, že sa praktikanti presúvali spravidla zo školy na školu. Počas PI bola zavedená tzv. **klinická prax** (týždenná v I. post. ročníku v V. semestri), ktorej cieľom bolo poslucháčov štúdia pre 1.- 5. roč. ZŠ viesť do atmosféry triedy, do poznávania predpokladov žiakov uspieť v edukačnom

processe. Pre tento typ štúdia bola ďalej predpísaná **priebežná** dvojdenná **prax** v týždni v V. semestri a celý VI. semester **súvislá prax** na školách v regióne. Od 1. 9. 1962 bola pre oba druhy štúdia zavedená **celoročná prax** na školách, ktorá bola výnosom MŠ 22 226/67 – 11/2 zrušená a zavedená bola nazad priebežná prax, ktorá sa stala integrovanou súčasťou edukačného procesu na fakulte a súvislá (6 týždenná), ktorá sa vykonávala na školách v regióne. Skrátka: experimentovalo sa aj s pedagogickou praxou. Keďže pretrvávali aj problémy s cvičnými učiteľmi, riaditeľmi škôl, narastala aj nespokojnosť s odmeňovaním, narastali počty poslucháčov a aprobačných skupín, dekanstvo PdF využilo vysokoškolský zákon (z r. 1966) a smernice o cvičných školách nastavením **nového modelu** organizácie a priebehu praxe. Po dohode s Odborom školstva ONV a so súhlasom riaditeľa (J. Mikula) bola za cvičnú školu vybraná **ZŠ na Triede SNP 54**, na ktorú bola premiestnená aj katedra metodík a praxe. Dekanstvo PdF dostalo ingerenciu do výberu cvičných učiteľov a zabezpečilo ich pravidelné honorovanie. Zástupca riaditeľa ZŠ sa stal členom Vedeckej rady a zamestnancom PdF (na polovičný úväzok) so zodpovednosťou za organizáciu priebežnej praxe. Do dvoch tried tejto školy dala PdF nainštalovať **televízne kamery** (jedna pevná snímala katedru a tabuľu, ďalšia pevná triedu a tretia pohyblivá monitorovala pohyb vyučujúceho) a prenosná kamera sledovala výučbu v telocvični, dielňach a na pokusnom poli. Obraz sa prenášal do pracovne, kde výučbu sledovali poslucháči s didaktikom s možnosťou súbežne hodnotiť vyučovací proces (nie s časovým odstupom na rozборе). Žiakov viac nerozptyľovala prítomnosť poslucháčov, na šum pohyblivej kamery si zvykli a mohli sa koncentrovať na prácu. Takto us pôsobené vzťahy s cvičnou školou a prax na takej úrovni nemala ani jedna PdF v Československu.

Za prvej ČSR sa dynamicky zahusťovala sieť tzv. **meštianskych škôl**. Tieto školy spoločnosť akceptovala, pretože poskytovali kvalitnejšie základné vzdelanie, lepšie predpoklady pre ďalšie štúdium a ich absolventi mali možnosť uplatniť sa na nižších úrovniach hospodárskeho a vôbec spoločenského života. Boli trojročné (+ďalší rok nadstavby) a na nich sa ukončovala školopovinnosť. Slovenskí učitelia, ktorých bol nedostatok, nemali významnejší záujem o kvalifikáciu odborného učiteľa, ktorá bola predpísaná pre tento druh školy. Aj preto prichádzali

vyučovať pedagógovia z Čiech, ktorých slovenská vláda k 30. 4. 1939 prepustila zo štátnej služby. Slovenská republika (1939 – 1944) nestihla tento úbytok nahradiť a vôbec potreby týchto škôl personálne saturovať; drvivá väčšina pedagógov na meštianskych školách mala len základné učiteľské vzdelanie s maturitou. Po vojne sa vrátili dočasne okupované územia a s rozširovaním siete meštianskych škôl (od roku 1948 **stredných škôl**) potreby odborných učiteľov len narastali. Pri PdF KU Bratislava sa otvorilo tzv. **dialkové štúdium** (DŠ) pre učiteľov na získanie kvalifikácie pre II. stupeň ZŠ. Ako je všeobecne známe, PdF KU otvorila konzultačné stredisko aj v Banskej Bystrici a jeho frekventantov prevzala r. 1954 VPŠ. Dialkové štúdium na VPŠ bolo najprv **3-ročné**, potom **2-ročné** a **dvojkombinačné**. Po vzniku PI sa otvorili možnosti získať DŠ kvalifikáciu pre I. stupeň ZŠ (ale o túto cestu nebol záujem) a II. stupeň; pre učiteľov **3-ročným** štúdiom, najprv **trojkombinačným**, potom **dvojkombinačným** a neučiteľov 5-ročným. Obsahovo kopírovalo príslušné interné štúdium. Takýto organizačný štatút prevzala aj PdF. Dialkové štúdium bolo vlastne samostatné, „poslucháči“ dochádzali na konzultácie a zúčastňovali sa prázdninových sústreduj. Metodicky toto štúdium usmerňoval a študijnou literatúrou zabezpečoval Ústav pre dialkové štúdium učiteľov pri KU v Bratislave. Okrem získavania kvalifikácie sa takouto cestou kvalifikácia dala aj rozšíriť. V súvislosti s industrializáciou Slovenska a s politikou o robotníckej triede ako vedúcej sile spoločnosti sa rozrastala aj sieť učňovských škôl, učilíš a stredných odborných škôl. V záujme zvyšovania kvalifikácie absolventov sa požadovala aj lepšia pedagogická pripravenosť ich pedagógov a majstrov, a to absolvovaním tzv. **doplnkového pedagogického štúdia** na PdF. Obsah tohto štúdia koncipovala katedra pedagogiky, základov priemyselnej a poľnohospodárskej výroby. Dĺžka štúdia sa menila – minimálne išlo o dva semestre. V rezorte školstva sa v 60. rokoch zrodil aj ďalší projekt – permanentného vzdelávania učiteľov. Jeho cieľom bolo v časových intervaloch poskytovať absolventom pokroky v psychologických a pedagogických vedách a v príslušnom vednom odbore. Absolvovanie štúdia oprávňovalo zároveň na platový a funkčný postup. Toto tzv. **postgraduálne štúdium** predpokladalo vysoký stupeň odbornosti poskytovateľa a tejto cti sa dostalo aj PdF. Tento spôsob vzdelávania bol spustený ako skúšobný, vyložene v režii PdF; legalizovaný bol aj smernicou

MŠ SSR č.8043/71 z 21. 6. 1971. V akad. roku 1969/70 bolo na PdF v diaľkovom štúdiu zapísaných 1473 frekventantov, z toho 80 v postgraduálnom štúdiu. V r. 1965 sa na PdF otvorilo konzultačné stredisko **pre špeciálnu pedagogiku**, ktoré gestorovala PdF UK so sídlom v Trnave; všeobecné zložky tohto štúdia zabezpečovala PdF v Banskej Bystrici.

Tento výklad dvoch rozsiahlych komplexov – interného a diaľkového štúdia sa žiada organizačne syntetizovať. Prv však treba dodať niekoľko závažných faktov: Pedagogická fakulta mala v Martine dislokované (pre IŠ) pracovisko a konzultačné (pre DŠ) stredisko. Obe pedagogicky zabezpečovali zamestnanci s trvalým pobytom v Banskej Bystrici. Obe mestá spája železničná trať. Použitie rýchliku bolo čiastočne na vlastné náklady (nárok na rýchlik bol len nad 100 km, takže sa rýchlikový príplatok nenáročoval). Osobné vlaky boli pomalé. Vlakové grafikony nezodpovedali rozvrhom dislokovaného pracoviska! Chodilo sa preto služobným autom, ktorého obsadenie bolo treba organizovať. Keďže cesta cez Šturec bola v rekonštrukcii, Martin bol prístupný len cez Ružomberok alebo Kremnicu. Od r. 1962 bola zavedená **predvojenská príprava brancov** – poslucháčov 2. a 3. roč. Všetky uvedené objektívne danosti a potreby bolo treba zladíť časovo, personálne a čo do učebných priestorov. Diaľkovému štúdiu bola vyhradená sobota, pre poslucháčov brancov 2. roč. štvrtok, pre brancov 3. roč. piatok, čo znamená, že v uvedených dňoch nemohol mať príslušný ročník pedagogické zaujatie. Dva dni v týždni boli vyhradené pre pedagogickú prax poslucháčov 3. resp. 4. ročníka. Ešteže vtedy mal týždeň 6 pracovných dní! Že PdF zodpovedne a s celoštátnym uznaním zvládala svoje spoločenské poslanie, toho dôkazom je medzinárodný vedecký seminár o osobnosti absolventa, ktorý zorganizovala katedra psychológie 18. – 19. 1. 1968, na ktorom vystúpili špičkoví odborníci zo Slovenska, z Čiech a z družobných škôl, ako aj celoštátny seminár pracovníkov katedier psychológie, pedagogiky a didaktiky, ktorý sa uskutočnil 23. – 25. 1. 1968, a to z poverenia Ústavu pre ďalšie vzdelávanie učiteľov KU v Prahe a UK v Bratislave.

Vyššia pedagogická škola a PdF (PI bol politicky naordinovaný experiment a exces vymykajúci sa tradíciám čs. školstva) boli relevantnou, neprehliadnutelnou a nezameniteľnou **prehistóriou UMB**. Treba

len ľutovať, že 70. roky sú v publikácii *Pedagogická fakulta Banská Bystrica 1954 – 1974* prezentované len oslavne, s minimom informácií a napriek tomu, že existencia a história PdF je ľudským dielom – text publikácie je vyľudnený. *Pamätnica vysokého školstva v Banskej Bystrici 1954 – 1994* svojím názvom a časovým záberom povolaná zhodnotiť 70. a 80. roky, sa tomuto obdobiu venuje iba na str. 10, aj to formou akejsi uvádzacej súvahy a koncentruje sa len na personálne dôsledky normalizácie, rozšírené kompetencie v edukačnom procese a na udalosti z novembra a decembra 1989. V eufórii týchto dní a týždňov sa živelnými osobnými zásahmi znehodnotil archív PdF. (V príspevku použité informácie sú podložené osobným archívom autora). Toto sú nenahraditeľné škody a vážne medzery nielen v histórii PdF, ale aj univerzity. Síce v 70. a 80. rokoch bol zdeštruovaný už ustálený a osvedčený charakter PdF (zrušením niektorých odborných katedier a príslušných kombinácií; ich nahradením netradičnými katedrami občianskej výchovy a brannej výchovy), ale v týchto rokoch kulminoval proces, v ktorom sa z pôvodnej viac-menej nadstavbovej inštitúcie vygenerovala univerzitná, pripravená a zrelá byť oporou črtajúcej sa univerzity, inštitúcia, ktorá ako veno priniesla nielen výhodné materiálo-technické a personálne podmienky, ale aj kvalifikovaný systém edukačného procesu a vôbec fungovania. Bolo potom len samozrejmé, že práve z tohto prostredia vyšli aj prví rektori. Pedagogická fakulta prispela aj k etablovaniu sa neskoršej Ekonomickej fakulty uvoľnením školskej budovy a študentského domova.

Doslov

V r. 2009 katedra histórie FHV UMB vydala moje spomienky **Historik v prúde času**. Je to síce klasická autobiografia, ale jej zámerom bolo čitateľovi sprítomniť aj tie segmenty slovenského školstva, ktorými som prešiel ako žiak, študent, poslucháč a pedagóg (málotriedna ľudová škola, reformné reálne gymnázium, gymnázium, filozofická fakulta; gymnázium, pedagogické gymnázium, vyššia pedagogická škola, pedagogický inštitút a pedagogická fakulta). V r. 2010 sa na katedre histórie zverejnil zámer, že rektorát UMB plánuje vydať k 20. výročiu vzniku univerzity osobitnú publikáciu. V kontexte s týmto zámerom som sa rozhodol napísať predchádzajúci príspevok, aby sa konečne v budúcej publikácii vyvážili disproporcie charakterizujúce všetky jej predchodkyne a každá vývojová etapa počiatkov vysokoškolskej prípravy učiteľov, resp. aspoň jej nosné oblasti prezentovali

(a potom aj zhodnocovali) v kontexte s príslušnou dobou a existujúcimi podmienkami. Predložený elaborát som skoncipoval na prelome rokov 2011/2012 a dal k dispozícii potenciálnym autorom z katedry, resp. zostavovateľovi budúcej publikácie. Koncom r. 2012 vyšlo kolektívne dielo: **Dvadsaťročná univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici**. Rád konštatujem, že tieto moje dva elaboráty a recenzný posudok našli v ňom svoje uplatnenie. Táto ostatná monografia je výrazným posunom smerom ku komplexnosti a objektivite. Registruje všetky základné parametre z existencie a činnosti VPŠ, PI a PdF do r. 1970. V kapitolách a podkapitolách 2 (2.3 a 2.4) a 3 (3.1) nájde záujemca, osobitne budúci historik univerzity, bázu relevantných informácií a hodnotení. Napriek tejto novej skutočnosti, považujem svoj príspevok za aktuálny, pretože obsahuje viac informácií a pojednáva nosné komplexy kompatibilnejšie a v historickej retrospektíve (viď napr. pasáž o výstavbe vysokoškolského areálu, politickej situácii v r. 1960-70, vývoji pedagogicko-organizačného systému a jeho zabezpečovaní a pod.).

V texte tejto najnovšej publikácie je niekoľko informácií, ktoré treba v záujme pravdivosti spresniť resp. poopraviť. Uvádzam iba tie, ktoré sú k meritu veci najrelevantnejšie. Na str. 31 sa uvádza, že VPŠ začala svoje účinkovanie v akad. roku 1954/55 v piatich kombináciách; vzápätí sa píše, že počínajúc akad. rokom 1955/56 sa tak dialo v štyroch kombináciách. V akad. roku 1954/55 sa poslucháči naozaj zapisovali na štúdium slovenčiny – ruštiny, dejepisu – zemepisu, zemepisu – biológie, biológie – chémie a matematiky – fyziky; v nasledujúcom akad. roku (a ani v ďalších rokoch) sa kombinácia zemepis–biológia neotvárala. Na str. 38. čítame: „Po dvoch rokoch ... nešťastnej symbiózy vzdelávania učiteľov pre I. a II. stupeň ... od 1. sept. napokon došlo k jeho diferenciacii ...“. K diferenciacii došlo k akad. roku 1962/63, teda po troch rokoch. Stavebné bytové družstvo si založili záujemcovia o byty a nie vedenie PdF (str. 45). Sobota bola vyhradená len pre diaľkové štúdium, a nie pre predvojenskú prípravu poslucháčov – brancov (str. 50). Zmätočná je tiež informácia na str. 53 o manifestačnom sprievode poslucháčov 21. mar. 1968. Uvádza sa, že sprievod prebiehal aj za „účasti viacerých učiteľov a vedenia fakulty ... že si členovia vedenia a prítomní učitelia vypočuli (rozumej pred sídlom KV KSS) požiadavky študentov ... a dekan im dal prísľub ...“. Vedenie PdF sa sprievodu nezúčastnilo! Sprievod prišiel najprv do areálu PdF a deputáciu študentov s požiadavkami prijalo vedenie (dekan a prodekani) na dekanáte, a ani presunu sprievodu z areálu PdF pred KV KSS sa vedenie nezúčastnilo!

Beckov vo *Vedomostiach* Mateja Bela*

IMRICH NAGY

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Matej Bel vo svojom historicko-zemepisnom diele *Vedomosti o súvekom Uhorsku (Notitia Hungariae novae)*, ponúkol ojedinelý dobový pohľad na stav, význam a ohlas jednotlivých regiónov Uhorska v rámci habsburskej monarchie. Pre dnešného čitateľa (odborného aj toho laického) je preto zaujímavou sondou, prostredníctvom ktorej môže nahliadnuť na status quo daného regiónu, mesta, či iného sídla, ako aj súboru poznatkov o jeho dejinách v časoch Belovho života, t. j. v prvej polovici 18. storočia. Belov záujem je samozrejme determinovaný historickým významom daného miesta, a to vo vzťahu k štátu, k jeho panovníkom a šľachtickým rodom. Veľkú pozornosť preto venuje predovšetkým kráľovským mestám a hradom. Táto jeho pozornosť venovaná historicky významným lokalitám však bola limitovaná dostupnosťou prameňov a literatúry, keďže Bel bol predovšetkým encyklopedistom (kompilátorom), ktorý pracoval s už publikovanými poznatkami, resp. s faktami, ktoré pre neho zozbierali jeho spolupracovníci. Tieto limity sa plne prejavili aj pri Belovom opise hradu a mestečka Beckov, ktorý je však napriek tomu zaujímavým dobovým pohľadom a súčasne aj svedectvom Belovej metódy. Pozrime sa preto naň pozornejšie.

Opis Trenčianskej stolice, na území ktorej sa Beckov nachádza, sa za Belovho života nedočkal publikovania, hoci na ňom autor intenzívne pracoval, zdá sa, až do svojej smrti. To, že to tak bolo ešte aj v štyridsiatych rokoch 18. storočia, dokazujú jeho citácie a odkazy na pramene a literatúru, ktorá bola vydaná až v druhej štvrtine 18. storočia.¹ Text *Vedomostí o Trenčianskej stolici* sa teda zachoval iba v

* Táto štúdia je čiastkovým výstupom z riešenia grantu MŠ SR KEGA 028TTU-4/2012 *Monumentálne historické dielo Mateja Bela a jeho využitie pre vzdelávanie*.

¹ Na mysli máme predovšetkým apologetický spis Jána Baltazára Magina ([MAGIN, Ján Baltazár]: *Murices nobilissimae et novissimae diaetae Posoniensis scriptori sparsi, sive Apologia*

Belovej rukopisej pozostalosti. Textovo-kritického vydania sa dočkal až v roku 2011,² pričom editorský kolektív pod vedením G. Tótha pracoval s ôsmimi zachovanými rukopismi kompletného textu, resp. emendácií a doplnkov *Vedomostí o Trenčianskej stolici*. Z uvedenej edície vychádza aj naša analýza a preklad opisu hradu a mestečka Beckov.

Drobné zmienky o Beckove nachádzame aj v prvej, tzv. všeobecnej časti (*pars generalis*) *Vedomostí o Trenčianskej stolici*. V prírodnom oddiele (*membrum physicum*), pri opise horstiev (§ II.) uvádza, že „vysokánsky vrch Inovec, ležiaci na juh od Trenčína, sa v dĺžke takmer jednej míle rozkladá až po Beckov“³ a pri opise vodných tokov (§ III.), že Beckov leží na ľavom brehu rieky Váh.⁴ Napokon pri vymenovaní oblastí, ktoré sú

pro inclito comitatu Trenchiniensi ejusdemque nominis civitate conscripta adversus calumnias, quibus cervus et agnus per summam injuriam ab eodem scriptore sunt onerati Anno M.DCC.XX.III. Puchovij : Typis Danielis Chrastina, 1728, 114 s.), ktorým reagoval na právnú analýzu uhorských stavov od profesora práv Trnavskej univerzity Michala Bencsika z roku 1722 (BENCSEK, Michaelis: *Novissima diaeta nobilissima principis, statuumque et ordinum inclity regni Hungariae, partiumque eidem annexarum.* Tyrnaviae : Typis Academicis Soc. Jesu per Fridericum Gall, 1722, 191 s.). V Belovom argumentačnom aparáte však nájdeme aj práce z 30-tych a 40-tych rokov 18. storočia: napr. práce jezuitského historika F. Kazyho: KAZY, Franciscus: *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu auctore Francisco Kazy, Societatis Jesu sacerdote. Ad annum Christi M.DCC.XXXV. ejusdem Universitatis secularem.* Tyrnaviae : Typis Academicis, per Leopoldum Berger, Anno 1737; KAZY, Franciscus: *Historia Regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo ad annum ejusdem seculi trigesimum septimum. Auctore Francisco Kazy, Societatis Jesu sacerdote.* Tyrnaviae : Typis Academicis S. J. per Leopoldum Berger, Anno 1737; či edíciu listov Mateja Korvína: KELCZ, Emericus: *Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae, ad pontifices, imperatores, reges, principes, aliosque viros illustres datae [...]. Nunc primum typis excusae, et notis etiam quibusdam illustratae.* Cassoviae : Typ. Acad. S. J., 1743 – 1744; ale aj edíciu historiografických diel od J. J. Schwandtnera, ku ktorej úvodnú štúdiu napísal Matej Bel: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim primum ex tenebris eruti, partim antehac quidam editi, nunc vero ex mss. codicibus et rarissimis editionibus bibliothecae Augustae Vindobonensis ab innumeris mendis vindicati, plurimis variantibus lectionibus et necessariis hinc inde quibusdam notis illustrati cum amplissima praefatione Mathiae Belii. Cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri Austriaci Stadelkirchensis. I. – III.* Vindobonae, MDCCXLVI. [=1746] – MDCCXLVIII. [= 1748].

² BELIUS, Matthias: *Comitatus Trentsiniensis. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislav GLÜCK, Zoltanus GÓZSY, Gregorius TÓTH. Praefatus est Gregorius TÓTH.* In: BELIUS, Matthias: *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica. Comitatum Ineditorum Pars Primus.* Budapestini : Sumptibus Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae ac Archivi Hungariae Regnicolaris, Anno MMXI. [=2011], s. 148-335.

³ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 172.

⁴ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 173.

dostatočne slnečné, aby sa tam dal pestovať aj vinič (§ VII.), uvádza Beckov popri iných regiónoch Trenčianskej stolice hneď na prvom mieste.⁵ V politickom oddiele (*membrum politicum*), ktorý sa venuje administratívnym záležitostiam stolice, zas v prehľade hradných panstiev nachádzajúcich sa na území stolice (§ XIII.), uvádza pod číslom XIII. Beckovské panstvo s poznámkou, že je rozdelené medzi viacerých vlastníkov.⁶ Poslednú drobnú zmienku o Beckove nájdeme pri opise dejín mesta Trenčín, ktorý sa už nachádza v druhej, tzv. špeciálnej časti (*pars specialis*) *Vedomostí*, kde sa Bel venuje podrobnému zemepisnému, historickému a národopisnému opisu jednotlivých administratívnych celkov Trenčianskej stolice. V pasáži, kde uvádza udalosti z obdobia vlády Ferdinanda I. (§ XXI.), citujúc Mikuláša Istvánffyho a jeho *Historiarum de rebus Ungaricis libri*,⁷ spomína aj turecký vpád na územie Trenčianskej stolice, počas ktorého sa Turkom podarilo preniknúť až po Beckov.⁸ Touto udalosťou sa však podrobnejšie zaoberá až pri vlastnom opise Beckova.

Tento, keďže Beckov administratívne patril do dolného slúžnovského okresu Trenčianskej stolice, nachádzame až v predposlednom, III. oddiele špeciálnej časti (*Membrum III. de processu Comitatus Trentsiniensis inferiore*), v rámci ktorého je opis hradu a mestečka Beckov spojený do spoločnej state (*Sectio I. de arce et oppido processus inferioris Betzko*).⁹ Na prvý pohľad je zarážajúca Belova stručnosť: Beckovu, ktorý bol v stredoveku hneď po Trenčíne druhým najľudnatejším mestským sídlom Trenčianskej stolice,¹⁰ venoval necelú jednu stranu textu (zvyšnú časť state píše o hrade).¹¹ Prvá, obsiahlejšia časť state je teda venovaná Beckovskému hradu, ktorého opis rozdelil do troch paragrafov. Najprv rozoberá poveseň, podľa ktorej sa založenie hradu spája s dvorným šašom

⁵ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 185.

⁶ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 208.

⁷ ISTVANFI, Nicolaus: *Nicolai Istvanfi Pannoni historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi. Coloniae Agrippinae : Sumptibus Antonij Hierati, Anno M. DC. XXII. [=1622]*, s. 744.

⁸ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 277.

⁹ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 315-319.

¹⁰ DVORÁKOVÁ, Daniela: Beckov. In: ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján a kol.: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 101.

¹¹ Svedčí to o postupnom úpadku významu mestečka Beckov, ktorý už v Belových časoch ďaleko predstihla napr. Žilina (Bel jej opisu venoval približne trikrát viac priestoru – porovnaj: BELIUS, Matthias: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 230-233).

kráľa Mateja Korvína Buckom, podľa ktorého mal dostať aj svoje pomenovanie (*a suo vitae genere nomen inderet, appellaretque Bolondvár*). Bel tu pravdepodobne na základe nesprávnych údajov od svojich informátorov chybné spojil ľudovú povesť o pôvode Beckovského hradu, v ktorej sa hovorí, že Stibor zo Stiboric údajne obdaroval svojho dvorného šaša týmto hradom,¹² s povestami opradenou vládou Mateja Korvína. Pritom sa Belovi takéto neskoré datovanie vzniku hradu vôbec nepozdáva (*saltem aetate Corvini res haud evenit*), pričom argumentuje proti tomu práve Stiborovou donačnou listinou,¹³ v ktorej tento spomína, že hrad dostal od kráľa Žigmunda Luxemburského. Preto pôvod hradu Bel kladie do starších čias, pred rok 1390. Nič konkrétne však o starších dejinách hradu nepíše, hoci dnes vieme, že prvé zmienky o hrade sa datujú už na začiatok 13. storočia, keď ho ako kráľovský hrad spravovali župani.¹⁴ Bel však ako prvého vlastníka hradu uvádza až Matúša Čáka, po ktorom sa hrad vrátil do rúk uhorských panovníkov – Karola Róberta, Ľudovíta Veľkého a Žigmunda Luxemburského, od ktorého prešiel do rúk už zmieneneho Stibora zo Stiboric.

V ďalšom sa už obšírne venuje práve Stiborovi čoby najvýznamnejšiemu hradnému pánovi Beckova (§ II.). Krátko sa o tomto poľskom rytierovi zmienil aj v prehľade šľachty z územia Trenčianskej stolice, kde ho zahrnul chválou (*praeclaris facinoribus atque summis magistratibus administratis inclaruit*).¹⁵ Naopak pri opise dejín Beckovského hradu o ňom dáva rozporuplný obraz mimoriadne krutého hradného pána, ktorého miestny ľud nenávidel (*Augebat crudelitatem, violentia adfundebatque cami-*

¹² Porovnaj: „Vojvodu Stibora ľudová tradícia dokonca povýšila na zakladateľa hradu, hoci ten už jestvoval niekoľko storočí.“ DVOŘÁKOVÁ, Daniela: Beckovské hradné panstvo za Stiborovcov a prvých Bánfiovcov. In: KARLÍK, Jozef et al.: *Beckov 1 : Dejiny obce do roku 1918*. Nové Mesto nad Váhom : WillArt, 2006, s. 34. Pozri tiež: DVOŘÁKOVÁ, D.: Beckov..., s. 99; JANOTA, Ľudovít: *Slovenské hrady*. Bratislava : Tatran, 1975, s. 11-18.

¹³ Bel túto listinu prepísal v plnom znení v súpise dedín dolného slúžnovského okresu, ktoré ležia na pravom brehu Váhu (*De vicis processus inferioris Trans-Vaganis*), pri zmienke o obci Zemianske Podhradie, ktorá bola objektom zmienenej donačnej listiny. BELIUS, M.: *Comitatus Trentsinienis...*, s. 324-325. Publikovaný slovenský preklad tejto listiny pozri aj vo výbere prameňov: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov V. : Prvý cisár na uhorskom tróne*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2001, s. 81-82.

¹⁴ DVOŘÁKOVÁ, D.: Beckov..., s. 100.

¹⁵ Pozri: všeobecná časť, II. oddiel (politický), §. VII. *Vedomostí Trenčianskej stolice*. BELIUS, M.: *Comitatus Trentsinienis...*, s. 195-196.

no oleum. Agrestes proinde, et ad quos saevities hominis pertinebat, diris devovere et onerare imprecationibus tyrannum...). Ako spravodlivú odplatu za jeho krutovládu chápe hrôzostrašnú povesť o jeho smrti a smrti jeho manželky, ktorú si podľa neho vymysleli ľudia, aby odradili podobných Stiborov (*Haec vulgi sermonibus circumferuntur hodieque, credo, eo conficta, uti territarent Stiborii similis, quique rem suam alienis sudoribus et admota violentia nefarie auctitant.*). Bel by rád vyriešil tento rozpor a jednoznačne pomenoval charakter Stiborovej moci, ale ako priznáva v poznámke k tomuto textu, nevie si s tým rady: ľud totiž v povestiach tvrdí, že bol tyranom (*Vulgus enim adspersis fabellis tyrannum fuisse ait.*), kým listiny, ktoré vydal, dokazujú, že bol dobrotivým mecénom kostolov, kláštorov, chudobincov a špitálov (*Diplomata, quae perscripsit, sic satis benignum testantur, ut dotatas passim Ecclesias, coenobia, item ac Xeno- et ptochodochia...*).¹⁶ Odkazuje preto na hodnotenie Petra Révaya, ktorý vyzdvihuje jeho obetavosť a vernosť Žigmundovi.¹⁷

V poslednom paragrafe (§. III.) venovanom hradu Beckov sa Bel ešte zamýšľa nad dôvodmi zničenia hradného komplexu. Hlavný dôvod nachádza v kolektívnom vlastníctve v dôsledku dedičského rozdrobovania majetkovej účasti, ktoré sa nedokázalo postarať o jeho údržbu. Tento záver zovšeobecňuje pre celé Uhorsko a vidí v tom hlavný dôvod pustnutia hradných komplexov (*communi arcium per Hungariam malo, in quarum possessionem numerosiores heri pervenere*), ktorému nedokázali za-

¹⁶ Nad protikladným obrazom charakteru Stibora zo Stiboric sa vo svojej monografii zamýšľa aj D. Dvořáková (DVOŘÁKOVÁ, Daniela: *Rytier a jeho král – Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský: Sonda do života stredovekého uhorského šľachtica s osobitným zreteľom na územie Slovenska*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2003, s. 227-242), ktorá vyslovuje hypotézu, že ľudová tradícia si zamenila otca a syna, t. j. že „krutým pánom z Beckova“ bol Stibor ml., syn Stibora zo Stiboric. Viď DVOŘÁKOVÁ, D.: *Rytier a jeho král...*, s. 242.

¹⁷ „...Stiborius, genere Polonus, qui cum extrema vestigia prementibus Turcis erepto spatio navem ingredi non potuisset, ita ut erat armatus in Danubium se projecit et enativit, clarusque postea Sigismundo regi fuit.“ REWA, Petrus de: *De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem auctore Petro de Rewa, comite Turocensi, ejusdemque sanctae coronae duumviro. Quas emendatas et auctas publicabat comes Franciscus de Nadasd, perpetuus dominus terra Fogaras, regni Hungariae iudex, etc. Quibus accessit seorsim catalogus palatinarum et iudicium ejusdem regni opera et studio Gasparis Jongelini abbatis Eussersthalensis et dicti regni historiographi*. Francofurti : Sumptibus Thomae-Matthiae Götzii, Typis Jacobi Lasché Typograph. Hanoviensis., Anno M DC LIX, [=1659] s. 29. Túto pasáž z Révaya Bel cituje pri prvej (pozitívnej) zmienke o Stiborovi (všeobecná časť, II. oddiel (politický), §. VII. *Vedomostí Trenčianskej stolice*). BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 196.

brániť ani zákonné sankcie (*Utinam obtemperatum legi saluberrimo latae consilio fuisset melius! minus iam rudera ostentaret Hungaria...*), ktoré tu podrobne cituje. Nakoniec, pri zmienke o hradnom panstve, do ktorého okrem samotného mestečka radí aj ďalších 13 dedín, konkretizuje aj niektorých vlastníkov.

Bel pri spracovaní kapitoly o Beckovskom hrade teda úplne opomenul opis jeho vonkajšieho vzhľadu. Zásľuhu Stibora na prestavbe hradu vo svojej dobe do modernej a účelnej podoby¹⁸ vtesnal do lakonickej konštatácie pri hodnotení jeho neľudského prístupu k poddaným, keď „takýmto prístupom dosiahol, že hradby aj paláce hradu vyrástli v krátkom čase.“ (*His ille artibus, effecit quidem brevi, ut increscerent munitiones, ac palatia...*).¹⁹ Na základe tejto Belovej ignorancie vzhľadu Beckovského hradu musíme usudzovať, že Bel Beckov nikdy nenavštívil a k dispozícii mohol mať iba veľmi strohé informácie od znalcov miestnych pomerov.

Ešte užší priestor (necelú jednu stranu) však venuje voľakedajšiemu kráľovskému, neskôr zemepanskému mestečku Beckov. Pokiaľ ide o jeho dejiny, stotožňuje ich s dejinami hradu, ktoré sú „zahalené rúskom zabudnutia“ (...*sed et tenebris involutae iisdem...*).²⁰ V úvode síce spomína objavenie akýchsi listín, ale bez akejkoľvek ďalšej konkretizácie.

V ďalšom zdôrazňuje, že mestečko bolo obohnané hradbami, na otázku ich datovania však nedokáže dať konkrétnu odpoveď. Dnes vieme, že opevňovací múr a vodná priekopa okolo mesta bola pravdepodobne postavená medzi rokmi 1392 až 1398.²¹ Bolo to v období rýchleho rozvoja mesta, keď ho od kráľa Žigmunda Luxemburského získal už zmienený Stibor zo Stiboric.²² Bel však tieto fakty ignoruje. Namiesto nich sa vracia k informácii o tureckom vpáde na Považie, ktorý zastavili až beckovské

¹⁸ „Beckovský hrad sa v období panstva Stiborovcov stal jednou z prvých šľachtických rezidencií v Uhorsku reagujúcich na vtedy aktuálne stavebné tendencie.“ DVOŘÁKOVÁ, D.: Beckovské hradné panstvo..., s. 44; pozri tiež PAULUSOVÁ, Silvia: Kultúrne dedičstvo Beckova. In: KARLÍK, Jozef et al.: *Beckov 1 : Dejiny obce do roku 1918*. Nové Mesto nad Váhom : WillArt, 2006, s. 157.

¹⁹ BELIUS, M.: *Comitatus Trencsiniensis...*, s. 316.

²⁰ BELIUS, M.: *Comitatus Trencsiniensis...*, s. 318.

²¹ Viď PAULUSOVÁ, S.: Kultúrne dedičstvo Beckova..., s. 151.

²² V tomto čase Beckov získal aj výsady podľa trnavského práva. PAULUSOVÁ, S.: Kultúrne dedičstvo Beckova..., s. 151.

hradby.²³ V literatúre sa uvádza, že v tom čase bol Beckov opevnený „trojakým múrom a šancami.“²⁴ Mestské hradby Beckova existovali ešte aj v Belových časoch, keďže s ich odstraňovaním sa začalo až v druhej polovici 18. storočia (čiastočne sa zachovali dodnes). Bel v tejto súvislosti uvádza, že do mestečka sa vstupovalo dvomi bránami. Ďalej spomína honosné šľachtické domy, ktoré sa nachádzali vo vnútri mesta. Išlo o renesančné kúrie šľachtických rodov, imigrujúcich sem zo strachu pred osmanskou hrozbou z Dolnej Zeme, ktoré boli stavané od konca 16. storočia a v priebehu 17. storočia.²⁵ Beckov bol pre nich lákavý pre svoju blízkosť k Bratislave a Trnave, vtedajším centráram Uhorska, pričom núkal aj relatívny pocit bezpečia pred potenciálnymi osmanskými útokmi. Bel uvádza menovite niekoľko takýchto šľachtických rodov. Je však zaujímavé, že medzi nimi opomenul spomenúť Bánfiovcov, ktorí patrili medzi najvplyvnejšiu uhorskú šľachtu a po Stiborovcoch boli najznámejšími beckovskými pánmi.²⁶

Z ďalších významných beckovských budov uvádza iba kláštor rehole sv. Františka, ktorý dal v roku 1691 postaviť nitriansky biskup Jakub Haško²⁷ a kostol sv. Štefana kráľa. Pri ňom uvádza aj jeho nezvyklú polohu – „za hradbami“, avšak bez ďalšieho vysvetlenia.²⁸ Nič nehovorí ani o dejinách tohto kostola. Žiadne údaje neuvádza ani o evanjelikoch, ktorým tento patril až do roku 1661.

V závere svojho opisu sa Bel ešte pristavuje pri živobyті Beckovčanov. Okolité pôdu považuje za predurčenú pre poľnohospodárske využitie, čím si vysvetľuje, že dáva takmer všetkým

²³ Išlo o turecký vpád v roku 1599, keď na západné Slovensko preniklo vojsko pod velením veľkovezira Ibrahima pašu s úmyslom plieniť. Niekoľko oddielov Tatárov a Turkov sa po oboch stranách Váhu dostalo až k Beckovu a Trenčínu. Bližšie viď: KOPČAN, Vojtech: Turecké nebezpečenstvo a Slovensko. Bratislava : Veda, 1986, s. 100-101.

²⁴ LOMBARDINI, Alexander: Beckov a prépošstvo v Novom Meste nad Váhom. In: *Slovenské Pohľady*, roč. 30 (1910), sošit 8-9, s. 538.

²⁵ PAULUSOVÁ, S.: Kultúrne dedičstvo Beckova..., s. 152.

²⁶ Rovnako však nespomenul ani Drugetovcov, či Medňanských.

²⁷ LOMBARDINI, A.: Beckov a prépošstvo..., s. 539.

²⁸ Kostol sv. Štefana kráľa totiž vznikol skôr ako mesto: listinne je doložený v roku 1332 v pápežských desiatkových registroch, jeho vznik však možno predpokladať už v 11. storočí (PAULUSOVÁ, S.: Kultúrne dedičstvo Beckova..., s. 159). Staršie podhradie spolu s kostolom sv. Štefana sa po vybudovaní opevnenia okolo mestečka Beckov, ocitlo mimo mestských hradieb (*extra muros*).

mešťanom z Beckova obživu. O beckovskej pôde doslova píše, že „urodí bohato každý druh obilia“ (*Fert enim, omnis generis frumentum benigne...*),²⁹ čo dosvedčujú aj dobové pramene: podľa urbára z roku 1614 sa v Beckove dorábali všetky štyri základné druhy obilnín (pšenica, jačmeň, raž a ovos) a z ďalších obilnín pohánka a proso.³⁰ O vinohradoch, ktorými sú vysadené okolité svahy však nemá vysokú mienku. Pre Bela sú však charakteristické vysoké nároky, ktoré kládol na dobré, kvalitné víno. Naopak, veľkou chválou zahŕňa tamojšie ovocinárstvo. Uspokojivé výnosy z poľnohospodárstva spôsobili, že pôdu obrábali všetci obyvatelia Beckova, nevynímajúc remeselníkov, čo si všimol aj Bel: „...pauciores opificiis studeant; qui et ipsi tamen, non negligunt agricolationem“.³¹ Ostatne potvrdzujú to aj súpisy pozostalostí po beckovských remeselníkoch.³² Na záver svojho opisu Bel ešte uvádza beckovskú zvláštnosť – „vrch zvaný Červená Hora, resp. Červený Les“ (*mons, pone Vagum surrigitur Cservend-Hora, seu Rubra Silva, dictus*),³³ ktorého úbočia sú zarastené stromami, na lysom vrchole sú však obilné polia.

Napriek tomu, že Belove spracovanie Beckova je kvôli jeho nedostatočným podkladom pomerne chudobné na miestopisné, národopisné i historické podrobnosti o Beckove, ponúka minimálne zaujímavý obraz o ohlase tohto, kedysi významného mestečka (a hradu) v povedomí ľudí z prvej polovice 18. storočia. V nasledujúcej prílohe teda publikujeme náš úplný autorský preklad Belovho pojednania o Beckove. Členenie textu i jeho formálna úprava zodpovedá originálnemu textu. Číslované poznámky pod čiarou sú Belovými poznámkami, pár našich vysvetliviek pripájame na konci textu.

²⁹ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 319.

³⁰ MRVA, Ivan: Spoločenské a hospodárske pomery, obecná samospráva. In: KARLÍK, Jozef et al.: *Beckov 1 : Dejiny obce do roku 1918*. Nové Mesto nad Váhom : WillArt, 2006, s. 121.

³¹ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 319. V Belových časoch bolo v Beckove sedem cechov, z toho šesť remeselníckych (mäsiarsky, tkáčsky, obuvnícky, krajčírsky, kožušnícky a súkennícky) a podľa sčítania obyvateľstva z roku 1715 v Beckove pracovalo 57 remeselníckych majstrov. MRVA, I.: Spoločenské a hospodárske pomery..., s. 126.

³² Viď MRVA, I.: Spoločenské a hospodárske pomery..., s. 124.

³³ BELIUS, M.: *Comitatus Trentsiniensis...*, s. 319.

Príloha

STAŤ O HRADE A MESTEČKU BECKOV Z DOLNÉHO SLŮŽNOVSKÉHO OKRESU

I. BECKOVSKÝ hrad

O pôvode Beckovského hradu sa rozprávajú povesti. Pôvod *Beckovského* hradu je opradený legendami, a preto o ňom nie je nič isté. V rozprávaniach ľudu sa jeho počiatky datujú do dôb MATEJA Korvína. Vravია totiž, že keď tadiaľto prechádzal kráľ, jeho dvorný šašo, ktorý sa volal *Bucko*, dostal od neho vrch vhodný pre hrad aj s okolitým krajom pod podmienkou, že hradu, ktorý postaví na vrchu z príjmov panstva, čo dostal, dá meno podľa svojho spôsobu života a nazve ho *Bolondvár*, čo značí *Bláznov hrad*, alebo ak to chceš grécky Μωρόπυργον. *Bucko* prijal túto podmienku a hrad, ktorý narýchlo postavil, nazval podľa *Korvínovej* vôle *Bolondvárom*. Aby napokon tento názov nebol hanlivý, nasledujúci vlastníci hradu ho podľa mena samotného šaša zmenili na *Buckov*, resp. *Beckov*.

Ich posúdenie. Je to iba povesť, alebo pravda? Nechcel by som to rozprávanie spochybňovať, aby sa nezdalo, že som príliš nespravodlivý voči starým otcom a ich predkom, ktorí nám tieto povesti zachovali. Pravda však je, že tento príbeh sa sotva mohol odohrať v *Korvínovej* dobe, keďže zmienku o hrade som objavil aj v omnoho starších listinách. STIBOROVA listina, ktorú odcitujeme v úplnom znení nižšie v texte pri *Podhradí*, spomína hrad *Bolondóc*, ktorý dostal do daru od ŽIGMUNDA a jeho ženy MÁRIE už vtedy, pred rokom 1390. Ak je teda niečo pravdepodobné na tejto povesti, treba, aby sa táto významná veľkodušnosť voči šašovi, od ktorého bolo odvodené pomenovanie hradu, keď počiatky hradu o celé stáročia predbehli *Korvínovu* dobu, pripísala inému kráľovi. Ale netreba sa už viac zdržiavať týmito ľudovými povedačkami!

Aký mal kedysi význam. Napokon nech už bol hrad postavený kedýkoľvek, pokojne smieme predpokladať, akú výhodu vďaka polohe nad riekou *Váh* predstavovali jeho hradby. Tie počas nebezpečenstiev poslúžili ako útočisko pre obyčajných ľudí a ako pevnosť pre vojsko počas *českých* vojen, ktoré naši králi či už podnecovali, alebo odvracali.

§. II.

Bol vlastníctvom kráľov. Po smrti *Matúša Trenčianskeho* patrilo najprv KAROLOVI, potom LUDOVÍTOVI a napokon ŽIGMUNDOVI.

Žigmund ho daroval Stiborovi. Práve ŽIGMUND hrad aj s panstvom, ktoré k nemu patrilo, buď dal do zálohu, alebo zadarmo prepustil do držby STIBOROVI, ľudovo zvanému *Csibor Vajda, sedmohradskému vojvodovi a pánovi Váhu* (tak sa tituloval v listinách). Potom ako dostal hrad, nakoľko sa veľmi usilovne pustil do prestavieb, zakrátko urobil *Beckov* väčším a mocnejším. Keďže však na svojom panstve nemal dostatok ľudí na dokončenie hradu, nahnal ich tam neraz s násilím.

Stiborova tvrdosť voči sedliakom pri zväčšovaní hradu. Vraj bol taký bezcitný, že sedliakov, ktorých prinútil k robotám so záprahom volov, neprepustil, prv ako sami neodpadli od ťažkej práce a záprahy neskapali. Takýmto prístupom spôsobil, že v krátkom čase vyrástli hradby aj paláce hradu, ale za jeho krutovládu súčasne rástla aj túžba po pomste, ktorá v ľuďoch dozrievala zvyčajným spôsobom. *Stibor* bol vo svojej podstate tvrdý človek a vyslovene nachystaný jedine na to, aby pokoril ľud, ktorému široko ďaleko vládol. Krutosť znásoboval násilím, a tak ešte prilieval olej do ohňa. Preto sedliaci a tí, ktorých zasiahla krutosť tohto človeka, preklínali a zlorečili tomuto tyranovi, kým na zákrok bohyně Nemesis¹ ho nezvyčajným spôsobom nedostihla smrť.

Smutný koniec Stibora a jeho manželky. *Stibor* raz podľa svojho zvyku, nepoznajúc žiadnu mieru, prinášal obeť *Bakchovi*.² Nešťastník jeden, aby pohodlne mohol vyspať opitosť, prikázal rozložiť posteľ pri studni, na zatienevom a chladnom mieste. Tam si aj ľahol. Keď polomŕtvy od vína a únavy bez stráží chrápal, nevediac o sebe, do otvorených úst mu vklzol had, ktorý sa cez ústnu dutinu dostal až do mozgu, usmrtil opilca a vyhryzenými otvormi znetvoril tvár, pričom sťa cez okno vystrkoval hlavu raz z jedného, raz druhého oka. Sluhovia zhrození takou náhlou a ohavnou smrťou pána presmutnú správu bez meškania oznámili manželke, ktorá len čo k nemu pribehla, z nečakaného pohľadu na manžela sa prestala ovládať a ako zmyslov zbavená uchopila nôž, ktorý mala u seba, a zabodla si ho do hrude. A tak aj ona, zrútiac sa vedľa svojho manžela, náhle vypustila nešťastnú dušu. Toto sa dodnes rozpráva v príbehoch ľudu a ja verím tomu, že si to vymysleli, aby odstrašili podobných *Stiborovi*, ktorí si svoj majetok chcú bezbožne rozmnožiť, hoci za cenu potu iných

a za použitia násilia. Na potvrdenie dôveryhodnosti dodávajú k tomuto smutnému rozprávaniu dôkaz v podobe dvoch kanónov. Na jednom z nich bola kovolejárskym umením vytvorená manželova podobizeň s nakresleným hadom, na druhom zas obraz manželky ozbrojenej nožom, ako si zasadzuje úder do hrude. Keď *Rákoci* rozpútal nedávne nepokoje, tieto kanóny boli odvezené do *Trenčína*.

§. III.

Neisté osudy hradu po Stiborovej smrti. Je ťažké povedať a ani to asi mnoho čitateľov nezaujíma, či sa po Stiborovej smrti^{a)} prihodilo hradu niečo šťastlivého alebo nepriaznivého a v koho moci bol. V to však verím bez najmenej pochybnosti, že zažíval tie isté osudy, aké počas *českých* vojen znepokojovali celý tento *považský* kraj.

Zo zákonov vlasti sa dá dozvedieť, čo spôsobilo zničenie hradu. Ľudia hovoria, že najväčší vplyv na zničenie hradu malo to, že panstvo bolo rozdelené medzi viacerých pánov, preto povinnosti o jeho opravovanie a udržiavanie strechy, ktorá sa týkala každého podľa jeho podielu, sa boli ochotní venovať buď iba málokto, alebo vôbec nikto z nich. Toto bolo spoločným nešťastím hradov v *Uhorsku*, ak sa do ich vlastníctva dostal väčší počet pánov. Aby sa tomu uhorské stavy vyhli, na snemoch vydali viacero zákonov. Prvý z nich bol ten, ktorý bol v roku 1563 vydaný dvadsiatym dekrétom FERDINANDA I. Panovník neváhal vydať toto nariadenie, aby pripomenul povinnosti tým, ktorých sa týka výčitka tohto zákona. Je to tam vyjadrené takto:^{b)} *Ustanovuje sa tiež, aby na ktoromkoľvek pohraničnom hrade, kde sú dvaja, traja alebo aj viacerí bratia a nikto z nich za svoju časť nechce pomáhať pri jeho udržiavaní, hlavný uhorský kapitán takýchto zdráhajúcich sa bratov k pomoci dôrazne prinútil. Hlavný uhorský kapitán vedno so županom stolice po preskúmaní a overení príjmov hradu nech stanoví medzi týmito bratmi*

a) Chcel by som, aby sa našiel nejaký vzdelanec, ktorý by dôveryhodne osvetlil pôvod STIBOROVEJ moci a majetku v *Uhorsku* aj v *Sedmohradsku* a či ich zväčšil do ohromnej veľkosti krutou alebo dobrotivou správou. Ľud totiž v povestiach, ktoré šíri, tvrdí, že bol *tyranom*. Naopak listiny, ktoré vydal, dokazujú, že bol dostatočne dobrotivý, aby sme pomlčali o kostoloch, kláštoroch a o *chudobincoch* a *špitáloch*, ktoré všade obdaroval. Pokým sa tak stane, ak to niekedy vôbec bude, pozri RÉVAY, Peter: *De monarchia et sacra corona regni hungariae centuria septem*, V. centuria, frankfurtské vydanie, s. 29 a nasl. a tiež lipské vydanie *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*, druhý diel, s. 653 a nasl.

b) V zákonomnom článku č. XIX.

ako aj kýmkoľvek ďalším, kto sa podieľa na spoločnom vlastníctve hradu, pomer, koľko každý za svoju časť musí zo svojich príjmov vynaložiť na udržiavanie daného hradu. Ak by jeden alebo druhý nechcel pomáhať podľa stanoveného pomeru, ostatní by mali právomoc majetkovú časť toho, kto nechce pomáhať, obsadiť a vynaložiť ju na udržiavanie hradu. Kiež by sa bol lepšie poslúchal tento zákon prijatý veľmi správnym rozhodnutím!

Už by menej zrucánin strašilo v *Uhorsku*. Ja sa totiž tak domnievam, že aj keď mnohé, veľmi dobre opevnené hrady odvrátili búrky vojen, predsa je dosť takých, ktoré zahubila nedbanlivosť majiteľov. Napokon, aby úplne nevymizla autorita spomínaného nariadenia, stavy sa na sneme, ktorý v *Bratislave* v roku 1622 poctil svojou účasťou FERDINAND II., zhodli, že ho treba zopakovať^{c)} a napokon aj tretíkrát v roku 1625,^{d)} keď sa platnosť zákona rozšírila aj na tie hrady, ktoré nie sú pohraničné. Hovorila tam: *K článku 72 z roku 1622 o pohraničných hradoch vlastnených viacerými bratmi, ako aj dedičkami a kýmkoľvek iným sa dodáva, že tento sa týka aj ostatných hradov, ktoré sa nachádzajú v bezpečnejších častiach kráľovstva, a to tak, že o obnovu hradu sa po predchádzajúcom zistení musí postarať podžupan z majetkov a príjmov majiteľa, ktorý sa o obnovu svojej majetkovej účasti stará príliš nedbanlivo.* Takto predvídavo vtedy konali naše stavy. Zaiste, niet inej možnosti, ako sa domnievať, že právomoc tohto zákona už neplatila pre obnovu *Beckova*.

Množstvo vlastníkov Beckova. Kvôli množstvu vlastníkov a ich rôznym záujmom sa táto starobylá a mocná pevnosť začala rozpadáť nedávno, pred našou dobou. Medzi vlastníkmi, o ktorých sme sa dozvedeli, sú *Esterházyovci, Erdődyovci, Révayovci, Suňogovci, Pongrácovci, Juštovci* a ďalší. Rôzne sú medzi nimi podelené ako časti hradu, tak aj panstva, ktoré by mohlo byť bohaté, keby patrilo jedinému pánovi. Do beckovského panstva teda okrem rovnomenného mestečka patrí 13 dedín: *Krivosúd, Kalnica, Vieska, Kočovce, Nová Ves, Lieskové, Bošáca, Dolné Srnie, Mnešice, Haluzice, Štortok, Ivanovce* a *Melčice*.

II. Mestečko BECKOV

Sú počiatky mestečka a hradu rovnaké? Ak to treba posudzovať podľa rovnomenného pomenovania, potom zaiste počiatky mestečka aj

^{c)} V zákonnom článku č. LXXII.

^{d)} V zákonnom článku č. LIX.

hradu by mali byť podobné. Avšak počiatky sú zahalené rúškom zabudnutia aj pre tých, ktorí z neho najviac odhalili, keď sa im svojho času, po objavení listín, podarilo tieto svojho druhu tajomstvá dávnych čias vyniesť na svetlo sveta. Mestečko však leží pod hradom, na brehu *Váhu*, na rovinnom mieste, ktoré je prajné svojou úrodnosťou.

Obohnali ho hradbami. Je obohnané hradbami, ktoré vybudovali buď prví zakladatelia, alebo ďalší vlastníci, ktorí ich nahradili. To sa samozrejme dá ľahko predpokladať, pretože sa zriedkavo stáva, že hneď na začiatku sa aj dokončia všetky stavby, ktoré sa začnú. Nejaké takéto hradby však veruže zachránili *Beckovčanov*, keď sa na konci šestnásteho storočia sem dostali *Turci* za onoho krvavého vpádu,³ počas ktorého odvliekli trinásťtisíc ľudí do zajatia a približne rovnako veľa usmrtili ohňom a mečom, ako to jasne zaznamenal vo svojom spise historik ISTVÁNFY:^{e)} *Odtiaľto* (pred tým hovoril o zničení piešťanských kúpeľov) *postupovali popri Váhu až po brány mestečka Beckov. Rozbesnení krvou a vraždením vypálili dedinu Borovce, potom ako odvliekli urodzené ženy, manželky a dcéry Jána Balogha a Pavla Vizkeletyho. Teda besnenie tohto mimoriadne divého nepriateľa sa dostalo až po brány, ale nie dovnútra mesta. Sotva by to takto dopadlo, keby tento ohromný valiaci sa dav nepriateľov nezastavili hradby.*

Vzhľad budov a majtelia mestečka. Do mestečka sa vstupuje dvoma bránami. Vo vnútri sú postavené domy, ktoré sú veľmi pohodlné. Na poprednom mieste medzi nimi sú tie, ktoré obývajú *Eszterházyovci*, *Révayovci*, *Lapšínski*, *Blaškovičovci*, *Sádeckí*, *Váradyovci*, *Raimannovci* a ďalší.

Kláštor rehole sv. FRANTIŠKA, ktorý sa nachádza v mestečku, dal podľa nápisu postaviť: JAKUB HAŠKO, SEDEMDESIATROČNÝ PREPOŠT PREPOZITÚRY PANNY MÁRIE BOHORODIČKY V NOVOM MESTE NAD VÁHOM, V ROKU 1691 NA ČEŠÍ SV. JOZEFA BOŽIEHO PESTÚNA. Takisto za hradbami je kostol zasvätený sv. ŠTEFANOVI, kráľovi Uhorska.

Charakter pôdy. Pôda patriaca mestečku je aj dostatočne rozsiahla, aj dobrá na pestovanie obilia. Urodí teda bohato každý druh obilia a v prípade priaznivého roku aj s bohatým ziskom. Obyvatelia mestečka pestujú aj vinič, ale pri charaktere pôdy či podnebia, ktoré nie je priaznivé pre vinohradnícke práce, s menšou úrodou plodov. Väčšiu chválu si za-

e) ISTVÁNFY, Mikuláš: *Historiarum de rebus Ungaricis libri*, s. 745, 1.

slúžia ovocné sady vysadené každým druhom ovocných stromov. Prospechu mešťanov napomáhajú aj hojné možnosti ťažby dreva a pastvísk. Takýto charakter pôdy spôsobuje, že väčšina mešťanov sa ochotne a úspešne venuje obrábaniu pôdy, iba málokto sa zaoberajú remeslami, a aj tí popritom roľníci. Nad mestečkom sa pri *Váhu* dvíha vrch zvaný *Červená Hora*, resp. *Červený Les*. Po úbočiach je zarastený stromami, kým naproti tomu je vrchol lysý a uvidel by si ho obrozený pre obilné polia.

VYSVETLIVKY

¹ Grécka bohyňa spravodlivej odplaty.

² Bakchus, známy tiež ako starogrécky Dionýsos bol bohom vína a nespútanej zábavy. „Prinášať obeť Bakchovi“ teda znamenalo piť až do nemoty.

³ Išlo o už zmienený turecký vpád v roku 1599.

Summary

Beckov in the *Notitia* of Matthias Bel

The encyclopaedist and polyhistor Matej Bel elaborated in his work *Notitia* an interesting topographic, ethnographic and historical insight into contemporary life of significant settlements of Hungary in the early 18th century. Such is the case with the castle and the town Beckov processed in the volume describing Trencin County, which issue by press, however, the author did not live a life. The text of *Notitia* of Trencin County appeared in the original (Latin) version only in 2011. Beckov is in them, despite its importance, processed very shortly. This is due to the lack of material about Beckov, which had Matej Bel available. The conclusion follows from it, that M. Bel never visited Beckov. Therefore he gives attention to secondary informations, like was the legend about the origin Beckov's castle, which, no one knows why, wrongly associated with Matthias Corvinus. Extensively he expands on the most famous nobleman of Beckov's castle, who was *Stibor from Stiborice*. famous nobleman of Beckov's castle, who was *Stibor from Stiborice*. He considers *Stibor's* relation to the villeins on the base of the folk tradition, which compares with the sources. On example of the rapid destruction of neglected Beckov's castle he criticizes carving up of properties by the inheritance laws, as a result of which is failure of properties (castles). In part of description of the town, he pays attention to its localization nearby the river *Váh*, major buildings, and in particular the way of life of its inhabitants, who are occupied mainly with agriculture. The full translation of Bel's description of Beckov (castle and town) to Slovak we publish in annex of studies.

Dejiny prezentácie archeológie v Európe a na Slovensku

STANISLAVA GOGOVÁ – EGON WIEDERMANN

Katedra muzeológie, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Dejiny muzeálneho fenoménu sú dejinami ideí a opisujú muzealitu na základe všetkých foriem, v ktorých konkrétne vystupuje. Vysvetliť niečo znamená dať príčiny a následky do súvisu s inými vonkajšími javmi a všetko zaradiť do vzťahového systému a rozpoznať vznik, zmysel a význam. Múzeum ako také sa v odbornej muzeologickej literatúre chápe ako konkrétne zariadenie umiestnené pod strechou budovy s určitým účelom a pôvodcom. Takto môžeme vysvetliť len vznik, dejiny jednotlivého múzea, nie však samotného fenoménu. Muzeálne dejiny ako dejiny ideí umožňujú pozorovania na viacerých úrovniach (*Waidacher 1999, 48*). Relevantným znakom určenia muzeologického fenoménu je miera prístupnosti pre verejnosť. O múzeu ako takom hovoríme až vtedy, keď dochádza k zámernému – muzeálnemu zbieraniu, uchovávaniu a skúmaniu predmetov zvláštneho spoločenského významu a následne prístupnosti pre verejnosť bez ohľadu na stav, pôvod, vzdelanie a vierovyznanie (*Waidacher 1999, 51*).

Dejiny výskumu historickej muzeológie sú pomerne krátke. Do pozornosti sa dostávajú až posledných sto rokov, podrobnejšie až od polovice 20. storočia (história jednotlivých múzeí, vývoj muzeálneho fenoménu v jednotlivých krajinách, prípadne v určitej dobe, všeobecné muzeálne dejiny (*Waidacher 1999, 50*).

Múzea sú vždy odrazom spoločnosti v ktorej vznikli, odrazom danej doby. Šľachtické klenotnice, kabinety umenia a kuriozít, systematicky usporiadané zbierky 19. storočia a súčasné múzea ako významné objekty a ustanovizne v dejinách prezentácie historických prameňov nezávisia jedny od druhých. Objavujú sa samostatne ako reakcia na určité kolektívne potreby (*Waidacher 1999, 50*).

Do 17. storočia nemáme doklady o múzeách, ktoré by boli prístupné verejnosti, do konca 18. storočia len výnimočne. Medzi prvú verejnú

múzea zaraďujeme Amerbach – Kabinett v Bazileji r. 1661 a Ashmolean museum v Oxforde r. 1693 (Waidacher 1999, 51).

Archeológia je veda študujúca dejiny ľudstva prostredníctvom materiálnych pamiatok a umožňuje nám priblížiť sa k širokým časovým priestorom, k tisícročiam rannej existencie ľudstva, a povedať o nich niečo zmysluplné (Renfrew 2009, 7).

Muzeológia je teoretické vysvetlenie vypracované pomocou filozofických nástrojov a praktické uskutočnenie zvláštneho poznávacieho a hodnotiaceho vzťahu k realite, kde sa konkrétny výraz nachádza v predmetoch, ktoré sa ako svedectvá určitej doby vyberajú, ochraňujú, skúmajú a sprostredkujú spoločnosti (Waidacher 1999, 30).

Vzájomné prepojenie archeológie a muzeológie vyjadril Bohuslav Novotný (1986) „Archeológia má v múzeách zvlášť zodpovednú úlohu, pretože zachytáva obdobie, pre ktoré sú hmotné pramene jediným či prevažným zdrojom informácie“ (Stránsky 2005, 19).

Jednou z prvých predforiem múzeí boli chrámové klenotnice - *thesauroi* v antickom Grécku. Boli to chrámy v Aténach, svätyne v Delfách, Olympii, Délose, kde boli sústredené posvätné dary božstvám, rôzne pozoruhodné výtvary prírody. V 5. stor. pred n. l. sa používal pojem *pinakotéka* pre zbierku obrazov. Náš dnešný termín múzeum by sme mohli odvodiť z antiky od pojmu *múseion* – chrám zasvätený bohyniam umenia a vedy. (Museión na Helikóne, v Alexandrii, v Pergamone). Zhromažďovanie originálnych starožitností a ich kópií sa stalo politickým programom po dobytí Grécka Rimanmi. Grécke umelecké predmety boli vystavované po celom Ríme ako triumf víťazstva (Waidacher 1999, 53-54). Zberateľstvo z politických alebo duchovných dôvodov pretrvávalo aj v období stredoveku a včasného novoveku.

14. až 17. storočie je v dejinách európskej prezentácie pamiatok a v ére hľadania muzeálneho fenoménu predovšetkým obdobím veľkých šľachtických zbierok. Medzi významných predstaviteľov patrili od 15. storočia rímski pápeži Pavol I., Sixtus IV., ktorý vytvoril Kapitolské múzeum antického sochárstva a tiež zakázal vývoz starožitností z mesta. Pápež Lev X. zbieral sochy pre Cortilskú záhradu vo Vatikáne, ale aj ďalší, vďaka ktorým sa Vatikánske múzeum rozširovalo a obohacovalo o významné pamiatky Raffaela, Bramanteho, Michelangeľa, Canovu a ďalších. V zberateľskej záľube sa našli aj predstavitelia vý-

znamných šľachtických rodov Este, Medici.... (Waidacher 1999, 55). Veľký vplyv na zberateľstvo mali zámorské objavné cesty v 15. - 16. storočí, ktoré ukázali ľudstvu nielen nové svetadiely ale aj nové kmene, národy žijúce na iných stupňoch civilizácie a kultúry, neznáme rastliny, zvieratá, ktoré púťali pozornosť a podnietili rozvoj konzervátorských postupov. Ide o obdobie tzv. komôr umenia a divov – „*theatrum mundi*“ (svetové divadlo), ktoré malo poskytnúť prehľad o stave poznania súčasného sveta (Taliano, Švédsko, Dánsko, Veľká Británia, Rakúsko, Nemecko; Waidacher 1999, 57-58).

Významnú premenu v prezentačnej praxi priniesla renesancia, pod vplyvom ktorej sa najmä v Taliansku programovo začalo zaoberať hmotnými dokladmi minulosti, zbieraním a ich štúdiom. Zo začiatku boli hmotné pramene chápané ako kuriozity alebo doplnky k písomným prameňom, zamerané najmä na obdobie antiky. V krajinách západnej a strednej Európy, kde antických pamiatok bolo menej, sa pozornosť upriamovala na nadzemné pamiatky – mohyly, megalitické stavby (Buchvaldek 1985, 18). Za zrod moderného muzeálneho fenoménu a napokon aj archeológie vďačíme najmä vášnivým zberateľom, panovníkom a kardinálom renesančného Talianska, ale aj európskym monarchoch, ktorí išli v ich stopách a so záľubou zbierali klasické sochy – „antické mramory“, ako ich nazývali. V ich túžbe pokračovali šľachtici, ktorí ukoristenými sochami ozdobovali svoje honosné domy. Zvyky kopať na miestach starovekých nálezísk s cieľom nájsť dôkazy o minulosti sa zrodili preto, aby sa vyhovel záľubám týchto prvých zberateľov. Objavenie Pompejí a Herculanea viedlo k aktívnejším a systematickejším vykopávkam, čo postupne spôsobilo nielen získavanie sôch a iných starožitností pre zberateľov, ale aj prostriedkov získavania informácií. Snaha o získanie informácií a uceleného obrazu, ktorý ponúkali písané texty, viedli k ďalším vykopávkam v západnej Ázii (Ninive 1842, Nimrude 1845), ale i v ostatných častiach sveta, v severnej Európe, aj v Anglicku... (Renfrew 2009, 17-18).

V 18. storočí nastal v dejinách prezentácie hmotných pamiatok zásadný obrat – vyvinulo sa múzeum ako inštitúcia. Medzi prvé moderné múzea danej doby patria British Museum v Londýne (1753), Louvre v Paríži (1773), ale zároveň vznik národných, krajinských múzeí

a nových druhov múzeí na celom svete v priebehu celého 19. a 20. storočia.

Významný prelom prinieslo 19. storočie najmä pod vplyvom „severských zberateľov starožitností“, škandinávskych bádateľov, ktorí už poznali nálezy z hrobov aj sídlisk pravdepodobne z obdobia pred existenciou písomných prameňov (*Renfrew 2009, 19*).

Christian Jürgensen Thomsen sa v roku 1816 stal prvým kurátorom Dánskeho národného múzea historických pamiatok v Kodani. Pri neustálom prívale nálezov si všimol rozdiely medzi jednotlivými artefaktmi a rozhodol sa vytvoriť nejaký systém a poriadok. Vychádzajúc z predpokladu vývoja, rozdelil artefakty na kamenné, bronzové a železné, a tak dospel ku klasifikácii troch technologických štádií, podľa ktorých usporiadal zbierky v múzeu. Thomsenov sprievodca po Národnom múzeu bol v roku 1848 preložený do angličtiny a jeho systém klasifikácie troch dôb akceptoval vedecký svet. Postupne sa ujal a dovolil bádateľom rozdeľovať minulosť bez písomných dokladov na sled období (*Renfrew 2009, 16; Böhm 1941, 13*). S novou koncepciou výskum rýchlo napredoval a prinášal nove objavy v každej časti sveta a zároveň sa prehlboval prístup k hmotným prameňom, k ich získavaniu, triedeniu, porovnávaniam a výkladu.

Prezentácia archeologických prameňov v múzejnom prostredí na Slovensku je úzko spätá s érou hľadania identity a etablovaním archeológie ako historickej disciplíny a pochopiteľne tiež s dejinami slovenských múzeí. Prvé počiatky záchranu archeologických pamiatok v Uhorsku teda aj na území dnešného Slovenska siahajú azda už na koniec 16. storočia, výraznejšie na prelom 16. a 17. storočia a sú spojené so zberateľmi z okruhu vzdelancov, šľachty a nadšencov pre starožitnosti (*Polla 1996, 15*). Často krát išlo o zbierky vytvárané z prestíže daných jednotlivcov, ale aj zo záujmu pre oblasť starožitníctva.

Osobitný význam v dejinách slovenskej archeológie a muzeológie práve v ére hľadania ich identity prináleží Jánovi Dernschwamovi (1494 – 1567), členovi bohatej podnikateľskej rodiny Fuggerovcov, vzdelanca – humanistu a cestovateľa.

J. Dernschwam sa pokladá aj za prvého muzeológa a zberateľa starožitností na Slovensku. Zaoberal sa antickými epigrafickými pamiatkami. Do dejín slovenskej archeológie sa zapísal objavením rímskeho

nápisu na Trenčianskej skale (*Polla 1996, 16*). Tento jeho poznatok je zhrnutý v epigrafickej zbierke latinských nápisov „Inscriptiones Romanae a lapidibus in territoriis Hungariae et Transsylvaniae repertis anno 1520 – 1530 collectae“ Ide o dielo, v ktorom Dernschwam spracoval rímske nápisy z územia dnešného Maďarska, Rumunska, bývalej Juhoslávie a aj spomenutý trenčiansky nápis (*Kühndel 1955, 183-184*).

Medzi významných predstaviteľov vzdelanosti 17. - 18. storočia patrí polyhistor Matej Bel (1684 – 1749). Dokladom jeho záujmu aj o archeologické pamiatky je jeho dielo „Historické a zemepisné vedomosti o súvekom Uhorsku (1735 – 1742). Nachádzajú sa v ňom záznamy o archeologických náleziskách a nálezoch (*Polla 1996, 19*). Rovnako dôležité miesto v dobe kladení základov slovenskej archeológie a muzeológie zastávajú vzdelaní nadšenci pre archeológiu a záchranu archeologických pamiatok – Michal Klein (1712 – 1782) a Samuel Reusso (1783 – 1852). Dokonca aj jeho synovia Gustáv, Ludovít a Adolf pokračovali v otcových šľapajach v záchrane duchovných a hmotných pamiatok Slovenska. Centrom ich pozornosti bola oblasť Revúcej, ktorá sa rozšírila na celý Gemer. Už v 40-tych rokoch sa S. Reusso pohrával s myšlienkou založenia učenej spoločnosti. V centre pozornosti jeho záujmu bola otázka archeológie a prírodných vied. Robil prieskumy a výskumy na zaniknutých hradiskách Gemera, z čoho pochádzala aj jeho rozsiahla archeologická zbierka. Svoj záujem a výsledky zhrnul vo viacerých prácach, ktoré zostali iba v rukopise (*Rybecký 1966/3, 31*). Na jeho prácu nadviazali jeho traja synovia, o ktorých činnosti sa dozvedáme od Boženy Němcovej, ktorá popri svojej literárnej činnosti venovala pozornosť aj záchrane archeologických predmetov ako prameňov národnej hrdosti. B. Němcová získala výsledky aj časť arch. zbierky S. Reussova a jeho syna Gustáva, ktoré jej slúžili ako podklad k napísaniu zaujímavého článku „Slovenské starožitnosti“ uverejneného v „Památkach archeologických“. Prostredníctvom nej sa časť zbierok objavila v Národnom múzeu v Prahe a zároveň zbierky Reussovcov patrili k základu Matičného múzea v Turčianskom sv. Martine (*Rybecký 1966/3, 32*).

Rozsiahle zbierky archeologických pamiatok, ktoré možno považovať za prvé neverejné prezentácie, vlastnili aj ďalší vzdelanci a spolupracovníci S. Reussa – Samuel Tomašík, Samo Chalupka, Mikuláš

Kubíny (*Rybecký 1966/3, 33-34*), Ladislav Bartholomaeides (1754 – 1825), ktorý sa venoval vlastivednému bádaniu v regióne Gemer – Malohont, Juraj Ribay (1754 – 1812), ktorý v návrhu „Slovensko – Českej spoločnosti v Uhorsku ako jeden z bodov uvádza potrebu výskumu a záchrany pamiatok našej národnej minulosti a kultúry. Okrem toho bol vlastníkom vzácnej zbierky archeologických a numizmatických pamiatok, aj zbierky vzácných literárnych diel (*Polla 1996, 26*). Ribayov návrh na založenie spoločnosti síce nebol akceptovaný, ale aj napriek tomu ako prvý vytvoril stanovy, v ktorých zakotvil potrebu výskumu, dokumentácie a záchrany pamiatok nášho kultúrneho dedičstva (*Rybecký 1966/2, 34*). Medzi ďalších patria Bohuslav Tablic (1769 – 1832), Ludovít Štúr (1815 – 1856), Pavol Jozef Šafárik (1795 – 1861) a vzdelanci a národovci danej doby, ktorých cieľom bolo okrem politických ambícií zvyšovať národné povedomie (*Múzejníctvo a zberateľstvo na Slovensku-I., 2004, 76, 79*).

V 18. – 19. storočí nastala éra hľadania identity archeológie a muzeológie v znamení nových prúdov. Vznikajú prvé aktivity nasmerované do inštitucionalizovania vlastivedného hnutia – zakladanie učenných spoločností a školských zbierok na našom území ako nositeľiek vzdelanosti, národného povedomia a v mnohých prípadoch tiež aj ako predchodcov budúcich múzeí. Vrcholom spomínaných aktivít bol hlavne vznik Matice slovenskej, spojenej aj s vygenerovaním celého radu osobností úzko spätých s terénnou, zbierkotvornou a prezentačnou činnosťou.

Otázka založenia Matice slovenskej a v rámci nej aj múzea bola proklamovaná na Memorandovom zhromaždení 6. – 7. 7. 1861 v Turčianskom Sv. Martine (*Rybecký 1966/3, 36*). Vyvrcholenie snáh slovenských vzdelancov bolo korunované založením Matice Slovenskej v roku 1863 a v rámci jej kultúrno-politického programu bolo aj založenie prvého Slovenského národného múzea – Matičného múzea. Mnohí slovenskí zberatelia, vzdelanci a nadšenci pre archeológiu ochotne darovali svoje zbierky už v prvých rokoch založenia Matice slovenskej. Tie sa potom stali základom budúceho Matičného múzea (*Rezortná úloha 1981 – 1985, 7*). V roku 1869 dostalo múzeum 2 miestnosti v budove Matice slovenskej na inštalovanie prvej expozície Matičného múzea. Toto sľubne sa rozvíjajúce budovanie prvého národného múzea bolo násilne prerhnuté zatvorením Matice slovenskej a Matičného múzea, a to 6. 4. 1875.

Zbierky boli skonfiškované a až do konca 19. storočia ostali v zapečatených miestnostiach v budove Matice. Časť bola potom v roku 1902 ako štátny depozit prevezená do Župného múzea v Nitre a časť v roku 1907 do Maďarského národného múzea v Budapešti (*Almanach kultúrneho dedičstva 2000*, 6).

Po násilnom zatvorení Matice slovenskej a Matičného múzea takmer na dve desaťročia utíchli snahy slovenskej inteligencie na poli kultúrneho a politického života. Napriek snahe uhorskej politickej moci sa nepodarilo zabrániť odhodlaniu jednotlivcov v kruhu slovenskej inteligencie proklamovať myšlienky slovenskej jednoty. Jedným z týchto nadšencov bol aj rímskokatolícky farár Andrej Kmeť (1841 – 1908). Pochopil, že pasivitou sa nič nedosiahne a preto nabádal k práci na kultúrnom-vedeckom a národnom poli, kde sám išiel príkladom. Venoval sa osvetovej činnosti, ale aj botanike, archeológii, histórii, etnografii a jazykovede. Jeho snaha vyústila do založenia Muzeálnej slovenskej spoločnosti (1893) a Slovenského národného múzea v Turčianskom Sv. Martine (1908). Do múzea sa dostali nové zbierky získané po roku 1875, ktoré od roku 1890 boli umiestnené v martinskom „Národnom dome“. Medzi ne patrila aj významná archeologická zbierka A. Kmeťa. Jeho zbierku vysoko ocenil aj český archeológ Lubor Niederle, s ktorým si dopisoval (*Rezortná úloha 1981 – 1985*, 11). Zbierky v Martinskom Dome sa rýchlo rozrastali a priestory, ktoré boli za týmto účelom pridelené už nestačili a preto sa predstavitelia MSS rozhodli postaviť pre múzeum účelovú budovu. Základný kameň bol položený v r. 1906 a verejnosti bola sprístupnená v roku 1908. Budova bola projektovaná architektom M. M. Harmincom. Po celé obdobie presadzoval Andrej Kmeť myšlienku spojenia múzea s vedou. Popri exaktne chápanom vedeckom a dokumentačnom význame videl poslanie múzea tiež aj vo všeobecnom vzdelávaní širokých vrstiev ľudu. Andrej Kmeť sa slávnostného otvorenia múzea nedožil, nakoľko 16. 2. 1908 zomrel v Martine (*Almanach kultúrneho dedičstva 2000*, 7).

So Slovenským národným múzeom sa spája aj osobnosť akademika Jána Eisnera (1885 – 1967), nestora a zakladateľa moderného archeologického bádania na Slovensku a žiaka Lubora Niederleho (*Rezortná úloha 1981 – 1985*, 13). V období prvej svetovej vojny bol narukovaný na Slovensku a už v tomto období sa u neho objavil záujem o dejiny Slovenska,

konkrétne o slovenský pravek. Koncom roku 1919 nastúpil na miesto stredoškolského profesora v Turčianskom Sv. Martine a prvýkrát sa oboznámil s archeologickými zbierkami A. Kmeťa a ďalších nadšencov pre archeológiu v Slovenskom národnom múzeu. J. Eisner spracoval tieto zbierky, zostavil odborný katalóg celého archeologického fondu, v ktorom predostrel prvý náčrt rozdelenia slovenskej archeológie na obdobia (*Kraskovská 1985, 215*). Pri každom období uvádza jednotlivé nálezy, lokalitu, ich uloženie a k významnejším nálezom aj analógie (*Rezortná úloha 1981 – 1985, 14*). V roku 1921 vyhodnotenie zbierok publikoval „Sbierka pamiatok pravekých a pamiatok z počiatku doby dejinnej v múzeu v Turčianskom Sv. Martine“ (*Kraskovská 1985, 216*). V roku 1920 sa J. Eisner sťahuje do Bratislavy, kde sa aktívne podieľa na založení Slovenského vlastivedného múzea a zároveň budovania archeologického fondu. Slovenské národné múzeum tým na dlhé obdobie stráca fundovaného archeológa. Napriek tomu múzeum ďalej rozširovalo archeologický fond aj bez ďalšieho odborného spracovania.

V 20-tych rokoch 20. storočia Slovenské národné múzeum bojuje s priestorovými problémami a múzeum svojím charakterom pripomína skôr sklad ako múzeum. V roku 1927 MSS zamýšľa postaviť novú reprezentačnú budovu a už v roku 1932 bola nová budova pripravená na odovzdanie. Odvtedy prebiehalo zariaďovanie a inštalácia zbierok a 10. 7. 1938 bolo Slovenské národné múzeum slávnostne otvorené (*Jurkovič 1945, 14*). Zbierky SNM boli rozdelené do troch odborov, v rámci ktorých figurovali jednotlivé oddelenia: historický (oddelenia: archív, galéria, kultúrna história, archeológia, numizmatika, národná história), národopisný a prírodovedný¹ (*Jurkovič 1945, 14*). Nová budova pozostávala z 37 miestností, v ktorých boli zbierky uložené. Výstavná plocha zaberala 4600 metrov štvorcových. Pre archeologický fond spolu s numizmatikou a zoológiou bolo vyčlenené III. poschodie (*Jurkovič 1945, 15*).

Archeologické oddelenie SNM

Zbierky tvoriace archeologický fond pozostávali najmä z materiálu, ktorý zozbieral A. Kmeť, ale aj zo zbierok, ktoré sa dostali do múzea v nasledujúcom období, či už darovaním, alebo vlastnou výskumnou

¹ V rámci svojej práce sa venujeme archeologickým zbierkam, preto nerozoberáme ďalšie oddelenia SNM.

činnosťou. Súčasťou fondu bola aj zbierka Mikuláša Kubínyho z Oravského Podzámku (*Jurkovič 1945, 18*).

Vychádzajúc z Jurkovičovho opisu, zbierky boli inštalované v chronologickom slede podľa jednotlivých období. Artefakty so staršej a mladšej doby kamennej boli zastúpené v 11 vitrínach, stredná a mladšia doba bronzová a raná doba železná v 34 vitrínach, 7 vitrín patrilo dobe laténskej, rímskej a sťahovaniu národov a v 6 vitrínach boli zastúpení Slovania (*Jurkovič 1945, 18*).

Po odchode J. Eisnera do Bratislavy v roku 1920 sa aktívna činnosť v oblasti archeológie, či už terénna alebo zbierkotvorná, dostáva do slepej uličky. Hoci naďalej prebieha príliv archeologických artefaktov do múzea najmä prostredníctvom darov, zostávajú bez odborného spracovania (Polla 1989, 130). Svetlým momentom nielen pre SNM v Martine, ale aj pre celú archeológiu bol príchod mladého archeológa Vojtecha Budváryho (1903 – 1993) v roku 1929. Bol žiakom J. Eisnera a môžeme konštatovať že aj jeho nasledovníkom, ktorý vniesol nové myšlienky a impulzy do slovenskej archeológie ako vednej disciplíny (*Chropovský 1973, 230*). V. Budinský – Krička zorganizoval v SNM v Martine prehistorické oddelenie a intenzívne rozvíjal archeologický fond terénnymi výskumami v prvom období najmä v oblasti Považia, ale postupne aj v rámci celého Slovenska (Vojnatina, Krásna Ves, Považská Bystrica, Krasňany, Kšinná, Omastiná, Košeca, Ilava, Bošaca atď.) (*Polla 1989, 130*). Uvedomoval si význam svojej práce v cieľavedomej snahe dosiahnutia komplexnosti vývoja človeka a prírody na Slovensku, a to získavaním nových dokladov o hmotnej kultúre pravekých a včasnohistorických obyvateľov na našom území a tým kompletizovanie archeologického fondu SNM v Martine.

Jeho činnosť na pôde SNM v Martine trvala do roku 1933, kedy odišiel do Čs. štátneho archeologického ústavu v Prahe. Jeho pozornosť sa aj naďalej sústreďovala na Slovensko, kde z rôznych súkromných dotácií pomáhal J. Eisnerovi pri archeologických výskumoch a koncipovaní prvej vedeckej práce o slovenskom praveku (*Chropovský 1973, 230*).

Aj napriek zmene v jeho pracovnom pomere, všetok materiál získaný archeologickými výskumami a prieskumami na Slovensku putoval do archeologického fondu SNM v Martine. V. Budinský–Krička tieto artefakty odborne aj muzeologicky spracoval a zdokumentoval

v druhostupňovej evidencii a zároveň publikoval či už v Sborníku Muzeálnej slovenskej spoločnosti a v Časopise MSS (*Polla 1989, 131*).

Archeologický zbierkový fond SNM v Martine sa natoľko rozrástol, že sa stal podnetom pre vtedajšieho správcu SNM J. Geryka zamyslieť sa nad myšlienkou založenia samostatného celoslovenského štátneho archeologického ústavu v Martine. Po rôznych komplikáciách bola táto myšlienka korunovaná úspechom a 1. marca 1939 zakladajúcim dekrétom č. 1563/39 vzniká v Turčianskom Sv. Martine Archeologický a konzervátorský ústav pri SNM pod vedením Vojtecha Budinského – Kričku, „komisára správnej služby osvetovej ministerstva školstva a národnej osvety Slovenskej krajiny“ (*Polla 1989, 131-132*). Ide o prvý archeologický ústav na Slovensku. Nakoniec sa 8. mája 1942 Archeologický ústav dekrétom č. 16897/42 podarilo úplne osamostatniť od SNM a stal sa dokonca samostatným, odborným, administratívnym a výskumným ústavom, ktorého cieľom bola výskumná činnosť v oblasti prehistorickej a historickej archeológie na území Slovenska, zároveň mal viesť tiež evidenciu všetkých archeologických nálezov a lokalít (*Polla 1989, 137*).

Riaditeľom Štátneho archeologického ústavu až do roku 1951 bol V. Budinský – Krička a v rámci činnosti ústavu boli v tomto období realizované mnohé systematické a záchranné archeologické výskumy na Slovensku v spolupráci so slovenskými múzeami.² Získaný materiál odborne spracovával a rozširoval archeologické fondy nielen SNM v Martine, ale aj ďalších múzeí na Slovensku (*Polla 1989, 138*). Ani po odchode V. Budinského – Kričku aktívna činnosť v oblasti archeológie neskončila. V roku 1953 múzeum prijalo do pravekého oddelenia nového mladého archeológa Igora Hrubca. Venoval sa najmä spracovávaniu archeologického materiálu, ktorý sa dostával do múzea po odchode V. Budinského-Kričku, ale aj aktívnej činnosti na ďalších záchranných výskumoch. Neskôr, od roku 1963, v tejto činnosti pokračoval M. Slaninák (*Rezortná úloha 1981 – 1985, 19-20*) aj ďalší archeológovia, ale už v Etnografickom múzeu SNM v Martine.

² V rokoch 1951 – 1953 bol riaditeľom Ján Dekan. V roku 1953 bol Štátny archeologický ústav začlenený do sústavy vedeckých ústavov SAV v Bratislave. Od roku 1953 sa riaditeľom stáva Anton Točík a Archeologický ústav bol z Bystričky pri Martine presťahovaný do Nitry (*Polla 1989, 139-140*).

Spôsob a technika vystavovania sa postupne zdokonaľovala jednak v obsahovej skladbe vystavovaných archeologických exponátov, ale tiež v technike vystavovania. Archeologické zbierkové predmety boli vystavované vo vitrínach nielen samostatne, ale postupne v súvislosti s obsahom boli dopĺňané mapami, plánmi, kresbami, maketami a modelmi na stenách výstavných priestorov, prípadne na podstavcoch vytvorených za účelom vystavovania. Predmety boli inštalované v stojaciach, alebo stolových drevených vitrínach, kde drobný materiál bol pripevnený na kartónoch. Väčšie zbierkové predmety ako nádoby, žarnovy, prípadne modely, boli na vitrínach prípadne podstavcoch Zoradené boli chronologicky alebo podľa tém vychádzajúcich z libreta výstavy – expozície (Kraskovská 1984, 149).

Súčasťou prezentácie archeologických prameňov zo zbierok archeologického oddelenia SNM v Bratislave (od r. 1969 Archeologický ústav SNM, od r. 1989 Archeologické múzeum SNM) - boli aj rôzne tematické výstavy či už v priestoroch SNM na Vajanského nábřeží, Žižkovej ulici alebo na Bratislavskom hrade.

Od roku 1950 sa ako jedna z foriem popularizácie zbierok, používala aj technika inštalácie vo výkladných skriniach obchodov, inštitúcií, alebo tiež priamo na výskumoch v obciach, kde výskumy prebiehali. Prvý raz sa takýto spôsob prezentácie použil v decembri roku 1950 vo výklade Bratislavskej informačnej kancelárie na Sedlárskej ulici s názvom „Devín“. Pozadie výkladu tvoril panel vyrezaný v tvare hradu Devín, na ktorom boli pripevnené fotografie z výskumu, texty a menšie predmety. Na ploche pred panelom boli inštalované väčšie predmety ako žarnov, nádoba a pod. Cieľom bolo dokumentovať pre verejnosť výsledky archeologického výskumu na hrade Devín. Podobný spôsob prezentácie používalo SNM v Bratislave potom aj v ďalších rokoch:

- 1953 – „Nové archeologické nálezy v Bratislavskom kraji“ vo výkladoch vydavateľstva Pravda na Jesenského ulici v Bratislave (v spolupráci Univerzity Komenského a AÚ SAV v Nitre). Výstava pozostávala zo štyroch výkladov a boli graficky dotvorené a doplnené artefaktmi a fotografiami z výskumov. Tento spôsob prezentácie sa nakoniec ujal aj v ďalších múzeách na Slovensku (Kraskovská 1984, 159).

Medzi ďalšie formy prezentácie patrili aj panelové výstavy fotografií priamo v teréne – na mieste samotného výskumu:

- 1946 – panelová výstava fotografií devínských pamiatok pri príležitosti „Všeslovanského dňa na Devíne“,
- 1961 – panelová výstava fotografií z výskumu na slovanskom pohrebisku v Kopčanoch, - 1965 – lokalita Rusovce – Bergl,
- 1980 – panelová výstava z výskumu v Košiciach – Krásnej v miestnom kultúrnom stredisku. Tieto výstavy sa stretli s priaznivým ohlasom u odbornej a laickej verejnosti, ale aj školskej mládeže (*Kras-kovská 1984, 160; Rezortná úloha 1981 – 1985, 206*).

Pracovníci historicko-archeologického oddelenia sa tiež väčšinou podieľali na výstavách organizovaných inými inštitúciami či už doma alebo v zahraničí, a to najmä zapožičaním archeologického materiálu zo zbierok SNM a tiež odbornými konzultáciami.

- 1948 – výstava „Od pravěku k českým Slovanům“ Národní múzeum Praha,
- 1951 – putovná výstava „Antické umění ve sbírkách a nálezoch v Československu Umělecko-průmyslove múzeum Praha (v roku 1952 bola táto výstava otvorená aj v SNM v Bratislave),
- 1958 – expozícia „Pavěké Československo“ Národní múzeum Praha,
- 1961 – 1962 – putovná výstava „Praveké umenie v Československu“ Štokholm, Kodaň,
- 1964 – putovná výstava „Velká Morava“ AÚ SAV Nitra, výstava inštalovaná v tom istom roku v Prahe – Hradčanoch pod vedením Archeologického ústavu ČSAV v Prahe,
- 1978 – putovná výstava „ČSSR – Poľsko – stáročné susedstvo“ Varšava – Bratislava – Praha (*Rezortná úloha 1981 – 1985, 207-208*)

Technika a spôsob inštalovania tematických výstav sa používal aj v ostatných múzeách.

Zoznam použitej literatúry

Almanach kultúrneho dedičstva 2000 – Almanach kultúrneho dedičstva, Bratislava 2000.

Böhm 1941 – J. Böhm : Kronika objeveného sveta. Praha 1941, 608 s.

Buchvaldek 1985 – M. Buchvaldek a kol. : Dějiny pravěké Evropy. Praha 1985, 279s.

Gogová 2011 – S. Gogová: Archeológia a múzejná prezentácia. Nitra 2011. 170s.

Chropovský 1973 – B. Chropovský: K významnému životnému jubileu univ. Prof. PhDr. Vojtech Budinského Kričku, DrSc., Slov. arch. 20, 1973, 229-232.

Jurkovič 1945 – M. Jurkovič: Slovenské múzeá ich vznik a prehľad zbierok. Turčiansky Sv. Martin 1945.

Dejiny prezentácie archeológie v Európe a na Slovensku

Kraskovská 1984 – L. Kraskovská: Expozície a výstavy archeologického oddelenia SNM v rokoch 1924 – 1969, Zbor. SNM. História 24, 1984, 147-163.

Kraskovská 1985 – L. Kraskovská: Sto rokov od narodenia akademika Jána Eisnera. Zbor. SNM. História 25, 1985, 215-221.

Kühndel 1955 – J. Kühndel: Ján Dernschwan, vzdelaný faktor Fuggerovcov na Slovensku (1494-1567). Historické Štúdie 1, 1955, 168-187.

Múzejníctvo a zberateľstvo na Slovensku. Biografický slovník. Zväzok I. 2004 – Kol. autorov :
Múzejníctvo a zberateľstvo na Slovensku. Biografický slovník. Zväzok I. Slovenské národné múzeum, Zväz múzeí na Slovensku, Bratislava 2004.

Polla 1966 – B. Polla: Archeológia na Slovensku v minulosti. Matica Slovenská 1996.

Polla 1989 – B. Polla: Prvý archeologický ústav na Slovensku (K 50. výročiu založenia), Zbor. SNM História 29, 1989, 125-140.

Renfrew 2009 – C. Renfrew: Prehistorie – Formovanie ľudskej mysle. Bratislava 2009, 263 s.

Rybecký 1966 – M. Rybecký: Zástoj Národného Domu v Martine vo vývine Slovenského múzejníctva. Múzeum, 11, 1966, 34-39.

Rybecký 1966 – M. Rybecký: Príspevok k vývinu muzeálnej myšlienky na Slovensku v období päťdesiatych rokov 19. storočia. Múzeum, 11, 1966, 29- 36.

Stránský 2005 – Z. Z. Stránský: Archeologie a muzeologie. Brno 2005. 315s.

Waidacher 1999 – F. Waidacher: Príručka všeobecnej muzeológie. Bratislava 1999. 477s.

Archívne pramene

Rezortná úloha č. 534 MD-12 (1981 – 1985) „Úlohy a ciele múzeí a galérií v systéme kultúry rozvinutej socialistickej spoločnosti“.

Polla Belo: Čiastková téma: O archeologickom bádani v Slovenskom národnom múzeu a jeho predchodcoch, ako aj o múzeách na Slovensku do konca roku 1980. Spoluriešitelia: Beata Egyházy – Jurovská a Zdeněk Farkaš z AÚ SNM v Bratislave.

MIČKO, Peter: *Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku v spolupráci s Fakultou humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010, 304 s.

Monografia popredného slovenského historika hospodárskych dejín Petra Mička bola vydaná v roku 2010 Spolkom Slovákov v Poľsku (Krakov) v spolupráci s Fakultou humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Publikácia vyšla v rámci riešenia vedeckých projektov: Grant UGA, UMB Banská Bystrica – *Hospodárska situácia a výstavba verejných stavieb v stredoslovenskom regióne v rokoch 1938 – 1945 s dôrazom na oblasť Pohronskej župy* a Grant VEGA MŠ SR č. 2/0090/10 – *Hospodárska migrácia na Slovensku v rokoch 1939-1945.*

Uvedeným titulom sa slovenský knižný trh rozšíril o publikáciu venujúcu sa hospodárskym dejinám Slovenska v rokoch 1938 – 1945. Hoci v súčasnosti vyšli viaceré diela zaoberajúce sa či už priamo, alebo len okrajovo aj rôznymi aspektmi hospodárstva 1. Slovenskej republiky, v slovenskej, ale celkovo aj vo svetovej historiografii sa hospodárskym dejinám stále venuje podstatne menšia pozornosť ako politickým, či vojenským udalostiam. Treba ešte podotknúť, že práca je vlastne prvou odbornou monografiou, ktorá svojím obsahom podáva prierez slovenskou hospodárskou politikou realizovanou od jesene 1938 až do mája 1945.

V úvode práce autor zhodnotil dostupnú literatúru, ktorá vyšla k danej téme. Zdôrazňuje, že viaceré staršie publikácie vydané do roku 1989 sú ideologicky ovplyvnené jednostranným vnímaním existencie 1. Slovenskej republiky a z tohto aspektu v nich absentuje zhodnotenie snáh Slovenska aspoň o čiastočnú samostatnosť v hospodárskych otázkach. Hoci pretrvával značný nemecký vplyv na slovenské hospodárstvo, slovenskí národohospodári sa aspoň sčasti usilovali realizovať nezávislú hospodársku politiku. Uvádza, že po roku 1989 už vyšlo viacero štúdií a monografií, ktoré sa venujú všeobecnému zhodnoteniu hospodárstva ako celku, alebo jeho parciálnym oblastiam. Autor má veľmi dobrú znalosť odbornej literatúry a na základe súčasného historického výskumu kriticky hodnotí staršiu literatúru a snaží sa s ňou polemizovať.

Peter Mičko oprel svoj výskum aj o úctyhodné množstvo archívnych fondov (až 51) z viacerých slovenských archívov, ale aj *Národního archivu v Prahe* a nemeckých archívov *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* v Berlíne a *Bundesarchiv* v Berlíne. Z dobovej periodickej tlače práca čerpá až z 37 titulov, ako sú *Budovateľ*, *Národné noviny*, *Slovák*, *Gardista* a ďalšie. Široká pramenná základňa sa pozitívne odrazila nielen v texte, ale aj v množstve zaujímavých príloh, ktoré majú nielen ilustratívnu, ale predovšetkým doplňujúcu poznávaciu funkciu. Prílohy obsahujú štatistiky, situačné správy slovenského hospodárstva a dopĺňajú text konkrétnymi číselnými údajmi. Práca čerpá aj z publikovaných dokumentov k spoločenskej, politickej a hospodárskej situácii v rokoch 1938 – 1945. Neoceniteľným zdrojom informácií o situácii a vývoji v hospodárstve v daných rokoch sú spomienky čelných hospodárskych predstaviteľov Slovenska Imricha Karvaša, Petra Zafka a Gejzu Medrického.

Monografia je veľmi prehľadne a logicky rozčlenená do piatich kapitol. Texty boli zoradené a štrukturované na základe chronologického prezentovania dôležitých súvislostí vplývajúcich na vývoj slovenského hospodárstva v sledovanom období.

Prvá kapitola sa zaoberá hospodárskou situáciou na Slovensku na prelome rokov 1938/1939. Škody spôsobené Mníchovským diktátom a Viedenskou arbitrážou výrazne zasiahli do hospodárstva štátu. Autor sa v tejto časti venuje predovšetkým vzťahom medzi centrálnou vládou v Prahe a autonómnou slovenskou vládou počas krátkej existencie druhej Česko-Slovenskej republiky (Č-SR). Poukazuje na to, že medzi základné problémy patrilo zorganizovanie samostatného hospodárskeho úradu – ministerstva hospodárstva, vyjasnenie finančných a kompetenčných problémov s ústredným ministerstvom, či vypracovanie hospodárskeho plánu pre úspešný rozvoj slovenského hospodárstva. Pri prerozdeľovaní prostriedkov nastávali často komplikácie, keďže o pridelovaní financií sa rozhodovalo hlavne v Prahe. V záverečnej časti prvej kapitoly sa autor venuje slovensko-nemeckým rokovaniam za účelom poskytnutia hospodárskej pomoci Slovensku, čo však nemecká strana chcela prioritne využiť na rozpad Č-SR.

Druhá a zároveň najrozsiahlejšia kapitola monografie sa zaoberá charakteristikou slovenského hospodárstva v rokoch 1939 – 1943

a vplyvmi pôsobiacimi na jeho rozvoj. Časová ohraničenosť kapitoly súvisí s hospodárskou konjunktúrou v danom období, kde rok 1943 predstavoval určitý vrcholný bod hospodárskeho rastu produkcie krajiny. Potom nastalo obdobie stagnácie a následného úpadku. Autor uvádza niekoľko bodov, do ktorých možno zhrnúť príčiny hospodárskej prosperity v danom období: vojnová konjunktúra, silné nemecké investície, zákony o podpore priemyslu a niektorých daňových úľavách, hospodárska politika slovenských národohospodárov, začali vyrábať závody, ktoré boli vybudované v tridsiatych rokoch 20. storočia, zmenšila sa konkurencia českých, tovarov, Slovensko bolo až do leta 1944 ušetrené vojenských operácií a leteckého bombardovania atď.

Kapitola je rozdelená na 9 podkapitol, ktoré sa venujú predovšetkým hospodárskym vzťahom s Nemeckom, slovensko-nemeckým zmluvám a snahe Nemecka o čo najväčšie využitie slovenského hospodárstva. Okrem otázky surovín a získania vplyvu v priemyselných podnikoch bolo pre Nemecko kľúčovou otázkou získanie slovenských zbrojoviek. Škodove závody v Dubnici nad Váhom a Považskobystrická zbrojovka boli pobočnými závodmi českých firiem. Nacisti sa zmocnili slovenských zbrojoviek prostredníctvom prevzatia vedenia veľkých koncernov v českých krajinách. Škodove závody v Plzni aj s pobočným závodom v Dubnici nad Váhom a Zbrojovka Brno s pobočným závodom v Považskej Bystrici sa stali súčasťou koncernu Hermann Göring Werke.

V ďalších podkapitolách sa Peter Mičko venuje výstavbe infraštruktúry na Slovensku v rokoch 1939 – 1945, finančnému sektoru 1. Slovenskej republiky, zahraničnému obchodu a platobnému styku v medzištátnom obchode. Osobitná pozornosť je zameraná na vzťahy s Protektorátom Čechy a Morava, ktoré mali po dlhoročnej existencii spoločného štátu špecifický charakter. Druhú kapitolu uzatvára charakteristika rezortu poľnohospodárstva.

Tretia kapitola pod názvom „Slovenskí robotníci vo Veľkonemeckej ríši“ pojednáva o špeciálnej hospodárskej problematike v skúmanom období. Na jednej strane bol odchod slovenských robotníkov za prácou do Ríše jedným z riešení dlhodobého slovenského problému s nezamestnanosťou, na druhej strane z hľadiska umelo nadneseného kurzu ríšskej marky oproti slovenskej korune bolo vyplácanie týchto miezd uskutočňované SNB ekonomickou záťažou pre štát. V súčasnosti autor

vydal v spoluautorstve s Michalom Schvarcom a Ľudovítom Hallonom aj knihu dokumentov venujúcu sa danej problematike.

Vo štvrtej kapitole je pozornosť zameraná na arizáciu židovských podnikov na Slovensku. Židia boli najskôr zbavení svojich občianskych a ľudských práv, nasledovalo ich vyradenie z politického a hospodárskeho života, odobranie majetku, prenasledovanie a napokon deportácie. Arizáciou židovského majetku bola väčšina židovských podnikov arizovaná alebo zlikvidovaná. Autor približuje proces arizácie aj na príklade dvoch drevárskych podnikov. Hospodárske opatrenia uplatňované voči židovskému obyvateľstvu mali za následok, že na Slovensku zostali desaťtisíce židovských občanov bez majetku, akéhokoľvek príjmu a prostriedkov. Zbedačené židovské obyvateľstvo sa stalo nežiaducim bremenom a vláda hľadala vhodné riešenie tohto vzniknutého sociálneho problému, čo vyústilo až k deportáciám do nacistických vyhladzovacích táborov.

Posledná piata kapitola pod názvom „Agónia republiky a úplné podriadenie slovenského hospodárstva nemeckým potrebám“ sa venuje slovenskému hospodárstvu v jeho záverečnej fáze na prelome rokov 1944/1945. Začiatkom roka 1944 začína celkovo hospodárska produkcia upadať. Slovenský zbrojársky priemysel však práve naopak zaznamenáva v tomto období svoj najväčší rozmach. Súviselo to najmä so stále stupňujúcimi sa požiadavkami nemeckej armády na zbrojnú výrobu. Slovenské hospodárstvo sa dostalo pod úplnú nemeckú kontrolu a stalo sa tak významným zdrojom vykorisťovania nemeckou brannou mocou. V samostatnej podkapitole autor opisuje hospodársku situáciu povstaleckého územia na jeseň 1944.

Treba jednoznačne privítať monografiu Petra Mička, ktorá je konštruktívnym príspevkom do procesu odborného poznávania dejín 1. Slovenskej republiky, pretože práve rozvoj hospodárstva (či už úspešný alebo neúspešný) výraznou mierou vplýva na samotnú existenciu štátu.

Zdenka Muráriková

MITÁČ, J. (ed.): *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2011, 291 s.

Slovenskú a maďarskú historiografiu rozdeľuje viacero trecích plôch, ktoré sú objektom častokrát nezlučiteľných interpretácií. Jednou z nich je bezpochyby otázka revizionistických aspirácií našich južných susedov v 20. a 30. rokoch 20. storočia. Od roku 1941 až do konca vojny dosahoval maďarský štát najväčší územný rozsah od rozpadu dualistickej monarchie. Bolo to tak i vďaka prvej Viedenskej arbitráži z 2. novembra 1938.

Rozhodnutie nemecko-talianskej komisie prisúdilo Maďarsku (po pri zábore menších území na Orave, Spiši a Kysuciach v prospech Poľska) juhoslovenské teritória v rozsahu viac než 10 tisíc kilometrov štvorcových. Mestá Senec, Galanta, Nové Zámky, Komárno, Parkan (Štúrovo), Vrábľa, Levice, Lučenec, Rimavská Sobota, Jelšava, Rožňava, Košice, Veľké Kapušany a podkarpatskoruský Užhorod a Mukačevo s okolím sa tak stali na viac než 6 rokov súčasťou nového, resp. staronového štátu. Ako tento akt a následný vývoj na odstúpených územiach hodnotiť? Bolo prisúdenie spomínaných miest Maďarsku pre ne výhrou alebo krokom späť? A vôbec – ako tieto udalosti vnímať v širšom dejinnom kontexte?

Na uvedené otázky sa pokúša zodpovedať zborník *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945* z rovnomennej medzinárodnej vedeckej konferencie, usporiadanej Ústavom pamäti národa v Šuranoch v dňoch 22. – 23. marca 2011. Tvorí ho celkovo 16 príspevkov od historikov zo Slovenska, Českej republiky, Maďarska a Ukrajiny, ktoré širokospektrálne mapujú hlavne spoločensko-politické a hospodárske roviny vývoja, pričom sa nevyhýbajú ani prienikom do historiografických a etnopolitických reflexií.

Úvodná štúdia Martina Hetényiho *Podmienky života obyvateľstva slovensko-maďarského pohraničia* je nielen sondou do vybraných aspektov vývoja na pomedzí týchto dvoch štátov, ale aj do bilaterálnych vzťahov a charakteru menšinovej politiky Maďarska i Slovenskej republiky. Ako sa maďarské orgány správali k civilnému obyvateľstvu po Viedenskej arbitráži, zobrazuje rozsiahly príspevok Ferdinanda Vrábela *Náprava „krívd“ z Trianonu? Niekoľko epizód z obsadzovania južného Slovenska*

maďarským vojskom v novembri 1938. F. Vrábek na podklade archívnych dokumentov, pramenných edícií a odbornej literatúry poukazuje na hrubé prechmaty brachiálnej moci, medzi ktorými nechýbali kádrovania, previerky, fyzické týranie Slovákov a Čechov i vyložene teroristické akcie oddielov známych ako „szabadcsapatok“ či „rongyosgárda“. Popri tom prízvukuje, že obdobie po novembri 1938 bolo na odstúpenom území dobou všeobecného poklesu životnej úrovne a pre národnostné menšiny takisto znamenalo etapu charakteristickú systematickým porušovaním práv v oblasti používania materinského jazyka, kultúry a školstva. Podobné zameranie má aj príspevok Viliama Jablonického *Represie na nemaďarskom obyvateľstve na okupovanom južnom Slovensku po roku 1938 a ich odraz v spoločenskom a kultúrnom vedomí*. V. Jablonický v ňom okrem publikovaných dokumentov využil aj širokú škálu memoárovanej literatúry.

Širší medzinárodný kontext citlivých otázok rozoberajú traja zahraniční historici – István Janek, Michal Pehr a András Becker. Témou príspevku prvého z nich sú *Maďarské a slovenské revizionistické snahy a bilaterálne vzťahy v rokoch 1939 – 1940*. I. Janek vidí v politike dvoch susedov a veľmi zvláštnych spojencov tri hlavné roviny: permanentnú diskusiu o otázke území odstúpených po Viedenskej arbitráži, snahy o získanie priazne Nemecka pre podporu revízie a politiku reciprocity. Evidentné územné krivdy v rozpore so zásadou *völkisch* a neprívětivý prístup k menšinám (tak z maďarskej, ako aj slovenskej strany) sa stali nepreklenuteľným bodom vzájomných sporov, ktoré vo vojnovom období stimulovali vlečúce sa rozpory medzi oboma štátmi. Český historik M. Pehr sa v štúdii *Viedeňská arbitráž a její ohlas ve společnosti pohledem nejen českého tisku* zameral prioritne na reflexiu viedenského rozhodnutia v printových médiách – a to nielen periodík vychádzajúcich na území českých krajín, ale čiastkovo tiež v zahraničí (Nemecko, Francúzsko, Taliansko, USA). Tie (na rozdiel od českých) arbitráž nevnímali vždy nutne negatívne, ale zväčša v závislosti od postoja danej krajiny k „Mníchovu pre Slovensko“. A. Becker z hľadiska britských materiálov a historiografie objasňuje *Britský pohľad na Prvú Viedenskú arbitráž*. Svoju pozornosť na ňu zameriava v korelácii so všeobecným vývojom britsko-maďarských vzťahov, ktoré vyústili až do prerušenia diplomatických stykov. Súčasne však upozorňuje, že vôľa britskej reprezentácie nebola

k revízií Viedenskej arbitráže dlhú dobu vôbec naklonená, hoci Benešovu exilovú vládu uznala už roku 1940.

Ďalší priestor publikácie vypĺňajú štyri štúdie výsostne regionálneho charakteru. Zostavovateľ zborníka Ján Mitáč píše o *Krvavom incidente v Šuranoch na Vianoce 1938 v spomienkach obyvateľov mesta Šurany*. Incident, ktorý sa stal najkrikľavejším mementom perzekúcie Slovákov na arbitrážnom území, si vyžiadal jednu obeť, život mladej dievčiny Márie Kokošovej. Šurianský stret slovenského obyvateľstva s maďarskými žandármi podľa autora svedčí o skutočnosti, že vládna moc sa vrátila do obdobia tvrdého útlaku spreď roku 1918. Príspevok Petra Sokoloviča popisuje *Evakuáciu úradov z územia odstúpeného Maďarsku na príklade Trnavského umiestňovacieho úradu*. P. Sokolovič rozoberá najmä peripetie týkajúce sa evakuácie štátnych úradov z Dunajskej Stredy, vrátane ich zamestnancov a rodín, prevozu erárneho majetku a pod.

Zvyšné dva príspevky pomyselného regionálneho bloku sú venované židovskej problematike. Martina Fiamová najprv v štúdií *Ilegálne prechody židovského obyvateľstva cez slovensko-maďarskú hranicu v rokoch 1942 – 1944* v stručnosti načrtáva komplikovanú procedúru tajnej emigrácie na územie našich južných susedov, kde podmienky pre život Židov neboli do jari 1944 natoľko zlé, ako na Slovensku (masové deportácie v Maďarsku začali až po nemeckej okupácii). Prenasledovanie židovskej komunity na príklade obce Tvrdošovce vykresľuje štúdia Františka Budu *Osudy Židov z Tvrdošoviec po Viedenskej arbitráži v horthyovskom Maďarsku*. F. Buda čitateľom zároveň ponúka i bohatú dokumentačnú prílohu, vrátane menoslovu obetí holokaustu a preživších.

Príspevky zaoberajúce sa spoločensko-politickým vývojom uzatvára text Martina Lacka *Maďarský vpád na Slovensko v marci 1939 a jeho ohlas*. M. Lacko podrobujú kritike všetky názory historikov zmalicheňujúcich slovensko-maďarský konflikt, známy pod názvom Malá vojna, ktorý považuje za najväčšie vzopätie Slovákov proti agresorovi v moderných dejinách s významným národno-mobilizačným podtónom.

Nasledujúce tri štúdie riešia vybrané problémy hospodárskeho vývoja na arbitrážnom území. Miroslav Sabol analyzuje *Dopad Viedenskej arbitráže na poľnohospodárstvo, priemysel a infraštruktúru na južnom Slovensku*, Ludovít Hallon *Peňažníctvo na južnom Slovensku po zmene hraníc*

v roku 1938 a Peter Mičko *Následky Viedenskej arbitráže na činnosť Továrne na papier, účastinná spoločnosť Slavošovce*. Všetky spomenuté štúdie sa zhodujú v tom, že Slovensko odtrhnutím juhoslovenských okresov výrazne utrpelo. Odstúpené regióny sa v novom prostredí nijako markantne nerozvíjali a ich hospodársky potenciál sa, naopak, utápal. M. Sabol skonštatoval: „Južné Slovensko, ktoré v zmysle Viedenskej arbitráže „vymenilo majiteľa“, nadobudlo koloniálne postavenie a jeho ekonomická situácia sa výrazne zhoršila“.

Záverečné príspevky sa venujú na Slovensku často zabúdanej obeti Viedenskej arbitráže – Podkarpatskej Rusi (Zakarpatskej Ukrajine). Stať Igora Šnicera *Ukrajinská historiografia o maďarskej okupácii Zakarpatskej Ukrajiny a štátoprávnom postavení podkarpatského územia v rokoch 1939 – 1944* hodnotí prístupy k vedeckému spracovaniu predmetného obdobia v historických prácach. I. Šnicer neprekvapujúco dochádza k záveru, že ukrajinská historiografia arbitráž posudzuje jednoznačne ako prejav agresie, pričom však vývoj na danom území bude ešte potrebné hlbšie zhodnotiť. Publikáciu uzatvára Tatjana Sergienko pohľadom na *Zakarpatsko v medziach Maďarska: etnopolitický faktor (1939 – 1944)*. T. Sergienko dochádza k rovnakým záverom ako slovenskí kolegovia: už beztak nie práve ružová situácia tohto najvýchodnejšieho cípu prvej ČSR sa po roku 1938 ešte väčšmi zhoršila a obyvateľstvu začlenenie do nového štátneho útvaru prinieslo roky ešte väčšieho strádania než predtým.

Zborník *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945* problematiku komplexne nespracúva, čo však od neho ani nik nemôže objektívne požadovať. Konferencia nepochybne splnila svoj deklarovaný zámer a príspevky zhmotnené do tlačenej podoby nie sú len duchaprázdnu zlepeninou v duchu motta, aby si organizátor mohol dať ďalšiu symbolickú čiarku do kolónky produktivity. Publikovaných 16 štúdií, z ktorých všetky spĺňajú aj vyššie kvalitatívne nároky, dáva oprávnenie skonštatovať, že záujem o pertraktovanú stránku našich dejín nie je mŕtvvy. Odkrytie medzier v ucelenom poznaní vývoja na arbitrážnom území bude určite ešte veľmi dlhým procesom. Súčasná komunita, ako i ďalší bádatelia však aj vďaka recenzovanej publikácii budú mať na čo nadviazať.

Anton Hruboň

WHITE, H.: *Metahistorie*. Brno: Host, 2011, 320 s.

Po českom preklade súboru statí pod názvom *Tropika diskurzu* (2010) sa v predminulom roku na pulloch kníhkupectiev objavil český preklad knihy *Metahistory* (1973), ktorá je pravdepodobne najznámejšou prácou Haydena Whita. Už krátko po jej prvom vydaní v roku 1973 zaujala viacerých recenzentov, ktorí upozornili na Whitovo „netradičné“ chápanie historickej práce ako jazykovej štruktúry „vo forme diskurzu naratívnej prózy, ktorá sa vydáva za model či symbol minulých štruktúr a procesov a to preto, aby vysvetlila to, čím boli, tým, že ich reprezentuje“ (s. 15). Najčastejším predmetom Whitovej kritiky bola legitimizácia konštrukčných faktorov a prvkov v historických naráciách, ktorých prítomnosť v historickom diele mala byť podľa historikov skôr minimalizovaná a „eliminovaná“. Whitovo priblíženie procesu konštrukcie historickej narácie bolo viazané na voľbu jedného zo štyroch modov v stratégiách (formálneho argumentu, konštrukcie zápletky a ideologickej implikácie) vytvárajúcich jej vysvetľujúci účinok. Zatiaľ čo anglosaskí kritici *Metahistórie* sa vyrovnávali s jeho predstavou významu jednotlivých stratégií pri konštrukcii historickej narácie a tzv. prefigurácie historického poľa spojenej so štyrmi trópmi, tak českí prekladatelia tejto knihy stáli aj pred voľbou prekladu Whitovho termínu *emplotment*. Z dvoch uvádzaných alternatív (zdějování a konstrukce zápletky) sa prekladatelia rozhodli pre výraz *konštrukcia zápletky*. Svojou voľbou nadviazali na preklad tohto pojmu v českom preklade trilógie *Čas a vyprávění* od Paula Ricoeura. I keď český preklad tohto Whitovho pojmu uľahčí čitateľovo porovnanie týchto dvoch významných prác, tak na druhej strane sa objavuje otázka, či sa s voľbou tohto prekladu stotožnia aj teoretici histórie, ktorí prekladali tento pojem ako *naratívna štrukturácia* alebo *sujet*.

Whitov úvod s názvom *Poetika histórie* naznačuje východisko pre spôsob nahliadania na vybrané diela z pera historikov a filozofov v 19. storočí, ktoré mali ilustrovať prechod od ironického osvietenického pohľadu na dejiny prostredníctvom „realizmov“ v histórii a filozofii dejín k opätovnej ironickej situácii (s. 66). Druhá časť knihy približuje Whitov pohľad na charakter osvieteneckej histórie a Hegelov pohľad na povahu histórie dejín, ktoré boli viazané na určité predstavy historického poľa. V nasledujúcich najobsiahlejších častiach knihy sa čitateľ stretáva

s Whitovým pohľadom na predstaviteľov „realizmu“ v histórii (Michelet, Ranke, Tocqueville, Burckhardt) a vo filozofii dejín (Marx, Nietzsche, Croce). Ak by čitateľ očakával od Whita jednoznačnú („mechanickú“) ilustráciu komponentov historiografických štýlov (módov konštrukcie zápletky, argumentu a ideologickej implikácie), tak môže byť aj z čiastočne sklamaný. Príčinou tohto „sklamania“ nemusí byť len autorovo doplnenie úvodu knihy až po napísaní jej častí, ale samotný problém správneho identifikovania a „priraďovania“ jednotlivých modov v historiografických štýloch. Azda najväčnejší odkaz pre čitateľa zaznieva zo záveru knihy, kde sa konštatuje, že pri výbere „medzi alternatívnymi predstavami histórie jediné východiská, na základe ktorých môžeme uprednostňovať jednu pred druhou, sú *morálne* alebo *estetické*“ (s. 556). Za záverom *Metahistórie* nasleduje prekladateľská poznámka Miroslava Kotáska a odborného editora Milana Ducháčka vysvetľujúca preklad pojmov spojených s pojmami *history*, *historical*, *past*. Za bibliografiou knihy sa nachádza nielen stručné podanie životných míľnikov Haydena Whita, ale aj obsiahlejší doslov k tvorbe Haydena Whita od Petra Čorneja. Časový odstup od prvého vydania tejto knihy mohol by viesť k názoru, že český preklad Whitovej knihy prichádza veľmi oneskorene alebo je už „zbytočný“, keďže viacerí teoretici a historici v Čechách a na Slovensku boli ňou alebo jej prístupom priamo inšpirovaní (príkladom môžu byť knihy Milana Řepu *Poetika českého dějepisectví*, Kamila Činátla *Dějiny a vyprávění* alebo Tomáša Horvátha *Rétorika historie*). Predovšetkým týmto prekladom sa poskytuje slovenskému a českému čitateľovi možnosť zaujať jasnejší postoj nielen k jej už „symbolickému“ odkazu a k prácam, ktoré jej obsah inšpiroval, ale zároveň aj k posúdeniu argumentov z radov jej kritikov. Doterajšie diskusie o *Metahistórii* v anglosaských odborných časopisoch naznačili možno prekvapujúci fakt, že jej význam pre historikov a filozofov sa viazal skôr na jej znepokojujúce nastoľovanie otázok dotýkajúcich sa povahy samotnej histórie a naratívneho písania o dejinách ako aplikácie systému modov a tróпов na vybrané historické diela. Vzhľadom na túto skutočnosť je možné očakávať s vydaním českého prekladu *Metahistórie* zo strany českých a slovenských historikov a teoretikov práce, ktoré nielen rozšíria doterajšie spektrum postojov k Whitovým názorom a prácam, ale zároveň prehĺbia teoretickú reflexiu historického poznania.

Juraj Šuch

POPELKA, Petr: *Zrod moderního podnikatelstva*. Filozofická fakulta Ostravskej univerzity : Ostrava, 2011. 333 s.

Hospodárske a sociálne dejiny 19. storočia sú i v súčasnosti v rámci Slovenska skôr na okraji historiografického záujmu. V tomto smere sú ďaleko pred nami naši západní susedia, kde sa touto problematikou zaoberá množstvo odborných pracovníkov, ktorí postupne čoraz viac prenikajú do problematiky hospodárskych a sociálnych vzťahov v tomto na veľké zmeny bohatom dejinnom období. Jedným z množstva čiastkových problémov je napríklad i problematika nástupu kapitalizmu a kapitalistického spôsobu získavania majetku v postupne čoraz viac sa presadzujúcej priemyselnej revolúcii. Napriek tomu, že práve územie Čiech a Moravy bolo v tom čase ekonomicky úplne odlišné od východných častí monarchie, vzhľadom na svoj veľmi rýchly priemyselný rozvoj v danom období, ktorý výrazne kontrastoval s pomalým uplatňovaním priemyselných vzťahov v súdobej Uhorskej časti cisárstva, je význam aktuálne zisťovaných informácií súčasných českých historikov veľmi prínosným i pre pochopenie mnohých aspektov života aj v samotnom Uhorsku. Otázkou vzniku a etablovania podnikateľského prostredia sa vo svojej vcelku rozsiahlej monografii zaoberá pracovník Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity Petr Popelka. Ten výsledky svojho rozsiahleho výskumu už pred vydaním publikácie prezentoval vo forme viacerých konferenčných výstupov, kapitol monografií a odborných článkov.

Monografia s korešpondujúcim, avšak vcelku metaforicky nadsadeným názvom *Zrod moderního podnikatelstva* a konkrétnejším podtitulom *Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace*, sa vo svojej podstate snaží poodhaliť rôzne aspekty podnikateľstva hlavne v období už spomínaného 19. storočia (s výraznejšími presahmi do 18. storočia a pomenej na začiatok 20. storočia). Autor pri naplnení stanovených cieľov zvolil rozdelenie publikácie na dve samostatné časti, kde však druhá časť na prvú čiastočne nadväzuje. Obe časti ako celok majú dohromady podať uveriteľnejší a komplexnejší pohľad na danú problematiku, čo po prečítaní monografie hodnotím ako veľmi vydarené. Obe dve základné časti sú potom ešte rozdelené na konkrétnejšie podkapitoly, ktoré čiastkovo rozoberajú

podrobnejšie aspekty podnikateľskej problematiky. Kniha je v závere ešte doplnená obrázkovou prílohou, ktorá korešponduje hlavne s druhou časťou knihy a vzťahuje sa na rodinu Kleinov. Následne je v prílohách pripojený i prehľadný rodostrom tejto rodiny. Veľmi oceňujem aj prehľadne zoradenú použitú literatúru a pramene v prílohách, v ktorej sa veľmi ľahko orientuje a nie je tak problém rýchlo dohľadať informácie o základných prameňoch k publikácii.

K oboch častiach monografie, keďže sú postavené odlišne, sa viaže aj rozdielna pramenná báza. Základným zdrojom informácií k prvej časti monografie sú viaceré diplomové a kvalifikačné práce českých a rakúskych absolventov, ktorých výskumné práce neboli doposiaľ publikované. Každý z autorov spracoval určitú oblasť: Česáková Moravu a Sliezsko, Meixner, Pichler a Ramnek Rakúsko, Řezníková Česko atď. Údaje sú doplnené aj o informácie z už známych publikácií (napr. Schumann, Fasora atď.). Všetky tieto informácie autor veľmi precíznym spôsobom porovnal a pretavil do kompaktnej a ľahko pochopiteľnej formy, čím v podstate zhodnotil výsledky pôvodných čiastkových štúdií do formy aplikovateľnej na väčšinu Predlitavska.

V druhej časti monografie je účelne spojený rozsiahly archívny výskum viažuci sa k rodine priemyselníkov Kleinových, so všetkou doposiaľ publikovanou literatúrou, ktorá sa k tejto rodine výraznejšie viaže. Týmto sa podarilo dosiahnuť veľmi uveriteľný, pre mňa subjektívne i veľmi čitateľsky prívetivý, obraz vzostupu a neskoršieho pádu jednej priemyselnej rodiny, ktorá sa vďaka svojej húževnatosti a vytrvalosti z nuly vyšplhala v spoločenskom rebríčku habsburskej monarchie až medzi tie najvyššie pozície. Tento priam rozprávkový vzostup jednej rodiny je veľmi príjemným obrazným spojením štatisticky nabitej prvej časti monografie s reálnym, uveriteľným svetom časti druhej. Práve tento svet čitateľovi umožní lepšie pochopenie súvislosti z prvej časti.

Prvá časť publikácie sa zameriava na priblíženie samotného podnikateľstva v českých a rakúskych dedičných krajinách od počiatkov priemyselnej revolúcie až do roku 1914. Hneď v úvode monografie sa autor snaží zodpovedať hlavné elementárne otázky vzťahujúce sa na obsah publikácie, teda pochopenie významu slova podnikateľ a podnikanie v podmienkach priemyselnej revolúcie a ďalšie základné pojmy, použiteľné a zvolené metodické prístupy a popis pramennej

základne k publikácii i celej problematike. V prvej kapitole samotnej monografie sa autor zaoberá hlavne otázkou regionálneho pôvodu podnikateľov pôsobiacich v českých krajinách a ďalších častiach Rakúskeho cisárstva (hlavne na území dnešného Rakúska a Nemecka). Ďalej sa v tejto kapitole podrobne rozoberá sociálny a profesionálny pôvod podnikateľstva, školské vzdelanie a kvalifikácia podnikateľov. To všetko vo viacerých generáciách podnikateľov od pôvodných zakladateľských generácií cez nasledujúce pokolenia. Druhá kapitola prvej časti sa bližšie zaoberá významom rodiny v procese kapitalistickej industrializácie a rovnako variabilnými rodinnými pomermi v podnikateľských kruhoch tejto epochy. Bližšie sa tak zoznámime s významom rodinného podniku v týchto časoch, ale aj sobášnou politikou, ako dôležitou cestou k upevneniu postavenia, resp. udržaniu si svojho sociálneho statusu. Nemenej dôležité bolo potomstvo podnikateľov, ktoré nieslo hlavnú ťarchu udržania podnikania a práve ono sa v neskoršom čase stávalo aj častou príčinou jeho prípadného krachu. V tretej kapitole prvej časti kniha podáva obraz o spolčkovej a politickej činnosti podnikateľov. Podáva podrobnú sondáž o vysokej angažovanosti podnikateľov tak v spolčkovej, ako aj v politickej činnosti, čo im otváralo dvere k získaniu vyššieho spoločenského statusu, ale jednoznačne im to pomáhalo i vo vlastnom biznise. Štvrtá kapitola je zameraná práve na získavanie spoločenského uznania a ocenenia priemyselných podnikateľov. Dokazuje, že podnikatelia priamo usilovali o rôzne formy spoločenského uznania a oceňovania, čím si často vyslúžili aj zvýšenie svojho vlastného spoločenského statusu. Hlavne prostredníctvom získavania čestných občianstiev, prípadne nobilitovania, sa mnohým splnil sen o vyššom spoločenskom postavení pre seba a svojich potomkov. Tým sa im otvárali aj nové príležitosti a kontakty v rozširovaní svojho podnikania. Pri nobilitovaní bolo veľmi vyhľadávanou formou tzv. systematizované nobilitovanie, ktoré umožnilo prostredníctvom získania určitého štátneho vyznamenania automaticky získať aj šľachtický titul. Posledná piata kapitola prvej časti sa zameriava hlavne na postavenie žien v podnikateľskom prostredí tejto doby a maximálne možné spoločenské postavenie, ktoré im bolo umožnené vo vtedajšej patriarchálnej spoločnosti dosiahnuť.

Druhá časť monografie sa zaoberá rodinou priemyselníkov Kleinových, ktorí dokázali v priebehu jednej generácie vystúpiť až na vrchol

spoločenského rebríčka. To nebolo v tých dobách vôbec bežným, ba skôr výnimočným javom. V prvej kapitole druhej časti nám autor podrobne približuje rodinné pomery rodiny Kleinových už od 17. storočia a postupne nás oboznamuje s hlavnou podnikateľskou líniou celého rodu na čele s otcom neskoršej úspešnej zakladateľskej podnikateľskej generácie bratov Kleinových Johannom Friedrichom Kleinom. Autor postupne rozoberá každú rodovú líniu Johannových synov až do začiatku 20. storočia. Napriek tomu, že orientácia v rozsiahlom rodinnom klane pôsobí pri čítaní tejto kapitoly dosť chaoticky, neskôr sa v súvislosti s podrobnejším spoznávaním osudov jednotlivých členov rodiny stáva prehľadnejšou a spätne potrebnou. Druhá kapitola druhej časti monografie sa zaoberá práve podnikateľskými aktivitami a samotným ekonomickým vzostupom tejto rodiny. Je rozdelená na podkapitoly, z ktorých jedna sa viaže na podnikanie rodiny od náročných počiatkov, cez prvé väčšie zákazky, sociálny a ekonomický vzostup rodiny, až po smerovanie k založeniu rodinnej firmy. Druhá časť sa už potom zaoberá priamo založením rodinnej firmy „Gebrüder Klein“, ako aj jej ďalším vzostupom, transformáciou pri úmrtí dôležitých členov rodiny, až po úpadok celej firmy po smrti kľúčových osôb a jej neskoršie celkové zrušenie. Tretia kapitola hlavne na základe pramennej bázy pozostalostných súpisov najvýznamnejších osobností rodu poukazuje na veľké rozdiely v ich životnom štýle a majetkových pomeroch. Dospieva k viacerým veľmi pozoruhodným záverom a je veľmi cennou sondou do finančných účtov vysoko postavených podnikateľov obdobia priemyselnej revolúcie. Štvrtá kapitola druhej časti monografie sa zaoberá spoločenským oceňovaním v prípade rodiny Kleinových. Poukazuje na diametrálne rozdiely v snahách získať určitý spoločenský status v závislosti na finančnom zabezpečení. Pokiaľ mala rodina v počiatkoch problémy získať i čestné mestské občianstvo, nebolo pre ňu po získaní veľkého majetku problémom získať i vysokých šľachtických titulov. V piatej kapitole sa zdôrazňuje charitatívna a spolková činnosť, ako dôležité prvky pri zvyšovaní spoločenského statusu osôb bez vznešeného pôvodu. Často sa však napríklad charitatívna činnosť vysoko postavených podnikateľov využívala i na upokojenie spoločenského tlaku v ťažkých časoch, prípadne skorigovanie obrazu vykorisťovateľa a parazita na štátnych financiách v dobovom ponímaní. V poslednej šiestej kapitole

druhej časti monografie autor popisuje posledné miesto odpočinku jednej vetvy rodiny Kleinových, ktorým bolo Sobotínske mauzóleum. Popisuje jeho výstavbu a jeho neskoršie zložité osudy až do dnešných čias. Kapitola je tak určitou bodkou za impozantnou históriou rodu v 19. storočí a zodpovedá aspoň niektoré z mnohých otázok čitateľa o osudoch rodiny a časti jej majetku v neskoršom období.

Celkovo publikácia na mňa pôsobí veľmi sviežim dojemom. Nájde sa v nej síce i niekoľko technických nedostatkov, ako napríklad zmienka o troch automobiloch v pozostalosti Franza Kleina v roku 1855. Subjektívne mi napríklad prekážalo permanentné opakované používanie výrazu „*dlhého*“ 19. storočia v celej monografii. Avšak toto sú len minimálne nedostatky, ktoré mi naozaj nebadateľne narušili štúdium inak veľmi vydarenej a po všetkých stránkach metodicky precízne dotiahnutej monografie. Jej prínos, ako som už uviedol, nevidím len pre čitateľov v krajinách o ktorých pojednáva, ale určite i napríklad pre krajiny Zaliťavska. Ja sám som v texte našiel veľa pozitívnych impulzov k môjmu vlastnému výskumu. Je teda nesporné, že publikácia oplýva veľkým potenciálom jednak svojou obsahovou stránkou, ale pre mnohých určite i metodikou a štruktúrovanosťou, ktorou je zostavená. Tieto sú dôkazom autorovej precíznosti pri práci a výskume i jeho celkovej erudovanosti k spracovaniu takto zložitej problematiky.

Marián Liščák

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun, 2012, s. 282.

Medzivojnové obdobie nepochybne zohralo významnú úlohu na ceste k formovaniu svojbytnosti slovenského národa, pričom každá z publikácií o tejto jedinečnej a neopakovateľnej epoche sa prostredníctvom množstva kauzálnych súvislostí a faktov, snažila podať komplexný a ucelený obraz o nedávnej minulosti. Historici sa pomocou nich snažili dávať dejinám zmysel a proporcionalitu. Ideou najnovšej monografie od Šprochu a Tišliara s názvom *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940* vydanej v roku 2012, ktorej snahou je nadviazať na ich spoločný titul o štruktúrach obyvateľstva v rokoch 1919-1940, bolo priniesť nové poznatky a analýzy v oblasti základných demografických procesov, akými sú nepochybne sobášnosť, úmrtnosť, či plodnosť. Publikácia obsahuje informácie, ktoré autori čerpali nielen z dostupnej literatúry, ale aj z archívnych prameňov a dobovej tlače.

Monografia je tematicky rozčlenená do desiatich kapitol, ktoré v jednotlivých podkapitolách konkrétnejšie približujú stav skúmanej problematiky. V prvej kapitole autori objasňujú zmysel a celkové chápanie demografie na Slovensku, ktoré sa nepochybne spája s vojenskými a daňovými účelmi a až neskôr s potrebami fungovania štátnej správy. V medzivojnovom období prebehlo celkovo päť sčítaní ľudu, pričom dôraz sa kládol na základné údaje o jednotlivých osobách, zistenie etnicity, náboženstva, ale aj gramotnosti či účasti vo vojnovom konflikte. Každé z nich pritom tvorí neoceniteľnú zložku pri skúmaní uvedenej problematiky, pričom zo strany autorov je nutné podotknúť, že hlbšiu demografickú analýzu poskytujú len dve československé sčítania, a to v rokoch 1921 a 1930.

Katastrálne súpisy v druhej časti monografie poskytujú pohľad na osídlenie Slovenska od čias novoveku, s dôrazom na prvú polovicu 20. storočia. Na základe dostupných prameňov je rozmiestnenie obyvateľstva definované ako nerovnomerné, vzhľadom na nepomer regiónov, ktoré poskytovali obživu spoločnosti, čo sa týkalo najmä banských oblastí a nízko položených kotlín. K negatívnym faktorom taktiež prispieval aj celkový objem rastu emigrácie.

Tretia kapitola prináša informácie o zložení populácie podľa veku a pohlavia ako dvoch základných demografických štrukturálnych znakov. Opierajúc sa o nemenné fakty je medzivojnové obdobie charakterizované ako demografická revolúcia, v ktorej došlo k výraznej kvantitatívno-kvalitatívnej premene procesu demografickej reprodukcie sprevádzanej postupným prechodom od vysokých mier plodnosti a úmrtnosti na relatívne nízku úroveň.

Nasledujúce kapitoly spracúvajú problematiku rodinného stavu, bytových strán, domácností a rodín, pričom autori neobchádzajú ani informácie o telesných postihnutiach v jednotlivých okresoch, ktoré na základe odporúčania Medzinárodného štatistického ústavu z roku 1872 tvoria pevnú zložku moderných sčítaní ľudu. Pri analýzach uvedených skutočností autori brali do úvahy aj nedemografické faktory, ako sú socioekonomické podmienky, kultúrne a hodnotové tradície, postoje a normy, ktoré pomáhajú dokresliť celkový obraz reprodukčného správania sledovanej populácie.

K tradičným obsahovým prvkom moderných uhorských a neskôr aj povojnových československých sčítaní patrila otázka gramotnosti obyvateľstva, ktorej je venovaný priestor siedmej kapitoly monografie. V rámci charakteristiky jednotlivých okresov autori dospievajú k záveru, že ženy na Slovensku boli v porovnaní s mužskou populáciou z pohľadu gramotnosti značne znevýhodnené, čo je pravdepodobne spôsobené nastavením vzdelanostného systému a celkovým postavením žien v spoločnosti.

Etnicita a konfesia, ktoré predstavujú veľmi významný atribút obyvateľstva každej krajiny, tvoria obsahovú náplň ôsmej a deviatej kapitoly. Monografia prináša nové fakty v prípade sčítania obyvateľstva z roku 1919, kedy došlo k zavedeniu demokratického prvku, ktorý slobodnou a priamou cestou určoval, že národnosť môže byť iba jedna a na jej určenie bola rozhodujúca jedine vlastná vôľa sčítaného. Na rozdiel od určenia národnosti, ktorej počas skúmaného obdobia predchádzali rôzne územno-správne zmeny, autori charakterizujú náboženskú skladbu obyvateľstva ako relatívne ustálenú.

Predmetom poslednej kapitoly je charakteristika ekonomickej aktivity a postupná transformácia slovenského hospodárstva v prvej polovici 20. storočia. Záverečná časť prináša prehľad o počte ekonomicky

aktívneho obyvateľstva v závislosti od jednotlivých odvetví. Autori poukazujú aj na javy, ktoré negatívne ovplyvňovali výrobnú činnosť populácie, akými boli najmä nezamestnanosť, agrárna preľudnenosť vidieka či vysťahovalectvo.

Výskum populačných štruktúr na Slovensku v prvej polovici 20. storočia je pomerne neprebádanou problematikou, napriek tomu, že demografia je jedným z dôležitých obsahových prvkov viacerých vedných disciplín. Cieľom autorov bolo spracovať základné ukazovatele demografickej povahy v rámci regionálnych analýz jednotlivých okresov Slovenska, ktoré vhodne dopĺňajú tabuľky, grafy, štatistické kartogramy či praktický miestny register. Monografia je určená nielen študentom histórie a príbuzných vedných odborov, ale aj všetkým tým, ktorí majú záujem o populačné dejiny Slovenska.

Denisa Prokeinová

BENKO, Juraj: *Boľševizmus medzi východom a západom (1900 – 1920)*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2012, 218 s.

V roku 2012 sa na pulkoch kníhkupectiev objavila nová publikácia z pera historika Juraja Benka, ktorá sa zaoberá fenoménom boľševizmu vo svojej ranej (a najčistejšej) fáze. O komunistických revolúciách, marxizme a boľševizme vzniklo nepreberné množstvo kníh. Dodnes pútajú pozornosť odbornej i laickej verejnosti. Autor sa podujal na neľahkú úlohu osvetliť a zmapovať cestu boľševizmu s dôrazom na dianie v stredoeurópskom priestore.

Kniha je rozdelená na dva veľké celky a štyri kapitoly; prvý sa zaoberá vznikom ideológie, jej vymedzením a ukotvením v myšliach revolucionárov (najmä Lenina) a následne i etablovanie v spoločnosti. Druhý pojednáva o exporte boľševickej revolúcie do strednej Európy.

Autor príznačne začína analýzou situácie sociálnej demokracie v 19. storočí. V ľavom spektre existovali viaceré doktríny – od anarchizmu, lassalizmu až po marxizmus. V stredoeurópskom priestore bola najsilnejšia sociálno-demokratická strana v Nemecku. Úvodná kapitola analyzuje korene marxizmu v tomto prostredí, ktorému dal svoju podobu ideológ a teoretik Karl Kautsky. Predpokladal, že marxizmus poskytne proletariátu všetko a postupne sa „trieda o sebe“ (Klasse an sich) zmení na „triedu pre seba“ (Klasse für sich). „Cestu“ tejto ideológie determinovali dva programy – Komunistický manifest a Erfurtský program. Kautsky a ďalší teoretici si mysleli, že marxizmus vyústi do socialistickej revolúcie svojou vlastnou cestou prostredníctvom dejinného vývoja. Tento predpoklad sa ukázal ako mylný. Demokratická spoločnosť totiž neprinášala silnejúci antagonizmus medzi jednotlivými triedami, skôr naopak, obrusovala ich a proletariátu prinášala celkom znesiteľné podmienky existencie.

Marxizmus sa tak ocitol v kríze. O jeho revíziu sa pokúsil Eduard Bernstein. Podľa neho sa konflikt práce a kapitálu dokázal riešiť reformou systému a nie permanentnou revolúciou, ktorá by vyústila v socializmus. Juraj Benko taký postoj príznačne označuje ako deradikalizáciu nemeckého sociálno-demokratického hnutia. Proletariát prostredníctvom deradikalizácie zburžoáznel. Tento trend sa udomáčňoval nielen v Nemecku, ale napríklad i v Československu. Ako správne

poukázal – sociálna demokracia dostala po 1. svetovej vojne príležitosť, aby realizovala svoje predstavy, keďže však dlhodobo tvorila pilier koalície vlády, nevyhnutne sa v politickej sfére posúvala doprava, čím stratila svoj kredit ako strana sociálne nespokojného voličstva.

S pozdvihnutím marxistickej doktríny prišiel až Vladimír Iljič Lenin. V diele *Čo robiť?* prichádza s názorom, že proletariát sám nie je schopný dospieť do želaného radikálneho štádia, preto je veľmi potrebná avantgarda, resp. úzka politická elita, ktorá by robotníctvo dokázala nasmerovať na „správnu“ cestu. Malo sa to diať v úzkej spolupráci s masami. Touto avantgardou bola boľševická strana. Vo svojich radoch mala veľmi dobrých stratégov, okrem Lenina nimi boli Nikolaj Bucharin a Lev Trocký.

Leninovi prišla Veľká vojna veľmi vhod, pretože v jeho očiach predstavovala posledné štádium kapitalistickej spoločnosti. Imperialistická vojna podľa tejto teórie so sebou totiž prinášala jedinečnú možnosť na etablovanie komunizmu – i keď napokon len v jednej krajine. Imperialistický konflikt mal postupne prerásť v občiansku vojnu, čo bola ideálna východisková pozícia na uchopenie moci. Benko rozvíja Leninove koncepcie a ukazuje, že vojna ako katalyzátor triedneho konfliktu sa v boľševickej doktríne s úspechom prijímala. Navyše podľa Lenina ospravedlňovala násilie, ktoré boľševici rozpútali, keď sa chopili moci. Benko ďalej poukazuje na fakt, že v Rusku neexistovala demokracia a masy tak nemohli byť indoktrinované parlamentnými tradíciami, za ktoré mnohí ľavicoví politici v západnej a strednej Európe v už neboli ochotní ísť.

Po etablovaní sovietskeho režimu v Rusku začali jeho „architekti“ pomýšľať na export revolúcie do okolitých štátov. V socialistickej rétorike to bol veľmi dôležitý moment, pretože dovtedy zaostalé Rusko sa zrazu stalo výkladnou skriňou, resp. vzorom pre socialistických lídrov v Európe, čím získalo akýsi štatút jedinečnosti.

Boľševici po uchopení moci začali situáciu využívať vo svoj prospech. Postupne sa zamerali na tzv. fraternizáciu medzi ruskými vojakmi a vojskami Ústredných mocností. Agitácia a politická propaganda sa začala vo veľkom šíriť najmä medzi zajatcami nepriateľských armád. Jedným z najvyužívanejších propagandistických hesiel sa stal mier a „bratstvo všetkých národov“. Avšak boľševickí agitátori sa snažili

nadchnúť zajatých vojakov nielen pre myšlienky revolúcie, ale aj pre vstup do vojska, čo sa stretávalo s rozdielnymi reakciami, zväčša však neúspešne.

Juraj Benko vo svojej práci pokračuje kapitolou o repatriácii vojnových zajatcov do vlasti. Rakúsko – uhorské úrady sa obávali šírenia revolučných myšlienok a repatrianti boli podrobení vyšetrovaniu, pri ktorom sa zisťovalo, či nepodľahli „bolševickému bacilu.“ Vláda ich totiž po určitom čase, strávenom v karanténe, opäť chcela zaradiť do armádnych zložiek. Tieto praktiky sa, pochopiteľne, nestretávali u vojakov s pozitívnym ohlasom. K tomu všetkému sa v domácom prostredí pridali neriešené sociálne nepokoje, ktoré výrazne prispeli k eskalácii napätia a boli častou príčinou výtržností. Vo veľkej miere ich spôsobovali najmä prichádzajúci vojaci, avšak ich „revolučná“ energia sa počas nepokojov príliš neosvedčila. Proces repatriácie sa menil v závislosti od politickej situácie v Rusku a zajatci, ktorí sa vracali z Ruska v roku 1919 a neskôr, sa stali pre režim potenciálne nebezpečnejšími, čo súviselo so silnejúcou indoktrináciou a prepracovanejšou bolševickou propagandou. Najväčší počet propagandisticky spracovaných vojakov tvorili Maďari, čo malo viacero dôvodov. Predovšetkým žili v horších podmienkach ako slovan-skí zajatci, pretože patrili k príslušníkom vládnuceho etnika a národnooslobodzovacia karta v ich prípade nehrala žiadnu úlohu. Bolševici teda stavili na propagandu. Zajatci sa postupne formovali v organizovaných formáciách – k najpočetnejším a najväčším patrila Maďarská komunistická skupina.

Československých komunistov združoval Československý sovietsky robotnícky a roľnícky zástupcov, ktorý pôsobil pri komunistickej strane v Rusku. K vedúcim predstaviteľom strany v Rusku patrili predovšetkým Ladislav Švarc. Postupne začali vychádzať v češtine diela Lenina a Bucharina. Pred odchodom do vlasti absolvovalo školenia 308 českých a slovenských komunistov pri Československej komunistickej sekcii. Boli tak ideologicky pripravení na prácu v domácom prostredí. Repatrianti prichádzali do vlasti patrične vyškolení. Okrem agitačnej literatúry so sebou prinášali financie na činnosť, resp. na založenie komunistických strán. V Európe v tomto období začali tiež vznikať ruské zastupiteľské misie, ktorých úlohou bolo postupnými krokmi pripraviť revolúciu v európskych štátoch. Situácia sa zmenila po zániku

stredoeurópskych monarchií. Sovietsi si uvedomili, že repatrianti neprišli v šírení socialistických myšlienok taký úspech ako očakávali, preto propagáciu bolševizmu vzala pod svoje krídla nová organizácia – III. internacionála. Vznik Bavorskej a Maďarskej republiky rád v apríli 1919 a Slovenskej republiky rád v júni navyše bolševikom dalo istú nádej na zmenu pomerov. Pokus o vývoz revolúcie na Slovensko sa však nepodaril; rozbíjal sa o hrádzu protimaďarského nacionalizmu, i keď v niektorých sociálnych vrstvách nachádzal vďačných poslucháčov.

Vznik III. internacionály znamenal inštitucionálne ukotvenie organizácie pre vývoz komunistickej revolúcie do Európy pod taktovkou bolševikov. Benko dôkladne rozoberá jej vnútornú organizáciu a jednotlivé regionálne oddelenia v rámci strednej Európy. Oficiálne spadali pod oddelenie medzinárodných vzťahov KI (v počiatku fungovalo pod názvom Konšpiratívne oddelenie). Riadilo a koordinovalo činnosť medzi Exekutívou KI a komunistickými stranami. Školené kádre, ktoré strana vysielala do Európy, mali zväčša skúsenosti z činnosti v ilegalite už počas prvej svetovej vojny. Kominternu mala výber starostlivo zvažovať, o čom svedčia odporúčania sovietskeho zástupcu vo Švajčiarsku Jana Berzina. Okrem Sovietov sa na postoch vedúcich predstaviteľov v jednotlivých štátoch uplatnili aj kádre z Maďarska, Poľska, Bulharska či Juhoslávie. K najagilnejším pracovníkom patrili príslušníci maďarského komunistického exilu, ktorý bol nútený opustiť svoje pozície a vlasť po porážke Maďarskej republiky rád v auguste 1919. Mnohí sa pred prenasledovaním uchýlili do okolitých štátov, avšak v roku 1920 sa viacerí predstavitelia MRR dostali z väzenia von. Niektorí z nich začali pôsobiť v ďalších centrách – Viedni a Berlíne, na území Československa to boli napr. Košice, Komárno, Lučenec, Bratislava a na Podkarpatskej Rusi Užhorod. V týchto mestách začali vydávať svoje časopisy a pokračovali v intenciách príkazov sovietskeho centra.

Juraj Benko sa vo svojej práci zaoberá aj systémom financovania v Kominterne. Jednotlivé sekcie dostávali finančné prostriedky z ruského centra, pretože novozaložené komunistické strany neboli v prevažnej miere finančne sebestačné. Financie pochádzali hlavne z troch fondov – straníckej a štátnej pokladnice a z tzv. tajného fondu. Cennosti privilegovaných vrstiev niekdajšej ruskej spoločnosti boli konfiškované Čekou. Preprava finančných prostriedkov si vyžadovala

opatrnosť a skúsenosť. KI k tomu účelu využívala kuriérov. Nie vždy sa podarilo financie a cennosti dostať na určené miesto. Prostriedky sa využívali na činnosť komunistických organizácií, platy jej pracovníkov, tlač ideologických novín, brožúr a pod.

Činnosť v Kominterne a jej bunkách po Európe si vyžadovala bezvýhradnú podriadenosť Moskve a bolševikom, čo vedúci predstaviteľ marxistickej ľavice Bohumil Šmeral znášal dosť ťažko. Snažil sa totiž zachovať mieru autonómie a financovanie z moskovského centra odmietal. Cieľom prívržencov Kominterny sa stal vznik komunistickej strany, ktorá by bola úplne pod ich kontrolou. Nakoniec sa tento krok podaril a KSČ bola poslušne včlenená do rozpočtového systému KI, čo fakticky znamenalo podriadenie sa vnútroorganizačnej štruktúre na čele s Moskvou. Voči bolševizmu sa však do istej miery vymedzovali aj ortodoxné marxistické hnutia v Európe, ktorým bola prílišná centralizácia proti srsti. Ako príklad autor výstižne uvádza nemecký Spartakov zväz na čele s Rózou Luxembegovou.

Juraj Benko napísal kvalitnú monografiu o zrode bolševizmu, jeho etablovaní sa v ruskom a neskôr európskom ľavicovom spektre. Autor dôsledne analyzoval úspech tohto fenoménu v ruskom prostredí i následný export do stredoeurópskych krajín prostredníctvom repatriantov i vyškolených politických kádrov. Výber množstva odborných výrazov a jazykových prostriedkov by mohol byť limitujúcim faktorom pre širšiu čitateľskú verejnosť, čo je možno trochu škoda, pretože kniha má potenciál osloviť nielen odborníkov. Napriek tomu ide o kvalitné a vyvážené dielo.

Juraj Krištofik

Správa z *III. konferencie slovenských evanjelikov žijúcich v zahraničí – konajúcej sa vo Veľkom Krtíši a následne III. evanjelické cirkevné dni v Lučenci*

Dejiny dolnozemsých Slovákov nie sú zaujímavé len pre historiografiu, ale aj všeobecne pre slovenskú verejnosť. Z histórie je známe – ako uvádza znalec dejín dolnozemsých Slovákov Miroslav Kmeť – že na prelome 17. a 18. storočia sa na území Slovenska odohrávali spoločenské, hospodárske a sociálne zmeny, ktorých následkom sa stala rozsiahla migrácia príslušníkov slovenského etnika na tzv. Dolnú zem, a to v súvislosti s elimináciou osmanskej nadvlády v južnom Uhorsku. V prvej polovici 18. storočia nadobudla migrácia poddaných masový charakter, najviac z Novohradskej, Gemerskej a Šarišskej, ďalej Liptovskej, Oravskej a Trenčianskej stolice, pričom častou príčinou bola aj náboženská diskriminácia evanjelikov. V 17. storočí sa Slováci usadzovali najmä v severnejších oblastiach územia dnešného Maďarska, napríklad v Edháze, Balašských Ďarmotách, Siráku, Pilíšskej Čabe atď. Ďalej M. Kmeť poukazuje, že dôsledky masívneho vysťahovalectva hlavne v 18. storočí zaznamenal aj Pavol Jozef Šafárik, ktorý uviedol, že Slováci žili aj v Peštianskej, Békešskej, Komárňanskej, Sabolčskej, Užskej, Fejérskej, Ostrihomskej, Čongrádskej, Vespřímskej, Satmárskej, Tolnianskej, Čanádskej, Torontálskej, Hevešskej, Temešskej a Sriemskej stolici. Podľa neho tu žilo 450 tisíc kolonistov z celkového počtu 1,8 mil. uhorských Slovákov, pričom až dve tretiny Dolnozemcov boli evanjelici. Podľa ďalšieho znalca problematiky, etnológa Jána Botíka, obraz Slovákov na Dolnej zemi by nemohol mať veľkú výpovednú hodnotu, kedy v ňom nebola zastúpená úloha, ktorú pre nich, resp. v ich živote zohrávala náboženská, teda konfesiónalna príslušnosť k luteránskeму – evanjelickému vierovyznaniu.

Práve preto na počesť slovenských vysťahovalcov sa v dňoch 27. – 29. júna 2012 vo Veľkom Krtíši uskutočnila *III. konferencia slovenských evanjelikov žijúcich v zahraničí*, ktorá bola organizovaná Prípravným výborom Združenia slovenských evanjelikov žijúcich v zahraničí, Evanjelickou luteránskou cirkvou v Rumunsku – Slovenský seniorát v Nadlaku, Evanjelickou cirkvou augsburského vyznania na Slovensku

v spolupráci s Úradom pre Slovákov žijúcich v zahraničí a mestom Veľký Krtíš.

V prvý deň – v stredu 27. júna – bol v popoludňajších hodinách príchod a ubytovanie hostí. Večer od 19.00 do 20.00 sa konali úvodné služby Božie v evanjelickom chráme Božom vo Veľkom Krtíši, kde kazateľom slova Božieho bol **Slavomír Sabol** – dištriktuálny biskup Východného dištriktu. Po skončení omše nasledovala pracovná večera Predsedníctva ECAV a Zboru biskupov ECAV so zahraničnými hosťami v penzióne Kaštieľ.

Druhý deň – vo štvrtok 28. júna – sa začal privítaním účastníkov v zasadačke v zariadení „Slobodáreň“. Potom sa konala úvodná pobožnosť v celebrowaní evanjelického farára **Dušana Tótha** z Toronta (Kanada). Po skončení bohoslužby sa začala konferencia, na ktorej odznelo mnoho zaujímavých príspevkov. Priebeh konferencie „vyrušili“ iba krátke prestávky a ďalšie kratučké modlitby, ktoré viedli predstavitelia rôznych krajín, napríklad evanjelická farárka **Hilda Gulácsiová-Fabulyová** zo Slovenského evanjelického cirkevného zboru a. v. v Budapešti (z Maďarska), evanjelický farár **Dušan Saják** zo Slovenského evanjelického cirkevného zboru a. v. v Iloku (z Chorvátska), evanjelický biskup **Samuel Vrbovský** zo Slovenského evanjelického cirkevného zboru a. v. v Srbsku. Druhý deň bol ukončený vernisážou výstavy obrazov Lucie Kubicovej z Talianska v Dome kultúry a spoločným programom pre účastníkov konferencie a občanov mesta a príhovorom primátora.

Tretí deň – v piatok 29. júna – pokračovala konferencia v zasadačke v zariadení „Slobodáreň“. Po odznení konferenčných príspevkov sa konali služby Božie: pod vedením seniora Slovenského evanjelického luteránskeho seniorátu v Rumunsku **Juraja Bálinta** a superintendenta ECAV z Českej republiky **Mariána Čopa**. Konferenčné slávnosti sa skončili spoločným obedom.

Slávnosti pokračovali 29. júna a 1. júla 2012 v Lučenci pod názvom *III. evanjelické cirkevné dni*, ktoré boli organizované Evanjelickou cirkvou augsburského vyznania na Slovensku v spolupráci s Banskobystrickým samosprávnym krajom, Maticou slovenskou a mestom Lučenec. Celé evanjelické cirkevné slávnosti sa konali pod záštitou prezidenta Slovenskej republiky Ivana Gašparoviča.

V obradnej sieni vzácných hostí privítala primátorka Lučenca Alexandra Pivková, medzi inými aj generálneho biskupa Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku **Miloša Klátika**, ktorého korene sa nachádzajú práve v Novohrade. Sám povedal: „*Toto mesto spolu s Veľkým Krtišom som navrhol Generálnemu presbyterstvu preto, lebo korene mojej rodiny siahajú do Novohradu a tak sa aj cítim.*“

Cirkevné dni boli venované šíreniu zvesti slova Božieho medzi Slováckmi žijúcimi doma i v zahraničí. Až do noci sa konali rôzne programy, napríklad: biblické hodiny, vernisáže výstav, prezentácie kníh, diskusné fóra, tržnica duchovných možností, ako aj vystúpenia cirkevných spevokolov, dychových hudieb či žiakov evanjelických škôl.

Vernisáž sa konala v Novohradskom múzeu a galérii pod názvom **500 rokov reformácie na Slovensku – Evanjelické osobnosti Novohradu**. Bola to výstava Ústredného archívu ECAV na Slovensku, doplnená artefaktmi z bohoslužobného života cirkevného zboru a domácich pobožností, ktoré poskytli CZ Bratislava-Petržalka a CZ Košeci. Druhým významným miestom bol Dom Matice slovenskej, kde bola umiestnená výstava **Život Slovákov v Amerike**. V Divadle Boženy Slančíkovej Timravy bola sprístupnená výstava z tvorby insitného umenia v Kovačici **Ora et labora – Modli sa a pracuj**. Vo dvore hotela Reduta bola umiestnená výstava **Drevené evanjelické artikulárne kostoly na Slovensku**. V neposlednom rade v zasadačke hotela Pelikán bola zriadená putovná výstava **O živote a diele biskupa Fedora Ruppeldta** a prezentácia zborníka *Fedor Ruppeldt. Život a dielo*.

Na druhý deň – v sobotu 30. júna – sa konali prezentácie spojené s diskusiou, ako napríklad na témy: **Evanjelici a vysťahovalectvo** – prezentácie kníh v Dome Matice slovenskej o evanjelikoch vydaných Maticou slovenskou – Ján Jančovic: *Slovenské vysťahovalectvo* a Miriam Viršinová: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*. **Publikácie o Slovákoch žijúcich v zahraničí** – predstavenie publikácií o Slovákoch z produkcie zahraničných vydavateľstiev. Z Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku v Békešskej Čabe – zborníky: Anna Divičanová, Anna Kováčová (eds.): *Cirkevná kultúra Slovákov v Maďarsku*, Anna Kováčová (ed.): *Identita, história a kultúra / Dejiny Slovákov na Dolnej zemi*, z Ústavu pre kultúru vojvodinských Slovákov: *Slováci v Srbsku z aspektu kultúry*, Ondrej Mihál: *Náboženský život Slovákov v Kanade*,

Dušan Saják: *Adam Vereš (1883 – 1931). Život a dielo*, zbierka básní slovenských autorov v Chorvátsku *Túžby*. Ďalej sa uskutočnilo diskusné fórum – **Slováci žijú aj v zahraničí** – o pastorálnom zabezpečení slovenských evanjelikov žijúcich v zahraničí. S referátmi vystúpili: Samuel Vrbovský zo Srbska, Juraj Bálint z Rumunska a Dušan Tóth z Kanady. Osobitným hosťom diskusného fóra bol RNDr. Igor Furdík – predseda Úradu pre Slovákov žijúcich v zahraničí. Pre lepšie precítenie životnej situácie slovenských evanjelikov v zahraničí slúžila **diskusia k filmom s kresťanskou tematikou** v kine Apollo s nasledovnými filmami: *Dokumentárne pásmo o Novohradskom senioráte*, *Slovenskí evanjelici v Maďarsku*, *Maďarskí evanjelici na Slovensku* a iných.

Hlavné pódium bolo umiestnené na Námestí republiky, kde sa konali služby Božie – vystúpili slovenskí evanjelici žijúci v zahraničí: zo srbskej Vojvodiny, z Rumunska, Maďarska, Chorvátska, Česka, ale i z USA a ďalších krajín. Ako uviedli aj lučenecké *Mestské noviny*, napriek nezvyčajnej horúčkave sa vyše dvetisíc evanjelikov z celého Slovenska i zo zahraničia zhromaždilo na Námestí republiky a na hlavných bohoslužbách v sobotu dopoludnia a podľa spomenutých novín v priamom prenose slovenskej televízie (RTVS) ich sledovalo do pätnásťtisíc divákov.

1. júla 2012 sa ukončili *III. evanjelické cirkevné dni* so slávnostnými službami Božími v evanjelickom kostole v Lučenci. Na nedeľných bohoslužbách kázali predstavitelia partnerských evanjelických cirkví zo zahraničia, ktorí sa zúčastnili na pestrých duchovno-kultúrnych podujatiach v piatok a sobotu v meste Lučenec.

Bernadeta Ottmárová

Za jazykovú správnosť príspevkov zodpovedajú ich autori.

Ilustrácia na obálke: Gotická rímsová komorová kachlica s geometrickým motívom trojlístka. Banská Bystrica, radnica, Nám. SNP č. 3. Dátovanie: druhá polovica 15. stor.

Názov:	Acta historica Neosoliensia 15/2012
Náklad:	120 ks
Rozsah:	400 s.
Vydanie:	prvé
Formát:	A5
Návrh obálky:	Mgr. Róbert Malček, PhD.
Vydavateľ:	Katedra histórie, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica
Rok vydania:	2012

ISSN 1336-9148